

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК
LVII

UDC - 008

YU ISSN 0459-1070

NATIONAL MUSEUM - LESKOVAC

LESKOVAČKI ZBORNIK
(the annual of the National Museum)
LVII

Editor in chief
VEROLJUB TRAJKOVIĆ

Redaction committee
*Mira Ninošević, prof. dr Momčilo Pavlović, prof. dr Dušan Janjić,
prof. dr Aleksandar Kadijević, dr Ivica Todorović, dr Vujadin Ivanišević,
dr Ivan Becić, dr Dejan Antić, Veroljub Trajković, Živojin Tasić (secretary)*

*Redaction address: Stojana Ljubića 2
tel: 016/212-975*

Leskovac 2017.

УДК - 008

YU ISSN 0459-1070

НАРОДНИ МУЗЕЈ - ЛЕСКОВАЦ

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

(издање Народног музеја)

LVII

Одговорни уредник
ВЕРОЉУБ ТРАЈКОВИЋ

Редакциони одбор
*Мира Ниношевић, проф. др Момчило Павловић, проф. др Душан Јањић,
проф. др Александар Кадијевић, др Ивица Тодоровић, др Вујадин Иванишевић,
др Иван Бецић, др Дејан Антић, Верољуб Трајковић, Живојин Тасић (секретар)*

*Адреса редакције: Стојана Љубића 2
тел: 016/212-975*

Лесковац 2017.

У финансирању овог броја учествовали су: *Министарство културе
и информисања Републике Србије и Град Лесковац*

САДРЖАЈ

ИЗВЕШТАЈ ПРЕДСЕДНИШТВА 16. НАУЧНОГ СКУПА КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКА БАШТИНА ЈУГА СРБИЈЕ	7
<i>Владимир Стевановић</i> , ЗООМОРФНА ФИГУРИНА ИЗ БРАТМИЛОВЦА	9
<i>Јулијана Пешић</i> , КУЛТОВИ РИМСКИХ БОГОВА У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ	23
<i>Вујадин Иванишевић</i> , др <i>Иван Бугарски</i> , НАСЕЉЕ И СКЛАДИШТА НА СЕВЕРНОЈ ПАДИНИ ЦАРИЧИНОГ ГРАДА	51
<i>Небојша Ђокић</i> , <i>Марија Савић</i> , РИМСКА ВОЈСКА У МЕЗИЈИ ПРИМИ И ДАРДАНИЈИ ПО ПОДАЦИМА ИЗ NOTITIA DIGNITATUM-a	63
<i>Иван Г. Митић</i> , СТАЊЕ У НИШУ И ОКОЛИНИ НАКОН АБДИКАЦИЈЕ КРАЉА МИЛАНА ОБРЕНОВИЋА	105
<i>Верољуб Трајковић</i> , МОРАВСКА ДИВИЗИЈА II ПОЗИВА У БИЦИ НА ЈАДРУ 1914. ГОДИНЕ	113
<i>Нина Костић</i> , ЗАКОНОДАВНА АКТИВНОСТ НАРОДНЕ СКУПШТИНЕ СРБИЈЕ НА КРФУ 1916.	127
<i>Ивана Груден Миленџевић</i> , ОРУЖЈЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ ТОКОМ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА	139
<i>Небојша Ђокић</i> , БУГАРСКА ВОЈСКА У ОКУПИРАНОЈ СРБИЈИ 1915 - 1918. ГОДИНЕ	147
<i>Славољуб Станковић Тале</i> , ПУКОВНИК БОГИЋ ВЛАХОВИЋ НОСИЛАЦ КАРАЂОРЂЕВЕ ЗВЕЗДЕ МАЧЕВИМА ЧЕТВРТОГ РЕДА, ВИТЕЗ КОЈИ ЈЕ ПРВИ УШАО У ОСЛОБОЂЕНИ НИШ 1918	157
<i>Слађана Здравковић</i> , ВАКУФСКО ПИТАЊЕ У КРАЉЕВИНИ СХС – ПРИМЕР ЛЕСКОВАЧКОГ ВАКУФА	171
<i>Хранислав Ракић</i> , КУЛТУРНА ПАНОРАМА ВЛАСОТИНЦА 1938-1940	181
<i>Иван М. Бецић</i> , СУРДУЛИЧКА ПРОМЕТНА БАНКА	191
<i>Далибор Велојић</i> , МОРАВСКА ДИВИЗИЈА У АПРИЛСКОМ РАТУ	207
<i>Живан Стојковић</i> , СТРУКТУРА БАБИЧКОГ НОП ОДРЕДА (ПОВОДОМ 75-ГОДИШЊИЦЕ ОСНИВАЊА)	219
<i>Александар Динчић</i> , АНГЛОАМЕРИКАНЦИ У ЛЕСКОВАЧКОМ И ВРАЊСКОМ ОКРУГУ И СПАСАВАЊЕ ВАЗДУХОПЛОВАЦА (1941-1944)	237
<i>Небојша Озимић</i> , РАДОЈИЦА СТАНКОВИЋ И ДРАГИША ЦВЕТКОВИЋ: ПРАВЕДНИЦИ МЕЂУ НАРОДИМА КОЈИ ТО НИКАДА НЕЋЕ БИТИ	261

<i>Петар Ристановић</i> , УПОТРЕБА ЗАСТАВЕ АЛБАНСКЕ НАРОДНОСТИ У СОЦИЈАЛИСТИЧКОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ 1968 – 1989.	271
<i>Александра Димитријевић</i> , <i>Јасмина Златковић</i> , ЗИДНО СЛИКАРСТВО НАОСА У МАНАСТИРУ СВЕТОГ ЂОРЂА У ТЕМСКОЈ	291
<i>Александра Стаменковић</i> , КОМПЛЕКС БАБА-ЗЛАТИНЕ УЛИЦЕ У ВРАЉУ	305
<i>Велибор Лазаревић</i> , ПРОЖИМАЊЕ КРАЉИЧКИХ И ЛАЗАРИЧКИХ ПЕСАМА У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ И ОКОЛНИМ КРАЈЕВИМА	315
<i>Верица Михајловић</i> , ФОЛКЛОРНА БЛИСКОСТ БУГАРСКЕ И КОСОВА: АНАЛОГИЈА ЕЛЕМЕНАТА НАРОДНЕ НОШЊЕ И МУЗИКЕ	327
<i>Слађана Рајковић</i> , НАРОДНЕ ИЗРЕКЕ У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ	341
<i>Слободан Б. Митић</i> , КОМПАРАТИВНИ ПРИКАЗ СРЕДЊОВЕКОВНОГ НАОРУЖАЊА ИЗ НАРОДНОГ МУЗЕЈА НИШ И НАРОДНОГ МУЗЕЈА ЛЕСКОВАЦ	351
<i>Сузана Ранђеловић</i> , ПРИМЕНА ЕМПИРИЈСКИХ ТЕХНИКА ИСПИТИВАЊА У ИСТРАЖИВАЊУ У МУЗЕЈСКЕ ДЕЛАТНОСТИ- СТУДИЈА СЛУЧАЈА НАРОДНИ МУЗЕЈ У ЛЕСКОВЦУ	365
<i>Татјана Јанков</i> , ЧАСОПИС „ЛЕСКОВЧАНИН“ - БИБЛИОГРАФИЈА	385
<i>Борђе Стошић</i> , СРПСКО ВОЈНИЧКО (РАТНИЧКО) ГРОБЉЕ У СОФИЈИ	437
<i>Миомир Љ. Маринковић</i> , ПРИЛОГ ЗА ИСТОРИЈУ КРЕДИТНОГ ЗАДРУГАРСТВА У СРБИЈИ: ОМЛАДИНСКА ЗАДРУГА ЗА КРЕДИТ И ШТЕДЊУ У ЛЕСКОВЦУ	451
ПРЕДАВАЊЕ ПО ПОЗИВУ:	
<i>Иван М. Беџић</i> , СТРАДАЊЕ ЛЕСКОВАЧКОГ СВЕШТЕНСТВА И ИНТЕЛИГЕНЦИЈЕ НОВЕМБРА 1915.	479
ПРИКАЗИ:	
<i>Хранислав А. Ракић</i> , ИНТЕЛЕКТУАЛЦИ ПЕЧЕЊЕВЦА	485
<i>In memoriam</i> , ВЛАДИМИР СТОЈАНЧЕВИЋ	489

Народни музеј у Лесковцу

Институт за српску културу - Приштина/Лепосавић

Институт за савремену историју Београд

**ИЗВЕШТАЈ ПРЕДСЕДНИШТВА 16. НАУЧНОГ СКУПА
КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКА БАШТИНА ЈУГА СРБИЈЕ**

18-19. новембар 2016. године у Народном музеју у Лесковцу

Циљ овог извештаја председништва је да се направи пресек и сумира рад 16. научног скупа Културно-историјска баштина југа Србије. Ове године бијенални научни скуп који се одржава у Народном музеју у Лесковцу обележава тридесет година одржавања и тиме улази у ред научних скупова на територији Србије који имају завидну традицију.

Програм скупа направљен је према пријављеним радовима којих је по изворном плану било двадесет девет. Три аутора било је спречено да присуствује скупу, али су извештаји о њиховим истраживањима достављени и презентовани публици.

Теме за научни скуп биле су слободне, што су учесници на најбољи начин искористили да у широком дијапазону обраде питања из више научних области. По правилу, највише извештаја било је из историје - седамнаест, док су четири извештаја била из области археологије, један из историје уметности, један из архитектуре, један из етнологије, један из етномузикологије, један из библиографије, два из музеологије и један из књижевности.

Саопштења из области историје хронолошки су покрила читав период нове ере, а највећи број њих територијално обухвата подручје јужне Србије. Једно излагање хронолошки припада старом веку и третира проблем из војне историје. Два излагања односе се на друштвено-политичку историју југа Србије 19. века, док је шест излагања обрађивало теме из Првог светског рата. Пет ових излагања односе се на војну историју, док се једно односи на правну историју. Три излагања припадају друштвено-економској историји Краљевине Југославије, али се територијално односе на подручје југа Србије. Од четири саопштења из периода Другог светског рата, три се односе на војну историју, док се једно саопштење односи на тему холокауста. Периоду после Другог светског рата припада једно саопштење.

Саопштења из области археологије односила су се на истраживања у Царичином граду и археолошка питања у лесковачком крају. Извештај из историје уметности односио се на црквену уметност, из архитектуре о комплексу једне улице у Врању, из етномузикологије о фолклорној блискости народне ношње и музике између Бугарске и Косова, а етнологије о народним изрекама у лесковачком крају. Саопштења из музеологије односила су се на актуелна питања у лесковачком музеју, док је излагање из књижевности третирало прожимање краљичких и лазаричких песама у јужној Србији. Представљена је и библиографија часописа „Лесковчанин“.

На почетку другог дана рада скупа одржано је предавање „Страдање лесковачког свештенства и интелигенције новембра 1915.“. Термин предавања одређен је за 19. новембар из разлога што је управо на тај датум отпочело страдање Лесковчана у Првом светском рату.

Општи утисак председништва скупа, а мислимо и учесника и публике, јесте да су презентована излагања била на потребном нивоу и да су успела да присутнима приближе резултате истраживања, која ће у виду научних радова бити публикована у наредној свесци Лесковачког зборника. Највећи број излагања последица је рада на изворној грађи, што повећава значај и допринос истраживања. Већи број излагања третирао је теме које до сада нису истраживане, или нису у довољној мери биле обрађене. Са друге стране, део излагања представља ретроспективу или пак надградњу ранијих истраживања. Као и ранијих година, излагања су донела нова сазнања, појаснила одређена питања, указала на теме које би требало истраживати.

Председништво сматра да је скуп у потпуности успео, јер излагања нису била тек пуки извор информација, већ су подстакла живу полемику и реакцијом публике ставила до знања да одређене теме делују подстицајно на даљи развој науке у јужној Србији.

Лесковац,
19. новембар 2016. године
др Иван М. Бецић

Владимир Стевановић
Археолог
Народни музеј Лесковац

УДК 903.2”6387”(497.11)
930.85(497.11 Лесковац)

ЗООМОРФНА ФИГУРИНА ИЗ БРАТМИЛОВЦА

Апстракт: Народни музеј у Лесковцу добио је на поклон интересантну зооморфну фигурину, пронађену на археолошком локалитету Селиште, који се налази у селу Братмиловце, у близини Лесковца. Фигурина је поклон музејског сарадника Ш. Туровића. У питању је представа бика, израђеног од печене земље. Глава и тело фигурине су украшени орнаментима. У односу на друге зооморфне фигурине, пронађене у Лесковачкој котлини, фигурина из Братмиловца је монументалних димензија. Бик је датован у период старијег гвозденог доба, односно X-VII век п.н.е. **Кључне речи:** Зооморфна фигурина, гвоздено доба, Лесковац, локалитет Селиште - Братмиловце, фигурина бика, Басараби култура, лажни шнур, уреси са радлом, Народни музеј Лесковац, праисторијска збирка.

У априлу 2016. године Народни музеј у Лесковцу добио је на поклон једну занимљиву зооморфну фигурину од печене земље. Овај предмет је Народном музеју уступио дугогодишњи сарадник и дародавац Шћепан Туровић. Наиме, специфична зооморфна фигурина пронађена је приликом обиласка терена у селу Братмиловце, надомак Лесковца. Фигурина је обогатила Праисторијску збирку Археолошког одсека Народног музеја у Лесковцу, будући да су у музеју ретке животињске фигурине, а нарочито оне које имају овако велике димензије.

Археолошки локалитети у Братмиловцу

Село Братмиловце део је општине Лесковац, а лежи у алувијалној равни Јужне Мораве, на око три километра источно од Лесковца, а четири западно од Јужне Мораве. У атару Братмиловца тренутно су нам позната три регистрована археолошка локалитета: Доње поље, Падина и Селиште.

Сам локалитет Селиште у Братмиловцу смештен је на једној издуженој греди величине 450 м x 150 м, и следи правац југ-југоисток-запад-северозапад на путу Лесковац – Манојловце. Већи број фрагмената од печене земље, уломака камених секира, кремена нађени су приликом извођења земљаних

радова.¹ Током 2016. године Народни музеј је добио на поклон две фигурине са овог локалитета. Осим налаза из периода средњег и млађе неолита, на овом локалитету су пронађени налази који припадају баденској културној групи и потичу из периода на прелазу из бронзаног у гвоздено доба.

Локалитет Доње поље у Братмиловцу налази се на источној страни аутопута Ниш – Скопље, непосредно уз сам пут. Нажалост, локалитет се више не може идентификовати, с обзиром на то да се стамбени део села проширио и на сам локалитет. На овом локалитету регистровани су налази са сондажног рекогносцирања 1959. године, али и један случајни налаз. Локалитет Доње поље био је настањен у раном енеолиту, гвозденом добу I и гвозденом добу II.

На локалитету Падина у Братмиловцу, до сада су пронађени археолошки налази само из периода средњег бронзаног доба.²

Слика 1. Село Братмиловце

Братмиловце I	Млађе камено доба, млађи неолит, винчанска култура (Селиште)
Братмиловце II	Бакарно доба, рани енеолит, културна група Бубањ-Хум I (Доње поље)

¹ Ерцеговић-Павловић С, Костић Д, *Археолошки споменици и налазишта Лесковачког краја*, Београд 1998, стр. 11-12

² Булатовић А, Јовић С, *Културна стратиграфија праисторијских налазишта у Лесковачкој регији*, Београд-Лесковац 2010, стр. 115-120.

Братмиловце III	Бакарно доба, развијени енеолит, баденска културна група (Селиште)
Братмиловце IV	Бронзано доба, средње бронзано доба, јужноморавска варијанта ватинске културе (Падина)
Братмиловце V	Гвоздено доба I, прелазни период из бронзаног у гвоздено доба, период На А2-В2 (Доње поље)
Братмиловце VI	Гвоздено доба II, гвоздено доба II, развијено гвоздено доба, период На С (Доње поље)

Слика 2. Хронолошка табела ³

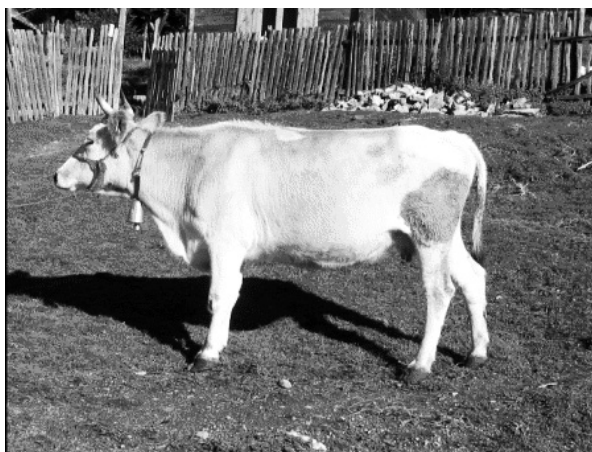
Зооморфна фигурина

Фигурина је израђена од печене земље сивомрке боје, са примесам лискуна. Дужина фигурине износи 18,3 цм, висока је 15,7 цм, дебљине 7 цм и тежине 960 г.

У питању је зооморфна фигурина која представља говече, односно бика, који по основним карактеристикама представља расу говечета по имену буша. То је аутохтона раса говеда и спада у генетске ресурсе балканског поднебља. Ова раса говеда води порекло од „*bos brahicerus europeus*“, а одликује је ситна грађа и кратки рогови. Позната је под називом и домаће планинско говедо и илирско говедо. Некада је била распрострањена на територији Балкана, Мале Азије, у средњој и северној Европи, док се на територији Србије простирала у областима јужно од Саве и Дунава.⁴

³ Булатовић А, Јовић С, *Културна стратиграфија праисторијских налазишта у Лесковачкој регији*, Београд-Лесковац 2010, стр. 115-120.

⁴ Сајт - Центар за очување аутохтоних раса: http://www.cepib.org.rs/?page_id=159

Слика 3. Фотографија говечета расе Буша⁵

Што се тиче саме фигурине, рогови су венчасто постављени, док је грло говечета изражено (вратни ђердан), с полукружним испупчењем на леђима. Предње ноге су спојене у једну стопу, док су задње фрагментоване, па тако, вероватно, недостаје и реп. Ноздрве су представљене у виду две перфорације са назначеним устима испод њих, са орнаментима који наглашавају губицу. Очи су назначене помоћу три урезана концентрична круга. Мотиви спојених S утисака налазе се дужином читавог трбуха на обе стране. На десној страни мотив је видљив на целој дужини тела, док је на левој страни трбуха мотив

Слика 4. Фотографија зооморфне фигурине

⁵ Фотографија преузета са линка http://www.poljoberza.net/AutorskiTekstoviJedan.aspx?ime=AG005_3.htm&autor=11

делимично оштећен и слабије видљив. Ова врста мотива се назива такође „лажни шнур“, односно представља лажно утиснути канап. Између рогова, на челу фигурине, налази се перфорација кружног облика, дубине 13,5 цм. Урези са тачкастим убодима дефинишу њушку, формирају централну линију између очију до перфорације, коју полукружно прати до средине, где са обе стране одваја и формира базу рогова изнад очију.

Слика 5. Детаљ орнамента са трбуха фигурине

Слика 6. Детаљи главе фигурине са перфорацијом

Друга линија уреза са убодима формира полукруг пратећи средишњу линију од врха једног рога, до темена главе, па до врха другог рога. Потилјак главе фигурине је орнаментисан урезима. Урези формирају два круга у бази потиљка, из којих навише иду три вертикалне линије, средња је најдужа. Краће две се спајају са троугластим мотивима, изнад којих се налази још

један пар оваквих уреза, паралелно са њима. Још две косо урезане линије шире се из доњих тачки вертикалних линија пратећи базу лобање бика.

Слика 7. Орнаменти на потиљку главе фигуристине

Аналогије

Слика 8 Глава зооморфне (антропоморфне) фигуристине, лок. Градац, Злокућане

У Народном музеју у Лесковцу се тренутно налазе још три зооморфне фигуристине које су идентификоване као фигуристине са представом бика, односно налик бику. Прва је фигурина на слици 8. У питању је фрагментована глава зооморфне фигуристине на чијем се челу налазе рогови окренути ка напред. Нос и очи су пластично моделовани, с тим што се на очима налази и урез на средини, који наглашава очне капке. Орнаментисана је урезаним линијама, и оне се налазе на врату фигуристине. Димензије фигуристине: висина – 4,8 цм, ширина – 4,5 цм. Потиче са локалитета Градац, у селу Злокућане. Нађена је приликом рекогносцирања локалитета, израђена је од печене земље

црвенкасте боје, док се датује у период млађег неолита, 5700-4700 г.п.н.е. Инвентарни број је А-ПЗ/39.⁶

Слика 9. Глава зооморфне фигурина, лок. Градац, Злокућане

Друга фигурина, она на слици 9, такође је идентификована као зооморфна, односно представа бика. Очувана је само глава, с тим што су рогови фрагментовани, од којих је више очуван део десног. Очи су пластично наглашене, а нос и губица изражени. Нема видљивих орнамената. Димензије фигурина су: висина - 4,8 цм, ширина - 6,3 цм, дужина - 4,2 цм. Ова фигурина је такође пронађена на локалитету Градац, у селу Злокућане, приликом рекогносцирања локалитета 1949-1951.⁷ Датована је у млађи неолит (5700-4700. г.п.н.е.) а израђена је од печене земље црвенкасте боје. Инвентарни број је А-ПЗ/10.

Слика 10. Глава зооморфне фигурина, лок. Кућевиште, Чекмин

⁶ Гарашанин М, Ивановић В., *Праисторија Лесковачког краја*, Лесковац 1958, стр. 40, Т III, сл. 2; Булатовић А., Јовић С., *Културна стратиграфија праисторијских налазишта у Лесковачкој регији*, Београд-Лесковац 2010, стр. 321-334, Т CLIV, сл. 34.

⁷ Гарашанин М., Ивановић В., *Праисторија Лесковачког краја*, Лесковац 1958, стр. 40.

Трећа фигурина је такође фрагментована зооморфна фигурина, очувана је само глава. Претпоставља се да је у питању фигурина која представља бика, што се закључује на основу облика главе и рогова који се венчасто шире. Десни рог је сачуван само у основи, док се леви пружа нешто више и сачувана је само половина. Што се тиче остатка главе, губица је наглашена, односно издужена ка напред у односу на остатак. У нивоу очију се налази коси урез који може бити вид орнамента, али и нека врста оштећења. Димензије фигурине: висина – 4 цм, ширина – 5,4 цм, дебљина – 3 цм. Фигурина је пронађена на локалитету Кућевиште у селу Чекмин, а Народни музеј у Лесковцу ју је добио на поклон од В. Аранђеловића. Датована је у млађи неолит (5700-4700 г.п.н.е). Израђена је од печене земље, тамносиве боје. Инвентарни број је А-ПЗ/693.

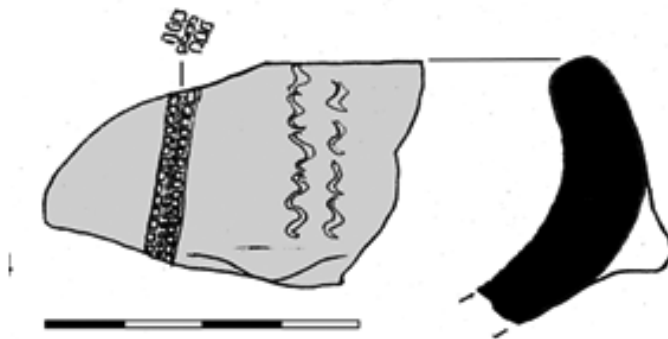
Зооморфне фигурине – представе говеда пронађене на територији Лесковца, припадају неолитској култури. Фигурина бика из Братмиловца већих је димензија, а начин орнаментисања је такав да се може датовати у други временски период. Као што је већ поменуто, на трбуху фигурине доминира орнамент спојених S утисака, односно „лажни шнур“. Специфичну оријентацију према методи орнаментисања може нам дати управо овај мотив, који је карактеристичан за утицај Басараби културе и за период старијег гвозденог доба, чији највећи утицај на територији Србије поприма Босутска културна група.⁸

На територији Лесковца постоје два фрагмента посуда које су орнаментисане спојеним S мотивима. Први је фрагмент полулопасте зделе (слика 11), са језичастом дршком који је пронађен у селу Горња Слатина, на локалитету Пркљивица. Фрагмент је датован у период гвозденог доба I. Украшен је са три вертикална низа правоугаоних отисака, поред којих се налазе два вертикална низа сумарно изведених, делимично спојених S мотива.⁹ Други налаз је фрагмент трбуха посуде (слика 12), пронађен у селу Липовица, на локалитету Јеричиште. Посуда је датована у период гвозденог доба I. Фрагмент је украшен хоризонталним канелурама у комбинацији са спојеним S мотивима и овалним отисцима.¹⁰

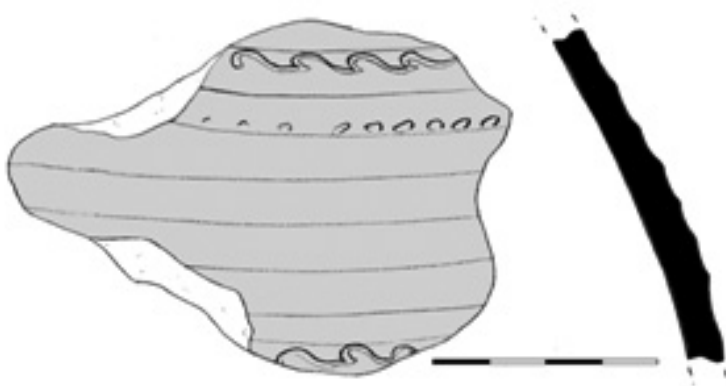
⁸ Васић Р., *Културне групе старијег гвозденог доба у Југославији*, Београд 1978, стр. 97-99; Јевтић М., *Керамика старијег гвозденог доба на централно балканском подручју*, Београд 1983, стр. 36-37; Срејовић Д., *Археолошки лексикон*, 1997. Београд, стр. 111.

⁹ Булатовић А., Јовић С., *Културна стратиграфија праисторијских налазишта у Лесковачкој регији*, Београд-Лесковац 2010, стр.154-160, Т LV, сл. 24.

¹⁰ *Ибид.*, стр. 210-227, Т ХСII сл. 51.

Слика 11. Фрагмент полуплохасте зделе, локалитет Пркљивица, Горња Слатина¹¹

Слика 12. Фрагмент трбуха посуде, локалитет Јеричиште, Липовица¹²

Басараби културна група је култура старијег гвозденог доба. Име културе настало је на основу истоименог локалитета у Олтенији, Румунија. У средњој фази развоја ова културна група захватала је територију од јужне Молдавије до западног Срема (Румунија, Бугарска, Србија и централна Молдавија), с тим што се њени елементи могу наћи и на налазима у јужној Србији (Врању, Лесковцу) и северној Македонији (Скопљу). Обухватала је период од VIII до VI века п.н.е.

Главне карактеристике Басараби културне групе најчешће представља црно глачана керамика, која може бити украшена методама урезивања, утискивања и канеловања. Од облика, јављају се лонци са пластичном траком, која је украшена отисцима прстију, зделе које имају тордирани обод, и на крају, шоље са једном или две дршке, које могу бити тракасте

¹¹ *Ибид.*

¹² *Ибид.* – Т LV, сл. 24.

са дугметастих испупчењима. Шоље могу имати засечен обод на крају, и фасетиран наглашен трбух. Главни мотив орнаментисања је S орнамент. Он се може наћи уоквирен елементима лажног шнура који се наставља у низу. На ободу посуда ове групе, налазе се, широка тракаста S спирала, мотиви гранчице, као и шрафирани троуглови.¹³ Такође, један од орнамената који је урезиван је облик малтешког крста, пластична спирала и мотив рибеље кости, с тим што су наведени мотиви наношени нешто ређе.¹⁴

Када су у питању култ и култни предмети ове културне групе, наилазимо на стилизоване представе животиња, од којих су најзаступљеније барске птице и четвороножне животиње, које су урезане на већим посудама финије фактуре. Такође, јављају се и кружна огњишта украшена управо спиралом, односно повезаним S мотивом по ободу.¹⁵

Ако се мало детаљније обрати пажња на сам мотив „лажни шнур“, може се приметити да се јавља у две варијанте, које дају индиције за старост орнаmenta. Млађем хоризонту Басараби групе припада орнамент који се, заправо, утискује у влажну глину керамичком алатком у виду печата (овакве алатке су пронађена на локалитету Биљевина, у Велесници и на локалитету Црвена ливада у Светозарево). И један и други печат остављају отиске различитих димензија. Млађи хоризонти на керамици имају ситнији, тремолирани лажни шнур (Светозарево), док старији хоризонти носе отиске крупног лажног шнура (Велесница).¹⁶

Интерпретација фигурине

Као што је наведено, овакав тип и облик фигурина, може се уврстити у неолитски период, с обзиром на то да се у винчанској културној групи јавља велики број зооморфних фигурина са представом говечета, односно бика - локалитети Градац (Злокућане), Кућевиште (Чекмин), Беловоде (Петровац на Млави), Плочник (Прокупље), Корбово (Збрадила), Селиште (Бањица), Црквине (Стублине) итд. Зооморфне фигурине могу представљати материјализацију једног посебног међусобног односа између човека, животиње и природе, нарочито уколико узмемо у обзир производе које човек добија узгајањем говечета.¹⁷

¹³ Васић Р., *Културне групе старијег гвозденог доба у Југославији*, Београд 1987, стр. 97-99.

¹⁴ Јевтић М., *Керамика старијег гвозденог доба на централно балканском подручју*, Београд 1983, стр. 35-42.

¹⁵ Срејовић Д., „Басараби култура“, *Археолошки лексикон*, Београд 1997, стр. 111.

¹⁶ Јевтић М., *Керамика старијег гвозденог доба на централно балканском подручју*, Београд 1983, стр. 35-42.

¹⁷ Спасић М., *Представе животиња у винчанској култури – докторска дисертација*, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Београд 2015, стр. 38-50.

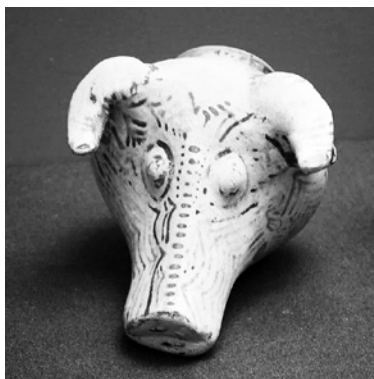

Слика 13. Посуда за либацију у облику бика – лок. Тел Гезел, Кипар 14-13. век п.н.е.¹⁸

Са друге стране, начин орнаментисања показује да зооморфна фигурина из Братмиловца потиче из периода старијег гвозденог доба, односно припада Басараби културној групи. Готово да не постоји сличан пример који пропорционално и тематски одговара овој фигурини. Један од интересантијих елемената, када је у питању анализа и функционалност, представља перфорација на челу фигурине која се простире скоро дуж читаве унутрашњости тела и главе.

Постоји могућност да је перфорација служила као реципијент за течност, која је посипана приликом либације (ритуално поливање/просипање течности). Ова могућност би функцију фигурине поставила у својство култа.

Конкретно, постоје примери посуда за либацију израђених од керамике управо у облику бика или бикове главе, додуше, у питању су локалитети који нису културолошки повезани са нашом територијом (Кипар, Крит, Грчка).

Слика 14. Ритон за либацију у облику бикове главе – Микенска култура, лок. Енкоми, Кипар 14-13. век п.н.е.¹⁹

¹⁸ Фотографија преузета са линка: <http://maefood.blogspot.rs/2016/06/wild-animals-now-and-in-antiquity.html>

¹⁹ Фото преузет са линка: http://www.imgrum.org/media/1303760332266883565_145793859

Друга могућност је да је фигурина била играчка за децу, а перфорација би, у том случају, била основа за штап – држач, а с обзиром на недостатак задњих ногу, постоји могућност да су оне у основи носиле точак мањих димензија. На овај начин би дете користило држач како би вукло фигурину за собом.

Слика 15. *Играчка за децу у облику бика, Хамангија, Румунија 5200-4500 п.н.е.²⁰*

Литература

Булатовић А., *Врање – Културна стратиграфија праисторијских локалитета у Врањској регији*, Београд – Врање 2007.

Булатовић А., Јовић С., *Лесковац – Културна стратиграфија праисторијских локалитета у Лесковачкој регији*, Београд – Лесковац 2010.

Булатовић А., Јовић С., „Антропоморфна фигурина из Братмиловца“, *Лесковачки зборник LI*, Лесковац 2011.

Васић Р., *Културне групе старијег гвозденог доба у Југославији*, Београд 1978.

Гарашанин М., *Праисторија на тлу Србије II*, Београд 1973.

Гарашанин М., Ивановић В., *Праисторија Лесковачког краја*, Лесковац 1958.

Група аутора, *Праисторија Југославенских земаља*, Сарајево 1978.

²⁰ Фотографија преузета са линка: <https://romaniadacia.wordpress.com/2014/05/08/neolithic-wonders-cucuteni-hamangia-gumelnita/>

Група аутора, *Културе гвозденог доба југословенског подунавља*, Симпозијум – Сомбор 1993, Београд 1994.

Ерцеговић Павловић С., Костић Д., *Археолошки споменици и налазишта Лесковачког краја*, Београд 1988.

Јевтић М., *Керамика старијег гвозденог доба на централно балканском подручју*, Београд 1983.

Јовановић Ј., „Лесковачко поље и Бабичка гора“, *Лесковачки зборник XVIII*, Лесковац 1978.

Спасић М., *Животињске представе у Винчанској култури*, Докторска дисертација, Београд 2015, ментор др М. Јевтић, комисија: др Ненад Тасић, др Марија Љуштина, др Милош Јевтић, др А. Томаж.

Срејовић Д., *Археолошки лексикон*, Београд 1997.

Стојић М., *Гвоздено доба у басену Велике Мораве*, Београд – Светозарево 1986

Сајтови

Центар за очување аутохтоних раса: <http://www.cerib.org.rs>

Maе's food blog: <http://maefood.blogspot.rs>

The British museum: <http://www.britishmuseum.org>

Romania Dacia: <https://romaniadacia.wordpress.com>

Summary

VLADIMIR STEVANOVIĆ ZOOMORPHIC FIGURINE FROM BRATMILOVCE

The zoomorphic figurine that was presented to the National Museum of Leskovac can be interpreted both as a religious/cult item, as well as a children's toy, judging by the finds of the similar shape in the wider neighbor area. In the territory of southern Serbia, there is no similar object in the means of purpose of the figurine. Bull-shape figurines have been found in the territory of Leskovac, and they are all dated to the Later Neolithic period. Type of the figurine is common for the Later Neolithic period, but the ornaments point directly to the Basarabi culture, in the Early Iron Age period, which had the main territory in the northeast of Serbia and Romania. There are two pottery fragments in the Leskovac's museum that are determined to the Basarabi complex. The bull figurine is the third so far.

Јулијана Пешић,
музејски саветник, археолог
Народни музеј у Лесковцу

УДК 904:[726.8:255.6(497.11)''652''
930.2:003.071(497.11)''652''

АНТИЧКИ КУЛТОВИ У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ

Апстракт: Уређење лапидаријума на градском тргу у Лесковцу, поред зграде Музеја, у коме ће бити презентована и мања збирка римских камених епиграфских споменика, прилика је да се прикажу култови римских божанстава којима су они посвећени. То су, пре свега, култови Јупитера, Либерера, Херкула и Омфале. Поред посвете поменути божанствима, ови споменици откривају нам и почетак урбанизације југозападног дела Лесковачке котлине током 2. века н.е. На заветној плочи посвећеној Либеру помиње се *vicus* (сеоско насеље) у близини рудника Леце, а дедиканти који упућују ове завете припадају романизованом домаћем становништву. Да би слика о римским култовима била потпунија, презентовано је и неколико археолошких предмета из античке збирке Музеја. На њима се налазе представе римских божанстава – Јуноне, Минерве, Аполона и Пана. Бронзана апликација сведочи о поштовању култа Јупитера Долихена, а део оловне плоче о поштовању култа Подунавских коњаника.

Кључне речи: Лесковачка котлина, римски период, романизација, епиграфски споменици, култови.

Увод

З а разумевање култова појединих божанстава – током римског периода у Лесковачкој котлини, презентоваћемо, у првом реду, епиграфске споменике који се чувају у Народном музеју у Лесковцу. Ова мања збирка епиграфских споменика састоји се од једне заветне плоче, посвећене богу Либеру, и пет заветних ара: четири ара посвећене су Херкулу и једна лидијској краљици Омфали. Споменици су откривени 60-их година 20. века, у југозападном делу Лесковачке котлине – на простору Леца, Газдара и Пустог Шилова.¹

¹ Заветна плоча посвећена Либеру (кат 2) била је узидана у зид порушене цркве Св. Прокопија у селу Пусто Шилово, као и две ара посвећене Херкулу (кат 3, 4). Једна ара посвећена Омфали и друга посвећена Херкулу откривене су у Лецу (кат 6, 7). У Газдару је откривена још једна ара посвећена Херкулу (кат 5).

Сл. 1. Пуста Шилово, црква Св. Прокопија, положај заветних ара 1962. године

У рад је укључена и једна заветна ара посвећена врховном богу Јупитеру, која не припада музејској збирци. Она је откривена у селу Велика Сејаница код Грделице, где се и данас налази - постављена као часна трпеза крај заветног сеоског крста. Археолошки предмети који ће употпунити слику римских божанстава поштованих у нашем крају откривени су археолошким ископавањима, откупом и поклоном. Поједини предмети, као што су бронзана статуа богиње Јуноне и део оловне иконе са представом Подунавских јахача, вероватно су били део опреме домаћих олтара – *larariuma*. Остали предмети на којима се налазе ликови античких божанстава – камеја са представом Минерве, глава прстена са представом Пана, наушнице са представом Херакловог чвора, керамички калуп са представом музичког такмичења између бога Аполона и сатира Марсије, као и апликација са представом главе Јупитера Долихена – само посредно сведоче о култовима. Узимајући у обзир склоност римских занатлија ка фигуралном украшавању накита и предмета за свакодневну употребу, верујемо да лица божанстава нису само декоративни елемент. Наглашавање неких основних атрибута божанстава – снаге, знања, издржљивости и сл. – указује нам да су поједини култни предмети, вероватно, коришћени и као апотропеји.

Досадашња истраживања

Култовима римских божанстава на простору лесковачког краја бавио се, најпре П. Петровић – кроз палеографску анализу споменика.² Посебно

² П. Петровић, „Нови вотивни натписи из Јужне Србије“, *Старинар* н.с. XV-XVI/1964/1065, 245-251. „Епиграфска саопштења“, *Старинар*, XIX, Београд, 1969, 225-233; P. Petrović, *Naissus-Remessiana-Horeum Margi, Inscriptions de la Mesie Superieure IV*, Beograd, 1979.

се бавио култом Херкула на простору Горње Мезије и, том приликом, сачинио је прву систематизацију споменика посвећених Херкулу.³ Сви камени споменици у Народном музеју у Лесковцу прикупљени су у раду С. Јовић.⁴ Споменици Либеру и Херкулу презентовани су у оквиру синтезе посвећене култовима ових божанстава на простору римске провинције Горње Мезије у радовима С. Пилиповић и Н. Гавриловић.⁵ Анализом археолошких предмета који сведоче о култовима божанстава Пана и Аполона бавиле су се Р. Зотовић и Ј. Пешић.⁶

Романизација

Након ратова са Дарданцима, који су вођени током 1. века п.н.е., простор на коме су они живели, окупиран је од стране римских легија тек крајем тог века.⁷ Међутим, консолидација римске власти отпочела је тек након оснивања провинције Мезије и њеног укључивања у административни, привредни и културни живот Царства 15. године н.е. У процесу романизације који је након тога започет војници, службеници администрације и ветерани, који међу првима настањују новоформирана градска насеља, заједно са римском културом доносе и култове римских божанстава.

Држава подстиче урбанизацију нових провинција изградњом путева и подизањем градова. Градови тако постају кључни центри римске државне управе и администрације. У њима се, поред војника, службеника и ветерана, настањују бројни трговци и занатлије. Постепено се у процес администрације укључују и представници локалне аристократије. Они желе да добију римско грађанско право, а са тим и важне положаје у новој организацији власти и администрацији. Прихватају римски начин живота, културу, а са њом и култове римских божанстава. Из редова локалног

³ П. Петровић, „Из епиграфске збирке лесковачког музеја – Споменици Херкуловог култа у Г. Мезији“, *Лесковачки зборник*, VIII, Лесковац, 1968, 51-57; П. Петровић, *Ниш у античко доба*, Ниш, 1976.

⁴ С. Јовић, „Антички споменици у лапидаријуму Народног музеја у Лесковцу“, *Лесковачки зборник*, XLII, Лесковац, 2002, 33-54.

⁵ С. Пилиповић, *Култ Бахуса на централном Балкану I-IV век*, Београд, 2011. Н. Gavrilović, *Kult Herkula i Merkura u Gornjoj Meziji I-IV vek n.e.*, Београд, 2014.

⁶ Р. Зотовић, „Прстен са представом Пана из збирке Народног музеја у Лесковцу“, *Лесковачки зборник*, XXXVII, Лесковац, 1997, 23-27; Ј. Пешић, „Керамички калуп са представом Аполона и Марсије“, *Лесковачки зборник* LI, Лесковац 2011, 45-58.

⁷ Тежећи Дунаву као природној, али стратешки важној граници, Римљани су - током 1. века п.н.е. - водили ратове против Дарданаца. Помињу се ратови 97. и 85, али су они дефинитивно поражени тек у рату 75-73 . године п.н.е (Bellum Dardanorum). Након рата, Дарданци нису одмах дошли под непосредну власт Рима. Римске легије су стационариране на овој територији тек након ратног похода Марка Краса 29. године п.н.е: Mirković 1968: 22.

становништва се још регрутују и војници – легионари. У почетку само за помоћне трупе, а потом и у римским легијама, јер им то омогућава брже стицање римских грађанских права, али и редовне материјалне приходе. (П. Петровић 1976:47-52; Zotović 2007: 18)

Лесковачка котлина, као и већи део данашње Србије улазила је у састав римске провинције Мезије.⁸ У ужем смислу, наше области биле су саставни део административне територије града Наиса, који је заузимао централни положај у провинцији.

У недостатку писаних извора, за боље разумевање процеса романизације у лесковачком крају ослањамо се на епиграфске споменике, остатке архитектуре и археолошке предмете откривене, преваходно, током археолошких ископавања, а потом и на оне случајно пронађене.

О траговима раног присуства Римљана у Лесковачкој котлини, а у вези са ратовима против Дарданаца у 1. в. п.н.е., сведоче налази сребрних републиканских денара. Један денар откривен је у античком слоју, на локалитету Скобаљић град и датује се у период око 100. године п.н.е. Из Лесковца, као део растурене оставе, потиче и 10 римских републиканских денара, од којих је најстарији из 133. године, а најмлађи из 77. године п.н.е. (Јоцић 1994:197-200). Нема археолошких доказа који би пратили процес романизације становништва током 1. века у лесковачком крају. Међутим, управо наша невелика збирка епиграфских споменика – из југозападнoг дела лесковачке котлине – открива нам прве трагове урбанизације.

Прва насеља (па тако и путеве) на овом простору можемо потврдити већ средином 2. века. Наиме, на votivnoj плочи из Пустог Шилова, поред посвете Либеру, помиње се и vicus – насеље сеоског типа. Флавије Луције (*Flavius Lucius*) и његов син - Флавије Луцил (*Flavius Lucillus*), као старешине села, посветили су завет Либеру, за своје и за здравље својих сељана. Они су наследници првих досељеника – емиграната или војника, који су римско грађанско право стекли под династијом Флавијеваца, о чему сведочи њихово гентилно име *Flavius*. (Петровић 1976, 117-124; Пилиповић 2011, 94) Елијима припада дедикант Елије Сатурније (*Aelius Saturnius*), који је посветио споменик Омфали и Херкулу из Леца и Газдара. Дедиканти Аурелије (*Aurelius*) и *Au(r...a)nus* (из Пустог Шилова) подигли су два споменика Херкулу.

⁸ Провинција Мезија је формирана 15. године, у време цара Тиберија. Подељена је на две провинције за време цара Домицијана - Горњу (којој је припао већи део данашње Србије) и Доњу Мезију. Касније, у време цара Диоклецијана, који је извршио поделу управног система, наше области су постале саставни део провинције Приобална Дакија: Stamenković 2013: 17-20, а наведеном литературом.

Сви епиграфски споменици откривени у Лецу или у његовој близини упућују на претпоставку да је на овом простору постојало неко веће светилиште посвећено Херкулу. У самом Лецу, где се данас налази рудник у чијим ревирима има злата, олова, цинка, сребра и бабра, уочени су трагови римског рударења. (Стаменковић 2009, 228-231) За рударску активност, како се претпоставља, везано је и поменуто насеље (*vicus*), могуће светилиште посвећено Херкулу и некропола.⁹ О важности овога простора за римску државу сведочи и велики број утврђења - укупно 14 у овом делу Лесковачке котлине, а два непосредно уз рудник (Стаменковић 2009: 25).

У Горњој Мезији су први путеви и прва насеља били уско повезани са рударском активношћу. Благо рудника Леце припадало је тзв. Јањевском дистрикту, са центром у Улпијани.¹⁰

Другој половини 2. века припада и споменик посвећен Јупитеру, који се налази у селу Велика Сејаница где су, такође, забележени трагови рударске активности - на простору оближњег села Рупље. (Стаменковић 2009, 232)¹¹

У 2. веку потврђена је и урбанизација јужног дела Лесковачке котлине. У селу Мала Копашница, током заштитних ископавања 2012-2014. године, откривен је део римског пута, али и део насеља у коме се налазио значајан занатски центар са керамичким пећима и житницом. Насеље се развијало током 2, 3. и у првој половини 4. века (Иванишевић, Стаменковић, Јовић 2016, 47-69). Велика некропола лоцирана уз ово насеље - око 730 истражених гробава са кремацијом и инхумацијом - такође се датује у период од 2. до 4. века. (Иванишевић, Стаменковић, Пешић 2016, 17-45)

Велики број случајних археолошких налаза и новца, који су откривени на локалитетима у лесковачком крају и који се опредељују у 3-4. век, такође сведочи о развијеној фази урбанизације и романизације нашег краја. (Ерцеговић Павловић, Костић 1987:28-38; Stamenković 2013,123-184)

Дедиканти

Flavius Lucius, Fla(vi)us Lucillus, Aelius Saturnius, Aur(elius) Firmus и *Au(r..a)nus* су представници романизованог слоја становништва (аутохтоног или досељеника), који су стекли грађанско право. *Flavii* - отац и син, који упућују завет Либеру, наследници су досељеника који су своје гентилно име стекли за време владавине царева из династије Флавијеваца - у другој

⁹ Из растуреног гроба некрополе у близини Леца потичу: прстен и фибула од бронзе, перле од стаклене пасте, шоља и два пехара од керамике, инв. АЗ/205-207;-244-246.

¹⁰ У римским изворима Горња Мезија се назива земљом богатом рудама. Војска је штитила руднике јер су припадали царској благајни, али су учествовали и у производњи руде и у администрацији. В. Петровић 2007, 16: Стаменковић 2009, 232.

¹¹ У Сејаници је откривен новац Антонина Пија (138-161).

половини 1. века. Они, као старешине *vicusa*, посвећују заветну плочу Либеру, а на њој исписују и своје гентилно име.

Гентилно име *Elius* носи дедикант који је посветио споменик Омфали. Дедикант *Aelius Saturnius* је домородац који је своје гентилно име стекао за време владавине царева Хадријана, или Антонина Пија. На основу палеографских карактеристика натписа, ова ара се датује у другу половину 2. века. Вероватно је дедикант досељеник из малоазијске Лидије. Претпоставља се да је он посветио и ару Херкулу, која је откривена у Газдару. *Aur(elius) Firmus* и *Au(r...a)nus* који су посветили заветне аре Херкулу, стекли су грађанско право за време владавине царева М. Аурелија, или Комода.

О римској митологији

Римска религија је веома сложена и развијала се на темељима историје самог Рима, али и под утицајем етрурске и грчке цивилизације у јужној Италији.

У почетном периоду развоја римске религије поштоване су, углавном, божанске силе које владају пољима. Ритуали за повећање плодности усева и стоке спровођени су у кући где су поштована божанства: Мани, Пенати и Лари. Такође, сви природни феномени и уопште сви сегменти људског живота, били су под заштитом бројних богова и богиња. Ти богови и богиње нису имали индивидуалне црте, нити су међусобно били повезани, односно нису имали потомство. Зато се ова, најстарија фаза развоја римске религије не назива митологијом. (Dimezil 1997: 40-49; Срејовић, Цермановић 1989: XLIX-LIII). Под утицајима из Етрурије подиже се први храм на Капитолу, посвећен Јупитеру, Јунони и Минерви, а почетком 5. века п.н.е. храм посвећен Церери, Либеру и Либери, који су пандан грчкој божанској тријади – Деметри, Дионису и Кори. У старом Риму су, такође, поштована божанства која су дивинизовала апстракне појмове, попут: *Pietas* (побожност), *Honos* (част), *Fides* (вера) и слично. Крајем 3. века п.н.е. долази до хеленизације римске религије, када се уводи пантеон од 12 богова који су груписани у шест парова - Јупитер и Јунона, Нептун и Минерва, Марс и Венера, Аполон и Дијана, Вулкан и Веста, Меркур и Церера. Под утицајем литературе, приповедају се приче о боговима и ствара се митологија. (Срејовић, Цермановић 1989: LIV- LV)

Током Царског периода поједини владари посебно указују поштовање и част оним божанствима која су блиска војницима - Херкулу, Трачком коњанику, Митри, Дионису. О томе сведоче бројни жртвеници, амајлије, плоче са рељефним представама и слично.

ЭПИГРАФСКИ СПОМЕНИЦИ

ЈУПИТЕР

Јупитер је староиталско божанство неба и муње, али је врло рано постао врховно божанство римске религије. По предању, Ромул је Јупитеру подигао први храм на Капитолу и посветио му оружје задобијено као ратни плен. Отуда су, касније, ратни трофеји и оружје заветовани Јупитеру – богу који доноси победу у рату. Он је врховни бог и заштитник римске државе - *Jupiter optimus maximus* („Јупитер најбољи и највећи“) Римљани су му указивали поштовање током свих државних и јавних свечаности. У свакој новоформираној провинцији или новом граду, најпре је обележено место за његов храм, односно за тријаду: Јупитер – Јунона – Минерва. Многобројне посвете Јупитеру и Тријади, широм Царства, учињене су по службеној дужности, као доказ лојалности римској држави. (Zamarovsky 1985 : 168; Срејовић, Цермановић 1989: 183-184). Веома је поштован и у балканској провинцији Г. Мезији. О томе сведоче епиграфски и археолошки материјал.¹²

**1. Вотивна ара посвећена Јупитеру, крај
2. почетак 3. века**

Лесковац, Велика Сејаница, локалитет
Орнице

Кречњак, клесање

Вис. 76 цм; шир. 48 цм; дебљ. 38 цм.

Споменик се налази у селу (у сеоском
крсту као часна трпеза)

Натпис:

·I·O·M·

·C·C·S·

·V·T·P·

I(ovi) O(ptimo)M(aximo) (...)V(o)T(um)P(osuit)

Сл. 2. Вотивна ара посвећена
Јупитеру у Великој Сејаници

Литература: Петровић 1979:125, по.117;
Ерцеговић Павловић, Костић 1988: 37, кат. 331;
Stamenković 2013: kat. 142.2, sl. 116.

¹² На територији Наиса откривена су 23 споменика са различитим епитетима, у којима се виде и лица домаћих божанстава: Петровић 1976: 138; На подручју Пријепоља и Пљеваља 10: Зотовић 2002: 181-195.

На споменику из Велике Сејанице Јупитер се назива I O M (*Jupiter optimus maximus*) и вероватно је овај завет учињен по службеној дужности. Нажалост, име дедиканта дато је веома скраћено, те се не може идентификовати. Овај споменик, као и налаз новца Антонина Пија (138-161.) указују на почетак романизације овога простора у другој половини 2. века.

ЛИБЕР

Либер је староиталско божанство плодности и вегетације, које је од 5. до 4. века п.н.е. асимиловано са Бахусом – Дионисом, од кога преузима и иконографију. Поштован је и као део божанске тријаде: Церера, Либер и Либера. Његов култ су током процеса романизације раширили римски војници у провинцијама Царства. Они су, уједно, и најчешћи дедиканти на посветама. Поштовање је указивано и Либери – богињи плодности са којом је Либер чинио божански пар. (Zamarovsky 1985 : 201; Срејовић, Цермановић 1989: 233-234; Марић 2003: 85-87; Пилиповић 2011:63-66)

2. Вотивна плоча посвећена Либеру друга половина 2. прва половина 3. века

Сл. 3. Вотивна плоча из Пустог Шилова, посвећена Либеру

Пусто Шилово, црква Св. Прокопија, 1963.

Мермер, сиве боје, клесање

Вис. 76 цм; шир. 97 цм; дебљ. 26 цм.

ИНВ. АЗ/292

Натпис: **FLAVIVS LVCIVS ET
FLAVS LVCILLVS DE
O SANCTO LAETO LIB
RO PATRI PRO SALVTES
SVAS ET VICANORVM
POSVERVNT**

Flavius Lucius et | Fla(vi)us Lucillus de|o sancto Laeto Lib |(e)ro Patri pro salutes | suas et vicanorum | posuerunt

Плоча је начињена од сивог мермера и оштећена је са горње леве стране. При дну десне стране налази се дубока канелура, лучно савијена на десно. На дну, лево, налази се плићи хоризонтални урез. Са задње стране, уз леву и десну ивицу, налазе се вертикалне канелуре које су служиле за качење плоче на зид.

Литература: Петровић 1966: 245. сл. 1; Петровић 1968: 51-57; Петровић 1979: 121, по 109; Ерцеговић Павловић, Костић 1988: 36, кат. 195/2; Јовић 2002: 34, кат.1; Пилиповић 2011: кат. 10; Stamenković 2013: kat. 189.4, sl. 116.

Овај споменик посветили су *Flavius Lucius* и *Fla(vi)us Lucillus* (вероватно отац и син), богу Либеру - за своје и здравље сељана. Либер има епитет *sanctus* (свети), *pater* (отац), и *laetus* (радосни). Епитетом *pater* називана су најстарија божанства и често се користи у заветима, баш као и *sanctus*. Међутим, епитет *laetus* (*deo laeto* – „радосном богу“) се ретко јавља – само на још једном натпису из Салоне, где је завет упућен богу Либеру као заштитнику винограда, грожђа и виноградача. (Петровић 1976: 140; Марић 2003: 85-87; Пилиповић 2011: 61) За нас је интересантан овај аспект његових функција, јер сведочи о развоју виноградарства у нашем крају. О

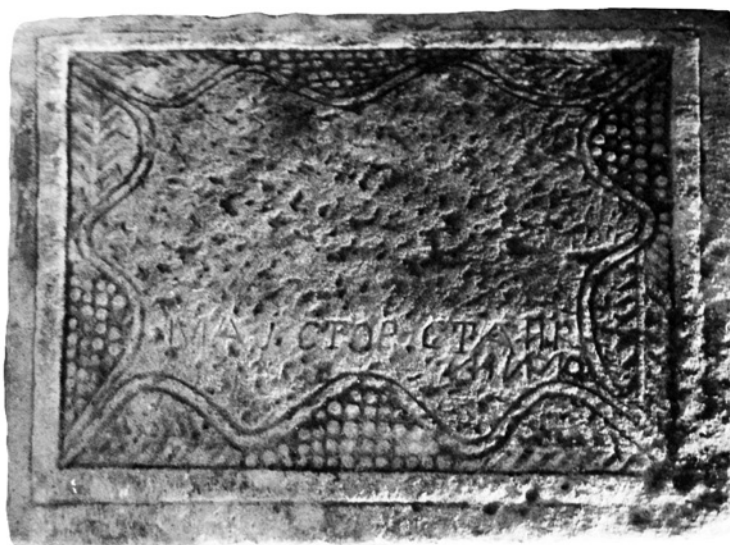

узгајању винове лозе и производњи вина сведочи, такође, и налаз два камена подножја за пресу, која су откривена у селу Врбовцу код Лебана. Подножја од камена су основа пресе за муљање грожђа, док су горњи (недостајући) делови ове конструкције били

Сл. 4. Врбовац, имање Пешића, камена преса

начињени од дрвета. (Сл.4) (Петровић 1976:125-126 сл. 51; Јовић 2002: 38, кат.9; Stamenković 2013: kat. 58.1-2, sl. 42 а, б.)

Поред натписа, о Либеру као заштитника виноградарства сведоче и представе грожђа и винове лозе. У апсиди порушене цркве Св. Прокопија, у селу Пусто Шилово, као часна трпеза служила је плоча од кречњака дуж. 85 цм; шир. 71 цм; дебљ. 10 цм. Дуж профилисаног оквира плоче налази се таласаста линија са наизменичним приказом гроздова и листова винове лозе.¹³ (сл. 5) У северни зид цркве Св. Прокопија уграђен је део плоче с оградe амвона на коме се налазе исти мотиви. (Stamenković 2013: kat. 193.6, sl. 91 е).

Сл. 5. Пусто Шилово, црква Св. Прокопија, камена плоча секундарно коришћена као часна трпеза

Треба споменути да се Либер помиње и као божанство рударског пантеона, који - као патрон плодности земље - има надлежности и над рудним богатством. О томе сведоче поједини натписи у рударским областима посвећене Либеру, или Либеру у заједници са другим божанствима, у Г. Мезији, али и у другим провинцијама. (Стаменковић 2009, 231; Пилиповић, 2011, 57-63;) На ијатрички (исцелитељски) аспект бога Либера, указује посвета божанству *pro salutes*, које *F Lucius* и *F. Lucilis*, као старешине села, а заједно са својим сељанима упућују богу Либеру. Овакве посвете упућују, најчешће, ветерани за здравље императора, као и за своје здравље. (Пилиповић, 2011:62 напомена 242, 243; 88-90)

Дедиканти завета богу Либеру су *Flavius Lucius* и *Fla (vi) us Lucillus*.

¹³ На средини плоче, у савремено доба, је урезано име „мајстор Станко“.

Они су представници домаћег становништва, наследници лица који су римско грађанско право добили под династијом Флавијеваца, односно крајем 1. века.

На територији римске провинције Горње Мезије откривено је укупно 12 натписа у којима се помиње Либер, али је он приказан и на великом броју скулптура и рељефа. (Пилиповић, 2011: 21- 63)

ХЕРКУЛ

Херкул је римско божанство, чија су предања блиска са грчким митовима посвећеним највећем јунаку - Хераклу.¹⁴ Он је сложено божанство, јер обједињује особине етрурских, грчких, римских, а касније и аутохтоних божанстава. У Риму је први храм подигнут крајем 4. в. п.н.е., а први храмови посвећени богу Херкулу подигнути су у 3. в. п.н.е. Поштован је као бог победе и заштитник поља и сетве, као заштитник здравља појединца и породице, путника и трговаца. Нарочито се култ овога божанства учврстио и раширио под царевима династије Антонина и Севера. (Petrović 1968: 52; Срејовић, Цермановић 1989: 472-473; Dimezil 1997 :335-339; Gavrilović 2014: 49-51)

3. Вотивна ара посвећена Херкулу, крај 2. века, прва половина 3. века

Пусто Шилово, црква Св. Прокопија, 1963

Кречњак, сиве боје

Вис. 50 цм; шир. 27-30 цм; дебљ. 21 цм

Инв. АЗ/290

Натпис: **AVR FIR**
 MVS PRO
 SALVTE
 SVA HER
 CULI POSVI

Aur(elius) Firmus pro salute sua Herculi posui(t)

Сл. 6. Вотивна ара из Пустог Шилова, посвећена Херкулу

¹⁴ Херакле, син Зевса и Алкмене, највећи је грчки јунак. По пророчанству Питије, обећана му је бесмртност ако испуни 10 јуначких дела, а он је извео 12. Први подвиг – убиство Китеронског лава – извео је већ у 18. години. Као прототип мушке снаге и храбрости, веома често је приказиван у књижевним делима и у ликовној уметности. Смаграју га оснивачем многих градова.

Ара је профилисана у горњем и доњем делу. Натпис је распоређен у пет редова, висина слова од 3 до 3,5 цм.

Литература: Петровић 1966, 247, бр. 2; Петровић 1968, 51-57; Петровић 1979, 120, по 107; Ерцеговић Павловић, Костић 1988, стр. 36. Кат. 195/3; Јовић 2002, кат. 4; Стаменковић 2013, кат. 193.2, сл. 8; Gavrilović 2014, 11, fot. 8.

4. Вотивна ара посвећена Херкулу, крај 2. века, прва половина 3. века

Пусто Шилово, Црква Св. Прокопија, 1963
Кречњак, сиве боје
Вис. 72 цм; шир. 32 цм; дебљ. 22 цм
Инв. АЗ/294

Натпис: **DEO (....) TO
H (....)LI
AV (....)NVS
POSVIT**

Deo (sanc) to | H(erculi) | Au(r...a)nus | posuit

Сл. 7. Вотивна ара посвећена Херкулу из Пустог Шилова

Ара је откривена у апсиди порушене цркве Св. Прокопија. Служила је као постолје за часну трпезу.

Ара је профилисана у горњем и доњем делу. У горњем делу се налази плитко урезан орнамент у облику две спирале. Натпис је распоређен у четири поља, али су по средини сва поља оштећена.

Литература: Петровић 1966, 247, бр. 3; Петровић 1968, 51-57; Петровић 1979, 120, по 108; Ерцеговић Павловић, Костић 1988, стр. 36. Кат. 195/1; Јовић 2002, кат. 3; Стаменковић 2013, кат. 193.1; Gavrilović 2014, 12, fot. 10.

5. Вотивна ара посвећена Херкулу, друга половина 2. века

Газдаре, кућа Цокића, рекогносцирање 1978.
Кречњак, сиве боје
Вис. 52 цм; шир. 28 цм; дебљ. 24 цм
Инв. АЗ/293

Натпис: (...)**CV**
LIINVI
CTO
SATVR
NINVS
DD

(Her)culi invicto Saturnivs d(onum) d(edit)

Сл. 8. Вотивна ара посвећена Херкулу из Газдара

Ара је оштећена у горњем делу, као и површина натписног поља. Текст натписа распоређен је у пет редова, у првом реду је оштећен. Висина слова од 4,5 до 5 цм.

Литература: Петровић 1968, 51-57; Петровић 1979, 122, 123, по 111; Ерцеговић Павловић, Костић 1988, стр. 28. кат. 64; Јовић 2002, кат. 2; Стаменковић 2013, кат.175.1; Gavrilović 2014, 13, fot. 9.

6. Вотивна ара посвећена Херкулу, крај 2. века, прва половина 3. века

Леце, локалитет Црквине, 1958
 Кречњак, зеленосиве боје
 Вис. 62 цм; шир. 20 цм; профилисани део 32-34 цм; дебљ. 27 цм
Инв. АЗ/295

Натпис: **ITIV**
IVRO

Сл. 9. Вотивна ара из Леца, посвећена Херкулу

Ара је профилисана у горњем и доњем делу. Оштећена је у доњем делу. Натпис је плитко уклесан у два реда. Висина слова износи 7,5-8,5 цм.

Претпоставља се да је посвећен Херкулу, због близине налаза још три споменика који су њему посвећени. (Петровић 1969, 227)

Литература: Петровић 1969: 227, бр. 2 сл. 2; Петровић 1979: 123, по 112; Ерцеговић Павловић, Костић 1988: стр. 30. кат. 36; Јовић 2002: кат. 6; Стаменковић 2013: кат.180.1; Gavrilović 2014: 14, fot. 10.

У Горњој Мезији Херкул је поштован као војничко божанство, због своје неустрашивости, физичке снаге, зато што је победник над свим опасностима и као божанство који доноси победе. Највећи број вотивних споменика подижу војници током 2-3. века. Епитети којима му се обраћају су - *augustus, victor, conservator, invictus*. (Gavrilović 2014: 53)

Поштован је као заштитник путева и путника и његовим именом називају се многа насеља – поред пута и путних станица (*Ad Herculem, statio Herculana*) (Petrović 1968: 53-55.) Такође, упућују му се завети *pro salute* као богу заштитнику термалних извора и бања (као и Асклепију и Хигији), односно ономе који лечи. (Gavrilović 2014: 55)

У Горњој Мезији Херкул је поштован као заштитник рудника и рудара, због своје снаге и издржљивости. Представе Херакла на стелама и саркофазима претпостављају поштовање Херакла као хтонског божанства. (Gavrilović 2014: 56-58). Асимилован је са локалним божанством - *Hercules Naissas*, што је потврђено на натпису у околини Ниша (Petrović 1968: 54)

О развијеном култу бога Херкула на простору некадашње провинције Горње Мезије говори велик број споменика: 17 епиграфских споменика са посветом, те велики број мермерних скулптура и бронзаних статуа, као и предмети за свакодневну употребу и накит са представом божанства и његових атрибута. (Gavrilović 2014: 52)

Четири споменика посвећена Херкулу, откривена су на три различита места (али сви из истог краја): у Лецу, Газдару и Пустом Шилову. Вероватно је да потичу с једног места, одакле су пренети и секундарно употребљени. Две аре су откривене у порушеној цркви Св. Прокопија, у чијем зиду је била уграђена и плоча посвећена Либеру (кат. 2). Овако велики број ара посвећених Херкулу, као и једна која је посвећена Омфали (кат. 7), сведоче да је на овом простору постојало светилиште у коме се указивало поштовање богу Херкулу.

Светилиште се налазило у насељу које се спомиње на вотивној плочи Либеру, или у његовој близини (кат. 2), а везано је за рударску активност у овом крају. Рудна блага из Леца експлоатисана су и у римско доба, о чему сведоче трагови рударења у окну Расовача, као и археолошки предмети који су пронађени у једном растуреном гробу поред савременог рудника. Да је овај рудник имао важну улогу у привреди Горње Мезије, потврђује велики број подигнутих утврђења на овом простору, као и правац пружања путева (Јоцић 1999: 49; Stamenković 2013: 24-28).

Светилиште је можда служило рударском насељу, с обзиром на аспект Хераклових функција - као заштитника рудника и рудара. Такође, не треба изгубити из вида ни близину термалних извора на простору Сијаринске бање, која се налази у близини Леца и могућност поштовања Херкула као

заштитника термалних извора и бога излечења. То потврђује и завет - *pro salute*, који се упућује за здравље, благостање и личну заштиту као на заветној ари (кат. 3) из Пустог Шилова коју је упутио *Aur(elius) Firmus*. Он је припадник романизованог домаћег становништва, који је примио римско грађанско право под династијом Антонина, односно под царем М. Аурелијем, или његовим наследником. На другој ари из Газдара дедикант *Aelius Saturnius* се богу Херкулу обраћа са епитетом *Invictus*. Исти дедикант посвећује споменик Омфали, која се доводи у везу са Херкулом, а који је откривен у Лецу. Петровић претпоставља да је овај дедикант војник или досељеник из Лидије, где је поштован култ Омфале (Петровић 1976 : 141-142). На простору Горње Мезије споменике са епитетима Херкулу *Invictusu* и Херкулу *Victoru*, највећим делом посвећују војна лица. Ови епитети у вези су са официјалним култом Херкула као војничког божанства, који је био нарочито популаран у време владавине царева Комода, Септимија и Александра Севера (Gavrilović 2014: 53).

Светилиште је подигнуто у другој половини 2. века – судећи према палеографским одликама натписа, али и гентилних имена дедиканата који потичу из слоја романизованог становништва: *Aelius Saturnius*, који је гентилно име стекао за време владавине царева Хадријана или Антонина Пија, као и *Aur(elius) Firmus* и *Au(r..a)nus* који су примили римско грађанско право под династијом Антонина, односно под царем М. Аурелијем или његовим наследником. Његова локација могућа је на локалитету Црквина у Лецу (Stamenković 2013: 26).

ОМФАЛА

Да би окајао грех због крађе делфијског трonoшца и убиства Ифита, Херакле је – по предању – провео три године служећи Омфалу, краљицу Лидије.¹⁵ Култ ове краљице поштован је у Лидији и у Тесалији, где је њено светилиште подигнуто поред термалних извора. У ликовној уметности током хеленистичког доба често је приказана одевена у лављу кожу са батином и кесом у рукама, док је Херакле приказан у женској одећи. У римској уметности – у пластици и на фрескама – чести су прикази Омфале. Међутим, нема епиграфске посвете забележене на латинском језику. П. Петровић истиче да мотив замене одела говори о наглашеном утицају матријархата у грчким градовима у Лидији (Петровић 1969: 225-226; Петровић 1976: 141-142).

¹⁵ По предању, за време службе код Омфале, Херакле је, уместо да чини јуначка дела, одбацио лављу кожу и изводио многа, понижавајућа дела за мушкарце – облачио је женске хаљине, носио преслицу и испуњавао све њене жеље. А Омфала је, с друге стране, облачила његову лављу кожу и носила батину: Срејовић, Цермановић 1989: 305.

7. Вотивна ара посвећена Омфали, друга половина 2. века

Леце, локалитет Црквине, 1950.

Кречњак, сивозелене боје

Вис. 80 цм; шир. 28 цм, горе 26, доле 34; дебљ. 25 цм

Инв. АЗ/291

Натпис:

О М

РНА

LAЕ

AEL

SATV

RNINVS

D D

Omphalae Ael(ius) Saturnius D(onum) D(edit)

Сл. 10. Вотивна ара из Леца, посвећена Омфали

Ара је профилисана у горњем и у доњем делу. Горњи део је декорисан уклесаним спиралним орнаментом. Натпис је распоређен у седам редова. Слова висине 5-5,5 цм су правилно клесана. Споменик је преломљен по средини.

Литература: Петровић 1968, 54; Петровић 1969, 225-227, бр. 1, сл. 1; Петровић 1979, 121, 122, по 110; Ерцеговић Павловић, Костић 1988, стр. 30. кат. 139; Јовић 2002, кат. 5; Стаменковић 2014, кат. 180.2.

Култ лидијске краљице Омфале повезује се са Херкулом и по мишљењу П. Петровића наглашава његову функцију заштитника термалних извора и бога излечења. (Петровић 1976 : 141-142). Дедикант *Aelius Saturnius* је гентилно име стекао за време владавине цара Хадријана или Антонина Пија, а посветио је и споменик Хераклу из Газдара. Могуће је да је он војник, или досељеник из Лидије, земље где је поштован култ краљице Омфале. (кат. 7) На основу овога, али и палеографских карактеристика натписа, датује се у другу половину 2. века.

АРХЕОЛОШКИИ ПРЕДМЕТИ

ЈУНОНА

Јунона је жена врховног римског бога Јупитера и владала је заједно са њим. Међутим, првобитно је поштована као богиња месеца и заштитница жена и порођаја. Касније је поистовећена са грчком богињом Хером и сматрала се заштитницом законитог брака и удатих жена. Као заштитница Рима и римске државе, припадала је Капитолскј тријади и поштована је заједно са Јупитером и Минервом (Zamarovsky 1985 : 167; Срејовић, Цермановић 1989: 182-183).

8. Статуа Јуноне, 2-3. век

Градац код Злокућана, случајни налаз, поклон Благоја Богатиновића

Бронза, ливење у калупу.

Вис. 12,5 цм; шир. 3,2 цм; дебљ. 2,7 цм

Инв. АЗ/213

Сл. 11. Статуа Јуноне из Злокућана

Јунона стоји ослоњена на леву ногу, док је десна благо савијена у колену, благо окренуте главе на лево. Одевена је у хитон, који је наборан и око врата изрезан у облику латиничног слова V, те прикопчан на раменима. Носи и химатион, који је пребачен преко главе и рамена. Коса је раздјељена на средини са дијадемом на глави. На оштећеном лицу очи су приказане као удубљења, а усне само зарезом. Лева рука је савијена у лакту и подигнута, а десна је испружена у страну. Обе руке су оштећене. Може се само претпоставити да је у левој руци држала скиптар, а у десној патеру. Дијадема и атрибути које је држала, упућују на Јунону.

Литратура: Срејовић, Цермановић 1987: кат. 33; Ерцеговић Павловић, Костић 1988: 38, кат. 276; Stamenković 2013: kat. 189.4, sl. 116.

Бронзана статуа богиње Јуноне вероватно је била део опреме домаћег олтара – *larariuma*.

КУЛТ ПОДУНАВСКИХ ЈАХАЧА

Оловне плочице, различитих димензија са сложеном иконографском сликом, откривене највећим делом у подунавским областима.¹⁶

¹⁶ Најразвијенији иконографски образац садржи сцене приказане у четири зоне - у едикули. Едикула је образована од два стуба са капителима и лука декорисаног астрагалима. У угловима, изван лука налазе се хералдички постављене две змије. У највишој, четвртој зони, приказан је Сол са зракастом круном, који управља квадригом.

Овај култ је настао у Дакији у 2. веку и на плочицама је приказан само један коњаник. Млађи примерци потичу из времена од 2. до 4. века и на њима су представљена два јахача. Култ овог божанства је синкретистички формиран под утицајем Митраизма, Кабира, Диоскура, Трачког коњаника. Иконе већих димензија су држане у кући или у малим кућним капелама, док су мале служиле као амулети (Поповић 1983: 53-67).

И. Поповић ове иконе везују за култ Подунавских јахача (Поповић 1983: 53-67). Љ. Зотовић претпоставља да су оне посвећене култу лунарне богиње непознатог имена (Зотовић, 2001, стр. 177). А. Јовановић је подржава и претпоставља да култ ове богиње досеже још из бронзаног доба. Оставља могућност да садрже и хтонски елеменат Деметре или Персефоне (Јовановић 2007, 48).

Један тип ових икона израђиван је у Сирмијуму почетком 3. века. Налази ових икона чести су на Дунавском лимесу, па се претпоставља да су поштоваоци и носиоци овога култа били војници (Поповић 1986: 120).

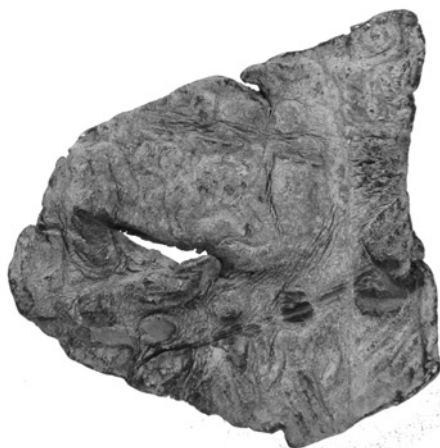
9. Оловна икона са представом Подунавских јахача, 3. век, фрагмент

Лесковац, локалитет Хисар, случајан налаз, поклон Ш. Туровића 2011. Олово, ливење.

Очув. дуж. 4,3 цм; очув. шир. 4,6 цм; дебљ. 0,3 цм.

Инв. А-Х/308

Десном руком поздравља, а у левој држи глоб. У трећој зони је приказана богиња у дугој хаљини, анфас, како стоји. Рукама држи правоугаону тканину. Десно и лево приказан је по један коњаник који поздравља богињу, са огртачима који лепршају. Коњаник лево има фригијску капу, десни је гологлав. Испод левог коњаника је велика риба или делфин, испод десног - нага људска фигура. Иза левог коњаника је ратник са шлемом и дугим копљем, иза десног је приказана богиња Немеза. У другој зони (где су приказани обреди култа) представљен је свети обед, односно три особе које седе за округлим столом. На столу је хлеб, или риба. Десно од стола налазе се две фигуре. Лево је приказана сцена обреда *criobolum* - жртвовање овна. Чине је: дрво на коме се налази обешен ован (који се припрема за жртву) и две фигуре. Једна учествује у припреми овна, док друга стоји са овнујском маском. У најнижој, првој зони приказани су симболи култа: треножац, лав, суд – кантарос, змија и петао. Ови симболи су четири елемента *Principa vitae*. Оваква иконографска композиција припада иконама типа 1, по Тудору. Ове иконографске сцене су приказане и на медаљонима - подељене у три зоне или у правоугаоним пољима. Иконографски, слика може бити редукована, а на неким плочицама иконографске слике и симболи су измешани. Највећи број икона су израђене од олова, једна од бронзе, једна од керамике. (Зотовић, 2001, стр. 175)

Сл. 12. Фрагмент иконе са представом Подунавских јахача са Хисара

Фрагмент иконе на коме су очувани делови две средишње зоне, од четири зона колико се налазе на иконографским приказима целих плочица. Очуван је део треће и друге зоне, као и део десног тордираног стуба едикуле. У трећој зони очуван је део представе богиње која стоји у дугој хаљини са спуштеним рукама у којима држи тканину правоугаоног облика. Десно од богиње видљива је представа коњаника, са огртачем, како је поздравља. Иза њега је приказана богиња Немеза. Испод коњаника се налази нага људска фигура. У другој зони (где су приказани обреди култа, односно свети обед) очувана је глава једне од три особе које седе за столом, док се иза ње налазе се две фигуре.

Непубликовано.

МИНЕРВА

Минерва је заштитница занатлија и уметника. Етрурског је порекла, али је током 3-2. в.п.н.е. поистовећена са грчком богињом Атеном, од које преузима и иконографску слику, односно представе. Једно је од три највећа божанства и део је Капитолске тријаде богова (Zamarovsky 1985 : 219; Срејовић, Цермановић 1989: 265-266).

10. Камеја са представом Минерве, 3. век

Орашац, локалитет Лусалије, случајан налаз, откуп

Опал, плаво-беле боје

Дуж. 2,7 цм; шир. 1,6 цм

Инв. АЗ/194

Сл. 13. Камеја са представом Минерве из Орашца

На камеји, овалног облика плаво-беле боје, приказано је попрсје богиње Минерве. Богиња је у високом рељефу у белом слоју, представљена у профилу налево са шлемом на глави. На темену шлема се налази перјаница. На лицу су прецизно урезане очи, обрве и усне, као и дугачка коса која пада на рамена. Одевена је у хитон који открива гола рамена. Одећа је приказана урезаним паралелним вертикалним и хоризонталним линијама.

Најближе аналогије представљају камеје из Виминацијума (Поповић 1989: кат. 4-7). *Литература:* Ерцеговић Павловић, Костић 1988: 35, кат. 168; Stamenković 2013: kat. 130.4, sl. 100d.

АПОЛОН

Аполон, старо олимпијско божанство, имао је више функција. Најстарија је да штити, брани и одбија свако зло, а најважнија је исцелитељство. Он је бог пророк и његово светилиште у Делфима је најпознатије пророчиште у грчком свету. Бог је музике, уметности и светлости, и то духовне - небески чисте и сјајне; бог мере, реда, закона и уметничког надахнућа. У Риму се његов култ почео ширити половином 5. века п.н.е. У време Августа Аполон је постао један од најважнијих богова и подигнут му је храм на Палатину 28. године. У доба Царства поштован је првенствено као бог здравља (Срејовић, Цермановић-Кузмановић 1987: 38-42); (Grevs 2002: 64-69).

На простору Србије из римског времена потиче неколико латинских натписа који су посвећени Аполону.¹⁷

11. Керамички калуп са представом Аполона и Марсије, 2-3. век.

Мала Копашница, окућница Д. Илић, у близини локалитета Пазариште, случајан налаз, откуп 2003. године.

Керамика

Преч. 9,3 цм; дебљ. 1,5 цм.

Инв. АЗ/188

¹⁷ Вотивна ара из села Ситарце код Ваљева посвећена је Аполону Гангаресу: Лома 1995, 173-179; натпис из Јанкове клисуре код Бруса: Марић 2003, 61, напомена 12; Вотивна плоча из села Крупац код Пирота посвећена је Аполону и Асклепију, са натписом на грчком језику: Петровић 1966, 245-251.

Сл. 14. Калуп са представом Аполона и Марсије из Мале Копашнице

Сл. 14.1. Калуп са представом Аполона и Марсије из Мале Копашнице (позитив калупа)

Калуп је кружног облика са једном равном, а другом благо испупченом страном, израђен од црвеномрке земље. На површини равне стране, у негативу, урезана је представа надметања у свирању између бога Аполона и сатира Марсије. У двоструко профилисаном пољу Аполон је приказан на десној страни како свира китару коју држи у десној руци и плектрум у левој. Седи на профилисаном престолу одевен у дугачак хитон, са рукавима. Коса је, позади, скупљена у чвор, а увојци се спуштају на рамена.

Сатир је приказан на левој страни као наг, брадати мушкарац који стоји и свира на аулусу. Његова коврцава коса је скупљена траком, а знад чела се назире мали рогови, док се у доњем делу леђа уочава и мали коњски реп.¹⁸

Овакви калупи употребљавани су за израду апликација којима су декорисане керамичке посуде и лампе, али и као матрице за израду *crustulluma* - празничних колача који су припремани поводом прослава јавних и породичних празника (Брукнер 1997: 97-102; Пешић 2011: 45-58).

У Малој Копашници током заштитних археолошких ископавања 2014. године, на простору јужно од некрополе са спаљеним покојницима,

¹⁸ Такмичење се, по предању, одиграло у фригијском граду Ниси у М. Азији. Сатир Марсија је пронашао аулус који је одбацила богиња Атена и свирао на њему предивну музику. У својој гордости, поверовао је да може бити раван, или чак бољи од самога бога музике - Аполона. Изазвао га је на јавно надметање у свирању. Оба такмичара су свирала дивну музику и судије су биле неодлучне. Тада је Аполон окренуо своју лиру наопако и наставио да свира, Марсија, наравно, није могао да свира на изокренутим двојницама, па су судије доделиле победу Аполону. Марсија је тако поражен у овом музичком надметању, а изгубио је и живот. Аполон га је казнио тако што му је живом одрао кожу и обесио га на тргу: Срејовић, Цермановић-Кузмановић 1987, 246-247.

откривен је занатски центар са пећима за печење керамике.¹⁹ Након тога, сасвим је извесна претпоставка о употреби калупа за израду апликација којима су биле декорисане посуде и лампе. Остаје ипак и могућност да су овим калупом декорисани *crustullumi* - колачи поводом неког празника посвећеном Аполону.

Литература: Пешић 2011: 45-58.

ПАН/ФАУН

Пан је божанство шума, вегетације, пашњака, стада и пастира. У Риму је изједначен са Фауном. Приказује се као мушкарац у зрелим годинама са брадом, људским телом, али са роговима и ногама јарца. У рукама држи свиралу или штап, а често је у пратњи пса или козе. Члан је тијаса – веселе пратње Диониса заједно са нимфама, силенима и сатирима. Врло често је приказан у игри и плесу са нимфама (Zamagovsky 1985 : 253-254; Срејовић, Цермановић 1989: 317).

Бројне су и представе Пана у разноврсним жанр-сценама у игри с јарцем. Овакве сцене биле су омиљене током 1-2. века и на гемама. Најближа аналогија овој представи је на геми из Аквилеје.²⁰

12. Глава прстена са представом Пана, средина 2. века

Градашница, локалитет Мусин гроб, поклон С. Јовановића, 1985.

Гвожђе, сребро, ливење урезивање

Преч. 1,2 цм; дебљ. 0,6 цм.

Инв. АЗ/228

Сл. 15. Глава прстена са представом Пана из Градашнице

Глава прстена у облику касете кружног облика и мањи део тракасте карике начињени су од гвожђа. У касету је уфасована гема од сребра на којој је угравирана, и инкрустрирана тамном бојом, представа Пана у игри са јарцем. Пан као брадати мушкарац са роговима и ногама јарца приказан је десно. Глава Пана је окренута налево, ка јарцу, док је горњи део тела са рукама окренути надесно. У рукама држи предмет, можда

¹⁹ Иванишевић, Стаменковић, Јовић 2016: 59-62

²⁰ G. Sena Chiesa: Gemme del museo Nazionale di Aquileia, 1966, 195.Tab XXII, 427: Преузето из Зотовић 1997, 25

свиралу, и у игри покретом заклања је од јарца. На геми лево је јарац у скоку, док је иза њега урезана грана.

Литература: Зотовић 1997: 23-27; Пилиповић 2011:113; Stamenković 2013: кат. 79.1.

ХЕРКУЛОВ ЧВОР

Херкулов чвор се приказује као двоструки чвор од две повијене жице испреплетане тако да лучни део једне пролази испод крајева другог и обрнуто. Има снажно апотропејско значење и симбол је Херкулове снаге, издржљивости, али и нераскидивих брачних веза и завета. Овај мотив су Римљани преузели од Грка.

13. Пар наушница, 2-3. век

Мала Копашница, локалитет Бели Брег, археолошка ископавања 1960.

Злато, филигран, гранулација

Дуж. 1,6 цм

Инв. бр. А-А3/10

Пар наушница са затвореном кариком која се спаја кукицом и петљом. Доњи крај карике је проширен у облику штита и сужен на средини тако да се добија наочараст облик. Штитаста део је декорисан филигранским нитима и гранулацијом у облику Херкуловог чвора.

Литература: А. Јовановић, *Накит у римској Дарданији*, Београд, 1978. кат 27, сл. 71.

С. Ерцеговић Павловић, Д. Костић, *Археолошки споменици и налазишта лесковачког краја*, Београд, 1988, стр. 31, кат 146.

Сл. 16. Пар наушница из Мале Копашнице

Ј. Пешић, „Златни накит из римске некрополе у Малој Копашници“, *Лесковачки зборник XXXV*, Лесковац 1995, 25-38, кат. 10.

И. Поповић, „Roman Jewelry in the form of Hercules Symbols in the Central Balkans“, *Starinar n.s.* XLIX, Београд, 1998, 77-72, 79, cat. 2, fig. 10.

Н. Gavrilović, *Kult Herkula i Merkura u Gorwoj Meziji I-IV vek n.e.*, Београд, 2014, kat 74, fot. 56.

ЈУПИТЕР ДОЛИХЕН

Јупитер Долихен је синкретистично божанство. Његова колевка је у Сирији, у граду Долихе, где је под именом Баал поштован као господар света. Војници у римским легијама, који су служили на истоку, прихватају атрибуте овог божанства и идентификују га са Јупитером. Почетком 3. века култ овога божанства преноси се и на простор Г. Мезије (Марић 2003: 110-112). Култ Јупитера Долихена нарочито је био поштован за време владавине династије Севера - због њиховог сиријског порекла, али и блиском повезаношћу са војском. Подижу му се споменици за здравље царева, али и обичних људи (Михајловић 2013: 9-21). У Брзој Паланци откривен је део светилишта са доста предмета везаних за култ Јупитера Долихена.

14. Аплика са попрсјем бога Јупитера Долихена, почетак 3. века

Лесковац, насеље Подрум, случајан налаз

Бронза, ливење

Вис. 4,5 цм; шир. 2,6 цм.

Инв. АЗ/240

Попрсје бога Јупитера Долихена са фригијском капом. Испод капе је приказана коврцава коса, како пада на рамена. Брада и бркови су спојени и приказани зарезима. Очи су приказане пластично, косо, без зеница. Врх капе је оштећен.

Аплика представља украсни део крчага. Делови крчага од бронзаног лима пронађени су у близини, на дубини од 2 м.

Литература: Јоцић 2000: кат.11, сл. 11; Stamenković 2013: kat. 122.2, sl. 98.

Сл. 17. Аплика са попрсјем бога Јупитера Долихена из Лесковца

БИБЛИОГРАФИЈА

Брукнер 1997 – О. Брукнер, Керамички медаљони – празнични колачи у римском керамичком занатству, *Рад Музеја Војводине* 39, Нови Сад, 97-102.

Вучковић-Тодоровић 1966 – Д. Вучковић Тодоровић, „Светилиште Јупитера Долихена у Брзој Паланци“, *Старинар н.с. XIV-XV*, 1964/1965, 173-181.

Gavrilović 2014 – N. Gavrilović, *Kult Herkula i Merkura u Gorwoj Meziji I-IV vek n.e.*, Beograd.

Grevs 2002 – R. Grevs, *Grčki mitovi*, Beograd.

Dimezil 1997 – Ž. Dimezil, *Drevna rimska religija*, Novi Sad.

Зотовић 2001 – Љ. Зотовић, Оловне иконе са територије Виминацијума, *Vestigatio Vetustatis: Александрини Цермановић-Кузмановић*, Београд, 165-179.

Зотовић 1997 – Р. Зотовић, „Прстен са представом Пана из збирке Народног музеја у Лесковцу“, *Лесковачки зборник, XXXVII*, Лесковац, 23-27.

Зотовић 2001 – Р. Зотовић, „Антички култови на подручју Пријепоља и Пљеваља“, *Vestigatio Vetustatis: Александрини Цермановић-Кузмановић*, Београд, 181-195.

Zotović 2007 – R. Zotović, *Građa za proučavanje društvene hijerarhije na tlu Srbije u periodu rimske vladavine*, Beograd.

Ерцеговић Павловић, Костић 1987 – С. Ерцеговић Павловић, Д. Костић, *Археолошки споменици и налазишта лесковачког краја*, Београд, стр. 28-38,

Zamarovsky 1985 – V. Zamarovsky, *Junaci antičkih mitova- leksikon grčke i rimske mitologije*, Zagreb.

Јовановић 2007 – А. Јовановић „Ка идентификацији богиње у култу Подунавских коњаника“: *Огледи из античког култа и иконографије*, Београд, 41- 49.

Иванишевић, Стаменковић, Јовић 2016 – В. Иванишевић, С. Стаменковић, С. Јовић, „Римско насеље и занатски центар у Малој Копашници“: *Археолошка истраживања на аутопуту Е75 /2011-2014*), Београд, 47-69.

Јовић 2002 – С.Јовић, „Антички споменици у лапидарјуму Народног музеја у Лесковцу“, *Лесковачки зборник, XLII*, Лесковац, 33-54.

Јоцић 1994 – М. Јоцић, „Из нумизматичке збирке Народног музеја у Лесковцу“, *Лесковачки зборник XXXIV*, Лесковац, 197-201.

Јоцић 1999 – М. Јоцић, „Резултати рекогносцирања Горње Јабланице“, *Лесковачки зборник XXXIX*, Лесковац, 47-60.

Јоцић 2000 – М. Јоцић, „Случајни археолошки налази у лесковачком крају“, *Лесковачки зборник, XL*, Лесковац, 303-321.

Марић 2003 – Р. Марић, *Антички култови у нашој земљи*, Београд, репринт издање.

Mirković 1968 – М. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Beograd.

Михаловић 2013 – В. Д. Михајловић, Напомене о култу Јупитера Долихена на централном Балкану: <http://www.academia.edu/6680322/>

Petrović 1966 – П. Петровић, „Нови вотивни натписи из Јужне Србије“, *Старинар н.с. XV–XVI/1964/1065*, Београд, 245-251.

Petrović 1968 – П. Петровић, „Из епиграфске збирке лесковачког музеја – Споменици Херкуловог култа у Г. Мезији“, *Лесковачки зборник, VIII*, Лесковац, 51-57.

Petrović 1969 – П. Петровић „Епиграфска саопштења“, *Старинар, XIX*, Београд, 225-233.

Петровић 1976 – П. Петровић, *Ниш у античко доба*, Ниш.

Petrović 1979 - P. Petrović, „Naissus-Remessiana-Noreum Margi“ *Inscriptions de la Mesie Superrieure IV*, Beograd.

Петровић 2007 – В. П. Петровић, *Дарданија у римским итенерарима, градови и насеља*, Београд.

Пешић 1995 - Пешић Ј., Златни накит из римске некрополе у Малој Копашници, *Лесковачки зборник XXXV*, Лесковац, 25-38

Пешић 2011 – Ј Пешић „Керамички калуп са представом Аполона и Марсије“, *Лесковачки зборник LI*, Лесковац, 45-58.

Пилиповић 2011– С. Пилиповић, *Култ Бахуса на централном Балкану I-IV век*, Београд.

Поповић 1983 – И. Поповић „Споменици култа Подунавских коњаника из Народног музеја у Београду“ *Зборник Народног музеја XI-1*, Београд, 53-67.

Поповић 1986 – И. Поповић „Један доњопанонски центар за израду оловних икона Подунавских коњаника“ *Зборник Народног музеја XII-1*, Београд, 113-122.

Поповић 1989 – И. Поповић, *Римске камеје у Народног музеју у Београду*, Београд.

Поповић 1992 – И. Поповић, *Римски накит у Народног музеју у Београду Прстење I*, Београд.

Срејовић, Цермановић 1987 – Д. Срејовић, А. Цермановић, *Римска скуптура у Србији*, Београд, кат. 33.

Срејовић, Цермановић 1989 – *Речник грчке и римске митологије*, Београд.

Стаменковић 2009 – С. Стаменковић, „Трагови античке привреде на простору Лесковачке котлине, *Лесковачки зборник, XLIX*, Лесковац, 219-238.

Stamenković 2013 – S. Stamenković, *Rimsko nasleđe u Leskovačkoj kotlini*, Beograd, kat. 189.4, sl. 116.

Стаменковић, Иванишевић, Пешић 2016 – С. Стаменковић, В. Иванишевић, Ј. Пешић, „Римска некропола у Малој Копашници,“: *Археолошка истраживања на аутопуту Е75 /2011-2014*), Београд, 17- 45.

Summary

Julijana Pešić
ANCIENT CULT IN LESKOVAC AREA

In the process of Leskovac basin's Romanization which can be connected to the middle of the 2nd century – along with the military settlement, roads and fortification construction, and the initiation of economy activities (Mining, in the first) - penetration of the cult of deity belonging to Roman pantheon occur. Roman cults brought into existence primarily soldiers and veterans, followed by representatives of the local aristocracy. They want to get the Roman citizenship, and with it the important positions in the new organization of government and administration. They accept the Roman way of life, culture, and with it – the religious cults. Romanized from among the local population originating, precisely, dedicant (testator) the covenant monuments in our area. From the ranks of Romanized local population originating, precisely, dedicant (testator) on the votive monuments in our area.

For a better understanding of particular deities cults - during the Roman period in Leskovac Valley – this paper presents a collection of epigraphic monuments consisting of a votive plaque dedicated to Liber and five votive ara: four that are dedicated to Hercules and one to Lydia's queen Omfala. These monuments were discovered in the area of Lece, Gazdare and Pusto Šilovo. These monuments included also votive ara dedicated to the supreme god Jupiter, which does not belong to the collection. To make a picture of the Roman cults completed, several archaeological objects from the ancient collections of the Museum are presented.

In order to complete the picture of roman cults, several archeological objects from Museum's antique collection are presented. On them there are features of Roman gods - Juno, Minerva, Apollo and Pan. Bronze application testifies to the respect for the cult of Jupiter Dolichenus, and a part of the lead plates on respect for the cult of the Danubian horsemen.

Вујадин Иванишевић
Археолошки институт Београд
Иван Бугарски
Археолошки институт Београд

УДК 902.2(497.11)“20“
904“652“(497.11)

ПРОГРАМ НОВИХ ИСТРАЖИВАЊА ЦАРИЧИНОГ ГРАДА

*Успомени на Градимира Пешића Градета (1949-2017),
дугогодишњег чувара Царичиног града и пријатеља*

Апстракт: У раду се представља текући програм српско-француско-немачких истраживања Царичиног града који се одвија у сарадњи Археолошког института из Београда, француског Националног центра за научна истраживања и Римско-германског музеја у Мајнцу. Актуелна истраживања се одвијају пре свега на простору северне падине Горњег града. Археолошка ископавања се по први пут изводе паралелно са систематском применом различитих метода даљинске детекције и проспекције тла и подземлишта, као и вршењем опсежних археопедолошких, археоботаничких и археозоолошких анализа. Осим на тај начин, нова сазнања о ближем и даљем окружењу града се стичу и путем неколико програма рекогносцирања, који су усмерени на упознавање утврђења из система одбране града и ресурса – воде, земљишта и руда. У чланку се извештава и о презентовању резултата пројекта на научним скуповима и изложбама у земљи и иностранству.

Кључне речи: Царичин град, рановизантијски град и околина, научна сарадња, археолошка ископавања, узорковање, даљинска детекција и проспекција, ГИС (географско-информациони систем)

По свом значају, али и по традицији истраживања и концепцији истраживачких пројеката, Царичин град заузима посебно место у нашој археологији.¹ Након Владимира Петковића, врсног стручњака који је већ након прве кампање, још пре Балканских ратова, у рушевинама Царичиног града препознао остатке изгубљене Јустинијане Приме, истраживања града су вршили водећи српски археолози и архитекти.²

¹ В. Иванишевић, У сусрет стогодишњици истраживања Царичиног града, *Лесковачки зборник* LI, 2011, 353-366.

² Ђ. Мано-Зиси, *Царичин град. Justiniana Prima*, Лесковац 1979; В. Кондић, В. Поповић, *Царичин Град. Утврђени град у византијском Илирику*, Београд 1977.

Остварени резултати су довели до тога је налазиште сразмерно рано, средином прошлог века, афирмисано у европским научним круговима. Стога не чуди што је крајем седамдесетих година отпочета сарадња са француским партнерима која, уз краћи прекид, траје већ скоро четрдесет година.³

Исходи заједничких археолошких истраживања града и околине праћени су обимним публикацијама,⁴ али и великим продорима у областима проспекције, архитектонске анализе и 3Д реконструкције који су редовно представљани у земљи и иностранству. Захваљујући тим околностима, нашем Археолошком институту и француском Националном центру за научна истраживања (CNRS) су се у новије време придружили и стручњаци из више немачких институција, најпре кроз сарадњу на археометријским анализама сировине и налаза од стакла⁵ а потом, од 2014. године, и кроз истраживачки пројекат вођен из Римско-германског музеја у Мајнцу (RGZM).⁶

³ Од 1997. године, руководиоци пројекта испред својих институција су Вујадин Иванишевић и Бернар Баван: Б. Баван, В. Иванишевић, *Iustiniana Prima – Царичин град*, Лесковац 2006²; V. Ivanišević (ur.), *Francusko-srpska saradnja u oblasti arheologije*, Beograd 2008.

⁴ N. Duval, V. Popović (Éd.), *Caričin Grad I: Les basiliques B et J de Caričin Grad, quatre objets remarquables de Caričin Grad, le trésor de Hajdučka Vodenica*, Collection de l'École française de Rome 75, Belgrade–Rome 1984; B. Bavant, V. Kondić, J.M. Spieser (Éd.), *Caričin Grad II: Le quartier sudouest de la Ville Haute*, Collection de l'École française de Rome 75, Belgrade–Rome, 1990; N. Duval, V. Popović (Éd.), *Caričin Grad. III, L'acropole et ses monuments (cathédrale, baptistère et bâtiments annexes)*, Collection de l'École française de Rome 75/3, Rome 2010.

⁵ J. Drauschke, S. Greiff, Produktion und Distribution von Glas in frühbyzantinischer Zeit – Analyse der Glasfunde aus der frühbyzantinischen Stadt von Caričin Grad/Iustiniana Prima (Serbien). In: W. Krull, B. Graf (Eds.), *Was heißt und zu welchem Ende betreibt man Forschung in Museen?*, Mitteilungen und Berichte aus dem Institut für Museumsforschung 48, Berlin 2009, 7981; J. Drauschke, S. Greiff, Chemical aspects of Byzantine glass from Caričin Grad/Iustiniana Prima (Serbia). In: J. Drauschke, D. Keller (Eds.), *Glass in Byzantium – Production, usage, analyses*, RGZM Tagungen 8, Mainz 2010, 2546; J. Drauschke, S. Greiff, Early Byzantine glass from Caričin Grad/Iustiniana Prima (Serbia): first results concerning the composition of raw glass chunks; V. Ivanišević, S. Stamenković, S. Greiff, „Glass“ Workshop from Caričin Grad (*Iustiniana Prima*), In: B. Zorn, A. Hilgner (Eds.), *Glass along the Silk Road from 200 BC to AD 1000*, RGZM Tagungen 9, Mainz 2010, 5367; 3952. Археометријска испитивања керамике са Царичиног града врше се у сарадњи са домаћим институцијама: Lj. Damjanović, V. Bikić, K. Šarić, S. Erić, I. Holclajtner-Antunović, Characterization of the Early Byzantine Pottery from Caričin Grad (South_Serbia) in Terms of Composition and Firing Temperature, *Journal of Archaeological Science* 46, 2014, 156-172.

⁶ Пројектом *Das kurze Leben einer Kaiserstadt – Alltag, Umwelt und Untergang des frühbyzantinischen Caričin Grad (IustinianaPrima?)*, који финансира фондација „Лајбниц“ (Leibniz) из СР Немачке, руководи Рајнер Шрег из Римско-германског

Стечена знања и искуства, удружени капацитети институција укључених у српско-француско-немачки пројекат и сарадња са другим кућама, као и учешће Археолошког института у великим међународним пројектима попут *ArchaeoLandscapes Europe*,⁷ водила су пуној мултидисциплинарности истраживања града и околине и холистичком приступу огромној (и стално нарастајућој) документацији.⁸ Актуелни напори одговарају на различита истраживачка питања и значајно доприносе разумевању историјских процеса на Балкану у 6. и почетком 7. века. Осим разноврсних истраживања самог града, путем рекогносцирања, детекције и проспекције стичу се нова сазнања о његовој околини, изворном географском окружењу и ресурсима.

Кад је реч о археолошким ископавањима, уклањањем шуме, масивних рецентних насипа и заштитним радовима на откривању фортификације Акропоља⁹ створене су могућности за истраживање северне падине Горњег града која се пружа од северног бедема Акропоља до северног бедема Горњег града. У источном делу падине откривене су рушевине великог хореума (Сл. 1), који се наслања на сличан објекат, складиште уз западни портик северне улице Горњег града, тзв. Грађевину са ступцима.¹⁰ Оба објекта су подигнута у техници *opus mixtum* и већа су од осталих грађевина у овом делу града. Житница је заузимала површину од 25 m x 12,5 m, а прорачуната висина зграде је износила 13,5 m.¹¹

Првобитна замисао, по којој је, како се чини, овај део града са изведеним зградама имао економску намену, била је брзо напуштена па је, свакако још за владе цара Јустинијана и према унапред припремљеном плану, никло насеље са бројним грађевинама које се спуштају низ падину у радијално

музеја. Први резултати су сажето приказани у: J. J. Birk, I. Bugarski, S. Fiedler, V. Ivanišević, H. Kroll, N. Marković, A. Reuter, C. Röhl, R. Schreg, A. Stamenković, S. Stamenković, M. Steinborn, An imperial town in a time of transition. Life, environment, and decline of early Byzantine Caričin Grad. In: *3rd International landscape archaeology conference*, LAC 2014 proceedings, [S.l.], p. 11, oct. 2016. Open access initiative supported by the University Library, Vrije Universiteit Amsterdam; R. Schreg, J. Birk, S. Fiedler, H. Kroll, N. Marković, A.E. Reuter, C. Röhl, M. Steinborn, Wirtschaftliche Ressourcen und soziales Kapital. Gründung und Unterhalt der Kaiserstadt Iustiniana Prima, *Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft für Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit* 29, 2016, 9-20.

⁷ V. Ivanišević, I. Bugarski, Учеšће Археолошког института у последње две године пројекта *ArchaeoLandscapes Europe*, у: I. Bugarski, N. Gavrilović-Vitas, V. Filipović (ur.), *Arheologija u Srbiji. Projekti Arheološkog instituta u 2015. godini*, Beograd, u štampi.

⁸ В. Иванишевић, И. Бугарски, А. Стаменковић, Нова сазнања о урбанизму Царичиног града. Примена савремених метода проспекције и детекције, *Старинар* LXVI/2016, 143-160.

⁹ В. Иванишевић, С. Стаменковић, Разградња фортификације Акропоља Царичиног града, *Лесковачки зборник* LIII, 2013, 21-31.

¹⁰ Ђ. Мано–Зиси, Ископавања на Царичином Граду 1949-1952 године, *Старинар* III-IV/1952-1953, 1955, 165, Сл. 72; В. Кондић, В. Поповић, *наведено дело*, 71-72.

¹¹ Аутор прелиминарне архитектонске анализе је арх. Владан Здравковић.

Слика 1: Северна просторија вестибила хореума

распоређеним низовима. Куће су зидане од ломљеног камена с блатним везивом, са спратовима од ћерпича и лепа и крововима са црепом, а страдале су у пожару који се, према нумизматичким налазима, догодио после 602. године. У зградама су нађени уломци питоса и угљенисани плодови, па им се, у неку руку слично као хореуму, придаје економски карактер.

Отприлике у исто време, подижу се и објекти уз спољно лице северног бедема Акропоља, који упућују на напуштање урбанистичког плана. Од описаних здања биле су одељене коридором 4, улицом широком 4 m, која је представљала главну комуникацију у овом делу града. Пратећи оријентацију бедема Акропоља и хореума, водила је према великом дворишту испред житнице и даље ка Кружном тргу. Иако не припадају репрезентативној градњи метрополе у малтеру и опеци, неке од зграда уз бедем су биле простране и сразмерно комфорне, па је нпр. објекат 18 имао поплочано двориште и развијени портик (Сл. 2). Ипак, већина зграда на овом делу падине имала је мале димензије. Можда бисмо могли да их одредимо као продавнице. На овом простору је забележен и већи број пећи и налаза згуре, посебно у објекту 24, али и остаци радионице за обраду и доруду кости. Такви налази указују да би на северној падини Горњег града ваљало рачунати и са развијеном занатском производњом. Последњој фази живота града припадају бројне доградње у оквиру постојећих јавних објеката и приватних кућа, уз затварање пролаза и зазиђивање врата и подизање мањих огњишта.¹²

Осим промена у физичкој структури здања некадашње метрополе, почетком 7. века дошло је и до промене њихове намене. Тако је у позним

¹² В. Иванишевић, И. Бугарски, А. Стаменковић, *наведено дело*, 149-151, 154-155 и извештаји са ископавања 2011-2015. у свескама годишњег зборника *Arheologija u Srbiji. Projekti Arheološkog instituta*, Beograd 2012-2017.

слојевима вестибила хореума у богатом остеолошком материјалу јасно препознат касапски отпад. То запажање има значајне импликације за разумевање економске историје града и овог дела Илирика, а такође осликава домете примењеног интердисциплинарног приступа у истраживањима. У

Слика 2: Објекат 18

сарадњи са колегама из Немачке врше се и лабораторијске анализе костију пацова, у покушају да се евентуалним документовањем промене ДНК структуре по први пут недвосмислено докаже (или пак оповргне) присуство куге у једном рановизантијском граду.¹³ Дошло се и до важног податка о присуству камила у Царичином граду, као и појединих увезених врста, нпр. великих дунавских риба, али је превасходни значај ових испитивања у утврђивању структуре животињског фонда у појединим деловима града. Извесно је да ће нам, уз остале податке, археозоолошка експертиза помоћи у разумевању економије града у различитим етапама његовог кратког века, што ће бити велики помак у односу на досадашња, прилично уопштена сазнања о животињама у Византији.¹⁴

Биоархеолошким испитивањима припадају и, већ прилично одмакле, археоботаничке и археопедолошке анализе земље из културних слојева, махом са простора северне падине Горњег града. Од археоботаничких анализа, које се због малог броја квалификованих истраживача код нас спровode у Немачкој, могу да се очекују слични резултати као

¹³ D. Stathakopoulos, *Crime and Punishment: The Plague in the Byzantine Empire, 541–749*. In: L. Little (ed.), *Plague and the End of Antiquity, The Pandemic of 541–750*, Cambridge 2006, 99–118; V. Ivanišević, S. Stamenković, Late Roman fortifications in the Leskovac basin in relation to urban centres, *Starinar* LXIV/2014, 225.

¹⁴ H. Kroll, *Tiere im Byzantinischen Reich. Archäozoologische Forschungen im Überblick*, Monographien RGZM 87, Mainz 2010.

од археозоолошких испитивања. Досад је идентификовано девет врста житарица, шест махунарки, као и разво воће, укључујући грождје и орашасте плодове. С друге стране, примењене методе физичко-хемијских анализа земље из града представљају новину у касноантичкој и рановизантијској археологији. Један од основних циљева тих испитивања је да се прибаве подаци о активностима у објектима који се истражују, а који немају по

Слика 3 : Узимање узорака за археоботаничке анализе

себи довољно речит археолошки садржај. Прикупљена је изузетно велика количина узорака (Сл. 3), чија би анализа такође могла да сведочи о пренамени објеката, али и о могућим зонама активности.¹⁵

Подаци о ужем и ширем окружењу града прикупљају се путем археолошке детекције и проспекције, односно рекогносцирања. Након орторектификације и анализе малобројних архивских аерофотографија,¹⁶ снимања из ваздуха извођена су у склопу пројекта *ArchaeoLandscapes Europe*, у два вида. Најпре је шире подручје Царичиног града, у површини од 12 km², 2011. године снимљено ласерском лидар технологијом која омогућава прецизно бележење микротопографије терена кроз вегетацију. Исходи су били такви да је иста метода касније примењена на још две

¹⁵ Уз допринос Хенријете Барон из Римско-германског музеја, радове на обради остеоолошког материјала води Немања Марковић из Археолошког института. Археоботаничким анализама се бави Ана Елена Ројтер из Римско-германског музеја, а анализама састава земље из археолошких слојева Јаго Џонатан Бирк и Сабине Фидлер са Универзитета „Јохан Гутенберг“ у Мајнцу: J. J. Birk *et al.*, *navedeno delo*, 8-10.

¹⁶ И. Бугарски, В. Иванишевић, Примена аерофотографије у српској археологији, *Саопштења XLVI/2014*, 255-256, 258; В. Иванишевић, И. Бугарски, А. Стаменковић, *navedeno delo*, 144-145.

локације у околини града, када су снимљене шире зоне утврда у Секицољу и Радиновцу. Међу најважнијим резултатима примене ове технике је свакако откривање својевремено претпостављеног бедема Северног и Источног подграђа Царичиног града, чији је мали део – са културним слојем унутар брањеног простора – сондажно испитан. Тиме је површина града у зиданим бедемима увећана на око 12 ha. Такође је установљен правац пружања подземног канала градског акведука.¹⁷ Током 2014. године извршено је фотограметријско снимање уже зоне града из беспилотне летелице. На наменски очишћеном терену су се указале и основе до тада непознатих објеката на Горњем граду. Као и лидарски, и ови снимци су геореференцирани и изванредно прецизни. Обема методама су прибављени одлични 3Д модели терена и ортофото планови (Сл. 4).¹⁸

Слика 4 : Ортофото план Акропоља и кружног трга

Кад је реч о геофизичким снимањима, она се на Царичином граду користе већ доста дуго, од 1980. године. За актуелна проучавања значајна су снимања Горњег града из 2007. године, у изведби Алана Кермоврана са Универзитета у Туру, и снимање које је, такође геомагнетском методом, 2010. године извршила екипа Римско-германске комисије (RGK) из Франкфурта, у склопу сарадње те куће са Археолошким институтом. Ипак, најважнији

¹⁷ В. Иванишевић, И. Бугарски, Прва домаћа искуства у документовању ширих зона археолошких налазишта путем LiDAR технологије, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 37, 2013, 82-84.

¹⁸ В. Иванишевић, И. Бугарски, Дигитална фотограметријска снимања античких и средњовековних локалитета у Србији, *Саопштења XLVII/2015*, 168-170, 173-175.

резултати прибављени су 2015. године, приликом опсежних георадарских снимања терена у граду и околини.¹⁹ Та снимања су извршена од стране стручњака из „Лудвиг Болцман“ института за археолошку перспекцију и виртуелну археологију (LBI ArchPro) из Беча, у оквиру немачког учешћа у истраживањима Царичиног града. На самом локалитету и у његовој близини откривено је још неколико цркава, од којих су неке, како се чини, манастирске, па се град сада доста поуздано сагледава и као ходочаснички центар. На тај начин је установљено и да је Источно подграђе било насељено, те да се северно од Великих терми налазила једна већа зграда, могуће болница.²⁰

Други вид прикупљања података о околини града представљају рекогносцирања. Њима се редовно приступа од 2012. године, након што је у лидарском 3Д моделу уочен велики број археолошки релевантних података. Осим обилазака снимљених утврда из околине Царичиног града, посебан труд је уложен у рашчитавање трасе акведукта. Лидарски снимак је дао назнаку да се он пружа југозападно од града, док је остатак трасе сагледан проучавањем *Google Earth* грађе, података који су током претходних деценија прикупљани од мештана и путем циљаних обилазака терена. Напоследку је дефинисана скоро цела подземна траса акведукта, у дужини од око 22 km до каптаже на планини Радан. Поред самог канала, установљени су и остаци мостова, као и сервисног пута који је пратио ово кључно инфраструктурно постројење.²¹

Са колегама из Немачке су се развила, почев од 2016. године, два програма циљаних рекогносцирања, ради стицања података о другим ресурсима града. Први програм је усмерен на испитивање античког и рановизантијског рударства у ширем рејону Царичиног града.²² Започети су обиласци, картирање и анализа остатака старих рударских радова – отворених рудника, окана и шљакишта, регистрованих у стручној литератури на простору Радана, Мајдан планине и Гољака. У оквиру овог програма испитан је простор Леца и Тулара, где су нађени бројни остаци окана, пинги и шљакишта, које се, на основу првих опсервација, могу датовати

¹⁹ В. Иванишевић, И. Бугарски, А. Стаменковић, *наведено дело*, 147.

²⁰ V. Ivanišević, Caričin Grad (Justiniana Prima). A New-Discovered City for a New Society, in: S. Marjanović–Dušanić (ed.), *Proceedings of the 23rd International Congress of Byzantine Studies, Belgrade 22-27 August 2016. Plenary papers*, Belgrade 2016, 121-122.

²¹ В. Иванишевић, Акведукт Царичиног града – Јустинијане Приме, *Саопштења XLIV/2012*, 13-31.

²² S. Stamenković, *Rimsko nasleđe u Leskovačkoj kotlini*, Beograd 2013, 66-67, 86-89; V. Ivanišević, S. Stamenković, *наведено дело*, 222. Програм рекогносцирања се изводи у сарадњи са стручњацима из Немачког музеја рударства из Бохума, које води Унсал Јалцин.

у предримски период, античко доба и средњи век. Посебно су значајни остаци експлоатације руде на простору Леца, са великим бројем радова (Сл. 5). Ова област је била део римских царских домена,²³ а свој значај је имала и у средњем веку, о чему сведочи велики број средњовековних цркви подигнутих у овој области. Откривена окна на простору Тулара, с друге стране, изискују посебну пажњу јер је на овом простору планирано отварање савременог рудника. Из ових разлога потребно их је ставити под заштиту и израдити програм заштитних археолошких истраживања.

Геолошко микрорекогносцирање је изведено у циљу утврђивања зоне крчења шуме ради подизања града на готово ненасељеном простору, као и потенцијала ондашњег земљишта за пољопривреду и опекарски и грнчарски занат.²⁴ Таква истраживачка питања, која се веома ретко постављају у светској касноантичкој археологији, заузимају једно од централних места у пројекту немачких колега. Радови су вршени на неколико локација.

Слика 5: Леце - Урушена галерија

Засечено је и снимљено више геолошких профила, а вршена су и бушења тла геосондом ради провере дубуне и састава седимената. Индикативне локације су биране према лидарском снимку који даје огољени рељеф, па се између осталог учевају и трагови ерозије која је највероватније настала управо услед крчења шуме. Према досадашњим сазнањима,

²³ S. Dušanić, Roman Mining in Illyricum: Historical Aspects, in: G. Urso (ed.), *Dall'Adriatico al Danubio: L'illirico in età greca e romana*, Pisa 2004, 259.

²⁴ Микрорекогносцирање и узорковање је водио Маркус Дотервајх из компаније UDATA GmbH из Нојштата у Немачкој. Прелиминарни закључци још увек нису публиковани.

такве активности су на овом простору извођене два пута, у 6. и почетком 19. века, када је новопридошло српско становништво на тај начин себи обезбедило пољопривредно земљиште. Прикупљени узорци угљенисаног дрвета из профила ће након C14 анализа дати хронолошко одређење тих радова. Потенцијална глиништа су испитивана на месту где су раније констатоване пећи за опеку.

Док вршење разноврсних анализа узорака чини да се сама ископавања изводе нешто споријим темпом, убрзани развој технологије омогућава спровођење широких програма археолошке перспекције, којима се за све мање времена покривају све веће зоне снимања, уз побољшану прецизност. У нашим истраживањима, сви ти подаци се геореференцирају и похрањују у јединствену базу података, ГИС (географско-информациони систем) платформу израђену за Царичин град и област Лесковачке котлине. Важно је истаћи да ГИС базе не представљају обичне датотеке, већ одлично средство за анализирање прикупљене грађе и планирање будућих истраживања. На овај начин, олакшано је сагледавање свих остварених резултата на једном месту, што омогућава вршење разних поређења и доношење најразличитијих закључака о локалитету и његовом окружењу. Као пример можемо навести скорашњу анализу северне падине Горњег града, која осликава ширину захвата савремених истраживања и могућности примене различитих метода.²⁵

Као и раније, сви резултати пројекта се излажу на предавањима и скуповима у Србији и иностранству, од којих би овде требало поменути јубиларну конференцију поводом стоте годишњице истраживања Царичиног града, одржану у Лесковцу 2012. године,²⁶ и представљање пројекта пред најмеродавнијом публиком, на прошлогодишњем 23. међународном конгресу византијских студија у Београду. Осим пленарног саопштења,²⁷ презентације истраживача Царичиног града изложене су у оквиру посебне тематске сесије.²⁸ Представљена су теоријска разматрања о урбаној екологији и синтакси простора на примеру овог локалитета, резултати новијих археолошких истраживања и три приказана вида биоархеолошких испитивања.

Резултати вишеслојних истраживања Царичиног града излажу се и на различитим изложбама, код нас²⁹ и на страни. Посебно је успела

²⁵ В. Иванишевић, И. Бугарски, А. Стаменковић, *наведено дело*.

²⁶ V. Ivanišević, B. Bavant (eds), *Caričin Grad V: Early Byzantine City and Society – Conference dedicated to the centenary of archaeological research in Caričin Grad*, Collection de l'École française de Rome 75/5, forthcoming.

²⁷ V. Ivanišević, *наведено дело*, 107-126.

²⁸ Тематска сесија је била насловљена *New Insights on an Early Byzantine City: Caričin Grad (Justiniana Prima)* или, у преводу, *Нови увиди у рановизантијски град: Царичин град (Јустинијана Прима)*.

²⁹ В. Иванишевић (ур.), *наведено дело*.

презентација архитектонских 3Д реконструкција града на великој изложби посвећеној Византији која је одржана 2010. године у Бону.³⁰ Осим што је визуелно атрактивна анимација арх. Владана Здравковића и његовог тима веома допринела популаризацији пројекта, она представља и изузетно оруђе за анализу и проверу старих закључака. Посебан квалитет овог остварења је у томе што је засновано на изворној археолошкој и архитектонској документацији, и што је узело у обзир рељефне датости терена.

Исходи новог програма истраживања који спроводи српско-француско-немачки тим су, можемо слободно да закључимо, довели до даље афирмације значаја Царичиног града у међународној научној заједници, што ће се, верујемо, повољно одразити на и статус овог несвакидашњег налазишта на листи споменика светске баштине Унеска.

Summary:

Vujadin Ivanišević, Ivan Bugarski
THE ONGOING RESEARCH PROGRAMME AT CARIČIN GRAD

The paper informs on the ongoing research programme at Caričin Grad, which involves experts from the Institute of Archaeology, Belgrade, Centre national de la recherche scientifique, and Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz. The programme is being carried out by an interdisciplinary Serbian-French-German team and for the most part it studies the Upper Town's northern plateau. For the first time, the excavations include large-scale archaeopedological, archaeobotanical and archaeozoological samplings and are combined with the systematic application of airborne and terrestrial sensing and detection techniques. Until recently among the least known parts of the town, this unit can now be regarded as one of the best defined.

In the eastern part of the plateau a horreum has been excavated. Larger than the other buildings and built in opus mixtum, it follows the route of the Upper Town's northern street, indicating that it belongs to the initial construction phase. Yet, the original concept was soon abandoned, already at the time of Justinian I. To the south, west and north of the horreum a settlement developed with its buildings leaning on the Acropolis rampart and the rows of buildings radially cascading down the slope. During the last phase of the town's life some of these buildings, whether public or private, were partitioned into small rooms, often with fireplaces and with some of their entrances walled up. Precisely these changes in the use of space are being tracked by bioarchaeological analyses, with some very promising early results.

The other areas of the city and its vicinity are studied through the LiDAR, UAV, geophysical and classical field surveys. The aerial surveys were conducted within the scope of the ArchaeoLandscapes Europe project, and the most

³⁰ J. Frings (Hrsg.), *Byzanz Pracht und Alltag*, München 2010, 180196.

important geophysical survey was the one using GPR, performed by a team from the Ludwig Boltzmann Institute, Vienna. These surveys revealed new data on the city ramparts and buildings, including churches, and on the fortifications of the Caričin Grad defense system, such as St Elias, Jezero, Svinjaričko Gradište, Sekicol and Radinovac. Outside Caričin Grad, several other churches have been pinpointed, and a 22 km long aqueduct route has been surveyed too, leading to the city from the source at the Radan Mountain.

In addition to these surveys, the geological ones were conducted around the city to study the agricultural value of the soil and its brick manufacturing potential, and to map deforestation areas. Another survey programme studies the ancient mining in the wider area of Caričin Grad. These surveys are conducted by the Neustadt-based UDATA GmbH and together with a team from the Deutsches Bergbau-Museum Bochum, respectively.

Translated by Ivan Bugarski

Небојша Ђокић,
Центар за војнополитичке студије
Београд

УДК 930.2:355.48“03/04“(497.11)
904:72“652“(497.11)

Марија Савић,
Институт за српску културу, Лепосавић

РИМСКА ВОЈСКА У МЕЗИЈИ ПРИМИ И ДАРДАНИЈИ, ПО ПОДАЦИМА ИЗ NOTITIA DIGNITATUM-a

Апстракт: У раду је дат преглед римске војске крајем IV и почетком V века са посебним освртом на распоред јединица у провинцијама Мезији Прими и Дарданији. Дат је значај изучавања позноантичке римске војске за војну историју, али и историју као такву, и археологију. Објашњено је и зашто се реалтивно скоро започело са њеним изучавањем. Посебно је скренута пажња да је неопходно озбиљно се позабавити изучавањем касноантичке војске на нашим просторима, што је до сада било потпуно запостављено. Дат је и преглед распореда команди јединица потчињених дуксу Мезије Приме.

Кључне речи: Notitia Dignitatum, Мезија Прима, Дарданија, Римска војска, comitatensis, limitanei, Gratiana, Regina, contra Regina, Flavia, militas exploratores

Vivere, mi Lucile, militare est.

Сенека

Notitia Dignitatum је један од најзначајнијих античких извора за касноантичку римску државу. Дуго је времена био запостављен у историографији и тек последњих деценија се више изучава. Нажалост, не и код нас а што је још горе кад се и користе подаци из Нотиције, за тумачења се користи скоро искључиво Момзен чији су резултати истраживања Нотиције данас готово у потпуности одбачени. Уопште и у свету код изучавања Нотиције најмање је урађено на оном делу који се односи на простор Балкана јер су ту очигледно заказали и наши и бугарски историчари и археолози. Нотиција је пре свега војни извор и као такав се мора и изучавати, а код нас нема специјалиста (или их је врло мало) за војну историографију. Са друге стране, војни историчари, било са запада било из Русије, врло тешко могу да се баве проблемима балканског војишта и његова два ратишта, јер нису упознати са детаљима који могу да буду од битне важности. Нарочито то важи за чињенице из војне географије и

војно-стратегическе географије које често могу да буду од битног значаја код стратегијског развоја војске, а *Notitia Dignitatum* је управо то.

Даћемо само један пример. Простор око Сталаћа је у војно стратегијској географији познат као Капија Поморавља. Ту се на простору од око 20 км дужине и око 10 км ширине у позној антици налазило десетак значајних утврђења (Маскаре, Сталаћ, Укоса, Плочник, Трубарово, Ражањ, св. Нестор код Витковца, Бован...). Свако од ових утврђења има величину преко преко једног хектара. И ни једно није рефугиј. Кад се погледа на војно- топографску карту, изгледа да су ова утврђења саграђена на ободу ниских брда како на први поглед изгледају на карти Мојсињске и Послонске планине. Оне су заиста ниске, али су и врло тешко проходне – практично непроходне за неку мало већу војну јединицу. Војска мора да се држи „Цариградског друма“ или да изводи широки марш-маневар преко Параћина, Варварина, Јасике, Крушевца, Разбојне, Блаца и Прокупља. Тиме би изложила своје бокове и позадину посадама горе споменутих утврђења. Ако се ослонимо само на карту, то не изгледа тако. Само, постоји још један битан чинилац који је слабо познат. Негде од Појата па све до Делиграда дуж трасе „Цариградског друма“ има изузетно мало извора пијаће воде. Због тога су српске јединице на маршу тим правцем морале да се на Делиграду снабдеју довољном количином воде да је имају до Дреновца. Из османских докумената за припрему ордије за марш на Беч 1566. године надлежне сазнајемо да су надлежне кадије морале да у Јабуковцу (данашњи Делиград) обезбеде довољне количине воде да је војници имају до Сикирице. Није случајно и да на античким итинерерима нема станице од Сарматорума (данашња Сикирица) па до Президијум Дасминија (Брачин), тј. Президијум Помпеја (Рутевац). Овакви детаљи могу да имају велику улогу при смештају војске и њеном стратегијском развоју. И зато проблеме везане за Нотицију који се односе на наш простор морају да решавају наши (војни) историчари и археолози. Овај рад представља један такав покушај у изучавању Нотиције као војног документа.

Војна историја и касноантичка Римска војска

Још је мудри Платон тврдио да „незабележени живот није ни био вредан живљења“.¹ Код нас се пак каже да оно што није забележено као да се није ни догодило – дакле, чини се да незабележена историја као да није ни била вредна тога да се догоди.

¹ Plato, *Apology 38a*, у: „The Dialogues vol. 1“, превод на енглески В. Jowwet, Oxford 1875, 371.

Упркос свим настојањима, ми данас и нисмо у стању да у потпуности и детаљно спознамо прошлост јер је она давно прохујала и остала неповратно изгубљена за нас. Стога откривамо тек оно што је од ње преостало – сећања и приче, писане изворе и материјалне остатке. Људско сећање на било колективну било индивидуалну прошлост представља само остатке онога што је некада било упамћено – али што већ одавно није ни садашњост ни стварност. Управо стога историја, као организовано колективно сећање (и као било који други облик људског сећања), трпи већи утицај данашњих интересовања и нашег сопственог схватања и поимања него стварних, реалних догађања у прошлости. Чак и када је у питању савремена историографија (за коју обично постоје богати писани и материјални извори), свакако треба имати у виду и непобитну чињеницу да су се у не тако давној прошлости одиграли многи догађаји од непроцењивог значаја за будућност човечанства, а да иза њих нису остали никакви писани извори – или су ти извори, из неког разлога, остали недоступни како јавности тако и савременим историчарима и истраживачима који, са часним изузецима оних који су особито добро информисани (јер су, на неки начин, у њима можда и суделовали), веома често чак ни не знају за њихово постојање. Када је реч о старијој историографији, неретко поседујемо само један, често веома оскудан писани извор за период од више година (па чак и више деценија) на основу кога би требало да доносимо далекосежне закључке. Тако је, дакле, свака историја заправо само креација људског ума – а често и маште. То, наравно, одмах доводи до својеврсне загонетке како уопште створити одговорну историографију, на шта ће неко, логично, сместа поставити и питање „одговорна – да, али по којим и чијим стандардима?“. Данас у свету постоји велики број историографских школа, и свака од њих тврди да је управо она та по чијим стандардима треба сви да се равнају.²

Као реакција на све то, међу историчарима у свету током последњих неколико година (и деценија) преовлађује мишљење да треба усвојити само неке основне норме како би, заправо, требало писати историју – али не и стриктно прописивати како то треба да се ради. Прихвата се као неминовност постојање већег броја историјских „школа“, што доводи до тога да о истом догађају постоји и више „истина“. Признаје се и то да свако историјско дело, без обзира на то да ли је то циљ аутора или не, поседује и извесне моралне и политичке а не искључиво стручне импликације. Другим речима, не постоји историјски рад који се не може (зло)употребити у политичке или неке друге сврхе, без обзира на првобитну намеру и циљ аутора. Уосталом, ти остаци прошлости на којима се историја углавном и заснива нису увек подударни са самом прошлошћу, односно, историја није

² Ernst Axel Knauf, *From History to interpretation*, „The fabric of History“ (ed. Diana Vikander Edelman), Sheffield Academic Press 1991, 26 – 27.

увек идентична са сачуваним изворима који, каткад, могу да буду тек нечија интерпретација, нечије лично виђење онога што се заиста догађало. Како је историја креација нашег ума, писање историје захтева од историчара високе моралне норме – зато што је он и само он одговоран за то какву ће историјску истину изнети.

Још Св. Августину је био добро познат став који прихвата савремена историографија – да је свака историја људска креација, и може се наћи *in nise* у човековом спознању времена.³ Свака историја је теоријска конструкција, а свесни смо тога да нема те теорије која је до те мере савршена да не би могла да се допуни и побољша. Знање је одговор човека на искуства реалног света, али оно не мора нужно да буде и објективно. Код сваког појединца се границе објективног знања непрекидно померају у сталном самодијалогу између хипотезе и теста, теорије и искуства. У сталном сучељавању са незнањем, ми никад не можемо достићи *истину* – ма колико често од извесних појединаца чујемо да су досегли „коначну истину“. Искрено говорећи, то не говори превише о самој истини али доста говори о претенциозности онога ко износи такву тврдњу, јер историчари нису ни пророци ни месије већ само скромни трагачи који мање или више успешно настоје да открију што више аутентичних извора и података и на основу тога што квалитетније реконструишу збивања у ближој или даљој прошлости. Пре нешто више од пола века, Иво Андрић је изрекао једну свеопшту и свевремену истину – да онај човек који се хвалише тиме да никада није променио мишљење, заправо, више воли себе самога него истину. У свету реалности, свету садашњице, ми у нашим историографским радовима најчешће можемо само да елиминишемо оно што је погрешно у нашим радним хипотезама – али не и да са сигурношћу утврдимо шта је стварна истина јер је свака научна теорија, ма колико на први поглед делује заводљиво, поуздано и непобитно, заправо потенцијално погрешна. Ми не знамо истину, ми је дакле стварамо.⁴

Отуда је Ранкеово фундаментално питање „Како се то десило?“ заправо потпуно погрешно, јер одговор на то ми не знамо и не можемо да знамо. Право питање би требало да буде: „Шта ми, на основу процене онога што знамо, можемо да претпоставимо да се стварно десило?“

Усвајајући схватања Карла Попера, од историје можемо само да створимо објективно и научно сазнање, као и од било које друге области људског сазнања – што не значи да је сваки историчар објективан или да

³ Augustine, *Confessiones* 11.14.17-20.26; 27.35-30.40.

⁴ K. R. Popper, *Objective Knowledge* (Oxford: Clarendon Press 1972); K. R. Popper, *The Logic of Scientific Discovery* (8th rev. edn; London: Hutchinson 1975). Надамо се да се наше парафразе у суштини поклапају са основним постулатима сер Карла Попера.

је способан да то буде. Разлика између научне и ненаучне историје није у томе да научна историја нема радне претпоставке. Напротив, свака теорија се подвргава дискусији, баш као и чињенице на основу којих је настала. Све претпоставке и настају управо зато да би биле разматране и да би се о њима дискутовало, баш као и о свим даљим закључцима који из њих следе. Само су идеолози увек у праву, научници знају да све што кажу може да буде и нетачно. Доказано је да свака нова генерација научника доведе у питање бар 50% укупног научног знања претходне генерације.⁵ Затворени интелектуални систем настоји да игнорише нове чињенице које му не одговарају а не да промени или напусти систем, због чега (пре или касније) сваки такав затворени систем води ка колапсу – и то обично у тренутку када већ дуго више није у стању да прилагођава околни свет свом концепту.⁶

У историји, објективност и непристрасност нипошто не значи да историчар који покушава да буде објективан у свом истраживању не може и не сме у свом раду да изражава филозофска, морална, религиозна или политичка начела.⁷ Напротив, стицање и ширење објективног знања је морални и политички задатак који се састоји у томе да наведе људе, и појединачно и као колективитет, да осећају одговорност за своје поступке.⁸ Морална одговорност историчара се састоји и у томе да зна шта и колико зна и докле уопште сеже његово знање, а потом да дела у складу са тим. Тежња историографије да шири објективно (са)знање представља прворазредни политички задатак јер је то једини универзалан начин комуникације – што значи максимално учешће максималног броја људи у процесу стицања нових знања, а тиме и њихово учешће у доношењу правих и рационалних одлука (укључујући и оне политичке). Незнање је, дакле, неспојиво са основним грађанским слободама.⁹

⁵ Ernst Axel Knauf, *From History to interpretation*, „The fabric of History“ (ed. Diana Vikander Edelman), Sheffield Academic Press 1991, 31 – 32.

⁶ Класични примери за ово су Кинеска и Асирска империја. Видети детаљно о томе у: R. Hoffmann, *Der Untergang des konfuzianischen China* (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1980). и Н. Spieckermann, *Juda unter Assur in der Sargonidenzeit* (Gottingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1982). Основу оба система је чинило схватање да су кинески цар и асирски краљ непобедиви. Када је већини становништва обе империје постало јасно да то није истина, није више било ни цара ни краља.

⁷ За погрешно схватање објективности видети у P. Novick, *That Noble Dream. The 'Objectivity Question' and the American Historical Profession* (Cambridge: Cambridge University Press 1988).

⁸ Класичан пример за ово је изучавање холокауста. Наравно, његово изучавање не значи и његово оправдање.

⁹ Детаљније видети у: K. R. Popper, *The Open Society and its Enemies*, 2 vols, Princeton, 1971; Ernst Axel Knauf, *From History to interpretation*, „The fabric of History“ (ed. Diana Vikander Edelman), Sheffield Academic Press 1991, 32 – 33.

Занимљиво је да су управо војни историчари ти који су први почели да се баве актуелном историјом. Актуелна историја је дисциплина која се развила у Француској током последњих двадесетак година XX века. Дуго се сматрало да прави историчар треба неком темом да се бави са извесне временске дистанце и да не сме да се упушта у авантуру као што је изучавање актуелног историјског тренутка – који је превасходно био препуштен новинарима и есејистима. Већ двадесетих година XX века Pierre Renouvin (Пјер Ренувен) није оклевао да пише књиге о Првом светском рату и о политичким и војним дешавањима, премда су многи актери и учесници још увек били живи, а страсти се нису стишавале (поготово у вези са одговорношћу за објаву рата). Међутим, предрасуде су дуго биле веома јаке; захтеви јавности као и идеја да историчари не могу да остану по страни када је реч о историји која управо настаје довели су до стварања Института за актуелну историју (l'Institut du Temps présent)¹⁰ који је сачинио програме истраживања и разматра питање који је ту улог а колики методолошки ризик код овакве историје.

С друге стране, премда је Тили (Tilly) још пре више деценија врло аргументовано закључио „war made the state, and the state made war“,¹¹ војни историчар никако не може да ограничи своја проучавања само и искључиво на изучавање ратова. Поред тога, премда је готово незамислива војна историографија без изучавања Првог и Другог светског рата, нипошто не смемо да сметнемо с ума ни „хладни рат“ који је трајао готово пола века. Ту се пак намеће питање да ли за изучавање „хладног“ можемо да користимо исту ону методологију коју користимо у изучавању светских ратова? И шта је са локалним ратовима (Кореја, Вијетнам, Алжир, Блиски исток), грађанским или антитерористичким ратовима?¹²

Све што смо навели је учинило да изучавање минулих ратова постане веома сложено, и то не само са војног аспекта већ и са становишта социјалне феноменологије. Стога и није нимало необично да су војници, научници, новинари а и многи други улагали неизмерну интелектуалну енергију да би спознали природу ратова и, што је још значајније, узрока који доводе до ратова. Да ли је могуће да је баш пука случајност то што једно од најстаријих достигнућа људске мисли, еп „Илијада“, опева управо рат, или је у питању чињеница да су ратови остављали дубок траг у животу

¹⁰ l'Institut du Temps présent – назив Института је тешко преводив јер код нас не постоји слична институција, али би могао да се преведе и као „Институт за време садашње“ (нап. О.Д.).

¹¹ Charles Tilly, „Reflections on the History of European State Making“, у: Charles Tilly, ed., *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 42.

¹² О овим проблемима детаљније видети у: Jack S. Levy, William R. Thompson, *Causes of War*, John Wiley & Sons Ltd, Chichester 2010, 1-7 и даље.

и резонувању људи и њихових даљих прегнућа? И Тукидид је још пре 2.400 година постао „отац историје“ делом „Историја Пелопонеског рата“. Случајност? Данас се изучавањем минулих ратова не баве само војни историчари и професионални војници већ и филозофи, политиколози, теолози, антрополози, социолози, психолози, економисти, биолози, уметници и још многи други научници.

Морамо да нагласимо да ћемо се ми у овом раду придржавати традиционалног приступа у војној историографији, данас познатог као „рат и друштво“. Све заступљенији приступ познат као „културолошки“ ипак препуштамо колегама који су бољи познаваоци културологије.¹³

Војни историчар је и иначе, сам по себи, помало необична појава. Његове колеге историчари гледају на њега са истим подозрењем као и професионална војна лица. Наравно, неповерење са којим остали историчари гледају на војне историчаре има своје дубље корене и најчешће потиче од широко распрострањеног уверења да је рат скретање са правог пута у историјском процесу, те да стога проучавање рата није ни корисно ни пристојно. Занимљиво је, рецимо, да је један од најпознатијих историчара свих времена, сер Чарлс Оман (Charles Oman), у своме општем делу *О писању историје* морао да поглављу у коме говори о свом сопственом пољу рада да наслов „Одбрана војне историје“. Сер Чарлс примећује да је цивилни историчар који се бави војним питањима увек био неуобичајена појава и овако то објашњава: „Као и средњовековни манастирски хроничари, тако и модерни либерални историчари често не знају о томе шта значи рат ништа, сем да то проузрокује разне страхоте и да га прате жалосни губици живота. И једни и други су тежили да прикрију своје лично незнање или антипатију према војним питањима умањујући њихову важност и значај у историји.“¹⁴

Предрасуду на коју се жалио Оман осећао је целог живота и Ханс Делбрик, један од највећих војних историчара свих времена. Када се, као релативно млад и несумњиво надарен човек, посветио проучавању војне историје, веома брзо је схватио да су његове колеге, људи из исте струке, често сматрале да његова специјалност није вредна све те енергије коју је он на њу трошио. Делбриково унапређење за редовног професора Берлинског универзитета несумњиво је задржано управо због његовог инсистирања на томе да је историја рата исто толико важна као и одгонетање римских натписа.¹⁵ Ханс Делбрик је упорно током целог живота доказивао

¹³ Детаљније о овим приступима у војној историографији видети у: Jeremy Black, *Introduction to global military history 1775 to the present day*, Routledge, Abingdon 2005, 270 – 278.

¹⁴ Sir Charles Oman, *On the Writing of History*, New York 1930, 159.

¹⁵ J. Zierkusch, *Delbruck*, Deutsche Biographisches Jahrbuch, Berlin 1929.

легитимност свог историјског поља делатности, јер је још на почетку научне каријере заступао гледиште да постоји потреба за историчарима „који се не само случајно већ по позиву интересују за историју рата.“¹⁶ Чак и у својим позним годинама и дуго након што је стекао неоспорно велики углед у академским круговима, морао је на страницама своје *Историје света* још једном да се конфронтира са онима који су и даље веровали „да се битке и ратови могу сматрати као безначајна и узгредна збивања у историји.“¹⁷

Међутим, неко ко не познаје и не схвата војску не може да буде ни добар војни историчар, јер се акт расуђивања једног војног историчара састоји у томе да рат који проучава схвати правилно и да га не сматра или не начини нечим што он по природи ствари није и не може да буде. Војна историја као забележено искуство, уколико се исцрпно и детаљно проучи, показује све разнолике чиниоце који чине рат и воде ка њему, не заборављајући ни један од њих. Дакле, војна историја може да се подели на две дисциплине, на ратну историју и историју ратне вештине. Прва детаљно описује сваки рат, заједно са циљем који су стране у сукобу желеле да постигну сваким маневром и борбом. Поред ратних дејстава, она даје и преглед политичких збивања везаних уз рат, односно период у коме је рат вођен. Изучавају се и опрема и наоружање, фортификација, логистика, формација па и командни састав зараћених страна. Не треба занемарити ни изучавање свих оних елемената који спадају војну географију и војно-стратегијску географију. Историја ратне вештине испитује развитак ратне вештине у разним епохама, а све то у односу на политичко и друштвено уређење зараћених држава, водећи рачуна и о стратегији, тактици, опреми и наоружању зараћених страна, њиховом економском потенцијалу, моралу итд. Њен циљ је да омогући да се дође до општих начела која важе у рату (рецимо начело груписања снага, начело изненађења, начело јединства дејстава итд.).¹⁸

Рат између друштвених заједница увек произилази из неког политичког стања и изазива га само политички мотив. Рат је, дакле политички акт, тј. продужење политике другим средствима. Политичка намера је сврха, а рат је средство – средство без сврхе не може се никада замислити. Рат у

¹⁶ H. Delbruck, *Etwas Kriegsgeschichtliches*, Preussische Jahrbucher LX (1887), 610.

¹⁷ H. Delbruck, *Weltgeschichte I*, Berlin 1924, 321.

¹⁸ Л. Л. Бајков, *Особине борних елемената и спрема војске за рат*, Београд 1911, 16-17; Свечин, *Стратегија*, Београд 1956, 27-29; Н. Ђокић, „Ратне операције у Босни и Рашкој области током Првог српског устанка“, *Српска револуција 1804-1815. и Босна и Херцеговина*, научни скуп, Академија наука и умјетности Републике Српске, Бања Лука 2004, 395; Н. Ђокић, „Први српски устанак као коалициони рат и српска устаничка војска као коалициона снага“, *Браничево кроз војну и културну историју Србије I свеска 3*, научни скуп (уредници М. Бјелајац и С. Мишић), Историјски архив Пожаревац, Пожаревац 2006, 52.

свим околностима морамо да замишљамо не као независну ствар, већ као политички инструмент. Само са овом представом је могуће да не паднемо у противуречност са целокупном војном историјом, као и да је схватимо.

Све ово нам показује колико различити могу бити ратови по природи својих узрока и односа из којих произилазе. Рат у сваком конкретном случају мења своју природу и с обзиром на тежње које у њему владају, представља чудновато тројство, састављено из првобитне силовитости свога елемента, мржње и непријатељства, које треба сматрати природним нагонима, затим из игре вероватноће и случајности која га чини слободном делатношћу духа и коначно из подређене природе политичког инструмента, због чега припада разуму.

Један од најважнијих проблема у војној историји, посебно историји ратне вештине, јесте проучавање односа снага зараћених страна. Он се у историји често искривљује, па чак и намерно фалсификује, из разноразних разлога, најчешће политичких. Много је озбиљније то што и непристрасни војни историчари ретко настоје да стварно проникну у прави однос снага зараћених страна. Обично греше од самог почетка, јер при проценама уопште не узму у обзир циљ и карактер рата, а управо то има највећи утицај на све остале факторе од којих зависи однос снага. Теоријски, основни војни циљ рата увек треба да буде савлађивање непријатеља. За то је потребно разбијање непријатељске војске (ако она нешто представља) заузимање непријатељске престонице и, по могућству, окупација целе непријатељске територије.¹⁹ Обично је довољно задовољити један од горе поменутих услова да би се постигла победа у рату, али понекад чак ни задовољење сва три услова није довољно.²⁰

Овај циљ се препоручује само тада ако је оружана сила државе која тежи том циљу довољна да извојује одлучну победу над непријатељем и да изврши напор који је потребан да би се победа искористила до оне тачке где успостављење равнотеже није могуће. Затим, треба водити рачуна о политичкој ситуацији, да се таквим успехом не присили нека друга држава да интервенише на страни побеђеног. Јасно је да би једна од зараћених страна имала горњи циљ, мора да има велику моралну и физичку надмоћ. У супротном, имамо рат са ограниченим циљем, тј. циљ ратног акта може бити само двојак: освајање неког малог или осредњег дела непријатељске територије или одржавање сопствене до повољнијих

¹⁹ К. Клаузевиц, *О рату*, Београд, 1951, 513; У ствари, сваки рат има политички и економски циљ а уништење непријатељске оружане силе је средство да се ти циљеви постигну. Али овог пута ћемо узети да је то војнички циљ рата који произилази из ова друга два. Види даље.

²⁰ Државна територија Србија је 1915. године остала без војске која се повукла у иностранство. Државна територија је била окупирана, али држава није била поражена. Слично је било и са Белгијом у Првом светском рату.

тренутака. Премда на први поглед изгледа да слабија страна треба да води само одбрамбени рат, тј. да има негативни циљ, ипак мања држава може себи поставити себи и позитиван циљ, али она тада мора тако одлучно и радити, тј. мора напасти противника. Ишчекивање и неодлучност у овом случају је апсурдно и погубно.²¹

Споменули смо раније да је рат политички инструменат, из тога произилази да војнички циљ рата мора бити усклађен са политичким циљем рата и да први треба да произиђе из другог. Величина захтева и политички односи зараћених страна најодлучније утичу на ратоводство. Чести су ратови где су изукрштани међусобно супротстављени утицаји великих сила. Њихова политика мора имати велики утицај на политику зараћених страна, тј. на њихове политичке намере. С друге стране, политичке намере морају бити одмерене према ратним средствима којима се располаже. Дакле, политичари су ти који, узимајући у обзир национални интерес, међународно окружење и реалан однос снага треба да одреде циљ и карактер рата.²²

*„Задатак је врховне команде уништење непријатељских борбених снага; ратни је циљ да се избори такав мир који одговара захтевима државне политике. Задатак политике је да постави и одреди циљеве које треба остварити помоћу рата, да даје владару савете у том смислу како у току и пре рата; методи решења овог политичког задатка не могу да не утичу на вођење рата. Пuteви и средства вођења рата увек ће зависити од тога да ли се желе постићи већи или мањи резултати, да ли ће се захтевати анексија територије или не, да ли се жели освојити неки објекат као гаранција потраживања и за који временски период.”*²³

Све напред речено је врло важно имати на уму када проучавамо *Notitia Dignitatum*, најзначајнији извор позноантичке војне историје. Без овог извора је немогуће разумети позноантичку римску војску, па тако и период сеобе народа у IV и V веку. Због тога изненађује податак да до средине шесдесетих година XX века није било озбиљнијег помака у изучавању овог извора, као ни римске војске након Диоклецијана.²⁴

Разлог овоме лежи у једном човеку – Хансу Делбрику, једном од највећих (ако не и највећем) војном историчару свих времена. Творцу савремене методологије у изучавању војно-историјских проблема.

Немачке војсковође увек су јако наглашавале поуке које се могу извући из историје. То је било нарочито тачно у XIX веку. Клаузевицов идеал

²¹ К. Клаузевиц, *О рату*, Београд, 1951, 514, 518 – 519.

²² К. Клаузевиц, *О рату*, Београд, 1951, 519 – 521; А. А. Свечин, *Стратегија*, Београд, 1956, 48 – 49,

²³ Bismarck, *Erinnerungen II*, Berlin, 1898, 94 – 95.

²⁴ Податке из *Notia Dignitatum* су, наравно, користили античари али су то били историчари и археолози који нису познавали принципе и начела војне историографије, тако да нису ни умели да тумаче податке из овог извора првог реда.

је био да се учи о рату на чисто историјским примерима; и Молтке и Шлифен ставили су проучавање историје у дужност Генералштаба. Али, да би историја послужила војнику, потребно је да војни извештаји буду тачни и да се са прошлих војних догађаја скину погрешна схватања и митови који су израсли око њих. Немачки научници су у току XIX века, захваљујући утицају Леополда фон Ранкеа, били запослени задатком да очисте коров легенде који је замрачио историјску истину. Али, тек када је Делбрик написао своју Историју ратне вештине, примењен је нов научни метод на војне извештаје из прошлости и у томе лежи Делбриков највећи допринос војној мисли.²⁵

У Прустовом „Du côté de Guermantes“ један млади официр је приметио да „у причању војног историчара најмање чињенице, најбезначајнији догађаји представљају само спољне знаке замисли коју треба анализирати и која често износи на видело другу замисао, слично палимпсесту”.²⁶ Ове речи су прилично тачан опис Делбриковог схватања војне историје. Он се више интересовао за опште идеје и тенденције него за појединости које су пуниле странице ранијих војних историја. У уводу прве свеске свога дела нарочито је порицао да има намеру да пише свеобухватну историју ратне вештине. Такво дело, истакао је, укључивало би нужно ствари као „појединости стројеве обуке са свима командама, познавање технике оружја, неговање коња и, напослетку, цео материјал поморских ствари о којима немам ништа новог да кажем или који за сада не познајем.“ Циљ дела био је утврђен његовим насловом; требало је да то буде историја ратне вештине у оквиру политичке историје.²⁷

У уводу четврте свеске Делбрик је ово подробно објаснио: Основни циљ дела био је да установи везу између устава, државе, тактике и стратегије. „Признавање међусобног односа између тактике, стратегије, државног устава и политике одражава се у односу између војне и светске историје и оно је изнело на видело много онога што је досада било скривено у мраку или остало непризнато. Ово дело није писано ради ратне вештине, већ ради светске историје. Ако ће га читати војници и бити њима потстакнути биће ми драго и сматраћу то као част али оно је написано од једног историчара за пријатеље историје.”²⁸ Међутим, Делбрик је у исто време схватио да

²⁵ G. A. Kreg, *Delbrik: Vojni istoričar*, u: *Tvorci moderne strategije* (ed. E. M. Erl), Beograd 1952, 279

²⁶ Палимпсест (грчки) је пергамент са кога је обрисан рукопис да би се на њему могло опет писати. Обрисано писмо може се учинити читљивим хемијским или фотографским путем.

²⁷ H. Deblbrück, *Die Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte I*, Berlin 1900, XI

²⁸ H. Deblbrück, *Die Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte IV*, Berlin 1907, предговор.

историчар, пре него што може извући неки општи закључак из ратова прошлости, мора да одреди што је могуће тачније како су се ти ратови водили. И баш зато што је намеравао да нађе опште идеје које би биле од интереса за друге историчаре, Делбрик је био принуђен да се носи са „ситним догађајима“ и „најмањим чињеницама“ прошлих ратова; и упркос његовом сопственом порицању, његова оцена ових чињеница била је од велике вредности не само за историчаре већ исто тако и за војнике. „Чињенице“ су се могле наћи у великој књизи изворног материјала коју је прошлост оставила. Али, многи извори војне историје били су очигледно непоуздани и нису били бољи од „брбљања у перионици или ађутантског ћеретања.“²⁹ Како је савремени историчар могао да контролише ове старе извештаје?

Делбрик је у свом монументалном делу разрадио методологију како треба радити са изворима војне историје а који се примењују и данас после више од једног века. Зато се он и данас сматра за једног од највећих ако не и највећег војног историчара свих времена, без обзира на то што су нека његова тумачења у међувремену превазиђена.

Делбриково тумачење ратне вештине у позној антици и средњем веку је практично довело до тога да се дуго времена нико од војних историчара није озбиљније бавио овим периодима. А шта је о ратној вештини у позној антици и средњем веку написао Делбрик.

По његовом мишљењу, са опадањем римске државе и варваризацијом царства завршено је тактичко усавршавање које је вршено од времена Милтијада. Политички поремећаји у веку који је следио владавини Севера, ослабили су дисциплину римске војске и постепено поткопали савршенство њених тактичких поредака.³⁰ У исто време, како је у редове примљено много варвара, било је немогуће држати се и даље јако рашчлањеног борбеног поретка који је измишљен у току векова. Историја је показала да је пешадија била надмоћнија од коњице само ако су пешаци били организовани у јаким тактичким порецима. Сада, са опадањем државе и даљим опадањем тактике, постојала је у новим варварским царствима запада, као и у Јустинијановој војсци, све већа тежња да се пешадија замени тешко наоружаним војницима на коњима.³¹ Како је ова тежња надвладавала, прошли су дани када су битке одлучиване пешадијском тактиком и Европа је ушла у дуг период у коме је у војној историји доминирао лик наоружаног витеза.³²

²⁹ H. Deblbrück, *Die Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte I*, Berlin 1900, 377

³⁰ H. Deblbrück, *Die Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte II*, Berlin 1902, 205 и даље. Ова глава, са насловом „Niedergang und Auflösung des römischen Kriegswesens“ кључна је глава друге свеске.

³¹ Ibid, 424 i dalje.

³² Ibid, 433

Премда је Делбрик врло брзо по појави II тома оптужен због тврдње да се развој војне науке зауставља са опадањем Рима и да почиње опет са Ренесансом,³³ он је био такав ауторитет у војној историографији да ће се са озбиљним истраживањем војне историје сачекати више од пола века, а са истраживањем позне антике и више од шест деценија.

Савремено изучавање касноантичке римске војске заправо започиње са Џонсовим монументалним делом о позном римском царству објављеним 1964. године.³⁴ Да не буде забуне, било је неколико радова на ту тему објављених неколико година раније, али је Џонсон први који је римску војску IV века систематски обрадио. Убрзо за њим, 1969. године, појавило се и значајно дело Хофмана,³⁵ чиме су ударени чврсти темељи даљем изучавању ове проблематике. Због тога се данас сматра да је готово све што је објављено пре средине шездесетих година XX века, а тиче се позноантичке римске војске, застарело.³⁶

Notitia Dignitatum

Римска провинција Горња Мезија обухватала је највећи део данашње Србије, без Војводине. Трајала је релативно кратко у односу на друге провинције Римског царства (15-284. године нове ере). Од времена Диоклецијана дошло је до многих реформи и промена. Он је територију Царства поделио на дванаест дијацеза које су се састојале од мањег или већег броја провинција, док су дијацезе груписане у веће административне јединице – префектуре. Подела провинција на већи број мањих јединица једна је од његових главних карактеристика управног система, започета у Подунављу за време Аурелијана, после напуштања Дакије. Нове провинције Приобална Дакија (*Dacia Ripensis*) и Средоземна Дакија (*Dacia Mediterranea*) створене на десној обали Дунава, на територији источне Горње Мезије и западне Доње Мезије и Тракије, које су потврђене још у време Диоклецијановог претходника Кара. За време Диоклецијана, на југу горњомезијске провинције формирана је провинција Дарданија, док

³³ T. F. Tout у: *English Historical Review*, XXII (1907), 344 – 348.

³⁴ A. H. M. Jones, *The later Roman empire, 284-602 a social economic and administrative survey. Volume I-II*, Oxford 1964. Ми смо користили америчко издање монографије, такође из 1964. године, издање University of Oklahoma Press. Посебан одељак о *Notitia Dignitatum* је на стр. 1429 – 1450. О значају Џонса за изучавање позноримске војске видети у: Roger Tomlin, *A.H.M. Jones and the Army of the Fourth Century*, у: A.H.M. Jones and the Later Roman Empire, (ед. David M. Gwynn), Brill Laiden – Boston, 2008, 143 – 166.

³⁵ D. Hoffmann, *Das spätrömische Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum*, I – II, Dusseldorf 1969 – 1970.

³⁶ Детаљније о свему овоме видети у споменутом Томлиновом раду.

је северни део припао провинцији Мезији Прими, а обе новоформиране провинције улазиле су у састав мезијске дијацезе и префектуре Илирик која је обухватала подунавске провинције и добар део балканских провинција.³⁷ Значајана одлика новог управног система у Царству било је раздвајање цивилне од војне власти на свим нивоима. Цивилна власт у већини била је у рукама намесника из витешког сталежа, док су војском једне провинције или више провинција командовали официри који су носили титулу *dux*. *Dux* је пре Диоклецијана командант одреда у акцији и могао је бити и официр нижег ранга, али у IV веку он је командант свих копнених и поморских снага у једној провинцији. Сваке четврте године је његова канцеларија подносила извештај префекту преторија.³⁸ Од времена Константина префекти преторија постали су искључиво цивилни магистрати који су се бавили административним и финансијским пословима. У њихове је дужности и даље спадала регрутација, снабдевање трупа и надзор над фабрикама за производњу опреме и оружја, али они више нису командовали војском. *Dux* је префект преторија одобравао новац и уплате за грађевине, плате и снабдевање.³⁹ Истовремено с поделом провинција на више мањих започео је и процес дељења легије на самосталне одреде под командом препозита.

Основни извор који нам осликава стање војске у новоформираним провинцијама је Нотиција дигнитатум (*Notitia dignitatum*). Нотиција је попис јавних дужности, служби од двора па до нивоа провинција, јединица управно-административне поделе (префектуре, дијацезе, провинције), команди, војних јединица, трезора и привредних погона у јавном власништву. Нотиција дигнитатум представља документ од кога се прво полази када је реч о војсци IV века. Настанак овог списка се не може поуздано утврдити, као ни поједини сегменти у њему. Једина могућа поуздана чињеница је да је документ настао крајем IV века, дакле после поделе Царства на Исток и Запад.⁴⁰ У њему је приказана управна, односно војна организација Царства наведена кроз титуле чланова царске управе, провинцијских гувернера и војних команданата заједно са њиховим подређенима. Текст је до данашњих дана сачуван у виду рукописа од којих се неки темеље и на данас изгубљеним илуминацијама, односно садрже грбове појединих римских јединица. Докумант се састоји од два дела која нису временски синхронизована, па тако подаци о источном делу Царства потичу од око 395 – 400. године, а подаци о западном делу Царства од око 420. године.

³⁷ М. Мирковић, *Централно балканске области у доба позног Царства*, Историја српског народа I, Београд 1994, 89-105.

³⁸ М. Мирковић, *Диоклецијан*, Београд 2014, 81-83.

³⁹ С. Ферјанчић, *Константин (306-337)*, Београд 2013, 163-164.

⁴⁰ М. Мирковић, *Диоклецијан*, Београд 2014, 76.

Информације које нуди морају се посматрати као целина и комбиновати са другим изворима који нуде податке о касноримском периоду. Постојање одређених разлика у датовању доказ су ревизије, а грешке и пропусти унутар оба дела могу додатно да угрозе корисност као практичан водич касноримског политичког система. Ревидиране копије носе уметнички печат времена у ком су настали, што донекле представља потешкоће јер се не одсликавају античке традиције времена које документују. Због тога је потребно приликом анализирања овог документа приступити с пажњом и резервом, јер се не може са сигурношћу дефинисати до које мере су антички елементи деградирани од стране преписивача.⁴¹

Пре него што кренемо са детаљним прегледом јединица распоређених у Мезији прими и Дарданији морамо дати једну напомену, и то врло битну. Код јединица потчињених дуксу Мезије Приме⁴² дато је и место у коме се налази команда, тј. командант неке јединице, али то никако не мора да значи и да је цела јединица размештена у истом утврђењу. О томе мора да се води стриктно рачуна, а у нашој историографији на то није обрађана пажња већ се подразумевало да је реч о гранизонима тих јединица а не само месту у коме се налази командант дотичне јединице. Данашњим речником речено, у Нотицији имамо попис војних пошта а не самих јединица, а то никако није исто.

Римска армија крајем IV и почетком V века

Сагласно традиционалној шеми коју је формулисао још Момсен, римска војска позне антике била је подељена на оперативну армију и пограничну – територијалну армију.⁴³ Оперативна армија се налазила под непосредном командом императора и због тога је добила назив свита *comitatus*, а војници који су је попуњавали *comitatenses*. Основни задатак комитата је био уништење непријатеља који би продро у дубину римске територије, као и поход у дубину непријатељске територије. Пошто је Константин 324. године постао једини владалац, комитат као једна оперативна армија је изгубила своје значење па су је његови синови поделили (као и државу) у три оперативне армије: у Галији (Константин II), Илирику (Констанс) и на

⁴¹ R. O'Hara, *An Assessment of the Notitia Dignitatum as a Historical Source for the Late Roman Bureaucracy*, PhD Thesis, Department of Ancient Classics, National University of Ireland, Maynooth, 2013. M. Kulikowski, *The Notitia Dignitatum as a Historical Source*, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, Vol. 49, No. 3 (3rd Qtr., 2000), pp.358-377.

⁴² То исто важи и за провинцијске јединице и у другим провинцијама.

⁴³ Како је настала ова традиционална шема видети у: Th. Mommsen, *Das spätrömische Militärwesen seit Diocletian*, *Hermes* 1889, Bd. 24, 228; R. Grosse, *Römische Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung*, Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1920, 59 f.

истоку (Констанције II). Након тога, у званичним изворима експедиционе снаге империје су називане *comitatenses*.⁴⁴ Константин и Констанс су имали свако своје *magister equitum* и *magister peditum*, док је Констанције поделио своју армију на два дела – армију на Балкану и армију на истоку (којом је лично командовао) са *magister militum* у свакој од ове две армије. Када је Констанције 353. године постао самостални владар, структура је измењена тако што је поново формирана централна империјална армија (која је након 390. године постала позната и као презентална армија) са два равноправна *magistri militum* (од негде 390. године *magistri militum praesentales*) у истом рангу. Армија, често пута називана и велика армија, дејствовала је као целина и поред тога што је имала два команданта истог ранга. Поред ове армије, формиране су и три регионалне оперативне армије: у Галији (команда обично у Триру), у Илирику (команда у Сирмијуму) и на истоку (команда у Антиохији). Након што су Валентинијан и Валенс поделили империју 364. године формиране су две презенталне армије: западну (команда обично у Милану или Равени) и источну (команда у Константинопољу). Регионална армија у Илирику је до Валенсове смрти 378. године била под контролом запада а од тада је потчињена Константинопољу и њена команда је пребачена из Сирмијума у Солун. У периоду од 370. до 378. године формирана је регионална армија у дијецези Тракији (команда у Маркијанопољу) ради ојачавање регионалне армије у Илирику. Отприлике у исто време формиране су и мање оперативне армије, у западном Илирику и Шпанији обе под командом свог *comites rei militaris*. Ове армије су имале испод 10.000 људи и претпоставља се да је армија у западном Илирику формирана након што је оперативна армија Илирика потчињена источном делу царства а армија у Шпанија након инвазије Вандала на Шпанију 409. године.⁴⁵

Јединице, које нису улазиле у састав комитата, које су биле дислоциране дуж граница имале су задатак непосредне заштите граница приграничних провинција. Војска која је бранила копнену границу називала се *limitanei* а она која је бранила обале Рајне и Дунава *ripenses*.⁴⁶ Раније је у историографији постојало врло негативно мишљење о борбеним способностима пограничних јединица *limitanei*. Сматрало се да они представљају полусељачку милицију која је поред војне службе обрађивала

⁴⁴ А. В. Банников, *Римская армия в IV в. от Константина до Феодосия*, Санкт Петербург 2011, 24; Е. П. Глушанин, *Военные реформы Диоклетиана и Константина*, ВДИ 2/1987, 66.

⁴⁵ Hugh Elton, *Warfare in Roman Europe, AD 350–425*, Oxford. 1996, 209 – 210; Hugh Elton, *Later Roman emperors – Military Focus*, The Cambridge History of Greek and Roman Warfare – Volume II Rome from the late Republic to the late Empire, Cambridge 2008, 274 – 75.

⁴⁶ *The Roman Army the greatest war machine of the Ancient World* (ed. Chris McNab), Oxford 2010, 215; А. В. Банников, *Римская армия в IV в. от Константина до Феодосия*, Санкт Петербург 2011, 24.

земљу у пограничним зонама. Војници земљорадници су, по овом мишљењу, били везани за земљу коју су обрађивали, а њихова служба је имала наследни карактер.⁴⁷ Данас је такво схватање у потпуности одбачено. Реч је била о регуларним, добро обученим јединицама чији је задатак био свакодневно патролирање и гарнизона служба у утврђењима на границама империје. Поред тога, вршили су и службу одржавања унутрашњег реда и мира не само на тактичкој већ и оперативној дубини од границе. По свему судећи, они су те задатке добро извршавали и премда нису могли да зауставе упад велике армије, могли су врло ефикасно да се боре са мањим пљачкашким бандама које су предствљале, у ствари, главну претњу. Неки од савремених војних историчара улогу пограничних римских јединица упоређују са задацима пред којим је стајала америчка армија у XIX веку борећи се са Индијанцима.

Као штп смо већ навели, последњих година историографија је почела да напушта, напред наведену, традиционалну шему, нарочито после оштре критике Момзенове теорије од стране Боека који је само поачао раније аргументе А. Џонса.⁴⁸ По њему, подела на пограничну и оперативну армију је производ савремених истраживача док су у стварности сви војници империје били *limitanei*, тј. браниоци границе империје. Боек сматра да током целог IV века пограничне јединице нису постале територијалне јединице и нису имале ништа са сељачком милицијом. Мит о војнику – сељаку је настао од стране званичне државне пропаганде којом је требало оправдати присуство масе варвара насељених на територији империје. Овом пропагандом се тврдило да су ови варвари плански насељавани од државних власти да би вршили војну службу. Савремени историчари су овај мит некритички прихватили не водећи рачуна да је било немогуће имати истовремено земљорадника и војника. Боек сматра да је тачно да су војници за пограничне трупе углавном регрутовани из сељачког становништва насељеног дуж границе, али да се регрутовани војници више нису бавили земљорадном већ су постајали прави војници којима је војна служба била и једина коју су обављали.⁴⁹

Једина битнија разлика између пограничне и оперативне армије је она из закона из 375. године по ком су регрути који су били у бољој физичкој кондицији регрутовани за *comitatenses*, а они у лошијој у *limitanei*.⁵⁰

У прилог теорији Боека говори и начин исплате *limitanei*, који се више пута мењао током IV и V века. Лимитани, који су били настањени у утврђењима (понекад и у селима па чак и на отвореном пољу), већ

⁴⁷ E. Birley, *Septimus Severus and Roman army*, Epigraphische Studien 8/1969, 69 – 82; A. В. Банников, *Римская армия в IV в. от Константина до Феодосия*, Санкт Петербург 2011, 24.

⁴⁸ Цео проблем детаљно је образложио Ј. ле Боек. Yann Le Bohec, *L'armee romaine sous le Bas – Empire*, 117.

⁴⁹ Jones, *The History of Late Roman Empire, II*, 1964, 649 – 51 и даље.

⁵⁰ Исто, 617.

од IV века су често добијали земљиште али као као сталне пашњаке за коње. По Константиновом и Грацијановом закону⁵¹ из 358. године исплаћивани су у потпуности у новцу, по Валенсовом закону⁵² из 365. године следовање у намирницама су добијали девет месеци, а три месеца плату у новцу. Аркадијевим законом⁵³ из 406. године поново су у потпуности исплаћивани у новцу. Тек почетком V века лимитани почињу да добијају земљу за обрађивањем. Законом⁵⁴ из 423. године забрањено је било коме, осим власнику, да обрађује земљу на територији кастела, коју могу да обрађују само *castellani milites*. Законом⁵⁵ од 443. године забрањено је давање дошљацима пограничне земље (*agri limitanei*) коју су обрађивали погранични војници (*milites limitanei*), од раније већ ослобођени пореза. Давање земље ветеранима престало је крајем IV века⁵⁶, а ветеран лимитана добијао је део земљиште поред логора⁵⁷. Све ове промене морале су да имају реперкусије на формацију, дислокацију, наоружање и тактику свих одреда лимитана, али то за сада не можемо да пратимо у детаљима.

У сваком случају, у време када лимитани почињу да добију земљу на обрађивање римска војска се већ у потпуности ослањала на стране плаћеничке коњичке јединице, док је пешадија изгубила било какав значај осим у одбрани и освајању утврђања, тј. у опсадној војни. У време на које се односе подаци из *Notitia Dignitatum* за Источно римско царство, а то је вероватно око 395 – 400. године, лимитани, барем у овом делу Царства, сасвим сигурно нису обрађивали земљу. Спорно је да су је икада и добили у источном делу Царства, јер немам писаних изворе за тако нешто.

У Источном царству је постојало пет оперативних армија, од којих су две биле непосредно потчињене императору. У исто време, на западу је постојало седам оперативних армија, од којих су три биле релативно мале. Оперативне армије се обично посматрају као мобилне стратегијске резерве, спремне за брзо реаговање. Јединице из њиховог састава су биле распоређене у унутрашњости територије за разлику од легија из ранијег периода које су биле распоређене дуж граница.⁵⁸ Стари систем је имао ту слабост да ако би непријатељ успео да сломи отпор на граници било би потребно много времена да стигне помоћ са других делова границе. Поред тога, овај систем је био и врло неповољан за одржавање јавног реда и мира

⁵¹ *Cod. Th.* 8,4,17. Овај закон није сачуван, већ се на њега позивају закони Валентијана II, Теодосија и Аркадија.

⁵² Jones, *The History of Late Roman Empire*, II, 1964, 630.

⁵³ Jones, *n.d.*, 630-631.

⁵⁴ *Cod. Th.* 7,15, 2.

⁵⁵ Jones, *n.d.*, 653.

⁵⁶ *Ibid*, 654.

⁵⁷ *Ibidem*.

⁵⁸ Диоклецијан је први предвидео одређен број легија за стратегијску резерву. Међутим, ове легије су биле примакнуте много ближе граници од оперативних армија из времена након Константина.

у унутрашњости, тј. борбу са латронима и мањим пљачкашким бандама које би упадале преко границе.

Ипак, не треба претеривати са могућностима брзог реаговања овакве оперативне армије из позне антике јер је брзина маршевања била детерминисана најспоријим делом такве маршевске колоне, а то је била комора. Брзина марша тешко да је могла да пређе 25 до 30 км на дан, а и то само тамо где је постојао израђени пут. Дакле, њена брзина маршевања није била већа од брзине маршевања јединица слатих у помоћ у ранијем периоду, али је постојала једна ипак велика предност – оперативне армије нису биле везане за неку територију. Другим речима, њихово слање на неки део границе није слабио одбрану на другом делу границе. А управо је то био случај у ранијем периоду. Што је још горе, у ранијем периоду легије су биле ангажоване у толико много административних послова да би, неvezано за слабљење одбране дела границе са које би била упућена помоћ, дошло и до великих проблема у администрацији. Због свега тога су као помоћ слате вексилације а не целе легије. И док је ефикасност оперативних армија као стратегијске резерве под извесним знаком питања, неоспорно је да су оне имале значајну улогу у заштити самих императора од разних узурпатора и побуна унутар граница империје.

Вратимо се регионалним оперативним армијама. Као што смо навели, око 400. године било је пет регионалних армија у источном делу Царства којима су командовали *Magistri equitum et peditum*, и то двојица за армије непосредно потчињене владару или оном ко га заступа на истоку, као и по један *Magistri equitum et peditum per Orientem*, *Magistri equitum et peditum per Thracias* и *Magistri equitum et peditum per Illyricum*.⁵⁹ Као што видимо, постојале су две регионалне армије у префектури Оријент и то једна за целу префектуру и једна за дијецезу Тракију. Истовремено, за префектуру Илирик је постојала само једна армија, и то за целу префектуру. Ово нам јасно показује да је у IV веку главна опасност долазила из Дакије а не Паноније. Тек са Атилом и његовим Хунима биће озбиљно урожена и граница на Дунаву према Панонији. Током III и IV века сви главни упади су вршени у Доњу Мезију, тј. Мезију Секунду. Чак и велики упади у Горњу Мезију (тј. Мезију Прву) долазили су са истока (или североистока) а не са севера. И то ће тако бити све до средине V века.

У префектури Илирик постојале су две дијецезе Македонија и Дакија. Провинцијама *Daciae ripensis* и *Moesiae primaе* су управљали *Duces* и *Praesides*. Обе су биле у дијецезији Дакији. Провинцијама *Thessaliae*, *Epiri veteris*, *Epiri novae*, *Praevalitanae*, *Dardaniae* и *Macedoniae salutaris* су управљали *Praesides*. Превелитана, Дарданија и део Македоније салутарис су били у дијецези Дакији, а преостале провинције и преостали део

⁵⁹ P. Southern, K. R. Dixon, *The Late Roman Army*, London: B. T. Bastford Ltd 1996, 19; A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire...*, 608.

Македоније салутарис у дијецези Македонији. Провинцијама: Cretae, Macedoniae и Daciae mediterraneae су управљали Consulares (прве две су биле у провинцији Македонији а трећа у Дакији). Као што видимо, само су провинције Daciae ripensis и Moesiae primaе имале на свом челу војно лице, тј. дукса, али су поред њега имале, као помоћника, пресидија. Све остале провинције су на свом челу имале цивилне управнике.

Команданту регионалне армије префектуре Илирика су биле потчињене следеће јединице:

IX. Insignia viri illustris magistri militum per Illyricum.⁶⁰

.....

Sub dispositione viri illustris magistri militum per Illyricum:

Vexillationes comitatenses duae: Equites sagittarii seniores, Equites Germaniciani seniores.

Legiones palatina una: Britones seniores.

Auxilia palatina sex: Ascarii seniores, Ascarii iuniores, Petulantes iuniores, Sagittarii lecti, Invicti iuniores, Atecotti.

Legiones comitatenses octo: Matiarum constantes, Martii, Dianenses, Germaniciani seniores, Secundani, Lanciarii Augustenses, Minervii, Lanciarii iuniores.

Item pseudocomitatenses novem: Timacenses auxiliarii, Felices Theodosiani iuniores, Bugaracenses, Scupenses, Ulpianenses, Merenses, Secundi Theodosiani, Balistarii Theodosiani iuniores, Scampenses.

Officium autem magisteriae per Illyricum potestatis in numeris militat et in officio deputatur;

Habet autem dignitates infrascriptas: Principem, Numerarios duos, Commentariensem, Primiscrinios, qui numerarii fiunt, Scriuarios, Exceptores et ceteros apparitores.

Споменимо да су под управом viri illustris magistri officiorum биле радионице за израду наоружања и војне опреме. У префектури Илирик постојале су четири такве радионице: Thessalonicensis, Naissatensis, Ratiarensis и Scutaria Norgeomargensis.⁶¹

Пре него што пређемо на набрајање јединица које се помињу у Notitia Dignitatum и њиховој јачини, морамо дати неколико напомена. Данас су процене које је изнео Момзен углавном напуштене, осим код величине легија у оперативној армији (око 1000 људи). У савременој историографији се углавном усвајају цифре које је изнео А. Џонс, премда има и мањих одступања код појединих аутора. Треба навести да се последњих година појавила група аутора⁶² која доводи у питање ставове већине, сматрајући

⁶⁰ Otto Seeck, *Notitia Dignitatum*, Berilini 1876, 27 – 30.

⁶¹ Otto Seeck, *Notitia Dignitatum*, Berilini 1876, 33.

⁶² R. Duncan-Jones, *Pay and numbers in Diocletian's army*, Structure and Scale in the Roman Economy, Cambridge 1990, 105–117; T. Coello, *Unit Sizes in the Late Roman Army*, Oxford 1996; R. Tomlin, *The legions in the Late Empire*, Roman Fortresses and their Legions, ed. R.J. Brewer, London 2000, 159–78; R. Tomlin, *A.H.M. Jones and the*

да је бројно стање било знатно мање. Они као аргумент користе податке из сачуваних папируса, али не воде рачуна о неким врло битним стварима. Прво, у папирусима се даје стање на лицу а не по формацији, а то у пракси може да се разликује и по неколико пута, поготово ако је провинција била небитна у датом моменту, а Египат у време тетрархије јесте војно небитан. Поред тога, са војне тачке гледишта, але од 30 коњаника су бесмислене као тактичке јединице, исто као легије од 350 до 500 војника. С обзиром на тактику борбе легије, њена величина испод 1000 људи по формацији. тј. вероватно негде 700 до 800 људи на лицу нема смисла. Није случајно А. Џонс као војник са ратним искуством сматрао да легије морају да имају око 1000 људи, а остале јединице 300 до 500 јер само тако имају тактички смисао. Свако ко је командовао макар и најмањом војном јединицом зна да ако имамо три стражарска места морамо да имамо 19 војника, а за 5 стражарских места 30 људи. Дакле, само за стражарску службу у малој тврђавици је неопходно 19 људи, а за мало већу тврђаву 30. Због тога је ала од 30 људи бесмислица. Исто тако, да би имала макар минималну тактичку стабилност у одбрани, легија мора да поседне ширину фронта од минимум 150 корака, а у нападу минимум 100 корака. Зато је неопходно неких 700 до 800 људи минимум, па јединица мора да има по формацији бар 1000 људи. Код коњичких јединица је минимални број војника негде око 300 да би таква јединица имала неку тактичку вредност.

Због тога ми у нашем раду користимо податке које је изнео А. Џонс, а које су углавном прихватили и други аутори, сем споменутих изузетака.

Кад је реч о командујућим официрима, трибуни су командовали са *scholae*, *auxilia*, *вексилацијама* и *легијама comitatenses* и *palatini*. Трибуни су командовали и кохортама лимитана, а понекад је звање (чин) трибуна коришћено уопштено за све командујуће официре. Префекти су командовали легијама и детаשמанима легија, *вексилацијама*, *алама*, *нумерима* и *флотом* код лимитана. *Praepositus* је чин или звање који је означавао главнокомандујућег неком јединицом, без обзира на то да ли је реч о трибуну или префекту.⁶³

У оперативној армији легије су веровано бројале око 1000 људи. Легије у провинцијским армијама су биле вероватно веће, али највероватније нису биле бројно уједначене. По неким мишљењима, вероватно су бројале од 2000 па можда и до 3000 људи али ретко када концентрисаних на једном месту. Пограничне легије су по правилу имале више детаשמана мање-више потпуно самосталних.⁶⁴

Army of the Fourth Century, у: А.Н.М. Jones and the Later Roman Empire, (ед. David M. Gwynn), Brill Laiden – Boston, 2008, 159 – 163.

⁶³ Jones, *The History of Late Roman Empire, II*, 1964, 640.

⁶⁴ Jones, *The History of Late Roman Empire, II*, 1964, 680 – 81; *The Roman Army the greatest war machine of the Ancient World* (ed. Chris McNab), Oxford 2010, 215.

Данас се сматра да су *comitatenses* у ствари само јединице које су имале улогу некадашњих преторијанаца.⁶⁵ За разлику од комитатенсиса, чија је пешадија била распоређена само у легије, палатини су били распоређени како у легијама тако и у *Auxilia* –ма. Легије палатина и комитатенсиса су настале из издвојених одреда из старих легија принципата или прве тетрархије. Језгро пешадије код палатина биле су варварске *auxilia*, а у њима најбоља одељења попуњена Галима и Германима. Палатинска коњица је, као и коњица комитатенсиса била формирана у вексилације, само што су палатинске вексилације имале већи процента варвара.⁶⁶

Већина војника у оперативној армији је била распоређена у *auxilia-e* које су бројале око 500 људи. *Auxilia palatina* су можда имале и више 600 до 700 људи. У стварности, број војника на лицу је био вероватно мањи. Кад је реч о ауксилијама код пограничних трупа, и ту се обично усваја да је њихова бројчана јачина око 500 људи, премда је ту вероватно већ било знатних одступања од ове цифре.⁶⁷

Изгледа да су легије имале војнике опремљене тежом опремом и биле предвиђене само за борбу у чврстој формацији, док су *auxiliae* имале нешто лакшу опрему и зато предвиђене за флексибилнију употребу. Према сачуваним изворима, римски команданти су се у одлучујућим моментима највише ослањали на припаднике *auxilia palatina*. Међутим, и поред нешто лакше опреме и припадници *auxilia* су били тешка пешадија. По подацима Вегеција, и легије и *auxiliae* су имале у свом саставу и мању број лако наоружаних и опремљених војника намењених пре свега за извиђачке задатке.⁶⁸

Командант свим јединицама у некој провинцији је био *dux*.

Limitanei предвиђени за садејство са оперативном армијом су добијали статус *pseudocomitatenses*.⁶⁹ Сачувано је и једно законско решење од 14. априла 400. г. п. н. е. о начину формирања једне *pseudocomitatenses* јединице и њеног организовања у легију.⁷⁰ Премда је реч о Западном римском царству,

⁶⁵ Детаљно образложење видети у: А. В. Банников, *Римская армия в IV в. от Константина до Феодосия*, Санкт Петербург 2011, 26 – 28; Y. Le Bohec, *L'armee romaine sous le Bas – Empire*, 142.

⁶⁶ А. В. Банников, *Римская армия в IV в. от Константина до Феодосия*, Санкт Петербург 2011, 31.

⁶⁷ Jones, *The History of Late Roman Empire, II*, 1964, 682; *The Roman Army the greatest war machine of the Ancient World* (ed. Chris McNab), Oxford 2010, 215.

⁶⁸ *The Roman Army the greatest war machine of the Ancient World* (ed. Chris McNab), Oxford 2010, 216 – 18.

⁶⁹ Jones, *The History of Late Roman Empire, II*, 1964, 650; *The Roman Army the greatest war machine of the Ancient World* (ed. Chris McNab), Oxford 2010, 215.

⁷⁰ *Codex Theodosianum* 7.1.18. „[IDEM] AA. *STILICHONI MAG(ISTRO) MIL(ITUM)*. *Contra publicam utilitatem nolimus a numeris ad alios numeros milites nos(t)ros transferri.*

неких већих разлика није могло бити ни на истоку, ако их је уопште и било. Од легија *pseudocomitatenses* за три сигурно знамо да су биле са наших простора, а то су: *Timasenses auxiliarii*, *Scupenses* и *Ulpienses*. Вероватно је и легија *Merenses* била из Дарданије. Њено име потиче од имена града *Merion* за кога поуздано знамо да се налазио у Дарданији јер се под именом *Μηρίων* јавља у Хијерокловом списку у склопу Дарданске митрополије као један од три града у Дарданији (Скупи, Мирион и Улпијана).⁷¹ Интересантно је да је већина *pseudocomitatenses* за које знамо распоређена тако да затвара правце из Бугарске а не са севера Моравско-вардарском долином. *Timasenses auxiliarii* затварају правац од Видина, који иде долином Тимока, док преостале три легије затварају најопаснији правац из Бугарске који иде из данашњег Ћустендила преко Кратова и Куманова у долину Вардара или кроз Качаничку клисура на Косово. Л. Варади је вероватно у праву да је основни задатак *pseudocomitatenses* у миру био заштита стратегијских комуникација и значајних утврђења у позадини.⁷² Али није у праву да они нису коришћени у саставу оперативне армије. Из сачуваних извора знамо да су коришћени у саставу оперативне армије, али и по потреби за то су коришћене и друге јединице лимитана, нарочито коњичке.

Постојале су и специфичне пешадијске јединице као што су стрелци (*sagittarii*), бацачи кратког копља – цилита (*exculcatores*), праћкаши (*funditores*) и руковаоци малим пољским катапултима (*balistarii*). Што се тиче последњих, постоји и мишљење да су то могли бити и војници наоружани самострелима (*manubalistae* или *arcubalistae*), а забележени су случајеви и да су коришћени као пратња командантима.⁷³

По мишљењу А. Џонса, бројчана јачина коњичких ала (*alae*), тамо где их је било, износила је око 500 коњаника.⁷⁴ Када је бројчана јачина коњичких јединица као што су *vexillatio*, *equites* и *cunei equitium* постоје

Sciant igitur comites vel duces, quibus regendae militiae cura commissa est, non solum de comitatensibus ac palatinis numeris ad alios numeros militem transferri non licere, sed ne de ipsis quidem pseudocomitatensibus legionibus seu de ripariensibus castricianis ceterisque cuiquam eorum transferendi militem copiam adtributam, quia honoris augmentum non ambitione, sed labore ad unumquemque convenit devenire. Quod si qui contra fecerint, per singulos milites singulas auri libras a se noverint exigendas. DAT. XIII KAL. APRIL. MED(IOLANO) STILICHONE ET AURELIANO CONSS. [...]"

⁷¹ *Pauluys Realencyclopädie der Classischen Altertumwissenschaft Halbband 29 – Mazaios - Mesyros*, Stuttgart 1931, 1031.

⁷² L. Varady, *New Evidence on Some Problems of the Late Roman Military Organization*, A. Ant. Hung. 1961/9, 365.

⁷³ *The Roman Army the greatest war machine of the Ancient World* (ed. Chris McNab), Oxford 2010, 218

⁷⁴ Jones, *The History of Late Roman Empire, II*, 1964, 680.

разна мишљења од 150 до 500 па и више коњаника. Џонс је сматрао да је њихово формацијско стање било око 500 коњаника, што са војне тачке гледишта има највише резона.⁷⁵ У сваком случају, бројно стање (формацијско) готово сигурно није ишло испод 300 коњаника. Можда је најближи истини А. Баников који сматра да су коњичке јединице са коњаницима стрелцима бројале по 500 а остале по 350 коњаника. С тим што су можда и друге јединице лаке коњице бројале 500 коњаника.⁷⁶ Број од 150 коњаника који предлажу неки аутор је тешко прихватљив, премда се вероватно често дешавало да поједине коњичке јединице имају 150 (па и мање) коњаника на лицу.

Лаку коњицу су сачињавали *mauri*, *dalmatae* и *setrati*. Њихово основно наоружање су била лака копља за бацање – цилити. Били су лако оклопљени и углавном су коришћени за извиђање. Вероватно су нешто теже били опремљени коњаници стрелци (*equites sagittarii*), који су коришћени не само за извиђање већ и за подршку тешких коњаника *catafractarii* и *clibanarii*. Реч је о тешко оклопљеним копљаницима по узору на сличну тешку оклопљену коњицу код Сармата, Парћана и Палмираца.⁷⁷

Битно је нагласити да су *sineus equitum promotorum* настали директно од коњице изузете из легија и обично су базирали или у истом месту где и легија из које су својевремено одузети да би се формирала самостална тактичка јединица. У Мезији прими једна јединица *sineus equitum promotorum* је имала команду у Виминацију, а друга у Флавији. Без обзира на то што не знамо тачно где се налазила та Флавија, не заборавимо да је у Београду имала гарнизон легија IV Flavia. Да ли је то сличајност?

Највећи део коњице у овом позном периоду Римске империје је био сличан помоћној коњици из ранијег периода. Они су били опремљени, наоружани и обучени и за борбу изблиза и за борбу са дистанце са цилитима: *promoti*, *scutarii*, *stabliesiani*, *armigeri* и *brachiate*, као и коњаници чије су јединице у називу имале имена германских и галских племена или императора. Реч је о тешким коњаницима, премда су имали далеко лакше оклопе од катафракта и клибанара. Неке од старијих коњичких јединица су називу уместо *equites* имале *comites* (*Comites Alani*, *Comites Clibanarii*), али је то највероватније био само почасни назив. Постојале су и племенске коњичке јединице *equites indigenae* од којих се на истоку јављају *sagittarii*. На Дунаву се јављају *sinea equitum* за које се претпоставља да су биле полурегуларне јединице попуњаване од локалног становништва.⁷⁸

⁷⁵ Jones, *The History of Late Roman Empire*, II, 1964, 681.

⁷⁶ А. В. Банников, *Римская армия в IV в. от Константина до Феодосия*, Санкт Петербург 2011, 142 – 43.

⁷⁷ *The Roman Army the greatest war machine of the Ancient World* (ed. Chris McNab), Oxford 2010, 218.

⁷⁸ *The Roman Army the greatest war machine of the Ancient World* (ed. Chris McNab), Oxford 2010, 219.

Обезбеђење речне пловидбе је и код Римљана потпадало под војну управу. Тако је вероватно било и у Ђердапској клисури. Овде су нарочито били сложени хидрографски услови, па су за њихово савлађивање биле неопходне посебне мере, а ове су опет захтевале специјалне снаге. Да ли тих снага има у изворима? Проучавајући *Notitia Dignitatum*, одмах можемо уочити да се само у Ђердапу и нигде више на Дунаву налазе јединице *milites exploratores*. Да направимо једну паралелу. Пошто је завршио кампању 1694. године, османски велики везир Хаџи Али паша је наредио београдском намеснику, да ради обезбеђења пловидбе Дунавом изгради две паланке, једну изнад четврти Тахтале (Tahtali) код Добре, а другу на ушћу Пека (Прек). За „осигурање од вирова у Гвозденим вратима“ уновачено је 150 бешлија и 400 људи за посаду (са шест акчи плате), затим 500 добровољаца спахија и 500 силахдара. Сви су они стављени под команду команданта Добре.⁷⁹ Тако је за обезбеђење пловидбе Ђердапом било одређено 1550 људи, премда је ратиште било удаљено пар стотина километара. Ако је Османлијама требало 1550 људи за обезбеђење пловидбе, требало је то и Римљанима. Обично се за *milites exploratores* претпоставља да су коришћени као извиђачке јединице. Проблем је што су они били тако размештени да су са супротне стране били практично непролазни Карпати. Никад у историји није забележен било какав значајнији упад правцем преко Ђердапске клисуре. Она се у војно-стратегијској географији сматра као непроходна за иоле крупније војне снаге. Да су били извиђачи, *milites exploratores* би били распоређени или западно или источно од Ђердапске клисуре, а не у њој. Јер ту заиста нису имали шта да извиђају.

Ми се овде нећемо посебно бавити проблем регрутовања војника на простору Мезије и Дарданије. Међутим, пошто у римским изворима постоје индиције да су поред комитата и лимитана постојале и праве помоћне јединице које се не јављају у *Notitia Dignitatum*, морамо се осврнути и на то питање. Наиме, као што смо навели, поред регуларних јединица – комитата и лимитана – изгледа да су постојали и прави земљорадници-војници који су служили углавном за одржавање унутрашњег реда, а само у крајњој нужди су употребљавани за праве ратне операције. Данас је прихваћено у науци да су сваке године регрутовани не само слободни римски грађани него и варвари (*laeti, gentiles, dediticii* или *tributarii*) насељени на тлу империје.⁸⁰ Поставља се питање да ли су ови варвари регрутовани у

⁷⁹ Joseph von Hammer, *Historija Turskog (Osmanskog) carstva* 3., Zagreb 1979, 59.

⁸⁰ Jones, *The History of Late Roman Empire, I*, 1964, 60; Hugh Elton, *Warfare in Roman Europe, AD 350 – 425*, Oxford. 1996, 129 – 33; Whittaker (1982) C. R. Whittaker, *Labour supply in the late Roman Empire*, Opus 1, 1982, 171 – 9; C. Zuckerman, *Two reforms of the 370s: recruiting soldiers and senators in the divided empire*, REByz 56 1998, 79 – 139; Hugh Elton, *Later Roman emperors – Military Forces*, The Cambridge History of Greek and Roman Warfare – Volume II Rome from the late Republic to the late Empire, Cambridge 2008, 298.

регелурану римску армију или за ове помоћне јединице? Засад на ово није могуће дати прецизан одговор.

При канцеларији дукса провинције били су следећи значајнији чиновници:

Principem de eodem officio, qui completa militia adorat protector је био службеник задужен да сви војници добију предвиђену количину жита (adoratio).⁸¹

Adiutorem је био задужен за извршење пресуда.⁸²

Numerarii су били финансијски специјалисти задужени да надгледају наплату пореза.⁸³

Commentariensis су водили јавне белешке (commentarii), и били су одговорни за услове у којима су држани затвореници, као и за извршење казни над затвореницима.⁸⁴

Exscriptores су били стенографи задужени да помажу у раду осталим чиновницима у канцеларији дукса провинције.⁸⁵

Распоред римских јединица у Мезији прими и Дарданији

XLI. Dux Moesiae primae.⁸⁶

11 Sub dispositione viri spectabilis ducis Moesiae primae:

12 Cuneus equitum Constantacorum, Pinco.

13 Cuneus equitum promotorum, Flaviana.

14 Cuneus equitum sagittariorum, Tricornio.

15 Cuneus equitum Dalmatarum, Aureomonto.

16 Cuneus equitum promotorum, Viminacio.

17 Cuneus equitum sagittariorum, Laedenatae.

18 Cuneus equitum Dalmatarum, Pinco.

19 Cuneus equitum Dalmatarum, Cuppis.

20 Auxiliares:

⁸¹ Pauluys *Realencyclopädie der Classischen Altertumwissenschaft Halbband 1 – Aal - Apollokrates*, Stuttgart 1894, 400 – 401.

⁸² Jones, *The History of Late Roman Empire, II*, 1964, 593; Danielle Sloopjes, *The Governor and his subjects in the later Roman Empire*, Brill 2006, 29

⁸³ R. O'Hara, *An Assessment of the Notitia Dignitatum as a Historical Source for the Late Roman Bureaucracy*, PhD Thesis, Department of Ancient Classics, National University of Ireland, Maynooth, 2013, 94

⁸⁴ Danielle Sloopjes, *The Governor and his subjects in the later Roman Empire*, Brill 2006, 29

⁸⁵ Danielle Sloopjes, *The Governor and his subjects in the later Roman Empire*, Brill 2006, 29

⁸⁶ Otto Seeck, *Notitia Dignitatum*, Berlin 1876, 92 – 94.

- 21 Auxiliares reginenses, contra Reginam.
- 22 Auxiliares Tricornienses, Tricornio.
- 23 Auxiliares Novenses, Ad Novas.
- 24 Auxilium Margense, Margo.
- 25 Auxilium Cuppense, Cuppis.
- 26 Auxilium Gratianense, Gratiana.
- 27 Auxilium Taliatense, Taliata.
- 28 Auxilium Aureomontanum, Tricornio.
- 29 Item legiones:
- 30 Praefectus legionis quartae Flaviae, Singiduno.
- 31 Praefectus legionis septimae Claudiae, Umininacio.
- 32 Praefectus legionis septimae Claudiae, Cuppis.
- 33 Praefectus militum, contra Margum in castris Augustoflavianensibus.
- 34 Praefectus militum exploratorum, Novis.
- 35 Praefectus militum exploratorum, Taliatae.
- 36 Praefectus militum Vincentiensium, Laedemata.⁸⁷
- 37 Praefectus militum exploratorum, Zmirnae.
- 38 Praefectus classis Histricae, Viminacio
- 39 Praefectus classis Stradensis et Germensis, Margo.
- 40 Officium autem habet ita:
- 41 Principem de eodem officio, qui completa militia adorat protector.
- 42 Numerarios et adiutores eorum.
- 43 Commentariensem.
- 44 Adiutorem.
- 45 A libellis siue subscribendarium.
- 46 Exceptores et ceteros officiales.
- 47 Dux Moesiae superioris V.

Детаљни распоред команди јединица потчињених дуксу Прве Мезије је био следећи:

Augustoflavianensibus⁸⁸ - Praefectus militum

У Нотицији се спомиње утврђење које лежи насупрот Маргума (*contra Margum*), на левој обали Дунава и назива се *castra Augustoflaviensia*. По неким мишљењима, оно је било идентично са утврђењем *Flaviana*, које је потврђено у истом поглављу Нотиције, под командом дукса провинције Мезије Приме. Међутим, ми сматрамо да за то нема чврстих доказа и да би Флавијана могла бити ближе Београду, и то на десној обали Дунава. *Flaviana* је посведочена и на жигу једне опеке, откривене у Ритопеку. Приск назива кастел који лежи

⁸⁷ Треба Laedenatae.

⁸⁸ contra Margum in castris Augustoflavianensibus

насупротив Маргума, на другој обали реке, *Konstantia*. Код Теофилакта Симокате спомиње се *Konstantiola* као место на Дунаву у близини острва Синге, које је удаљено од Сингидунума око 30 миља.⁸⁹

Aureomonto - *Cuneus equitum Dalmatarum*,

Римско насеље, лоцирано код села Сеоне, западно од Смедерева и источно од Београда. Пружало се поред Дунава. Његово име не даје никакав траг о локалном становништву. Назив је римски. У предримско доба на овом месту, како изгледа, није постојало домородачко насеље. У околини је откривено неколико латенских гробова, али они не индицирају келтско утврђење код Сеоне. Подаци о овом насељу потичу из III и IV века, када се помиње као место у чијој се околини гаји винова лоза у време цара Проба. У итинерерима се само помиње као насеље на 24 до 26 миља од Сингидунума. *Itinerar Hierosolitanum* (333. године) једини је који садржи податак на основу кога се зна да је *Aureus Mons* био град. У њему је ово насеље обележено као *civitas*. Вероватно је у Трајаново доба ту „никао“ кастел, али није спадао у већа и значајнија утврђења. На овом месту Каниц је видео темеље римског кастела 150x130 корака величине. Јужно од кастела наишао је на под од опека, мозаик и субструкције куће (делимично истражене виле, терме). Остатке трасе пута видео је дуж северног зида кастела. Испитивање 1963. године потврдила су овакве претпоставке. Откривено је неколико позноримских гробница, што указује на постојање некрополе, а уз некрополу мора постојати и насеље. Података о војној посади пре *Notitia Dignitatum* нема. У Нотицији се као његова посада наводи само један одред *cuneus equitum Dalmatarum*. Коњичка јединица са војницима пореклом из Далмације. Нађени су гробови са оружјем који припадају Далматима. Од становника насеља *Aureus Mons* било је формирано једно помоћно одељење, *Auxilium Aureomontanorum*. Према податку у Нотицији, оно је било стационирано у оближњем Трикорнијуму. У Раковцу се јављају опеке из IV века које имају жигове PP (*prepozitus*) или SC (*sub cura*), а у Смедереву је нађена опека са жигом *Eq(uites) D(almatae) Aur(omonte)*.⁹⁰

⁸⁹ М. Мirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Београд 1968, 51 – 53.

⁹⁰ *civitate Aureo monte*, *Itin. Hieros*, 564,5; *Monte Aureo*, *Itin. Ant.* 218; *Tabula VII*; *IMS* 1, 38; М. Валтровић, *Римска гробница у селу Брестовику*, *Старинар* НС 1 (1906), 128 и додаток Васића, исто, 138; К. Miller, *Itineraria Romana*, Stuttgart 1916, 499; *Археолошка налазишта и споменици у Србију II*, Београд 1956, 41; М. Мirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Београд 1968, 7, 35, 37, 50, 61, 83 – 85, 95, 97 – 98, 139, 148; *Tabula Imperii Romani* L 34, *Aquincum–Sarmizegetusa–Sirmium*, Amsterdam, 1968, 31.

contra Reginam - Auxiliares reginenses,

О утврђењу Contra Reginam К. Пач само кратко пише: „13. Contra Reginam, Donaucastell in Moesia superior, Not. dig. or. XLI 21: auxiliares Reginenses, contra Reginam.“⁹¹ М. Мирковић contra Reginam спомиње само у једној реченици када наводи: „Посада утврђења на левој обали, Флавијане, Ледерате и кастела contra Reginam, била је према податку у Нотицији, под командом *dux*-а Мезије“.⁹² Ако се кастел contra Reginam налазио на левој обали Дунава, онда се насеље Regina налазило на десној обали Дунава и пошто је давало *auxiliares* вероватно је имало статус *civitas*-а. Наравно, поставља се питање где би то насеље могло бити.

Regina је морала бити на Дунаву и морала је бити веће утврђење са статусом града. На делу лимеса од Београда до Голупца тешко је наћи такво утврђење за које не знамо како се звало у антици. Међутим, у Ђердапу постоји једно утврђење те величине за које за сада не знамо поуздано како се звало. Реч је о утврђењу у Салдumu. Од познатих позноантичких локалитета (крај IV и почетак V века) једини локалитет који задовољава „критеријуме“ да буде Regina је Салдум.⁹³ У сваком случају, проблем идентификације насеља Regina и Contra Reginam остаје и даље отворен.

Cuppis - Cuneus equitum Dalmatarum, Praefectus legionis septimae Claudiae, Auxilium Cypense

Cupis се налази изнад данашњег града Голупца, на греди. Доминира тим простором. Види се Дунав у оба правца. То је римско утврђење и *vicus* (село). *Vicus Cyprae* је било административно у склопу територије града Виминацијума. Станица на овом месту била је једна од већих на путу према Никомедији. У њој се задржао Диоклецијан, октобра 299. године, враћајући се са Истока у Рим. Купе је највероватније био *vicus militari*, тј. насеље које је настало тако што се око војничког логора формирало мало насеље, правилне површине. Ово је једини познати *vicus militari* на нашим просторима, али их је доста у Дакији. На Табули се помиње као

⁹¹ *Pauluys Realencyclopadie der Classischen Altertumwissenschaft Halbband 7 – Claudius mons - Cornificius*, Stuttgart 1900, 1161.

⁹² М. Мирковић, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Beograd 1968, 10.

⁹³ Р. Petrović, *Saldum, rimsko i ranovizantijsko utvrđenje na ušću potoka Kožica*. *Starinar* 33/34, 1982/1983 (1984), 128 – 134; G. Jeremić, *Late Roman and Early Byzantine pottery from Saldum. Reflection of change in social and historical circumstances*, *Rei cretariae Romanae Favtorvm Acta* 42, Bonn 2012, 81 – 88; М. Korać, S. Golubović, N. Mrdić G. Jeremić, S. Pop – Lazić, *Rimski limes u Srbiji*, Beograd 2014, 69.

vicus, на 11. миљи од Пинкума. И код географа из Равене је такође vicus. Итинерер Антонина га ставља на 24 миље од Виминацијума. Прокопије га помиње као утврђење које је постало значајно тек након Јустинијанове обнове. Војна историја Купа пре IV века није позната. Пронађене су опеке са жиговима различитих одреда: кохорта I Flavia Hispanorum, једна кохорта са бројем V (можда V Gallorum) и легија IV Flavia felix. Могуће је да је кастел подигла кохорта I Flavia Hispanorum у време свог задржавања у Горњој Мезији, крајем I и поч. II века. Касније су овде стационарани делови легије IV Flaviae, и то пре краја IV века. Налажене су опеке са жигом LEG(IO) III F(LAVIA) F(ELIX) CUPP(IS). Notitia Dignitatum у утврђењу Cuppis Cuneus наводи equitum Dalmatarum, Praefectus legionis septimae Claudiae и Auxilium Cuppense. Крајем IV века Купе је веома јак војни гарнизон који једини поред Трикорније има у свом саставу и пешадију и коњицу, док остали гарнизони имају или једно или друго.⁹⁴ На узвишењу изнад Голупца уочљиви су остаци већег кастела, који је вероватно настао приликом припрема за Трајанове ратове са Дачанима. То је квадратно утврђење које Каниц одређује на 180x180 м, а Свобода на 165x165 м. Оба рекогносцирања видела су велико утврђење са кружним кулама, унутар кога је мали квадрибургијум настао највероватније у време Диоклецијана. После хунског разарања, Јустинијан опет обнавља велико утврђење, ојачано још једним бедемом на источној страни. Он му гради кружне куле које се сада виде (пре су биле правоугаоне, унутрашње). Само насеље, vicus Супрае, лежало је поред Дунава, на узаном простору равне обале. Ту су уочени темељи римских грађевина. Још није тачно утврђено где су се назвали пристаниште и трговачка четврт.⁹⁵

Flaviana - Cuneus equitum promotorum

По неким мишљењима, оно је било идентично са утврђењем на левој обали Дунава *castra Augustoflaviensia*, које је потврђено у истом поглављу

⁹⁴ Треба ипак нагласити да премда не постоји потврда у Нотицији да је ипак практично немогуће да Виминацијум нема и пешадију у гарнизону, као и да Сингидунум нема и коњицу.

⁹⁵ Cuppe, Tabula VII; Vico cuppe, Geogr. Rav. IV, 17 (190); L. F. Marsigli, *Danubius pannonicus – mysicus observationibus geographicis, astronomicis, ydrographicis historicis, phisicis perlustratus*, Hagae 1726, 117, Tab. II fig. XVI (са скицом овог и утврђења на супротној обали Дунава Пожежене (Bosesiene); М. Валтровић, *Римска гробница у селу Брестовику*, Старица НС I (1906), 128 и додаток Васића, исто, 138, К. Miller, *Itineraria Romana*, Stuttgart 1916, 500; *Археолошка налазишта и споменици у Србији II*, Београд 1956, 41; М. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Београд 1968, 31, 35, 37, 60, 68, 95, 102 – 105, 129, 141 – 142; Tabula Imperii Romani L 34, Aquincum–Sarmizegetusa–Sirmium, Amsterdam, 1968, 51.

Нотиције, под командом дукса провинције Мезије Приме. Међутим, ми сматрамо да за то нема чврстих доказа и да би Флавијана могла бити ближе Београду. Flaviana је посведочена и на жигу једне опеке, откривене у Ритопеку. Cuneus equitum promotorum су, како смо већ навели, готово сигурно настали од некадашње легијске коњице и зато су обично држани близу ако не у самим некадашњим легијским логорима. У Првој Мезији су биле две јединице Cuneus equitum promotorum, баш колико има и легија и, што је још интересантније, друга оваква јединица се налази управо у Виминацију. Зато је и ова Флавијана негде у непосредној близини Сингидунума.⁹⁶

Gratiana - Auxilium Gratianense,

О Грациани има мало података и у изворима и у литератури. Већина аутора се не изјашњава о њеној локацији (нпр. Мирковићка), а неки је стављају код Салдума у Ђердапу.⁹⁷ Ево шта о Грацијани пише у референтном приручнику *Pauluys Realencyclopadie der Classischen Altertumwissenschaft*:⁹⁸

Befestigter Ort an der Donau in Moesia superior östlich von Vimiadium (Not. dign. or XLI 26 Auxilium Gratianense, Gratiana; Hierocl. 657, 4 Γρατιανά), wird im J. 534 n. Chr. von den Goten im Gepidenkriege bedrängt (Procop. de bell. Goth. I 3, 15). Kanitz Romische Studien in Serbien 66. Jireček Dae christliche Element in der topographischen Nomenklator der Balkanländer 72.

Идентификација П. Петровића утврђења код Салдума са Грацијаном је неодржива и већ ју је Кондић одбацио. Constantin Băjenaru је детаљно објаснио зашто је то неодрживо.⁹⁹

Да ли је ипак могуће идентификовати Грацијану. Вратимо се изворима. Грацијана се први пут помиње у Нотицији, дакле негде 395 – 400. године.

Први попис насеља на Дунаву после слома хунске државе садржи Хијероклов *Synecdemus*. Настанак овог дела Хонигман, уз доста убедљиве

⁹⁶ М. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Beograd 1968, 10, 51 – 52, 92.

⁹⁷ P. Petrović, Saldum, rimsko i ranovizantijsko utvrđenje na ušću potoka Kožica. *Starinar* 33/34, 1982/1983 (1984), 133; M. Korać, S. Golubović, N. Mrđić G. Jeremić, S. Pop – Lazić, *Rimski limes u Srbiji*, Beograd 2014, 69. Кад је реч о Салдуму, пре ће ту бити позноантичка Кантабаза (Κανταβαζιά) како је то претпостављао Кондић. V. Kondić, *Cantabaza, Smorna, Campsa*, *Starinar* 22, 1974, 53 – 58. Претпоставку о салдуму као Грацијани је као потпуно неосновану одбацио и Constantin Băjenaru, *Minor fortifications in the Balkan – Danubian area from Diocletian to Justinian*, Cluj – Napoca 2010, 16.

⁹⁸ *Pauluys Realencyclopadie der Classischen Altertumwissenschaft Halbband 14 – Glykyrrhiza - Helikeia*, Stuttgart 1912, 1830. Текст је написао Пач (Patsch).

⁹⁹ Constantin Băjenaru, *Minor fortifications in the Balkan – Danubian area from Diocletian to Justinian*, Cluj – Napoca 2010, 16.

аргументе, датује у почетак Јустинијанове владе, не искључујући при томе могућност да неки подаци потичу из старијих списа, из времена Теодосија II.¹⁰⁰ Међу осам градова, које Хијерокле наводи у провинцијама Moesia Prima и Dardania, јавља се и Gratiana (Γρατιανᾶ) (Hierocl. 657, 4).¹⁰¹

655 7ις´. Ἐπαρχία Δαρδανίας, ὑπὸ ἡγεμόνα, πόλεις γ
8Σκοπιῶν μητρόπολις
656 1Μηρίων
2Ολιβιανᾶ.

.....
657 1ιη´. Ἐπαρχία Μυσίας, ὑπὸ ἡγεμόνα, πόλεις εξ
2Βιμινάκιν μητρόπολις
3Σιγγιδόνοσ
4Γρατιανᾶ
5Τρικόρνια
6,Ορθέμαρχος.

Као што видимо, Грацијана¹⁰² је стављена у исти ред са градовима као што су Виминацијум, Сингидунум, Хореум Марги, Скупи, Улпијана. Дакле, очигледно је да је Грацијана почетком VI века било значајно насеље. Сматрамо да Хијерокле није случајно употребио за ова насеља назив полеис (πόλις). Са друге стране, Хијероклов списак нам не помаже много око његове убикације, али нам ту може помоћи Прокопије који Грацијану спомиње у својим Готским ратовима:

**Γότθοι δὲ Γήπασι τοῖς ἀμφὶ Σίρμιον πολε-
μοῦντες, πόλει Γρατιανῆ, ἐν τῇ Ἰλλυριῶν ἐσχατιᾷ χειμένῃ, ὡς
πολεμία ἐγρήσαντο.**

„Готи, који су ратовали са Гепидима око Сирмијума, понели су се са градом Грацијаном, који се налазио на граници Илирије, као са непријатељским“ (Procop. de bell. Goth. I 3, 15).¹⁰³

¹⁰⁰ E. Honigmann, *Le Synècdemos d'Hiéroclès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, Bruxelles 1932, 2.

¹⁰¹ *Hieroclis Synecdemvs et Notitia Graecae episcopatum. accedunt Nili Doxapatrui Notitia Patriarchatum et Locorum Nomina immutata* (ed. Gvstavi Parthey), Berolini 1866, 16 – 17.

¹⁰² М. Мирковић само на једном месту спомиње Грацијану када коментарише Хијероклов списак, али ту погрешно тврди да се Грацијана пре тога не јавља у изворима, премда је има у Нотицији. М. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Beograd 1968, 7.

¹⁰³ CSH Byzantinae – Procopius vol. II, *De Bello Gotthico*, (G. Dindorfii), Bonnae 1833, 19.

Овај податак је врло битан. Дакле, било је борби Гота са Гепидима око Сирмијума током којих неки од готских одреда напада Грацијану која се налази на граници Илирије. Панонија, у којој се налази Сирмијум, граничи се са Илиријом (тј. Илириком) само на Сави, западно од Београда, и то не много западније од данашњег Обреновца. Пошто је долина Колубаре припадала Мезији, морала је да припада и Тамнава. Да би западна граница била колико-толико природна, онда је и долина реке Вукодража морала да припада Мезији. На ушћу реке Вукодраже у Саву налази се вероватно највећи антички локалитет на јужној обали Саве – можда од Сингидунума па све до Дрине. Природни прелази Саве, у источном Срему, управо су ту између Ушћа и Купинова и нешто источније код средњовековног града Барича који се налазио у атару села Бољевца,¹⁰⁴ на потезу Зидине, на самој левој обали Саве.

На ушћу Вукодраже у Саву, са бељинске стране, налазило се утврђење димензија око 150 x 150 m, са округлим кулама на угловима. Рекогносцирања терена су указала на то да је само то место још раније било настањено, јер се наилазило на материјал латенске (келтске), бронзанодобне и неолитске (винчанске) провенијенције. Куле овога утврђења нестале су одроњавањем обале Саве, али и градњом на самој обали. Последњи остаци северозападне куле су растуруени пре неколико година. Посада утврђења надзирала је копнени и водени саобраћај који је текао Савом већ од 1. века наше ере. Но, вратимо се копненом римском путу који је преко Вукодража прелазио мостом чије је остатке видео Феликс Каниц крајем XIX века, а који данас више не постоји.¹⁰⁵ Утврђење је *castellum* средње величине (преко 1 хектар) и, с обзиром на кружне куле на угловима, саграђено је вероватно у време Константина (или нешто касније). Тачније датовање ће бити могуће тек након утврђивања да ли постоје унутрашње куле на средини зидова.¹⁰⁶ Ипак, треба рећи још нешто. Премда данас преовлађује мишљење да на нашим просторима у време Валентинијана (и нешто касније) нису грађена овако велика утврђења, управо утврђење код Ушћа нас нагони да преиспитамо то становиште. Наиме, овако велико утврђење код Ушћа нема никакве логике све до упада Сармата и Квада у Панонију 374/5. године и нарочито након премештања регионалне армије Илирика након смрти Валенса из Сирмијума у Солун. Тада Сава постаје дефинитивно гранична река, јер су јединице у Панонији у потпуно независном ланцу командовања у односу на оне у Илирику. Због свега тога, овако јако утврђење нема сврхе пре 378. године или бар 374/5. године. Чак ако је и постојало пре тога, можемо бити

¹⁰⁴ Део утврђења припада и атару села Јакова.

¹⁰⁵ А. Црнобрња, *Подручје Обреновца у римско доба*, Пулс вароши 2, Обреновац 2007, 10.

¹⁰⁶ Сличан тип утврђења је постојао и у време Јустинијана. Разлике, премда битне, јесу у детаљима. У сваком случају, ово утврђење готово извесно није саграђено пре Константина, премда није искључено да постоји и старије утврђење на месту овог.

сигурни да је сталну војну посаду добило тек након 378. године, и то ако смо у праву да је ово Грацијана, имамо као посаду Auxilium Gratianense.

Laedenatae - Cuneus equitum sagittariorum, Praefectus militum Vincentiensium¹⁰⁷, Рам¹⁰⁸

Око тачног положаја позноантичке Ледерате још увек постоје недоумице. Док је углавном прихваћено да су се раноримска Ледерата, као и рановизантијско утврђење налазили на месту данашњег Рама,¹⁰⁹ постоји мишљење да се Ледерата из времена Nototia dignitatum налазила на оближњем острву Сапаја. Римски каструм из II / IV века је имао димензије од око 200 x 140 m. У североисточном углу каструма саграђен је у VI веку quadriburgium димензија 50 x 60 m. На острву Сапаја је негде у време Константина саграђено квадратно утврђење (спољних) димензија 92,5 x 92 x 93 x 92 m са четири, споља истурене, квадратне куле на угловима. Ове куле су касније, у VI веку, замењене округлим кулама. Постоје и три прилично велике куле на средини источног, западног и јужног зида. Ове куле су делимично истурене напоље а делимично унутра. Бедеми су дебљине 1,9 m. Интересантно је да се 50% нађеног покретног материјала из IV века може повезати са Сарматима. Тврђава је уништена од Хуна, а затим обновљена у време Јустина или Јустинијана.¹¹⁰

¹⁰⁷ Можда се односи на Vinceia која се налазила на месту данашњег Смедерева.

¹⁰⁸ Tabula Imperii Romani L 34, Aquincum–Sarmizegetusa–Sirmium, Amsterdam, 1968, 73; D. Dimitrijević, *Sapaja, fortification romaine et médiévale dans l'île près de Stara Palanka*, Starinar n.s. 33-34 (1982-83) 29-62.

¹⁰⁹ A. Deroko, *Kulić i Ram, kastrumi na dunavskom limesu*, Starinar 1, 1950, 169–173, fi g. 6; D. Dimitrijević, *Sapaja, rimsko i srednjovekovno utvrđenje na ostrvu kod Stare Palanke*, Starinar 33–34, 1982–1983, 55–56, 62, fi g. 11; Al. Jovanović, *The Problem of the Location of Lederata*, Roman Limes on the Middle and Lower Danube, Belgrade, 1996, 69 – 72; D. Benea, *Dacia sud-vestică în secolele III–IV*, Timișoara, 1996, 73–74, Constantin Băjenaru, *Minor fortifications in the Balkan – Danubian area from Diocletian to Justinian*, Cluj – Napoca 2010, 94

¹¹⁰ D. Dimitrijević, *Sapaja, rimsko i srednjovekovno utvrđenje na ostrvu kod Stare Palanke*, Starinar 33–34, 1982–1983, 29–62; M. Vasić, V. Kondić, *Le limes romain et paléobyzantin des Portes de Fer*, Limes 13 Aalen, 551, 553, fig. 20; VASIĆ 1994–1995, 44, fig. 1; Al. Jovanović, *The Problem of the Location of Lederata*, Roman Limes on the Middle and Lower Danube, Belgrade, 1996, 69–72; D. Benea, *Dacia sud-vestică în secolele III–IV*, Timișoara, 1996, 73; D. Bondoc, *The Roman Rule to the North of the Lower Danube during the Late Roman and Early Byzantine Period*, Cluj-Napoca, 2009, 40–42, 182. Constantin Băjenaru, *Minor fortifications in the Balkan – Danubian area from Diocletian to Justinian*, Cluj – Napoca 2010, 94 – 95.

Margo - Auxilium Margense, Praefectus classis Stradensis et Germensis, Орашје

Нећемо се задржавати на Маргуму јер је његов положај опште познат а сви историјски извори су дати код М. Мирковић. Једино ћемо приметити да је врло чудно да се у њему налази команда јединице речне флотиле кад се команда друге сличне јединице налази недалеко одатле, у Виминацијуму. Много логичније би било да се једна од флотила налази у Сингидунуму. Једини разлог је офанзивна намена ове флотиле, али, са друге стране, снаге које се налазе у граду су слабе за офанзивно дејство преко Дунава (500 до 600 људи). Најлогичније решење је да се у Маргуму налазила нека од јединица регионалне армије, и то пре свега нека коњичка јединица која би, заједно са јединицом *Suneus equitum promotorum* из оближњег Виминацијума, могла да врши насилно извиђање преко Дунава не само и тактичкој него и у оперативној, па чак и стратегијској дубини.¹¹¹

Novis - Praefectus militum exploratorum, Auxiliares Novenses,¹¹² Чезава

На почетку теснаца у Ђердапу налази се римско утврђење на ушћу реке Чезаве у Дунав, на 18 км низводно од Голупца. Након истраживања, локалитет је потопљен формирањем Ђердапског језера. Римско утврђење у Чезави, идентификовано као *Castrum Novae*, служило је за смештај кохорте непознатог састава. Истраживањима су откривени остаци каменог утврђења на месту првобитне архитектуре од дрвета и запечене земље из I века. Утврђење је изграђено у доба Трајана, са познатим изгледом главне командне зграде (*principia*). Крајем II и почетком III века, уз мање преправке на бреду, у унутрашњости је изграђена мања тробродна житница (*horreum*), а констатовани су и темељни остаци војничких барака. У доба Константина изграђени су нови бедеми са кружним кулама, док је у другој половини IV века логор настањен пограничним трупима (*limitanei*) и њиховим породицама.¹¹³

¹¹¹ Margo, ItAnt 132.4; IMS 2, 206-11; Margo (Jord), Margum (Prise), mun. Aur[elium] Aug[ustum] Mar[gum] (CIL III 8141, нађен у Орашју); K. Miller, *Itineraria Romana*, Stuttgart 1916, 499 – 500; M. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Beograd 1968, 6 – 7, 30, 35, 37, 50 – 55, 61, 68, 72, 84, 95, 98, 114, 118, 139 – 141, 143, 146, 148.

¹¹² Ad Novas, дакле Auxiliares Novenses су се налазили код Нове, близу Нове или око Нове, а не у самом утврђењу Нове.

¹¹³ Novae, Tabula Imperii Romani L 34, Aquincum–Sarmizegetusa–Sirmium, Amsterdam, 1968, 84; M. Vasić, *Česava-Castrum Novae*, Starinar n.s. 33-34 (1982-83) 91-122; M. Korać, S. Golubović, N. Mrđić G. Jeremić, S. Pop – Lazić, *Rimski limes u Srbiji*, Beograd 2014, 68.

Pinco - Cuneus equitum Constantacorum, Cuneus equitum Dalmatarum, Велико Градиште

У Пинкуму код Великог Градишта нису вршена никаква систематска ископавања. Марсиљи је регистровао позноантички Quadrburgium димензија 45,5 x 45,5 m.¹¹⁴

Римско утврђење с насељем, на ушћу Пека у Дунав код Великог Градишта. Област Пинкума није археолошки испитана и не зна се да ли је на том месту постојало преисторијско утврђење. О римском Пинкуму обавештења су такође скромна. На Табули се помиње као станица (*mansio Punicum*) на путу поред Дунава. У изворима Пинкум није потврђен као градско насеље (*civitas*). Неколико откривених натписа показују да је постојало насеље на овом месту. Пинкум је вероватно био главно насеље рудничке области у долини Пека. Ту је било рударско административно седиште, територија *Metalla Aeliana Picensia*. У административном погледу, територија Пикенза, као рудничка област, била је изузета из власти провинцијског управника и потчињена директно цару. На ушћу Пека постоји једна природна агломерација, где би могло бити старије утврђење из времена Хадријана, или Трајана. О њему се мало зна. Изгледа да је Пинкум имао извесна управна права и преко Дунава. Забележено је и једно утврђење на левој обали Дунава, насупрот Пинкуму, код места Пожежена де сус (*Босисиана*). Један део војних снага из Пинкума могао се налазити на левој обали Дунава у овом утврђењу. У утврђењу, подигнутом у 2. веку, био је стационаран део легије VII Клаудие. Нађено је доста опека које сведоче о легији VII Клаудиа (II век), VII *Klaudia pia Severina* (III век) и VII *Klaudia sub cura Victorini* (са официрима који се брину за прављење опеке, IV век). Оне сведоче о континуитету. Пронађене су и опеке са жигом LEG III. На некрополи Пинкума откривени су: гробови спаљених покојника типа Мала Копашница-Сасе из II века и касноантички гробови једноставне конструкције од опеке из IV века.¹¹⁵

Утврђење је страдало у упаду Хуна 441. године. Последњи пут се Пинкум помиње код Прокопија, који каже да га је обновио Јустинијан.

¹¹⁴ Punicum, it. (Ra) oder Pincum; K. Miller, *Itineraria Romana*, Stuttgart 1916, 500; Pincus, *Tabula Imperii Romani* L 34, Aquincum–Sarmizegetusa–Sirmium, Amsterdam, 1968, 90. D. Benea, *Dacia sud-vestică în secolele III–IV*, Timișoara, 1996, 74; N. Gudea, *Die Nordgrenze der römischen Provinz Obermoesien. Materialien zu ihrer Geschichte (86–275 n. Chr.)*, JRGZM 48, 2001, 58–59; Constantin Băjenaru, *Minor forifications in the Balkan – Danubian area from Diocletian to Justinian*, Cluj – Napoca 2010, 95.

¹¹⁵ M. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Beograd 1968, 6, 35, 37, 68, 85, 95, 101 – 103, 106, 118, 120, 141.

Singiduno - Praefectus legionis quartae Flaviae, Београд

О Сингидунуму постоји обимна опште позната литература па се овде нећемо дуже задржавати на тој теми. Једино можемо рећи да је необично да у граду нема коњице па је то један од разлога што сматрамо да се утврђење Флавијана морало налазити близу Београда. Поред тога, чудно је да се једна од речних флотила не налази у Сингидунуму него у Маргуму.

Taliata - Auxilium Taliatense, Praefectus militum exploratorum, Велики Градац

Римско и византијско утврђење у средишту Ђердапа, код Доњег Милановца, на локалитету Велики и Мали Градац. Између Горње и Доње клисуре у Ђердапу, на великој окуци Дунава, Римљани су изградили низ утврђења која су чинила спону између утврђења обе клисуре, и обезбеђивали пловидбу Дунавом. Насеље је постојало и у предримско доба. Ниједан натпис није до сада показао какав статус је имало насеље Талијата. На Табули је она означена знаком две кућице, којим су обично означавана градска насеља. Вероватно је спадала у категорију кастела. Име насеља сачувано је у римској традицији у разним облицима, па је тачан назив тешко утврдити.¹¹⁶

У Талијати су констатована три кастела: Мали Градац на левој обали Поречке реке - Утврђење (дим. 50x40 m) од земље је настало у време Тиберија. Обновљено је у III и IV веку. Велики Градац на левој обали Поречке реке. Утврђење (134 x 126 m) обновљено је у III веку. Поред капије на северном бедуму је комплекс грађевина, међу којима и житница. Овде су постојале три фазе градње: римска, византијска и словенска. На брду Главица, на левој обали Поречке реке – Кула, пречника 8,60 m, од које полази зид дуг 150 m. На другом крају зида налазила се још једна кула. У питању је вероватно једна страна неког већег позноримског кастела са угаоним кулама. Са десне стране Поречке реке систем утврђења се наставља. Откривене су две куле, пречника 11,2 m и 7,5 m, и постојање римских зидова на узвишењу Градац. Сва ова утврђења нису била поседнута у исто време.

Западно од утврђења на Великом Грацу откривено је више грађевина са хипокаустом и терме. Грађевине су вероватно припадале насељу уз војни логор.

¹¹⁶ Tabula Imperii Romani L 34, Aquincum–Sarmizegetusa–Sirmium, Amsterdam, 1968, 109; V. Popović, *Donji Milanovac-Veliki Gradac (Taliata), forteresse romano-byzantine*, Starinar n.s. 33-34 (1982-83) 265-82; M. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Beograd 1968, 31, 37, 85, 95, 105 – 106, 108 – 110, 112, 114.

Пронађене су опеке са жиговима појединих војних одреда. Део VII Клаудие био је стационаран у неком од кастела. Она је ту била у првој половини IV века. У другој половини IV века, према Нотицији у Талијати су били *Auxilium Taliatense* и *Praefectus militum exploratorum*.

Обновљена је у време Јустинијана.

Tricornio - *Cuneus equitum sagittariorum*, *Auxiliares Tricornienses*, *Auxilium Aureomontanum*, Ритопек

Римско насеље, данас Ритопек, на обали Дунава. Најзначајнији део је испод гробља. Трикорниум је у античком периоду био значајан због свог положаја на обали Дунава, богате околине с бројним вилама (Плавнички поток, Ошљани, Смрден, Болеч) и залеђа богатог рудама сребра и олова. Постоје бар два фортификациона језгра, јер су темељи утврђења запажени на гробљу у Ритопеку и код Болеча. На локалитету Водице откривени су римски зидови, темељи кућа, делови фреско-сликарства и др. Спомине се први пут код Птоломеја, на месту где се река *Moshios* улива у Дунав.¹¹⁷ У предримском периоду, на овом месту вероватно се налазило утврђено насеље келтског племена Трикорњана. Цивилно насеље Трикорнијум није имало градски статус. Нема доказа да је Трикорнијум некада могао бити муниципијум, или колонија. Трикорнијум је био административни центар и извозна лука космајских рудника (*Metalla Tricorniensia*). Ово је потврђено и налазима из Бугарске, где су нађени оловни сличци са печатом *TR.O.P.DDNN* (T-Trik, O-Ofici, P-Plumborum, тј. олово, *DDNN-Dominus Noster*). Трикорнијум је био и значајан војни центар. О томе сведочи назив *Castra Tricornia* у итинерерима и остаци неколико фортификација различитих величина на ширем простору Ритопека. Као могуће посаде овог утврђења наводе се кохорте *I Flavia Bessorum*, *I Pannoniorum* (учествовала је у изградњи кастела у Трикорнијуму) и делови легије *IV Flaviae*. Могуће је да су се краће време, у периоду Трајанових ратова у Дакији, у истом логору налазиле кохорте *I Flavia Bessorum* и *I Pannoniorum*. У Нотицији се спомиње да је Трикорнијум имао три војне јединице: *cuneus equitum sagittariorum*, *auxiliares Tricornenses* и *auxillum Aureomontanorum*.¹¹⁸

¹¹⁷ Код Птоломеја би *Moshios* по положају одговарао Морави. Али, на њеном ушћу се у свим осталим изворима спомиње Маргум. Погрешно повезивање Трикорнијума са ушћем ове реке настало је вероватно стога што је код Птоломеја Маргум био испуштен.

¹¹⁸ *Tricornium* (Pt), *mutatio Tricornia castra* (Hi), *Pricornia* (Hl); IMS 1.37-38; K. Miller, *Itineraria Romana*, Stuttgart 1916, 499; *Tabula Imperii Romani* L 34, *Aquincum-Sarmizegetusa-Sirmium*, Amsterdam, 1968, 113; M. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Beograd 1968, 6 – 7, 19, 35, 49 – 51, 57, 85, 95 – 97, 118, 126, 130 – 131, 141.

Код Прокопија Трикорнијум се не спомиње у оквиру Јустинијанове обнове.

Viminacio - Praefectus legionis septimae Claudiae, Cuneus equitum promotorum, Praefectus classis Histricae, Костолац

Zmirnae - Praefectus militum exploratorum, Бољетин (?)

Zmirnae би могла да буде исто што и Сморна из времена Јустинијана. Сморна се лоцира код Бољетина, па би и Змирне могло да се ту налази. Позноантичко утврђење, вероватно из времена Константина је саграђено на остацима незнатног раноримског castellum-а близу ушћа Бољетинске реке у Дунав. Утврђење је величине приближно (спољне мере) око 50 x 60 m. Првобитно земљано утврђење (50 x 50 m) саграђено је у време Тиберија. Камено утврђење приближно истих димензија је саграђено у другој половини I века и могуће напуштено у време Хадријана. Поново је обновљено након напуштања Дакије, па опет у време Константина.¹¹⁹

Уместо закључка

Супротно раније распрострањеном мишљењу, Римска армија и око 400. године је била ефикасна ратна машина. Обуци војника је и даље посвећивана велика пажња. Ипак, главна предност римске војске није била тактичка супериорност на бојном пољу већ оперативна и стратегијска покретљивост. Римљани су имали капацитет да врше координацију са трупама на великим растојањима, да стварају комплексне армије (пешадија, коњица, артиљерија, инжињерија) и да им пруже логистичку подршку током дужег времена. Постојала је развијена инфраструктура путева, магацина, хореа, фабрика

¹¹⁹ L. Zotović, Boljetin (Smorna), rimski i ranovizantijski logor, *Starinar* 33–34, 1982–1983, 211 – 225; S. Ercegović-Pavlović, *Srednjovjekovna naselja i nekropole u Boljetinu i Hajdučkoj Vodenici*, Beograd, 1986, 7–44, 95–101; V. Kondić, *Les formes des fortifications protobyzantines dans la région des Portes de Fer*, in *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin*. Actes du colloque organisé par l'École française de Rome. Rome, 12–14 mai 1982, Rome, 1984, 153–155, fig. 11; M. Vasić, V. Kondić, *Le limes romain et paléobyzantin des Portes de Fer*, *Limes* 13 Aalen, 542 f., figs. 5, 10, 23; M. Vasić, *Le limes protobyzantin dans la province de Mésie Première*, *Starinar* 45–46, 1994–1995, 45 f., fig. 4; G. Milošević, *Modular Analysis of Late Roman and Early Byzantine Fortifications in the Iron Gate Area*, in *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, Belgrade, 1996, 251, fig. 8; D. Benea, *Dacia sud-vestică în secolele III–IV*, Timișoara, 1996, 80–81; N. Gudea, *Die Nordgrenze der römischen Provinz Obermoesien. Materialien zu ihrer Geschichte (86–275 n. Chr.)*, *JRGZM* 48, 2001, 2, 337–453, 67–69. Constantin Băjenaru, *Minor fortifications in the Balkan – Danubian area from Diocletian to Justinian*, Cluj – Napoca 2010, 102.

оружја и логора која је омогућавала, за оно време, огромну маневарску способност на оперативном и стратегијском нивоу коју ће достиће тек армије из времена Француске револуције и Наполеонових ратова.

Summary

Nebojša Đokić, Marija Savić

ROMAN ARMY IN MOESIA PRIMA AND DARDANIA ACCORDING TO DATA FROM THE NOTITIA DIGNITATUM

The NOTITIA DIGNITATUM is an official register of all the offices, other than municipal, which existed in the Roman Empire. It suggests, our Statesman's year-book and other such publications. But this register was official, prepared, as will be seen, by the «chief of the notaries» in the East and West respectively. It differs from its modern representatives in that it gives only the offices, and not in any case the name of the incumbent. Gibbon gave to this document a date between 395 and 407 when the Vandals disturbed the Roman regime in Gaul. Bury, following Hodgkin, thinks that 402 is the probable date from the fact that the twentieth legion which was in that year transferred from Britain to Italy is not mentioned as being in either of these divisions of the empire. But Dr. Otto Seeck finds some conditions, principally in the disposition of the troops which could be true only of a time before the battle of Adrianople (378) and others which are as late as 427. He infers that the *Notitia* was drawn up as early as the time of Valens, and corrected from year to year here and there, while left in many parts unchanged; and that, therefore, does not give the exact military status at any one time. The text comes to us through four manuscripts, now at Oxford, Paris, Vienna and Munich respectively. The last named is of the sixteenth century, the other three of the fifteenth. The four are exact copies, even in form, of a manuscript once preserved at Spire, but lost in the latter part of the sixteenth century. This Spire manuscript contained several other documents besides the *Notitia Dignitatum*, one of them known to be of the year 825. Thus the earliest possible date for the Spire MS. is fixed, and its palaeographic form, reproduced in the four copies mentioned, shows that it was written not later than the eleventh century.

The *Notitia Dignitatum* actually lists the following units for both parts of the Empire: 12 *scholae palatinae*, 146 field army legions or *legiones comitatenses*, 42 border legions or *legiones limitanei*, 97 *auxilia palatinae*, 85 field army vexillations, 196 cohortes, auxilia and milites, 253 border units of cavalry (*ale*, *cunei equitum* and *equites*). On average, the *scholae* numbered 500 per unit, field army legions 1.000, border legions 3.000, *auxilia palatina* 800,

border infantry units 300 and cavalry units 350, the total of units mentioned in the Notitia Dignitatum yields an army of about 450.000 men. However, scholars such as Nicasie think this might be seen as a minimum rather than a maximum, to be taken as a more realistic number, as opposed to a 'paper strength'. The establishment strength could even be 650.000 if each cohort indeed was to be 500, and this number is what Agathius gives us for the 4th-c. army: 645.000. Of course, it could well be argued that since each unit may have been understrength at many times during their existence, the lower number would probably be a good guess too.

Иван Митић
Кустос историчар
Народни музеј Ниш

УДК 94:323.1(497.11 Ниш)''18''

СТАЊЕ У НИШУ И ОКОЛИНИ НАКОН АБДИКАЦИЈЕ КРАЉА МИЛАНА ОБРЕНОВИЋА

Апстракт: Након ослобођења у српско-турским ратовима, Ниш је постао важан политички центар Кнежевине/Краљевине Србије у коме су се одигравали крупни политички догађаји. Међутим, ситуација у граду није нимало била једноставна након абдикације краља Милана Обреновића. Незадовољство становништва, неплаћање пореза, мешање страних представника у доношење важних одлука, долазак миграната из суседне Бугарске били су чести догађаји у граду. Овај рад је заснован на документима из Архива Српске академије наука и уметности, као и доступној литератури и штампи.
Кључне речи: Ниш, краљ Милан Обреновић, абдикација, краљ Александар Обреновић.

Краљ Милан Обреновић је рано почео да осећа тешкоће у владању земљом. Из тог разлога, још у младости, јавила се жеља да се ослободи престола. Убрзо после своје веридбе писао је вереници Наталији Кешко да је „*пресит тешкоћа која га окружују*“ и да је помишљао да абдицира.¹

Први покушај абдикације српски краљ учинио је у току српско-бугарског рата 1885. године. Краљ Милан је 27. новембра 1885. године позвао краљицу Наталију у Ниш како би јој поверио намесништво и абдицирао. Истог дана својим министрима је предао написану оставку, али су они одбили да о томе разговарају, те је краљ Милан одустао од своје идеје.²

Краљ Милан Обреновић је у корист свог сина Александра абдицирао 22. фебруара 1889. године. У говору у краљевском двору захвалио се српском народу на исказаној верности, поштовању и љубави коју су му пружали за време његове двадесетједногодишње владавине. Своју владавину је поделио на два периода: први који се завршио добијањем независности, а други који се завршио спровеђењем велике уставне реформе. По њему,

¹ Г. Јакшић, *Из новије српске историје, абдикација краља Милана и друге расправе*: Абдикација краља Милана 1889, Београд, 1953, 162.

² Историја српског народа (=ИСН), *Немирне године и везивање за Аустроугарску*, том VI-1, Београд, 1994, 84.

Србији је потребна нова снага и енергија коју он више не поседује, и из тог разлога је абдицирао у корист свог сина Александра, коме се он први закleo на верност обећавши да ће му бити највернији поданик. На основу члана Устава, власт са малолетног сина пренео је на намеснике Јована Ристића, генерала Косту Протића и генерала Јована Белимарковића.³

Своју одлуку о абдикацији српски краљ је правдао како политичким тако и личним разлозима. Међу личним разлозима је била „морална сломљеност“ и „умор од владања“ који се претворио у психолошку и нервну кризу. Други разлог је био скандалозан развод са краљицом Наталијом на коју се надовезала и љубавна авантура са Артемизом Христић. Свакако, постојали су и финансијски разлози. Стално у дуговима, краљ Милан је био убеђен да цивилном листом не могу да се подмире основне потребе једног владара. Без обзира на све, најзначајнији су, свакако били политички разлози. Као свој најозбиљнији политички разлог навео је сукоб са националним жељама српског народа које је подстицала Русија. На то је додао одсуство државног смисла, жеље за револуцијом и анархијом код Срба.⁴

Краљ Милан абдицирао је у својој 35. години. У добу када најчешће владари тек започињу да самостално владају он је сишао са престола. То је учинио без потреса, без сукоба и крви, али је, с друге стране, његова абдикација представљала важан политички догађај у Краљевини Србији, а тиме и у српској историји.⁵

Међу првима који су новом краљу Александру Обреновићу честитали ступање на престо био је епископ нишки Димитрије. У свом писму новом краљу епископ Димитрије је рекао: „*Ваше Величанство, Журим се, да Вам, као новом краљу Србије, изјавим своја најсрдачнија честитања. Као веран поданик Вашег Величанства и као архијереј поверене ми епархије, приносим Господу топле молитве: да Вам подари крепко здравље и дуги век, те да на понос дома Обреновића, а на славу наше миле отаџбине, истрајете у ношењу тешког бремена владавине, које је божји промисао поверио Вашим младим плећима. Нека Вас Господ благослови, да срећно и успешно довршите велико дело народно, које су Ваши славни претци отпочели, а Ваш Вам га племенити отац у наслеђе оставио. Живео нам, узданице наша, много година!*“⁶ Долазак на престо краљу Александру честитали су представници грађана вароши Ниша, Лесковца, Власотинца, Алексинца, али и других вароши са југа и југоистока Краљевине Србије.⁷

³ Скупштинске беседе краља Милана, прир. Д. Ковачевић и М. Самарцић, Нови Сад, 2005, 194-197.

⁴ ИСН, *Од Берлинског конгреса до уједињења*, том VI-1, Београд, 1994, 93.

⁵ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини XIX века*, књ. II, Београд, 1924, 400-401.

⁶ Српске новине, год LVI, бр 49, Београд, 3. Март 1889, 1.

⁷ Исто.

Међутим, ситуација у Краљевини Србији је била веома тешка. Борба политичких странака за власт, присуство великог броја страних шпијуна, мешање иностраних посланика и конзула у доношење важних политичких одлука, избегавање плаћања пореза били су свакодневица у Краљевини Србији. Овакво стање примећено је и у Нишу и околини на почетку владавине младог краља. Доласком радикала на власт политички живот захватио је сваки део Краљевине Србије. Разбуктале су се страначке борбе и страсти у Нишу, као главном упоришту Либералне странке у унутрашњости Краљевине Србије. Долазак радикала на власт ојачао је позиције нишких радикала, истина више у околини него у граду, који покрећу свој лист „Слобода“ 1889. године.⁸

Здружена опозиција у нишком округу се у борби против режима борила свим дозвољеним и недозвољеним средствима. Последице њихове борбе осећале су се не само у Нишу него и у неким општинама округа. Опозиција је пропаганду вршила готово по читавом округу, најчешће организујући скупове у локалним кафанама, што је изазивало забринутост представника локалне власти.⁹

Посебну забринутост локалне власти вароши Ниша исказивале су према Нишкој бањи. Према извештајима управника вароши Ниш Драгољуба Јовановића, државна зграда и купатило налазили су се у бедном стању. Надзор над купатилом поверен је човеку који није показивао велику заинтересованост за очување овог државног добра. По мишљењу Драгољуба Јовановића, у интересу државе је да се Нишка бања што пре путем лицитације изда у закуп, јер би тако држава остварила годишњи приход у износу 3.000-4.000 динара и тиме сачувала ово државно добро.¹⁰

Осим политичких сукоба власти и опозиције у Нишу, почетне године владавине краља Александра Обреновића обележиле су и тешкоће око наплате пореза. Из тог разлога приходи општине су били нижи од планираних, а достигали су висину и од 7.000 динара, које је општина одредила за исплату станарина нишких учитеља. Како би натерала становништво на плаћање пореза и пољачине, а нарочито становништво села Каменица и Матејевац, представници општине нишке предлагали су казне и забране сејања жита док се порез и пољачина не плате, што је довело до повећања незадовољства и доводило чак и до сукоба са представницима нишке

⁸ *Историја Ниша II: Од ослобођења 1878. до 1941. године*, Градина и Просвета, Ниш, 1984, 90.

⁹ Архив Српске академије наука и уметности (=АСАНУ), фонд Јована Ристића (=фЈР), Инв бр 27/419, Сигн. XXVII/13, Управник вароши Ниша Д. Јовановић – министру унутрашњих дела Ј. Ђаји, Ниш, 5. јун 1890. год.

¹⁰ АСАНУ, фЈР, Инв бр 27/419, Сигн. XXVII/13, Управник вароши Ниша Д. Јовановић – министру унутрашњих дела Ј. Ђаји, Ниш, 5. јун 1890. год.

општине.¹¹ Сличан проблем је био и у осталим варошима на југу и југоистоку, а у неколико наврата је и управник вароши Ниш помагао у прикупљању пореза у Лесковцу, Прокупљу и Власотинцу.¹²

Простор јужне и југоисточне Краљевине Србије је било погодно подручје за развој шпијунаже. Највећи број сумњивих лица долазио је из суседне Бугарске и Румуније. Из тог разлога управник вароши Ниш организовао је, осим редовне и један вид тајне полиције са задатком да мотри на сва сумњива лица, а нарочито на понашање бугарских војних емиграната.¹³ Забринутост локалне власти изазвало је појављивање извесног Јована Јоце Христића. О њему се знало да је рођен у Источној Румелији, да се школовао у Цариграду о трошку султана и да често борави у Софији. Међу грађанством Ниша појавило се уверење да је Христић бугарски шпијун, те се након абдикације краља Милана Обреновића често појављивао по нишком, топличком и врањском округу представљајући се као агент неког енглеског друштва за куповину орахових трупаца. Највише је боравио у Нишу, Врању и Куршумлији, али због сазнања да је и у Београду вођена истрага против њега због разних кривичних дела, забрањен му је даљи рад.¹⁴

Осим страним шпијунима, локална власт у Нишу велику пажњу поклонила је и конзулима страних сила. Посебна пажња поклоњена је активностима аустроугарског вицеконзула, барону Адолфу фон Переири, који је, поред Ниша, редовно посећивао и друге градове на југу и југоистоку Србије. Најчешће је боравио у Пироту, Прокупљу и Лесковцу. Осим обиласка градова на југу и југоистоку земље, аустроугарски вицеконзул велику пажњу посвећивао је и српској војсци, а нарочито су му биле занимљиве војне вежбе о чему је редовно извештавао аустроугарског посланика у Београду и своју владу у Бечу. Осим њега, локална власт посветила је пажњу и активностима осталих представника страних држава, пре свега немачком конзулу Обергу, турском вицеконзулу, али и активностима католичког свештенства у Нишу. О томе је детаљно извештавано Министарство унутрашњих дела у Београду.¹⁵

Упркос проблемима у граду, вест о доласку Његовог величанства краља Александра Обреновића са оцем, краљем Миланом, у Ниш обрадовала је све Нишлије. Најпре је њихов долазак у Ниш био планиран за 13. јун, али

¹¹ Исто, Инв. Бр. 27/430, Сигн XXVII/13, Пов. бр 156, Управник вароши Ниша Д. Јовановић – министру унутрашњих дела Ј. Ђаји, Ниш, 9. јул 1890. год.

¹² Исто, Инв. Бр. 27/422, Сигн. XXVII/13, Пов. Бр. 110, Управник вароши Ниша Д. Јовановић – министру унутрашњих дела Ј. Ђаји, Ниш, 8. јун 1890. год.

¹³ Исто.

¹⁴ Исто, Инв. бр. 27/421, Сигн XXVII/13, Пов. бр. 113, Управник вароши Ниша Д. Јовановић – министру унутрашњих дела Ј. Ђаји, Ниш, 12. јун 1890. год.

¹⁵ АСАНУ, ФЈР, Инв. бр. 27/422, Сигн XXVII/13, Пов. Бр. 110, Управник вароши Ниша Д. Јовановић – министру унутрашњих дела Ј. Ђаји, Ниш, 8. јун 1890. год.

је ипак одложен за крај наредног месеца.¹⁶ Њихова величанства су у Ниш стигла 23. јула 1890. године. Осим њихових величанстава у Ниш је стигао и намесник генерал Коста Протић.¹⁷

Одмах по доласку у Ниш, почели су приједи на двору. Приређени су приједи за представнике нишког грађанства, свештенства, војске, а посебан пријед код краља Милана организован је за све представнике страних држава. У разговору са њима бивши краљ ограничавао се на обичне ствари и том приликом немачког конзула Оберга позвао у лов на Суву планину.¹⁸

Боравак у Нишу краљ Александар Обреновић искористио је да посети књажевачки и пиротски округ. Посетио је Мерошину, село Матејевац и Медошевац, а отишао је и до Црвене реке кроз Сићевачку клисуру где је на сићевачкој станици имао кратак разговор са депутацијом сићевачке општине.¹⁹ Такође, током боравка у Нишу често је присуствовао војним вежбама и вежбањима гађања српске војске. Посебно се интересовао за етнографију јужне и југоисточне Краљевине Србије и обилазио је сеоске сабора и славе.²⁰

Један од најсвечанијих тренутака приликом боравка краља Александра у Нишу је била прослава његовог рођендана, 14. августа 1890. године. Тог дана Ниш је био окићен заставама, а осим локалног становништва свечаностима је присуствовало и становништво из околних крајева. Увече је читав град био осветљен. У јутарњим часовима тога дана топови су огласили почетак свечаности и отпочела је служба у Саборној цркви. У 9 сати ујутру Његово височанство краљ Александар I Обреновић, са оцем краљем Миланом, намесником генералом Протићем, председником министарског савета генералом Савом Грујићем и министрима отишао је у Саборну цркву. Након службе, пригудну беседу одржао је протојереј и члан конзисторије господин Алекса. После службе у цркви дефиловала је војска, а затим је краљ Александар примао честитке од представника страних држава, официрског кора, свештенства и грађанства. У вечерњим часовима грађанство Ниша и околине се окупило испред двора где им се обратио млади краљ. Након вечере у име краља Александра организован је банкет у официрској касини.²¹

¹⁶ Исто, Инв. бр. 27/421, Сигн XXVII/13, Пов. Бр. 113, Управник вароши Ниша Д. Јовановић – министру унутрашњих дела Ј. Ђаји, Ниш, 12. јун 1890. год.

¹⁷ Исто, Инв. бр. 27/432, Сигн XXVII/13, Управник вароши Ниша Д. Јовановић – министру унутрашњих дела Ј. Ђаји, Ниш, 11. јул 1890. год.

¹⁸ Исто, Инв. бр. 27/421, Сигн XXVII/13, Пов. Бр. 113, Управник вароши Ниша Д. Јовановић – министру унутрашњих дела Ј. Ђаји, Ниш, 19. јун 1890. год; Исто, 21. јул 1890. год.

¹⁹ *Српске новине*, година LVII, бр 172, Београд, 5. август 1890, 1.

²⁰ АСАНУ, ФЈР, Инв. бр. 27/433, Сигн XXVII/13, Управник вароши Ниша Д. Јовановић – министру унутрашњих дела Ј. Ђаји, Ниш, 14. јул 1890. год.

²¹ *Српске новине*, година LVII, бр. 171, Београд, 4. август 1890, 1.

Долазак у Ниш ради прославе рођендана краља Александра министри су искористили и за посету државних институција и за разговор са грађанима. Том приликом, министар правде обишао је казнени завод и зграду првостепеног суда. Министар унутрашњих дела обишао је управу вароши Ниш и канцеларије срезова нишког и заплањског, док је министар просвете и црвених дела разговарао са депутацијом свештенства, професора и учитеља основних школа упознавајући се са стањем цркава и школа у овом крају. Председник министарског савета Сава Грујић примио је једну депутацију нишких грађана са молбом да се железничка дирекција премести у Ниш. Одмах по завршетку забаве у официрској касини, министри су напустили Ниш и вратили се у Београд.²²

На иницијативу нишких либерала и напредњака, 15. августа 1890. године, организован је банкет у част краља Милана Обреновића. Тим поводом, од дворца до гостионице „Код Синђелића“ Ниш је био украшен црвеним и беличастим лијандерима, као и салон у коме је банкет организован. На банкету је присуствовало око 100 званица и трајао је дубоко у ноћ.²³

Међутим, организација вечерњег банкета пружио је нишком листу „Слобода“ могућност напада на краља Милана. У свом 81. броју у листу „Слобода“ се каже: *Припремани пир прексиноћ је свршен. Испао је на задовољство и грађана и високог госта у чију је се част пировало. Приређивачи пира са своје стране учинили су све да госта задовоље. Алеје олеандера сакупљене са разних крајева Ниша простирале су се од парка па до кафане „Синђелић“. Увече, општински шмркови поливали су пут куда ће гост проћи. Полазак госта обзнаниле су прангије, уз чију је пуцњаву даље трајао пир. Декорација сале није изостала, а свакојако старало се и за добро јело и вино. Идеја је била лепа, грађанство се осећало благодарно старом господару на заслугама за отаџбину и ослобођење Ниша. И оно тим својим осећањима даје израза на начин најсјајнији. Незгодна је мало ствар што онај који бере та признања стоји сада у редовима простих грађана. Па то још и не би било незгодно, да је мало друкча историја оног што га је дотле довело. Историја тог пада горка је иронија на цео тај свечан чин. Гост за време чије је владавине земља системски упропаићивана; за чије је владавине прокламована самовоља и обест, за чије се владавине расклимао закон и распирлао ред“; за чије је владавине Србије доживела поред једног грађанског рата и једну Сливницу - најзад*

²² АСАНУ, ФЈР, Инв. бр. 27/440, Сигн. XXVII/13, лист Слобода, „Нишке вести“, бр. 81, Ниш, 5. август 1890. год., 2; Српске новине, година, бр. 171, Београд, 4. август 1890, 1...

²³ Исто, Инв. бр. 27/434, Сигн. XXVII/13, Пов бр: 164, Управник вароши Ниша Д. Јовановић – министру унутрашњих дела Ј. Ђаји, Ниш, 4. август 1890. год.

за чије су владавине згажени народни и државни интереси. О како смо ми жалосни и бедни. Отаџбина нам стоји још изнемогла и израђављена прошлом владавином; из њених отворених рана тече свежа крв - а ми хитамо да се поклонимо заслугама!!!²⁴ Овај чланак изазвао је велики бес на двору у Нишу, а нарочито код краља Милана Обреновића.²⁵

По угледу на прославу рођендана краља Александра, јавила се идеја и о прослави рођендана краља Милана. Нишка општина затражила је да се 22. августа као дан рођења краља Милана обележи у нишкој Саборној цркви.²⁶ Већ 21. августа издат је проглас грађанству нишком којим је обавештено да ће сутрадан, 22. августа, бити организована прослава рођендана краља ослободиоца, Милана Обреновића. Према плану подворење је била заказано за 10 сати ујутро, а бакљада за 9 сати увече.²⁷

Противник обележавања рођендана краља Милана је био и краљев намесник, генерал Протић. У разговору са управником вароши Ниш, рекао је: „*Кад се овакве демонстрације чине у корист краља Милана као оца, онда, ја као намесник немам права да будем сутра противан кад се овакве демонстрације буду чиниле у корист краљице Наталије као матере.*“²⁸

Упркос разним противљењима, рођендан је свечано прослављен. Око пола 11 ујутру краљ Милан примио је депутацију грађана нишких од преко 200 људи, која га је поздравила и честитала му рођендан. Том приликом краљу је предата диплома као почасном грађанину Ниша коју је он примио и захвалио се на указаним почастима.²⁹ Краљ Милан је позвао грађанство да поштују Устав и државну власт, као и да се крећу у оквирима Устава и закона.³⁰ У вечерњим часовима, у част рођендана краља Милана, организована је бакљада и грађанство се још једном окупило испред двора да поздрави краља Милана Обреновића.³¹

²⁴ АСАНУ, ФЈР, Инв. бр. 27/440, Сигн. XXVII/13, лист Слобода, „*После пира*“, бр. 81, Ниш, 5. август 1890. год, 2.

²⁵ Исто, Инв. бр. 27/441, Сигн XXVII/13, Пов. бр 201, Управник вароши Ниша Д. Јовановић – министру унутрашњих дела Ј. Ђаји, Ниш, 7. август 1890. год.

²⁶ Исто, Инв. бр. 27/449, Сигн. XXVII/13, Управник вароши Ниша Д. Јовановић – министру унутрашњих дела Ј. Ђаји, Ниш, 8. август 1890. год.

²⁷ Исто, Инв. бр. 27/448, Сигн XXVII/13, Грађанству нишком, 9. август 1890. год.

²⁸ АСАНУ, ФЈР, Инв. бр. 27/448, Сигн. XXVII/13, Управник вароши Ниша Д. Јовановић – министру унутрашњих дела Ј. Ђаји, Ниш, 10. август 1890. год.

²⁹ Исто, Инв. бр. 27/443, Сигн. XXVII/13, Пов. Бр. 209, Управник вароши Ниша Д. Јовановић – министру унутрашњих дела Ј. Ђаји, Ниш, 10. август 1890. год.

³⁰ Исто, Инв. бр. 27/446, Сигн. XXVII/13, Пов. Бр. 210, Управник вароши Ниша Д. Јовановић – министру унутрашњих дела Ј. Ђаји, Ниш, 11. август 1890. год.

³¹ Исто, Инв. бр. 27/443, Сигн XXVII/13, Управник вароши Ниша Д. Јовановић – министру унутрашњих дела Ј. Ђаји, Ниш, 10. август 1890. год.

Извори и Литература**Необјављени извори**

Архив Српске Академије Науке и Уметности (АСАНУ)

Фонд Јована Ристића

Објављени извори

Скупштинске беседе краља Милана, прир. Д. Ковачевић и М. Самарцић, Нови Сад, 2005.

Штампа

Српске новине за: 1889 годину

Литература

Гргур Јакшић, *Из новије српске историје, абдикација краља Милана и друге расправе*: Абдикација краља Милана 1889, Београд, 1953

Историја српског народа, група аутора, VI-1, Београд, 1981.

Живан Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини XIX века*, књ. II, Београд, 1924

Историја Ниша II; Од ослобођења 1878. до 1941. године, Градина и Просвета, Ниш, 1984

Summary

Ivan Mitić

**THE SITUATION IN THE CITY OF NIS AND ITS VICINITY AFTER
THE ABDICATION OF KING MILAN OBRENOVIC**

The situation in the Kingdom of Serbia after the abdication of King Milan and the possession of the throne by the young King Alexander was extremely difficult. This period was marked by political struggles between authorities and the opposition, tax evasion, and high activities of foreign spies. Despite the big problems, the arrival of His Majesty in Niš once again showed the great love and respect for the ruling dynasty Obrenovic.

Верољуб Трајковић
Музејски саветник, историчар
Народни музеј

УДК 94:355.48(497.11)''1914''
355.311.5(497.11)''1914''

МОРАВСКА ДИВИЗИЈА II ПОЗИВА У БИЦИ НА ЈАДРУ 1914. ГОДИНЕ

Апстракт: Битка на Јадру је једна од значајнијих битака на почетку Првог светског рата и, заједно са Церском битком, у историји је запамћена као прва савезничка победа. Јединице Пете аустроугарске Балканске војске прешле су 12. августа 1914. године Дрину код Лознице, а јединице Друге армије код Сремске Митровице и Шапца, сејући при том пустош у заузетим крајевима и вршећи разне злочине над недужним становништвом. Суочена са новонасталом ситуацијом, српска Врховна команда издала је наредбу у којој се тражи од Треће армије да по сваку цену затвори правац ка Ваљевоу и долини Јадра, а да Друга армија изврши марш од Коцељева ка Текеришу и свом снагом удари на леви бок непријатеља који напада Трећу армију у долини Јадра. Показало се касније да су овакве одлуке Врховне команде биле од великог војничког значаја, јер су знатно слабије српске снаге извојевале снажну победу, захваљујући изванредним командовањем српских официра. Као продужетак битке на Јадру, одиграла се на суседном простору церска операција.

Кључне речи: Први светски рат, Мобилизација, Трећа Армија, Моравска дивизија II позива, Први пешадијски пук II позива, Други пешадијски пук II позива, Трећи пешадијски пук II позива, Шеснаести пешадијски пук II позива

Након Указа¹ о мобилизацији целокупне војске Краљевине Србије, Моравска дивизија II позива је само за неколико дана била на свом мобилизацијском месту у склопу Прве армије, под командом генерала Петра Бојовића. Убрзо, или, тачније 12. августа 1914.² добија наређење да убрзаним маршем изврши покрет од Тополе, где су биле концентрисане њене снаге ка Лазаревцу. Због велике врућине и доста напорног марша, дивизија је стигла на нове положаје касно увече 13. августа 1914. Подразумева се да су, после много пређених километара, војници

¹ Војни архив, П/3, К/71, Ф/4, 7/1.

² Датуми су по новом календару.

и запрега били јако уморни. У складу са војним правилима, 13. августа предузете су све радње извиђања и утврђивања положаја, но скоро да то није ни било потребно јер су дошла нова наређења: Моравска дивизија морала је преко ноћи да крене у правцу Уба. Разлог за покрет је заправо сазнање да је непријатељ заузео Шабац, а код Лознице прешао Дрину. У мањим формацијским јединицама, величине мањих одреда, Друга и Трећа армија су добиле задатак да крену према Шапцу и Лозници, а Прва да заузме линију Уб–Ваљево. У конкретном случају, задатак Моравске дивизије II позива био је да брани правац Обреновац–Уб–Ваљево, да при том на десном крилу чува бок и позадину предњих јединица и да истовремено ступи у контакт са Обреновачким одредом и трупима код Београда и Шапца. Да би испунила овај задатак, дивизија је покренута 15. августа у четири часа изјутра. Дан је био изузетно тежак: висока температура, прашина, закрченост путева претходним јединицама. Све то је утицало да прве јединице Моравске дивизије II позива пристигну на положаје око Уба тек поподне. Кренуло се са припремом за утврђивање, но већ сутрадан, око 21 час, стигла су нова наређења – да дивизија крене усиљеним маршем преко Ваљева и што пре заузме положаје на линији Јолина бреза – Ставе – Совачки кик.

У маршу, долази до формацијских промена, тако да Моравска дивизија II позива привремено улази у састав Треће армије којом је командовао генерал Павле Јуришић Штурм. Убрзо, шифрованом наредбом долази до покрета Моравске дивизије следећим редоследом:³

У 22 часа кренуо је Други пешадијски пук, за њим Трећи, па затим Први пешадијски пук II позива.⁴ За пешадијом је кренула артиљерија, а за артиљеријом остали делови Моравске дивизије II позива. На путу Уб–Ваљево, код села Дивце, долази до сусрета команданта I армије генерала Петра Бојовића и дивизијског генерала Љубомира Марића, команданта Моравске дивизије II позива. Марић обавештава Бојовића да његова дивизија привремено прелази у састав Треће армије чији се штаб налази у Осечини, где треба да се јави по доласку у Ваљево. У међувремену, стигла је наредба да се одмах по доласку јави Врховној команди (начелник војвода Радомир Путник), што он и чини око 9.00 часова, са извештајем да је дивизија још у маршу, да у Ваљево треба да стигне око поднева, да су војници и стока веома уморни због дугих маршева и непреспаваних ноћи и да тражи од Врховне команде да им се да мало одмора, што је и дозвољено. Касније, генерал Марић јје са овим извештајем упознао и команданта Треће армије.

По доласку у Ваљево, дивизијске јединице су распоређене на следећи начин:

³ Војни Архив, П/6, К/508,Ф/1, 3/1

⁴ Исто.

Други и Трећи пешадијски пук, као и Коњички дивизион, лоцирани су испред Ваљева, уз реку Обницу и Јабланицу

Први пешадијски пук и артиљеријски дивизион на уласку у Ваљево
Остале јединице на крају и

Штаб Моравске дивизије II позива код Пећине

Јединицама је јављено да вечерају и да ће до поноћи имати одмор. Али од овог плана није било ништа јер је дошло ново наређење, најпре од генерала Павла Јуришића Штурма, команданта Треће армије: „Трупе Моравске дивизије II позива, сутра 18. августа да избију на линију: Пецка–Остружањ, нападну непријатеља и заштите леви бок и нозадину III армије, а по могућности да га протерају у правцу Крупња“⁵, а затим, око 20.00 часова, и од Врховне команде телефонским путем стигла је наредба да се дивизија одмах покрене.⁶

Дивизија је кренула у две колоне: Други пешадијски пук II позива у десну колону, а Трећи и Први пешадијски пукови II позива у лево. Испред пукова, у циљу извиђања, ишао је један коњички ескадрон са митраљеским одељењем на линији Прослоп – Пецка – Дренови Кик – Кик – Солдатовића гајеви, с намером да угрози бок и непријатељску позадину према Солдатовића гајевима. На основу новопостављеног задатка, издата је касније свим јединицама и писмена заповест.

Док је колона била у покрету, придодате су јој неке батерије, и то, десној колони придодата је воловска, левој, Трећем пешадијском пуку – коњска, и Првом пешадијском пуку – воловска запрега.

Правац кретања: десна колона уз Обницу на Јолину брезу – Дебели цер – Равачки брег – кота 418 – Кик – Солдатовића гајеви; а лева колона друм Ставе – Јаловик – Дренови кик.

Полазак је био у 21 час. Штаб дивизије кренуо је са левом колоном.

У 5.30 часова непријатељ је напао крајње лево крило Треће армије. Командант дивизије журио је да заузме линију Јолина бреза – Ставе, желећи да након тога дивизију одмори од непрекидног кретања и две непроспаване ноћи. О својој намери обавестио је команданта Треће армије Уместо одговора, добио је нову наредбу која гласи „Због јаког надирања непријатеља на лево крило армије кретање треба да је убрзано и без задржавања“. Пошто је непријатељ озбиљно угрозио лево крило Треће армије, од пресудног значаја је било да обе колоне Моравске дивизије II позива: десна која је прошла Дебели Цер и лева која је прошла Бадњине, стигну на време и пруже помоћ у одбрани левог крила Треће армије, што би било од пресудног значаја за даљи ток борбе.

⁵ Војни Архив, П/6, К/508,Ф/1, 4/1

⁶ Живко Павловић, *Битка на Јадру*, Београд 1924.

Око 9.00 часова стигло је ново наређење команданта Треће армије, које је написано рано ујутру око 6.50, а послато у 8.00 часова. У њему је писало да је непријатељ напао наше трупе од Љубовије према линији Рожањ–Прослоп, тако да се обрати пажња и на Рожањ и на Крупањ. Командант Првог пешадијског пука је упутио Трећи батљон Првог пешадијског пука II позива, под командом мајора Саве Илића, који је успео да у 19.00 часова овлада простором Зеленик – Осоје.⁷

Истовремено, од команданта Првог пешадијског пука захтевано је да пошаље један вод на Копиловић, кота 783, у циљу бољег осматрања а и заштите са те стране.

Око 13.30 часова дивизијски штаб се налазио на Јаловику, где је од команде Треће армије добио телефонски извештај са упозорењем да се јака непријатељска колона креће између Јабланика и Медведника и да је ухваћена једна непријатељска заповест из које се види правац кретања непријатељских снага:⁸

- 42. непријатељска дивизија напада Осечину;
- 11. брдска бригада преко Преслопа на Баре;
- 12. брдска бригада путем Љубовија–Пецка и
- 13. брдска бригада преко Пецке на Јаловик

С тим у вези, команда Треће армије је захтевала да се обрати већа пажња на непријатељска кретања. У међувремену, команда дивизије је, због великог умора, несносних врућина, непрекидног кретања и људи и стоке, успорила темпо. Први пешадијски пук се већ налазио на Јаловику, а команданту Трећег пешадијског пука је саветовано „да се много не истиче“ и да буде на окупу. То је натерало Врховну команду, као и команданта Треће армије, да захтевају од команданта Моравске дивизије да се што пре укључи у борбена дејства, што је он учинио тек око поднева, на тај начин што су се око 13.00 часова и лева и десна колона укључиле у борбу. Резултат се одмах осетио, што се види по извештају команданта Моравске коњице послат у 14.50, у коме он извештава да је овладо Дреновим киком – кота 514 и да на том правцу нема непријатеља, да један део одступа према Крупњу, да он са Дреновог Кика митраљеском ватром делује против непријатеља који се повлачи.

Пуковник Душан Васић, командант десне колоне Моравске дивизије II позива, сазнавши да има непријатеља на Солдатовића гајевима, одмах шаље претходницу снаге батаљона преко Млађева. Појава ове колоне и њен брз и одлучан напад збунио је непријатеља и приморао га на повлачење.

⁷ Велики рат Србије, за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, књ. прва 1914. године, Београд 1924.

⁸ Живко Павловић, Битка на Јадру, Београд 1924. године

Десна колона, под командом Душана Васића, зауставила се у близини села Баставе и ступила у везу десно са левим крилом Дринске дивизије I позива и лево са Трећим пешадијским пуком II позива који се налазио на Дреновом кики. Истовремено, потпуковник Љубомир Павловић, командант леве колоне, налазио се близу Дреновог кика на Белевинама и, сазнавши да се на Солдатовића гајевима води борба, одмах шаље своју претходницу јачине једног батаљона а он наставља да се креће према Дреновом кики. Батаљон је ушао у борбу потискујући непријатеља и врло брзо овладао Солдатовића гајем. Остатак леве колоне, крећући се према Дреновом кики, дошавши до реке Пецке код села Кокорова, шаље претходницу. На Дреновом кики потпуковник Љубомир Павловић је затекао команданта коњице Моравске дивизије II позива и са њим разменио сазнања о непријатељским јединицама и њиховим намерама да се укопају код Кућурина и Кике. По том сазнању, потпуковник Павловић са својом пешадијом креће на непријатељске војнике а коњица због лошег пута остаје на десној обали реке Пецке.

Из напред наведеног долазимо до сазнања да је непријатељ одступао на линији целог фронта. У непријатељским извештајима, односно подацима под именом „Напад V армије на положаје код Завлаке и Текериша,” или, у преводу, „Напад десним крилом V армије (група фелдмаршал-лајтнанта Фон Саркотића) против левог крила српских трупа на одбрамбеној линији код Завлаке, 18. августа, тачно се наводи разлог одступања:

„11. брдска бригада против Равнајског виси (југоисточно од Завлаке), и 42. хонведска дивизија против Равнајског камена и Баштавског брда.

По подне 18. августа лево крило 13. корпуса (36. пеш. дивизија) узела је на јуриш Марјановића вис (североисточно од Завлаке).

Са овим је био постигнут врхунац битке код Завлаке 18. августа. 1914.

Од овог трејутка почела се јако осећати надмоћност Срба.

13. пешадиска бригада, која је као десна побочница наступала степенасто у назад од 42. Хонведске дивизије правцем Мрамор-Баштавско брдо, била је принуђена на одступање ка Мрамору поводом ступања у борбу једне српске колоне, која је дошла преко Соколске планине.

После тога и 42. Хонведска дивизија чије је наступање било заустављено јаким српским снагама, на добро утврђеном положају, морала се повући ка Дреновом остенаку и Равном брду”.

Из горе изнетог долази се до закључка: да су трупе Дринске дивизије првог позива зауставиле даља надирања непријатеља, добро утврђеним положајима; а да су трупе Моравске дивизије II позива натерале непријатеља на повлачење: како 13. пешадијску бригаду која је чувала десни бок и позадину 42. Хонведске дивизије тако и целу 42. Хонведску дивизију.

Дакле, након краће паузе, својим благовременим стицањем Моравске дивизије II позива на бојиште у најодсуднијем часу и у најосетљивијем правцу створиле су тренутак преваге када се почела осећати надмоћ Срба, а створиле су и онај главни разлог због којег се непријатељ одрекао не само поновног напада на крајње лево крило III армије, односно Дринске дивизије првог позива, већ се одрекао и свих дотле постигнутих успеха према целом фронту Дринске дивизије I позива и повукао се на линију: Мрамор – Дренов остењак – Недино брдо.

Под снажним и незадрживим притиском трупа Моравске дивизије II позива, повлачење неких непријатељских пукова претворило се у пораз јер су војници бацали ратну опрему како би се брже и лакше кретали.

Када је у 15.15 часова телефонским путем стигло наређење да се дивизија задржи на линији: Бељевине – Главице – Брезак, јединице Моравске дивизије II позива налазиле су се:

Коњица на Дреновом Кику, са извиђачким патролама у правцу Крупња;

Трећи пешадијски пук другог позива са три батаљона такође на Дреновом кики,

Батерија негде позади па десној обали реке Пецке;

Други пешадијски пук, уз њега и један батаљон Трећег пешадијског пука и једна батерија на Солдатовића гајевима;

Први пешадијски пук (три батаљона) са једном батеријом на Јаловику.

Остале јединице биле су позади, у кретању.

Према оваком стању, а с обзиром на добивено наређење, издата је заповест:

“Други пеш. пук да дође на Бељевине

Трећи пеш. пук на Главицу, а

Први пеш пук на Брезак.

Коњица позади ове линије.

Батерије за сада код пукова.

Остале јединице позади дуж пута.

Дивизиски штаб у логору на Јаловику; о овоме је упознат командант III армије.

Коњица и Трећи пеш. пук дошли су касно на одређена места; а због јаке кише, грмљавине и помрчине Први пеш. пук је за ноћас задржат на Јаловику.

Први пеш. пук, који је требао да се повуче на Бељевине, пошто је био и сувише истакнут и са непријатељем у додиру и потискујући га дотерао и занотио: главнином на Солдатовића гајевима а предњим деловима још више напред и у таквом га је стању и затекла заповест за прикупљање

дивизије, и како је већ било доцкан, то је командант за ноћас, са пуком и батеријом остао на истим положајима.⁹

19. август. Од команданта 2. пешад. пука добивен је извештај у 7.15 часова, да се није могао повући па Биљевине, већ је остао на Солдатовића гајевима, да је осигурање истурио доста напред и да је дошао у везу са трупима Дринске дивизије I позива.”

У 7.30 часова добијено је наређење од команданта III армије, које је писано у току ноћи, у 23.15 часова, а гласи: „Са трупима ваше дивизије останите на положајима на којима се сада налазите, до даљег наређења. Одржавајте везу са Љубовиском одредом и обавештавајте о свему што се тамо дешава. Од Баштавског брда послат је гонећи одред у правцу Крупња вододелницом Ставске и Врбићске реке”.¹⁰

Пошто још није била довршена телефонска веза са штабом III армије и Љубовиским одредом, то је извештавање и издавање наређења ишло врло тешко.

На захтев команданта Љубовиског одреда послата је једна чета из 1. пешадијског пука да заузме Рожањ.

Чета је стигла на Рожњу у 15.00 часова

Командант Треће армије, генерал Штурм, упутио је Моравској дивизији наређење у коме каже да се, према извештајима, непријатељске снаге у журби возовима пребацују правцем Завлака – Крупњан, али се још не зна да ли је ово одступање или се оне групишу према левом крилу Треће армије. Командант Штурм захтева од команде дивизије већу опрезност и што више извиђања. У случају да непријатељ крене извршити напад, треба одбацити све непријатељске делове који би били упућени према левом крилу Треће армије. Такође, од команданата Треће армије захтева да се крајеви дивизије повежу са суседним трупима којима, у случају потребе, треба помоћи. Команданту Штурму су убрзо почели да пристижу извештаји са терена: у 10.30 ч. стигао је извештај од команданта Другог пешадијског пука II позива пуковника Васића да његове снаге гоне непријатеља према Крупњу. Касније се увидело да је то померање на линију Беловодић–Остењак.

У 13.20 ч. од команданта Треће армије стигла је нова наредба¹¹ у којој он захтева да се линија Прослоп–Рожањ мора бранити, а у случају да се на Прослапу попусти, нађе начин да се безусловно непријатељ заустави. У складу са овом наредбом у 14.00 ч. према Прослапу је са једним батаљоном кренуо пуковник Мијаило Рерих, командант Првог пешадијског пука II позива, с тим да једну чету пошаље на Баре а остале

⁹ Војни Архив, П/6, К/508,Ф/1, 5/1.

¹⁰ Исто.

¹¹ Исто.

три чете и два топа усмери на одбрану линије Прослоп–Рожањ. Тако да је сада на Копиловића-коту уместо раније послатог вода сада послата чета помакнута на Дренаићки Вис–кота 974 са по једним водом на Суводо и на Јасеново брдо. О свим овим радњама информисан је командант Треће армије. Делови Првог пешадијског пука су преко целог дана водили борбу на линији Бобије–Зеленик, а нарочито у поподневним сатима у одбрани Рожња и Прослапа, када је непријатељ појачао напад на Рожањ. У 18.15 ч. пуковник Рерих јавља својој команди да је пао Рожањ. Реакција команде на нови моменат у тој борби је слање појачања од једног и по батаљона и два митраљеза са наредбом да Рожањ мора да се поврати. Послат је и један ескадрон коњице са митраљеским одељењем. Убрзо, видело се да је дошло до грешке и забуне тако да Рожањ није пао у непријатељске руке. Забуна је у ствари била у томе што су постојала два Рожња, Мали и Велики, тако да је непријатељ заузео Мали Рожањ и Петково брдо, а Велики Рожањ је и даље био под контролом српске војске захваљујући пре свега благовременим доласком делова пешадије Првог пешадијског пука.

С обзиром на ново стање, команданту Првог пешадијског пука је наређено да врати један батаљон на почетно стање.¹² На крају дана распоред Моравске дивизије II позива изгледао је овако:

На десном крилу налазио се Други пешадијски пук са једном батеријом и једним водом коњице на линији село Беловодић–Остењак. Према њему непријатељ на линији Мрамор – Садовине – Рид – Петрића гај. На левом крилу, у саставу Љубовиског одреда: Први пешадијски пук са два брзометна топа и једним ескадром (три вода) коњице, на линији Рожањ–Осоје – Зелепик–Бобије–Прослоп–Баре, са истакнутом четом на Дренаићком вису. А средином, на положају Главица–Јаловик: Трећи пешадијски пук једна и по батерија и пионирски полубатаљон. Штаб дивизије је био у логору на Јаловику. Остале јединице распоређене су позади дуж пута Јаловик–Ставе–Ваљево. Без борби и мирно прошла је ноћ на 20. август 1914, тако да је Моравска дивизија II позива могла да се мало одмори и прикупи снаге за даљу борбу. Рано ујутру започете су нове борбе. Борбу је водио Љубовиски одред у чијем саставу су се налазила три и по батаљона Првог пешадијског пука II позива са митраљеским одељењем, један батаљон Петог пешадијског пука и један батаљон Десетог пешадијског пука III позива, једна Дебанжова батерија, два брзометна топа и један ескадрон коњице Моравске дивизије II позива. Сви они били су под командом пуковника Мијаила Рериха.

У оваквом саставу Љубовиски одред је током целог дана водио борбу с непријатељским снагама које су полако почеле да се повлаче. Најпре је

¹² Бранислав Гинић, *Битка изнад облака*, Београд.

под налетом једне чете Првог пешадијског пука ослобођена Петрина Степа. Непријатељ се одатле повукао према Крупњу. Истовремено, покренуте су борбе за ослобођење Малог Рожња и Петкова брда. Борбе су потпомогнуте артиљеријом. Командант Љубовиског одреда је у 11.20 известио своје претпостављене да је ослобођен Мали Рожањ и да се наставља борба. Непријатељ, гоњен пешадијском и артиљеријском ватром, повлачио се према Сенокоси. Гоњење је трајало до 15.00 ч. Од мештана се сазнало да непријатељ повлачи артиљерију.

Убрзо, од команде Треће армије стигло је ново наређење о кретању и наступању Моравске дивизије II позива. У складу стим наређењем, командант Моравске дивизије II позива наредио је да:

„Други пешадијски пук II позива изађе на линију: Рид–Садовине и брани правац од непријатеља из Крупња и истовремено одржава везу десно са Дринском дивизијом I позива, која има да изађе на линију Јанкове Јаруге а у лево са коњицом наше дивизије, која ће бити на Дреновом Кику, чувајући нарочито свој леви бок;

Да коњички ескадрон Моравске дивизије II позива дође на Дренов кик и извиђа у правцу Крупња, и да одржава везу у десно са Другим пешадијским пуком, који треба да изађе на линију Садовине–Рид, а у лево са одредом на Петриној стени.¹³

Штаб дивизије је и даље остао на Јаловику.

Други пешадиски пук је у складу са наредбом команданта дивизије предузео наступање и потискујући непријатеља овладао је линијом Садовине–Рид, његова предходница је заузела положаје Врховине–Мрамор а бомбаши су ушли у Крупањ.”

У 16.30 од команданта Треће армије стигла је заповест за наставак гоњења непријатеља. По тој заповести: „Моравска дивизија II позива у току ноћи креће са два пука и две батерије ка Крупњу где ће се задржати, одвајајући један мањи део за гоњење непријатеља ка Зворнику.”

У 18.00 часова од команданта Треће армије стиже ново наређење за гоњење непријатеља целом Трећом армијом.

По том наређењу, Други и Трећи пешадијски пукови гоне непријатеља у правцу Крупња, а Први пешадијски пук има задатак да брани Прослоп и Рожањ и истовремено гони непријатеља ка Љубовији.

У складу са наредбом, Трећи пешадијски пук је са једном батеријом кренуо са задатком: да гони непријатеља преко Дреновог кика ка Крупњу. Истог дана је дошао до Дреновог кика и ту заноћио, док су извиђачка одељења истурна напред према непријатељу.

Коњици је наређено да изврши извиђање ка Крупњу, што је она и учинила и извиђајући доспела до самог Крупња.

¹³ Војни Архив, П/6, К/508,Ф/1, 7/1.

Штаб дивизије и остале јединице остале су на својим местима јер је било касно за њихов покрет.

Љубовијски одред је стављен под команду Моравске дивизије II позива.

У 20.00 часова командант Моравске дивизије II позива издао је наређење да се сутра, 21. августа, настави са гоњењем, и то: Други и Трећи пешадијски пукови да заузму Крупањ и избију на липију Гробнице–Шанац.

У 23.15 часова од команданта III армије стигла је заповест за сутрашњи дан, по којој је: „Моравска дивизија II позива добила задатак да заузме Крупањ и ту стане издвајајући један део војске за гоњење непријатеља ка Зворнику.

Љубовиски одред је добио задатак да заузме Љубовију.

21. августа. Пукови су рано ујутру у 5 часова наставили да гоне непријатеља одређеним правцима; штаб дивизије, у то време, пошао је са Јаловика и у Крупањ стигао у 10 часова.

Други пеш. пук је око 9 часова стигао на положај Гробнице, северозападно од Крупња.¹⁴

Брзометна батерија, која је била придодата 2. пеш. пуку, била је са воловском запрегом и није могла да прати пук по овом планинском беспутном земљишту; а брдска батерија из Дринске дивизије I позива још није била стигла, те је одељење за гоњење морало бити упућено без артиљерије.

Трећи пеш. пук је прошао кроз Крупањ у 11 часова и продужио за положај Шанац, на путу Крупањ–Љубовија.

Батерија, која му је била придодата, имала је коњску запрегу, те и она није могла пратити пук по овом земљишту већ је морала обилазним путем преко Беле Цркве за Крупањ, где је стигла готово истовремено са пуком и са њим продужила на положај.

Доласком на положај, командант 3. пеш. пука, упутио је један батаљон са задатком да гони непријатеља у правцу Зворника.

Ескадрону је наређено да извиђа до Дрине, а он да се задржи код Крупња.

Две чете I. пеш. пука, пионирски полу батаљон и батерија, која је заостала од 2. пеш. пука, задржани су код Крупња као дивизиска резерва.

Љубовиски одред је такође предузео гоњење непријатеља, и у току дана успео је да га принуди на повлачење на целој линији.

Непријатељ је приликом повлачења уништавао све што није могао да евакуише, но и поред тога остало је доста муниције и намирница.

Од заробљеника су добијене информације:

да им је исхрана била, неуредна и недовољна;

да је морално стање било јако лоше;

да је ушао у њих страх и паника,

¹⁴ Војни Архив, П/6, К/508,Ф/1, 8/1

и да би се много више предавали да их официри нису плашили да ће им сећи нос и уши.

По прикупљеним податцима кроз Крупањ су прошле: 25., 26., 27. и 28. пешадиски пукови (42. хонведска дивизија) и пет батерија артиљерије.”

О зверствима која је непријатељ починио приликом повлачења прикупљени су, следећи подаци:

“Још од раног јутра, када је командант Моравске дивизије II позива са својим штабом ушао у село Шљивово, чуо се плач по целој околини.

Убиства, вешања, клања било је на сваком кораку; а доста је одведено: мушко и женско, старо и младо, па чак и нејака деца.

Скоро да свака кућа у Шљивову дала по коју жртву.

У једној кући заклане су: мајка, ћерка и снаха.

Има појединих засеока, који су потпуно опустели, јер је све побијено.

Командант дивизије оставио је дивизијског свештеника, проту Стевана Комненовића,¹⁵ да упокоји ове несрећне жртве.

Ово је био само део учињених злочина, на које је наишао штаб дивизије на путу од Јаловика до Крупња, касније на основу пуковских извештаја јасно се видело, каква су зверства почињена.

Командант 2. пеш. пука у свом извештају каже, да је наишао на масу покланих и побијених још не сахрањених.

Оставио је пуковског свештеника да одржи опело и сахрани их како доликује.

Командапт 3. пеш. пука јавља: да је његов свештеник уз пут извршио опело за 16 побијених и закланих мештана да је на једном другом месту наишао на још 12 побијених и закланих, и то сви из једне куће.

Ово су случајеви на које се наишло само на правцима наступања; а таквих случајева било је и по осталим селима, што нам је најбоље сведочила она страшна кукњава која се чула око Крупња.

У Крупњу остало доста непријатељских рањеника и болесника, без лекара, без лекова и завоја и друге медицинске опреме.

Било је пуно рањених и злостављаних мештана из околних села. Међу њима је било стараца од 70 година, нејаких и голобрадих младића.

Једног дечка старости, око 15 година, непријатељски војници су везали за дрво, а онда гађали из пушк. Ни то им није било довољно па су му накондо пуцали у леђа.

У Крупњу су опљачкали куће свију оних становника, који су били избеглиштву.

На кући у којој је била среска канцеларија поразбијани су прозори и врата а архива уништена.”

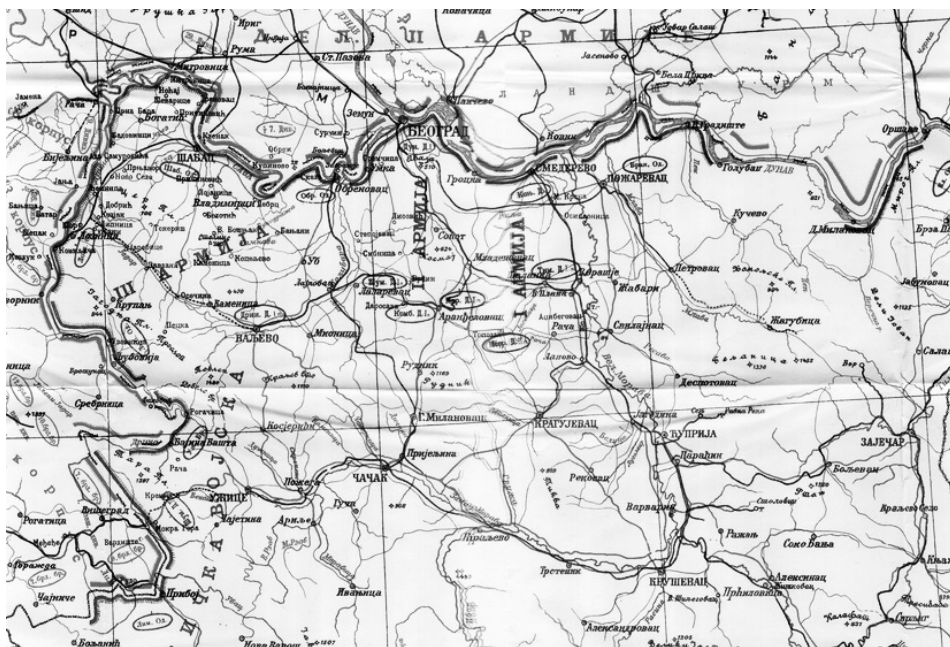
¹⁵ Лесковачки намесник један од виђенијих људи у Лесковцу, стрељан у Сурдулици 1915. године)

Закључак

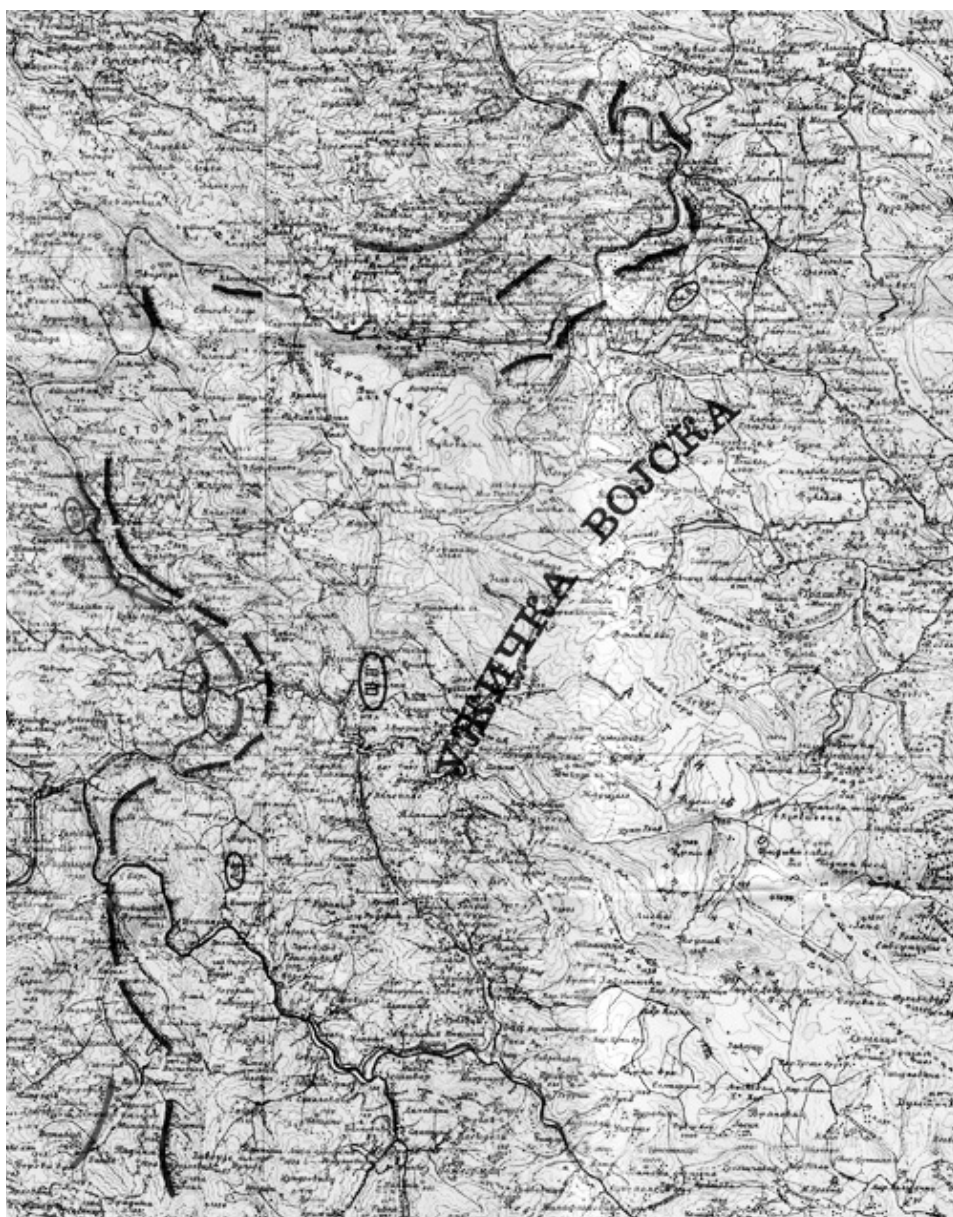
На основу изнетих података о учешћу Моравске дивизије II позива о бици на Јадру, као и података непријатеља о тој бици, јасно се види: да је Моравска дивизија II позива одиграла једну од најважнијих улога у преокрету ове битке и да је најодсуднијем моменту ушла у борбу и принудила непријатеља на повлачење.

Исто тако, сада се јасно види од колике је важности било форсирано и готово непрекидно кретање Моравске дивизије II позива од Уба па до Солдатовића гајева – Дреновог кика – Прослопа, које је трајало два дана и две непреспаване ноћи, дакле 48 часова. Од ових 48 часова скоро је 40 проведено у непрекидном маршовању и борби.

Дакле, општи закључак је, да је Моравска дивизија II позива одиграла важну улогу у бици на Јадру где је дала значајан доприно у коначној победи српске војске над надмоћнијем непријатељем. Као продужетак битке на Јадру одиграла се на суседном простору церска операција, која је значила прву српску па и савезничку победу у Првом светском рату.

Концентрација

Ситуација 16. августа увече

Summary

Veroljub Trajković

MORAVA DIVISION II CALLS IN THE BATTLE OF JADAR IN 1914TH

Moravia Division II calls played an important role in the Battle of Jadar where it made a significant contribution in the final victory of the Serbian army against superior enemy. As an extension of the Battle of Jadar in the neighboring area took place Cer operations, which was the first Serbian and Allied victory in World War I.

According to statistical data on the participation of the Morava Division II calls in the Battle of Jadar and enemy's data of this battle, it is clear: that the Moravian division II calls played a key role in the turnover of this battle, and that is the most crucial moment in the fight which forced the enemy to retreat.

Нина Костић
дипломирани правник
Лесковац

УДК 94(497.11)''1916''
342.4(497.11)''1916''

ЗАКОНОДАВНА АКТИВНОСТ НАРОДНЕ СКУПШТИНЕ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ 1916. ГОДИНЕ НА КРФУ

Апстракт: Српска војска је морала 1915. године да напусти земљу после окупације у Првом светском рату и да се преко Албаније пребаци на острво Крф у Грчкој. Земљу су напустили и народни посланици, који су се последњи пут састали на ванредној седници у Нишу 12. јула 1914. године. Рад Народне скупштине настављен је августа 1916. године на Крфу где су одржане 24 седнице. Без обзира на специфичне околности, са пуно одговорности разматрани су важни закони, као допуна већ постојећим или са посебном садржином, што је условљено ратном ситуацијом и потребом да се предвиде све могућности за решавање важних питања. Без обзира на то што се највише законодавно тело Краљевине Србије налазило у другој земљи, разматрало је и доносило законе који су били неопходни за функционисање у таквим околностима. На првом месту су били закони за обезбеђивање кредита за издржавање војске и функционисање власти, а затим и закони који су условљени ратним приликама. Врло значајне су биле и интерпелације народних посланика, којима је поклањана одговарајућа пажња и предлози прихватани за законску регулативу. Важно је истаћи да је овим радом Народне скупштине обезбеђен континуитет власти Краљевине Србије.
Кључне речи: рат, интерпелација, Народна скупштина, Влада, министарства, војска, законски предлози, одговорност у ратним приликама, преки суд, кредити.

После значајних победа у Првом светском рату 1914. војска Краљевине Србије је била приморана да наредне године напусти земљу преко Албаније и да дође у Грчку. То је јединствени војни подухват који је до сада анализиран у бројним студијама и написима са војног и историјског аспекта. Народна скупштина Краљевине Србије била је сазвана на заседање указом од 12. јула 1914. године у Нишу, а наставила је рад 1916. године на Крфу, у Грчкој. Народни посланици су се заједно са војском повлачили како би могли да наставе рад и у ново насталој ситуацији, која је у много чему била специфична, јер је земља била окупирана, а војска и врховно законодавно тело и Влада су се налазили на територији друге државе. То, међутим, није спречило народне посланике да наставе рад и да у 1916. години на острву Крфу од 28. августа до 9. октобра 1916.

године одрже 27 седница. На челу Краљевске владе био је председник Министарског савета и министар иностраних послова Никола Пашић, а министар војни био је генерал Божидар Терзић. Председник Народне скупштине био је Андра Николић, а секретар Пера Јовановић. Уочљив је захтев, у првом реду опозиционих посланика, да се што пре настави рад Народне скупштине, што је, међутим, учињено тек крајем августа 1916. године. Тај први састанак је трајао два сата, наредни, који је одржан сутрадан, само 20 минута, а следећи састанци, који су одржани 30. и 31. августа и 4, 5, 6. и 7. септембра, проглашени су тајним. Интересантно је да је осам заседања скупштине трајало од 15 до 45 минута.

Прву редовну седницу Народне скупштине Краљевине Србије на Крфу одобрио је Указом, у име његовог величанства краља Петра I, по милости Божјој и вољи народа краља Србије наследник престола Александар, 16. јула 1916. године, којим се продужава рад Скупштине у ванредном сазиву од 12. јула 1914. године у Нишу. Уз бурно одобравање народних посланика, 42. редовном састанку председавао је Андра Николић. Одата је почаст погинулим борцима и упућен поздрав краљу и престолонаследнику са захтевом да то пренесу борцима на фронту. Исказано је чврсто уверење да ће храбра српска војска успети да се победоносно врати у домовину.

Наше интересовање односило се на питање законодавне активности Народне скупштине, што је поткрепљено и бројним интерпелацијама народних посланика о важним питањима рада ван земље, али и питањима положаја народа у њој у условима окупације. Разматрани су Предлог закона о ванредним кредитима у износу од 200.000.000 динара, Предлог закон о узимању на знање и одобрење одлука Париске економске конференције, Предлог закона о изменама и допунама Закона о Народној банци, Предлог закона о поступању са војним бегунцима из рата 1914, 1915. и 1916. године, Предлог закона о устројству војних судова, Предлог закона о изменама и допунама у закону о изменама и допунама у Закону о поступку војних судова у кривичним делима, Предлог Закона о привременом попуњавању чиновничких места за време рата, а на предлог посланика Уроша Ломовића и Предлог закона о изменама и допунама у Закону о потпори војних инвалида и породица погинулих, од рана умрлих или несталих војника од 10. априла 1914. године.

Већ 8. септембра 1916. године, на 50. редовном састанку Народне скупштине, министар народне привреде др Војислав Маринковић представио је Предлог закона о изменама и допунама Закона о Народној банци Краљевине Србије. По до тада важећем Закону био је ограничен контингент сребрних новчаница које може издати Народна банка, али то се односило на мирнодопске прилике. Међутим, после ратова 1912. и 1913. године, као и почетком Првог светског рата 1914. године, наметнута

је потреба нове емисије сребрних новчаница, управо у време када није било могуће увећати банчин капитал. Како се чврсто веровало у сигуран повратак и ослобађање земље, било је потребно створити услове за помоћ тешко погођеној привреди, било је неопходно да се и банке оспособе за кредитирање па је зато потребно изменити дотадашња ограничења контингента сребрних новчаница и оставити Народној банци могућност да циркулацију сребрних новчаница одмерава само према висини металне подлоге. У вези са тим, указана је потреба да се поред новчанице од 10 динара одобри и емисија новчанице од 5 динара која гласи на сребро. Такве новчанице, чак и пре рата, имају Италија и Грчка, а за време рата је пуштена у оптицај и у Француској. Истовремено је предложено да се смање и камате за кредите, односно да не могу бити веће од три одсто. Овим Законом предвиђено је да банкноте на злато могу гласити на суму од 20, 50, 100, 500 и 1000 динара. Али то ограничење неће важити за време рата када је Банка овлашћена да пусти у оптицај онолико сребрних новчаница за колико има подлога. Ипак, за три године после закључења мира Народна банка мора довести контингент сребрних новчаница у однос према уплаћеном капиталу.

Следио је Предлог Закона о ванредним кредитима у износу од 200.000.000 динара, који је предложио министар финансија др Момчило Нинчић, јер су кредити одобрени ранијим законима били углавном утрошени, поред осталог, и због насталих ратних прилика и нове ситуације у којој се наша српска војска, Влада, Скупштина и цивилно становништво. Од почетка рата, јула 1914. године, до августа 1915. године у четири наврата су узимани кредити, што, међутим, није било довољно. Предложени Закон, 28. августа 1916. године, предвидео је узимање још 200 милиона динара кредита ради задовољавања ванредних и других неодложних трошкова који су се јавили као последица мобилизације и рата, као и за покриће свих осталих државних издатака. Истовремено је јасно наведено да обавезе створене ранијим кредитима остају на важности. Наглашено је да одредбе финансијског закона из 1915. године и даље важе, а новац из новог кредита трошиће се према стварним државним потребама. Поред сребрног новца у апоенима од 0,50, 1 и 2 динара, одобрено је и пуштање у оптицај 10.000.000 динара никленог новца, као и 15.000.000 динара папирног новца, који треба да се повуче из оптицаја након годину дана од дана демобилизације војске. У расправи о предложеном Закону наглашено је да су уназад две три године прилике нередовне у погледу поштовања свих законских захтева за доношење буџета и разматрања завршног рачуна. У првом реду то се односи на буџет и зајмове у 1914. и 1915. години. Указано је и на немогућност потпуне контроле у трошењу новца утолико пре што су за потребе војске средства обезбеђивали савезници, а из кредита је предвиђено плаћање

свих осталих трошкова, како чиновништва, тако и народних посланике, Владе и других чинилаца у иностранству. Уз ове напомене, са предлогом Закона су се сложили и чланови Финансијског одбора, али је захтевано да се потпуна контрола трошења средстава обави по завршетку рата.

На истој седници Скупштине разматран је и Предлог закона о узимању на знање и одобрењу одлука Париске економске конференције, који је поднео министар народне привреде др Војислав Маринковић. Реч је о регулисању економских односа током рата са земљама које су на непријатељској страни. Становницима савезничких земаља које су у рату забрањује се трговина са непријатељским земљама, па и њиховим поданицима, као и са оним трговачким кућама, лицима и друштвима које контролишу непријатељски поданици или су под непријатељским утицајем. Такође се забрањује улаз робе се тих територија. Тражи се и раскидање склопљених уговора са непријатељским државама. Трговачке куће које су својина непријатељских поданика, а налазе се на територији савезничких земаља биће стављене под секвестрацију, односно под привремено одузимање управе над целокупном имовином или над њеним једним делом, а неке од њих могу бити и ликвидирани и биће им одузета имовина. Такође, предвиђена је забрана извоза сваке робе, поготово оне за ратне потребе, као и контрола извоза у неутралне земље које би могле трговати са непријатељским земљама. Предлог Закона предвиђа помоћ за рестаурацију земаља које су биле жртве рушења и отмица у првом реду сировина, индустријске и пољопривредне опреме, стокe и трговачке флоте. По завршетку рата савезничке земље су дужне да искажу солидарност према својим савезницима и омогуће им добијање помоћи из области пољопривреде, трговине, индустрије и поморске рестаурације. Такође, трговина са непријатељским земљама у једном временском периоду била би подвргнута посебној контроли. У складу са стекнутим искуством, савезничке земље треба да предузимају одговарајуће мере за обезбеђење економске независности, у првом реду у погледу сировина. Зато ће се примењивати субвенције и контрола Владе. Након исцрпне дискусије, Народна скупштина је једногласно, са 106 народних посланика, усвојила одлуке Париске економске конференције.

Током рада Скупштине уследиле су бројне интерпелације народних посланика, које на најбољи начин указују на општу ситуацију у ратним условима и на спецификум боравка законодавног тела, Владе и војске ван земље. Једна група народних посланика је тражила информацију како поступају аустроугарске и бугарске војне и цивилне власти у Србији, да ли је Краљевска влада покушала да помогне народу у Србији, шта је Влада учинила да избегли грађани дођу у везу са својим породицама у Србији, да ли је из Србије одвођено становништво у заробљеништво и, најзад, да ли је Влада сазнала води ли се било каква истрага у Србији поводом

Сарајевског атентата. Интересантно је и питање шта је са судбином деце старости између 14 и 16 година која су се по нечијој наредби повлачила са српском војском до Косова, а онда су ту остављена и не зна им се судбина. Следила су питања о располагању новцем од прикупљених прилога за помоћ, да ли су предузете мере пре повлачења да се сачувају архиве, постоје ли подаци о војницима који су умрли од глади, изнемоглости, болести у Албанији, Бизерти и на Крфу и тако редом. Све је то утицало на убрзање доношења одређених закона који су били неопходни у таквој ситуацији. Резултат тога је и Предлог закона о изузетном поступању са војним бегунцима из рата 1914, 1915. и 1916. године који је разматран на 53. редовном састанку Народне скупштине, 12. септембра 1916. године. Законска обавеза пунолетних грађана Краљевине Србије била је војна обавеза, која посебно добија на значају у случају ратне опасности, када се објављује мобилизација или у случају рата. Већ у члану првом овог предлога закона јасно се истиче да се он односи на обавезу грађана за време трајања рата који на било који начин избегавају војну обавезу и тиме не буду увршћени у радове војске, што важи и за оне који су се одазвали мобилизацији, али су приликом повлачења реко Албаније напустили редове војске. У тим случајевима војни суд их може казнити робијом до пет година и новчаном казном од 1.000 до 15.000 динара. Уколико се пак окривљени и по војном казненом закону за кривицу учињену током трајања рата не одазове на суђење на основу позива преко званичних новина може додатно бити кажњен новчано од 1.000 до 30.000 динара према његовом имовном стању. Када судска пресуда, којом је окривљени осуђен на новчану казну, постане извршна, војни државни тужилац доставља је одмах надлежној извршној власти. То извршење се мора спровести по хитном поступку. Од дана огласа у новинама до да дана продаје имовине мора протећи 15, а највише 30 дана. Наравно, подразумева се и право на жалбу у складу са прописима. Међутим, уколико је лице осуђено на казну робије до пет година или на казну смрти, предвиђена је могућност да му се казна опрости и војничка част поврати на основу мишљења и предлога Одбора који су чинили један генерал, један државни саветник, по један судија касационог и апелационог суда и један виши судски официр. Чланови Одбора и њихови заменици постављани су краљевим указом на предлог војног министра по претходном његовом договору са председником Владе и министром правде. Извршну пресуду Одбор је у обавези да размотри у року од 30 дана и да је достави министру војном са својим мишљењем и предлогом. Министар војни, уколико се ради о предлогу за помиловање, прибавља мишљење Министарског савета и ако се то усвоји објављује се у „Српским новинама“. Одбор може предложити помиловање са повраћајем војничке части и у вези са тим свих изгубљених права или са ограничењем да му се

за пет година не врате право на сва државна, општинска, црквена и друга јавна и почасна звања, право да бира и да буду биран, право на сва одличја и чинове домаће и стране, право да буде ослобођен плаћања судских и других такси и право на пензију, инвалиднину и другу државну помоћ. Лица која су добила помиловање и остала са овим изгубљеним правима може министар војни позивати у року од пет година једном годишње до 60 дана ради обављања разних послова, као што је осигурање граница, за рад на оправци и изградњи разних утврђења за потребе војске, затим за рад у војним радионицама и заводима, изградњу путева, регулацију река и других јавних послова. Закон треба да ступи на снагу кад га краљ потпише.

Министар војни ђенерал Божић Терзић на 53. редовној седници Народне скупштине, 12. септембра 1916. године, поднео је Предлог закона о изменама и допунама Закона о устројству војних судова. То је потребно ради проширења надлежности војних судова у личном погледу и на офицере, који су према постојећим законима потпадали до тада за све кривице уопште под надлежност редовних војних судова. Изменама се предвиђа формирање преких војних судова за суђење официрима, код дивизијских, затим њима равним и свим вишим командама, за суђење подофицирима, капларима, редовима и осталим лицима која потпадају под надлежност ових судова. Преки војни судови суде по нарочитим одредбама прописаних за њих и чине их пет судија, од којих је најстарији по чину председник, а деловођа, уколико нема активних или резервних официра, може бити сваки свршени правник, војни обвезник. Састав суда одређује надлежна команда у сваком појединачном случају и чине га: ако је окривљени потпоручник потпоручник, поручник, два капетана и виши официр, ако је окривљени поручник два поручника, два капетана и један виши официр, ако је окривљени капетан три капетана исте или више класе и два виша официра и ако је окривљени виши официр пет виших официра истог или старијег чина од чина окривљеног. У састав преког војног суда за подофицире, капларе, редове и сва остала лица која потпадају под надлежност преких војних судова, улазе четири официра и један подофицир који не сме бити млађи по чину од окривљеног.

Указана је и потреба да се унесу извесне измене у постојећем Законику о поступку војних судова у кривичним делима од 15. фебруара 1901. године. Закључено је да је у интересу војне дисциплине и у циљу општег јавног поретка потребно омогућити војним судовима суђење и расправу тежих злочиначких дела и у случајевима када кривац није у рукама власти. Предлагач Закона се руководио потребом да се у интересу реда, дисциплине и сигурности војске за време борбе или док се она налази пред непријатељем, прошири лична и стварна надлежност суда, и то прва на офицере, а друга и на грађанска лица становнике непријатељских области само за дела која

су изричито наведена у Закону и она дела која у јачој мери угрожавају дисциплину, ред и сигурност војске пред непријатељем и која због своје тежине повлаче могућност смртне казне. Зато је представљен Предлог закона о изменама и допунама у Законику о поступку војних судова у кривичним делима, који је поднело Судско одељење Министарства војног. У четвртог одељку Закона уместо наслова „О извиђању кривица одбеглих или сакривених оптуженика“ ставља се наслов „О ислеђењу и суђењу кривица одбеглих или сакривених лица“. Предвиђено је ислеђење кривице по свим кривичним делима кад се окривљени не може да пронађе и ухвати или је касније у току ислеђења побегао. За њим се истовремено расписује и потерница у „Српским новинама“ и „Службеном војном листу“. Уколико се утврди да постоји кривица, надлежни старешина доноси решење и предмет доставља војном државном тужиоцу, а он са својом тужбом надлежном војном суду. Оптуженима у одсуству се може судити само за злочине који вређају ред и дисциплину војске или постојећи јавни поредак. Решење о томе у миру доноси министар војни, а за време рата или мобилизације Врховна команда, ако окривљени припада оперативној војсци, у противном министар војни. Уколико је оптужени одсутан, упућује му се позив преко „Српских новина“ да се јави у року од 30 дана, у противном, суђење се може обавити и у његовом одсуству. Истовремено се позив доставља и оној општини у којој је оптужени у последње време становао. Уколико се не појави или не буде ухваћен, одређује му се бранилац по службеној дужности. Ако је оптужени осуђен у одсуству, он нема право на жалбу, а може је поднети само његов бранилац. Ако се докаже да је осуђени у одсуству за време рата или мобилизације био интерниран или заробљен или без своје кривице доведен у немогућност да се појави, може да тражи поновно суђење. Свака судска пресуде извршује се одмах, како по кривичној тако и по грађанској одговорности. Извршна пресуде објављује се у „Српским новинама“ и доставља његовом заступнику ако га има или најближем пунолетном члану фамилије. Чим се учини дело за које је надлежан преки војни суд, претпостављени старешина наређује да се окривљени писмено саслуша и прикупе најпотребнији докази. Кад преки војни суд добије предмет, допуњује ислеђење уколико је потребно. Кад окривљени има саучесника, суд истовремено ислеђује и њихове кривице. Рад у преком војном суду мора да се заврши за три дана од дана пријема предмета. Ако то није могуће, кривицу расправља редовни војни суд. Преки судови раде без обзира на дан и време. Ако нема погодне зграде, суд ради под ведрим небом. После саслушања окривљеног, суд га удаљује и доноси одлуку. Преки војни суд суди по савести и убеђењу. Одлука суда се прилаже уз записник о саслушању. Преки војни суд изриче само смртну казну. За пуноважност пресуде потребно је најмање четири гласа. Ако четири судије не буду за

примену смртне казне, пресуда се не саставља већ се то уноси у записник и о томе извештава командант, који је оптуженог ставио под суд, ради предаје редовном суду. Уколико је изречена смртна казна, доставља се команданту да се одмах изврши. Он одређује групу за извршење са једним официром и пуковским свештеником ако га има. Официр који је пресуду извршио о томе обавештава команданта, а он редовним писменим путем Врховну команду.

На реду је затим, на истој седници, био Предлог Закона о изменама и допунама у Законнику о потпори војних инвалида и породица погинулих, од рана умрлих или несталих војника, од 10. априла 1914. године, који је предложио народни посланик Урош Ломовић. Он предвиђа да сва лица која се налазе на војној служби од дана мобилизације (мобилизација, концентрација, операција, примирје и демобилизација) па до шест недеља до потпуно завршенеј демобилизацији, која су се, услед рана добијених на бојишту, услед болести или неког другог случаја, вршећи своју дужност онеспособили за рад, ако то није било из лакомислености, односно радњом коју службена потреба није изискивала, или намерним осакаћењем, имају као инвалиди право на новчану помоћ од државе. То се односило и на лица која се не налазе у војној служби као и друга лица, старце и младиће, које су окружне команде или које друге војне или грађанске, државне и општинске власти, из било којих разлога позвале да оставе своје домове и да пођу са војском. Сва потребна документација се доставља првостепеном суду. Суд доноси решење којим лицима даје потпуно или полуинвалидско стање, којим лицима даје ту потпору, која лица одбија и најзад како се потпора дели кад има више лица кад она траже деобу. Суд доноси решење и доставља га министру војном и молиоцу. Суд одређује потпору од дана смрти, а ако се дан не може утврдити од месеца када је лице умрло, погинуло, нестало, било осакаћено и уопште од када је за рад неспособно постало. Официрима ово право важи од дана одласка у пензију, чиме је допуњен Закон од 24. јануара 1896. године.

На 59. редовном састанку Народне скупштине, 20. септембра 1916. године министар унутрашњих дела Љуба Јовановић изнео је Предлог закона о привременом попуњавању чиновничких места за време рата. Главни разлог је била чињеница да се по повратку у Србију попуне упражњена чиновничка места, јер је један број чиновника умро, други погинули, а знатан број се налази на војним дужностима. Већ у првом члану се наводи да ће се на сва чиновничка места, која су упражњена за време трајања рата, било одласком чиновника на војну дужност или на неки други начин, постављати привремено пунолетни српски грађани, који уживају сва грађанска и политичка права, одликују се часношћу и исправношћу у животу, без обзира на стручне квалификације, које се траже специјалним

законима. Они ће бити постављани на предлог министра унутрашњих дела указом Његовог величанства краља. Међутим, изабрано лице у року од месец дана од објаве у „Српским новинама“ мора се изјаснити да ли прихвата да плаћа улог по Закону о пензионом фонду за удовице и децу умрлих чиновника. Имаће исте плате као и чиновници који би били на то место постављени у редовном поступку. Уколико се на место чиновника постави пензионер који је раније имао већу плату, добијаће исти износ. Привремени чиновници постављени на положаје који, по постојећим законима, имају новчане додатке примаће их као и остали чиновници, а плаћаће порез по пореској уредби о разрезу и наплати пореза у ослобођеним и присаједињеним областима Краљевине Србије. Ако је за време рата постављен за привременог чиновника грађанин слободне професије, по изласку из државне службе враћа се на положај са кога је узет за чиновника, не плаћајући никакве таксе. Сваки министар је имао овлашћење да сваког чиновника свога ресора ангажује за време рата привремено на другу службу, а не ону коју стално врши. То важи и за чиновнике којима је закон гарантовао сталност у служби. Они се самостално враћају на своју дужност после указа о демобилизацији, ако их дотле министар већ није вратио на ту сталну службу. Ово је важило и за учитеље, али с тим да се не могу вратити на стално место два месеца пре свршетка школске године. Плате привремених чиновника исплаћиване су из ратних кредита.

Предвиђено је, такође, да се у областима које српска војска заузме од непријатељске територије чиновници постављају по овом Закону, а по решењу Министарског савета може им се дати и већа плата од плате звања које су имали. Али и ти чиновници имају обавезу да плаћају удовички додатак. Овај Закон ће важити годину дана од дана потписа уговора о миру, а за то време сви привремени чиновници морају бити замењени са сталним.

У процесу разматрања поднетих предлога закона на одборима и на седницама Народне скупштине, када се појединачно дискутовало скоро о сваком члану, после таквих расправа на 64. редовном састанку Народне скупштине, 1. октобра 1916. године Одбор за проучавање законских пројеката, после одлуке министра војног који је повукао Предлог закона о изменама и допунама у Закону о устројству војних судова, одлучио је да се разматра јединствено Предлог закона о поступању са лицима која избегавају војну обавезу и службу у војсци у рату отпочетом 1914. године и о изменама и допунама у Закону о поступку војних судова у кривичним делима, што је прихватио и министар војни. Већ у првом члану предвиђено је да су сви српски држављани који подлежу војној обавези, а који се налазе у иностранству и оглашени су привремено или стално неспособним или који нису до тада регулисали војну обавезу, па због тога нису ни добили војни распоред, дужни да се, у року од 40 дана од ступања на снагу овог

закона, јаве надлежним војним властима ради прегледа и распореда на војну службу. Уколико то грађанин не уради, сматраће се да избегава војну службу и предвиђена је казна затвора од пет до десет година и новчана казна од 1.000 до 30.000 динара, према имовном стању и то у корист фонда војних инвалида. Такође је предвиђено кажњавање и саучесника, с тим што је за њих новчана казна од 1.000 до 150.00 динара. Обвезници свију позива и последње одбране, борци или неборци, распоређени или нераспоређени по разним војним командама и војним установама, а који нису ослобођени од позива за војну дужност, затим они који су евентуално ослобођени од позива на војну дужност по разним основама, чиновници, отправници јавних служби свих струка, општински часници, лиферанти и други, регрути и сва прегледана и за војну службу евидентирана лица, официри активни и резервни или у пензији војно-административни чиновници, активни или у пензији или оставци, као и обвезници чиновничког реда, без обзира на године старости и способности за службу, морају се у року од 40 дана од ступања на снагу овог закона јавити војним властима, у противном ће бити кажњени поред затвора предвиђеног у Војно-казненом закону још и новчаном казном од 1.000 до 50.000 динара у корист војног фонда. Њихови саучесници такође, с тим што је новчана казна од 1.000 до 20.000 динара. Кад судска пресуда постане извршна, војни државни тужилац је доставља на извршење надлежној извршној власти. Министар војни издаје потребно наређење да се казна изврши.

ЗАКЉУЧАК

Краљевина Србија као самостална држава први пут у својој историји нашла се у ситуацији да током Првог светског рата буде приморана да 1915. године њена војска и знатан број цивилног становништва напусти земљу. Изведен је јединствени подухват у историји ратовања када је војска са цивилима преко Албаније стигла на острво Крф у Грчкој, како би се опоравила и наставила борбу за повратак у Србију и ослободи је од окупатора. Са војском су се повлачили и народни посланици и исказивали јасно опредељење да се настави рад и у тим околностима, чиме се потврђује континуитет власти Краљевине Србије. На првом месту је била посвећеност српским интересима, али и велико уверење у коначну победу. Зато је уследила одговарајућа законска активност за допуну постојећих закона или доношење нових који су били у функцији решавања важних питања у ратним приликама. О сваком законском предлогу вођена је исцрпна дискусија како би се нашла најбоља решења и за период после завршетка рата и ослобађања земље. Карактеристично је темељно разматрање сваког предлога посланика без обзира на то да ли су опозиција или владајућа

већина. Скоро сви законски предлози усвајани су са великом већином гласова, а изузетно су уважаване и интерпелације народних посланика о појединим важним питањима из живота у земљи и ван ње свих њених грађана. Управо те интерпелације заслужују посебну пажњу и обраду.

ИЗВОР

Стенографске белешке Народне скупштине сазване Указом од 12. јула 1914. године у ванредном сазиву у Нишу, а Указом од 16. јула 1916. године ради продужења седница у вароши Крфу од 42 до 68. састанка, од 28. августа до 9. октобра 1916. године, Крф 1918. године. Штампано у Државној штампарији Краљевине Србије. Библиотека Историјског архива Лесковац.

Summary

Nina Kostić

LEGISLATIVE ACTIVITY OF THE NATIONAL ASSEMBLY OF THE KINGDOM OF SERBIA 1916 IN CORFU

Kingdom of Serbia as an independent state during World War I was forced to retract its army out of country in 1915. Along with army, a large number of civilians went in retreat to leave the occupied country. It was an unique venture in the history of warfare that a complete army, with civilians, left its own territory and went outside to take better position to come back and got rid of the occupiers. Across Albania, Serbian army (and civillians) came finally to Corfu island in Greece, to be recovered at this Greece island and, after that, to continue to fight and return to homeland. With the army retreated and members o Serbian parliament who expressed a clear commitment to continue the work in new unusual circumstances, confirming the continuity of government of the Kingdom of Serbia.

Ивана Груден Милентијевић
Народни музеј Ниш

УДК 94:355.01(497.11)''1914/1918''
623.4(497.11)''1914/1918''

ОРУЖЈЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Апстракт: Српску војску, исцрпљену балканским ратовима, сачекала је нова мобилизације 25. јула 1914. године због објаве рата коју је Аустроугарска упутила Србији. Поред проблема са којима се суочила српска војска, због недостатка оружја које је уништено током ратова са Турском и Бугарском, скоро демобилизација је имала и своје предности. Мобилизација српске војске изведена је врло брзо јер се сваки војник јављао у своју јединицу из прошлих ратова. У таквој ситуацији, Србија је била принуђена да набавља ново оружје или да старо прилагоди новим потребама ратовања.

Кључне речи: Први светски рат, оружје, српска војска

У периоду који је претходио ратовима 1912-1918. године српска држава створила је модерну војску. Творац те професионалне војне формације у Србији био је Краљ Милан Обрановић.¹ Народна војска на основу Уредбе из 1883. године била је подељена на две основне категорије, народну војску и последњу одбрану. Народна војска била је подељена на три позива, од којег су два представљала оперативну војску, а трећи је био задужен за заштиту граница. Последњу одбрану чинили су војни обвезници од 18. до 21. године и од 45. до 50. године живота.²

Оружје српске војске било је савремено, али га је било недовољно да би се њиме наоружала комплетна војска. Овде долазимо до битне разлике у наоружању између позива. Први позив српске војске био је у потпуности опремљен, док се наоружање друга два битно разликовало. Део другог позива није био опремљен савременим оружјем, док је готово цео трећи позив био наоружан застарелим једнометним пушкама.³

¹ Д. Денда, „Српска војска у Првом светском рату (бројно стање, организација, формација и опремљеност)“, Историјске свеске Андрићевог института, свеска 11, Андрићград – Вишеград, 2014, 2.

² С. Скоко, Други балкански рат 1913, књига прва, Београд 1968, 251.

³ И. Груден Милентијевић, *Организација српске војске и објава мобилизације 1914. године*, Ниш, ратна престоница Србије 1914/1915, Ниш, 2014, 94.

Сабља М 1895 је спадала у део редовног оружја којим је била наоружана српска коњица током I светског рата. Израђена је по узору на сабљу пруских официра М 1826, која је у бугарској и турској војсци усвојена као сабља пешадијских официра. Ова сабља заменила је све раније произведене и застареле, којих је средином седамдесетих година XIX века у српској коњици било у десетак модела. У Војсци Србије усталила се пракса да се најбољим свршеним кадетима Војне академије и уручује официрска сабља, и то баш посребрена или позлаћена варијанта овог модела. Сабљу на свечаности поводом завршетка школовања уручује председник Србије или министар одбране. Сабља је стари статусни и симбол официрске части у многим армијама. Све до завршетка I светског рата била је саставни део личног наоружања и опреме официра већине европских и ваневропских армија. Након тога, полако излази из комплекта ратне опреме али се у војсци Краљевине Југославије задржала као статусни симбол официра и старијих подофицира (наредника и наредника-водника). Остале сабље нису у потпуности повучене из употребе, већ је њима наоружана друга линија коњице. Превасходно је то био аустријски модел М 1869, једна од ретких сабљи из претходног наоружања која се није могла подвести под застареле.⁴

Како је међу официрима и даље била у употреби верзија старе сабље М 1869, јавила се потреба за унификацијом оружја. Фирма Солинген је тад понудила производњу редизајниране и пуно лакше сабље М 1895 за потребе официра. Због финансијске кризе у којој је Србија била до 1914. године ово оружје није официјално усвојено.⁵

Официрска сабља М-1895

Артиљеријски нож 1897. је модел који је ушао у оружје српске војске у контексту њене унификације. Овај нож је првенац Војно-техничког завода из Крагујевца кад је у питању хладно оружје. Произведен је по узору на аустријски модел 1853, али је тежински и дизајнерски био прилагођен потребама војске. Овај нож у склопу опреме артиљерије, више је представљао алат него оружје. Као такав, од почетка је био дефицитаран у војсци, тако да

⁴ Б. Богдановић, *Хладно оружје Србије, Црне Горе и Југославије 19-20 век*, Београд 1997, 25.

⁵ *Исто*, 26.

недостатке овог оружја није успела да надокнади крагујевачка производња све до почетка Првог светског рата.⁶

Још пред крај XIX века јавила се потреба за осавремењивањем српског ватреног оружја преласком са једнометних пушака на брзометне. Од 1881. године па надаље српска војска била је опремљена са различитим моделима Маузер пушке. *Пушке система Маузер*, које су увожене у Србију пре I светског рата, произведене су у три модела. Први модел који је испоручен Србији био је *M 1899*. Године 1899 Србија је уговорила увоз ових чилеанских модела из Берлина, и касније Аустрије. Овај модел производио се са мањим изменама све до 1906. године⁷ и у Србију је увезено 90.000 оваквих пушака⁸. Ова количина није била довољна за наоружање целокупне војске, већ је савременим оружјем наоружан само I позив. Наредном моделу који је испоручен Србији у количини од 30.000, *M99/07* отклоњени су недостаци који су уочени на претходном. Како се Србија и даље суочавала са недостатком великог броја пушака, наредни контингент савременијег модела *M 1910* испоручен је 1910. године. Сва три модела са системом маузер, калибра 7мм, биле су у употреби у српској војсци током Великог рата све до повлачења преко Албаније, кад је већи број послат на репарацију. Након рата, уз старе ознаке добиле су и суфикс „С“, који је означавао српски маузер.⁹

Модел једнометки, који је у тренутку производње сврстан међу најбоље у свету, била је пушка система *Маузер-Миловановић M 1880*, у народу познатија као *кокинка*. Ова пушка представљала је прилагођен модела маузерове пушке M1871, чију модификацију је извршио Коста Миловановић, српски генерал и први конструктор оружја. Највећа промена била је у промени калибра и побољшању прецизности. Ова пушка остала је упамћена и по томе да је велика поруцбина спасила компанију колапса.¹⁰ Међутим, муниција за ову пушку била је веома стара. Исте муниције није било у довољним количинама, па је она изгубила своју првобитну вредност и коштала је по две паре за један метак.¹¹ Међутим, она је имала ту несрећу да је произведена у тренутку када се у свету прелази на савременије вишеметне пушке. Током Првог светског рата, покушавано је осавремењавање овог

⁶ Исто.

⁷ R. Ball, *Mauser military rifles of the world*, USA, 2006, 297.

⁸ Б. Богдановић, *Два века пушака на територији Југославије*, Београд 1990, 95 (У даљем тексту: Б. Богдановић, *Два века пушака*).

⁹ Исто, 98.

¹⁰ D. Stoker, J. Grant, *Girding for battle-The Arms trade In a global perspective 1815-1940*, London, 2003, 27.

¹¹ ИАН, лични фонд Стојана Николића, кут. 2, Заповест команданта Комбиноване дивизије I позива О.Бр.4469 од 26.10.1915; SVL, 1912, Нарешење министра војног АСБр. 7375, стр. 252.

некада популараног модела, превођењем на петометни систем и калибар 7 мм. Питање адаптације покренуто је 1902. године, да би се после велике полемике 1906. године адаптација пушака препустила крагујевачком

Кокинка

заводу. До 1911. године адаптирано је 43.000 кокинки које су добиле ново име Маузер-Миловановић-Ђурић М 1880, по управнику пушкарнице ВТЗ потпуковнику Гојку Ђурићу.¹² Иако је половина залиха преведена у овај систем, то није било довољно да се задовоље потребе I и II позива српске војске, па се ипак прибегло увозу брзометки. Део неадаптираних кокинки употребљен је за наоружање трећег позива.¹³

У недостатку савремених пушака, војници трећег позива и последње одбране користили су стару једнометну пушку **Бердан М 1870**, модел 2. Први модел произведен је 1870. по конструкцији америчког оружара, да би га Руси прихватили наредне године са мањим модификацијама.¹⁴ Ове пушке српска војска је први пут добила у тренутку кад кокинке нису подмиривале потребе домаће војске, а држава није била у могућности да обезбеди финансије за набавку новог оружја. У таквој ситуацији, Србија је прихватила да од Русије откупи Бердан II по минималној цени.¹⁵

Русија је 1891. године усвојила модел пушке који се заједно конструисали Сергеј Мосин из Русије и Леон Нагант из Белгије. Пушка је добила име **Мосин-Нагант М91** и представљала је један од најзаступљенијих модела у руској војсци скоро пола века.¹⁶ Уочи избијања Првог светског рата Србија је добила 120.000 пушака из Русије под договором да ће сами финансирати транспорт, и вратити их у стању у ком су примљене ако не дође до њихове употребе.¹⁷

¹² Н. Ђокић, *Производња наоружања у Војнотехничком заводу у Крагујевцу почетком 20. века*, Весник 35, Београд, 2008, 66-67 (У даљем тексту : Н. Ђокић, *Производња наоружања у Војнотехничком заводу*)

¹³ Б. Богдановић, *Два века пушака*, 77-80

¹⁴ J. Walter, *Rifles of the world*, USA, 2006, 51.

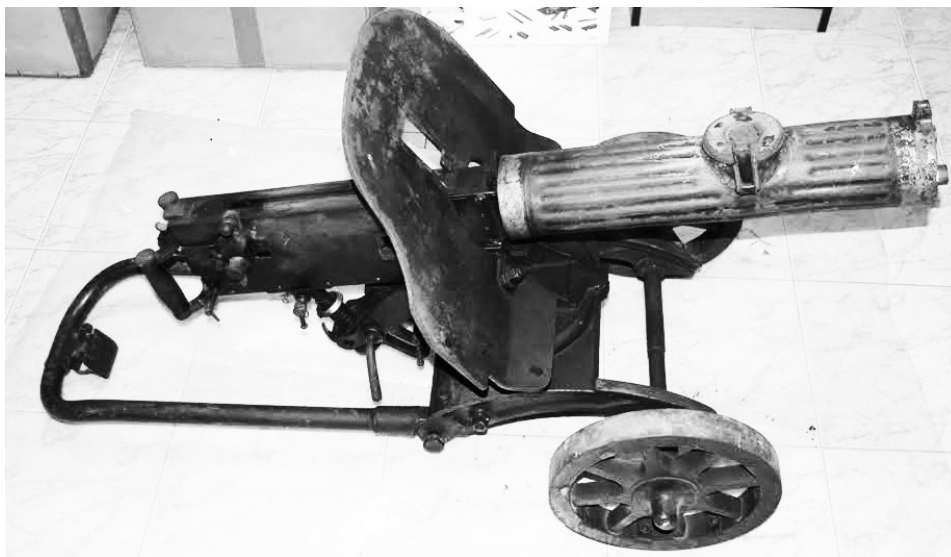
¹⁵ Б. Богдановић, *Два века пушака*, 72-74

¹⁶ F. de Naas, W. van Zwoll, *Bolat action rifles*, USA, 2003, 153.

¹⁷ Н. Ђокић, *Производња наоружања у Војнотехничком заводу*, 68.

Кад су у питању карабини, у српској војсци током Првог светског рата заступљена су 2 модела: карабин маузер М.08 и коњички и артиљеријски модел карабина М.84.¹⁸

Пиштољ који је био најчешће коришћен у Првом светском рату у српској војсци је Нагант 1891 који је увозила из Русије. Од осталих модела који су били заступљени требало би свакако поменути лугер, са знаком да никад није уврштен у званично оружје због високе набавне цене у односу на руски Нагант, али су га официри често куповали сами. Лугер је прихватила немачка војска, па су по угледу на њу многе мање државе прихватиле овај пиштољ. Током Првог светског рата остаће упамћен као један од најпознатијих модела пиштоља и стећи славу скоро као и чувене пушке система Маузер.¹⁹ Лугер је од 1900. до 1914. године произведен у шест модела, усавршавањем сваког

Максим

претходног. Модел који је произведен 1906. године представља последњи редизајн овог пиштоља. Од те године до данас дизајн овог пиштоља је остао исти.²⁰ Руби је представљао копију некадашњег „Колта“, а производио се у више од 50 фабрика широм Француске и Шпаније. Ови пиштољи се јављају у српској војсци после њене реорганизације на Крфу и помоћи у наоружању која је стигла из Француске.²¹

¹⁸ Б. Богдановић, *Наоружавање српске и црногорске војске од XVIII до XX века*, Зборник историјског музеја Србије бр. 31, Београд 2003, 179 (У даљем тексту : Б. Богдановић, *Наоружавање српске и црногорске војске*)

¹⁹ Б.Богдановић, *Од Франкота М 1871 до Нагана М1891*, *Метак*, 6, Београд 1990, 7-9.

²⁰ М. Васић, *Сви пиштољи и револвери света*, Београд 1985, 162-163

²¹ *Исто*, 225

Што се тиче митраљеза у српској војсци током Првог светског рата, можемо говорити о два конкурентна модела: Лугеров *максим* и аустријски *шварцлозе* (Schwarzlose). Упоредна испитивања вршена су у Крагујевцу, Краљеву и Чачку, да би се на крају министар војске 1908. године одлучио за куповину митраљеза система *максим М.09*. Услов Србије за поручивање максима било је отклањање замерки које је на митраљез дао министар војни Степа Степановић. Након отклањања замерки, Србији је испоручено у два наврата 250 митраљеза система максим, од чега је било 108 употребљивих на почетку Првог светског рата.²²

Од модерних артиљеријских оруђа располагало се пољским брзометним топовима система Шнајдер – Кане М 1907 и М 1907А, калибра 75 mm. Поред тога, био је коришћен и један број турских брзометних топова марке Круп М.03, калибра 75 mm. Ове топове користила је турска војска у Првом балканском рату, током ког је српска војска заробила више комада и користила их касније у Првом светском рату.²³ До избијања Првог светског рата од ових топова биће оспособљена у радионицама Војнотехничког завода у Крагујевцу. У наоружању оперативне војске било је и *спорометних брдских батерија Дебанж М.85 калибра 80 mm* са по шест топова,²⁴ спорометне хаубице М.97, калибра 120 mm, спорометних пољских мерзера М.97, калибра 150 mm, 17 спорометних дугачких топова, калибра 120 mm и 65 застарелих оруђа у градском опсадном парку. Крајем 1914. и почетком 1915. године за одбрану обале од аустроугарских монитора српској војсци стављене су на располагање савезничке тешке морнаричке батерије и минерски одреди. Руска батерија имала је два топа калибра 152 mm, француска три топа калибра 140 mm, док су четири енглеске батерије биле наоружане са по два морнаричка топа калибра 120 mm.²⁵

Ово наоружање српске војске задржано је све до доласка на Крф, кад је установљено да је највећи део оружја уништен преласком преко Албаније. На савезничкој конференцији у Шантију, 12. марта 1916. године, пуковник Петар Пешић је изнео податке о тренутном стању српског наоружања: сачувано је свега 20.000 брзометних пушака, мали број митраљеза и око 20 пољских топова, међутим, сав материјал је у таквом стању да се не може употребити пре него што се поправи у некој од савезничких земаља. Снабдевање српске војске на Крфу вршила је искључиво савезничка војска.²⁶ Српско оружје послато је на поправку, а из Француске је стигла

²² Б. Богдановић, *Наоружавање српске и црногорске војске*, 177-179

²³ М. Пековић, И. Мијатовић, *Артиљеријска и оклопна средства у екстеријеру војног музеја*, Београд, 2009, 41.

²⁴ Коришћени су до 1915. Године, *Исто*, 51

²⁵ Д. Денда, *Српска војска у Првом светском рату*, Историјске свеске бр.11, Андрићев институт, 2014, 5.

²⁶ П. Луковић, *Неколико података о изложеним пушкама српских војника у војном музеју са солунског фронта (1916-1918)*, Весник бр.11-12, Београд 1966, 211

војна помоћ у виду наоружања, отприлике истовремено кад је извршена реорганизација српске војске (прва половина 1916. године).

Попис литературе:

Богдановић Бранко, Два века пушака на територији Југославије, Београд, 1990.

Богдановић Бранко, Хладно оружје Србије, Црне Горе и Југославије 19-20 век, Београд, 1997.

Васић Милош., Сви пиштољи и револвери света, Београд, 1985.

Груден Милентијевић Ивана, Организација српске војске и објава мобилизације 1914. године, Ниш ратна престоница Србије 1914/1915, Ниш, 2014.

Денда Далибор, „Српска војска у Првом светском рату (бројно стање, организација, формација и опремљеност)“, Историјске свеске Андрићевог института, свеска 11, Андрићград – Вишеград, 2014.

Ђокић Небојша, Производња наоружања у Војнотехничком заводу у Крагујевцу почетком 20. века, Весник 35, Београд, 2008.

Луковић П., Неколико података о изложеним пушкама српских војника у војном музеју са солунског фронта (1916-1918), Весник бр.11-12, Београд, 1966.

Скоко Саво, Други балкански рат 1913, књига прва, Београд, 1968.

Ball Robert, Mauser military rifles of the world, USA, 2006.

De Haas Frank, Van Zwoll Wayne, Bolat action rifles, USA, 2003.

Stoker Donald, Jonathan Grant, Girding for battle-The Arms trade In a global perspective 1815-1940, London, 2003.

Walter John, Rifles of the world, USA, 2006.

Извори:

Историјски архив Ниш, лични фонд Стојана Николића.

Summary

Ivana Gruden Milentijević

THE WEAPONS OF SERBIAN ARMY IN WORLD WAR I

In the period that preceded the 1912-1918 wars Serbian state built a modern army. The creator of that professional military formacy in Serbia was King Milan Obranović. National army was divided into three calls, of which two represented the operational army and the third was in charge of border

protection. Last Defense consisted of conscripts from 18 to 21 and from 45 to 50 years of age. The Weapons of Serbian army was modern, but there wasn't enough if it for Completely army to be armed. In the absence of opportunities for procurement of new weapons, Serbia was enforced to correction single-shot system in rapid-fire system, so that the traditional model of Koka Milovanovic, which is considered to be one of the best single-shot rifles processed into several-bullets system. Part of the third call remained armed with obsolete single-shots. The mostly used gun in the Serbian army in World War I was Nagant 1891, which Serbia imported from Russia.

Among other models that were in use in that period the luger definitely ought to be mention, noting that it had never been included in the official weapons because of the high purchase price. As for the machine-guns in the Serbian army during the First World War, we can talk about two competing models: Luger's maxims and Austrian Schwarzlose. After the test, Serbia opted for a system of machine-guns maxims of which 108 were usable at the beginning of the First World War.

Having in mind that during the WWI about 370.000 Serbian soldiers were killed, and that Serbian army during the retreat accross Albania certainly lost a lots of usable weapon, it is a real chance that museums in Serbia possess specimens of weapons from that period and that they, through the displays or scientific analysis lead to the creation of a more complete picture of the Serbian army in that period.

Небојша Ђокић

Центар за војно-политичке студије
Београд

УДК 94(497.11)''1915/1918''
355.1(497.2)''1915/1918''
355.48(497.11:497.2)''1915/1918''

БУГАРСКЕ ВОЈНЕ ЈЕДИНИЦЕ У САСТАВУ МОРАВСКЕ ВОЈНО-ИНСПЕКЦИЈСКЕ ОБЛАСТИ

Апстракт: У раду је обрађен развој окупацијског система у Моравској ој области током Првог светског рата. Дат је преглед бугарских војних јединица које су формацијски састав снага задужених за окупациони систем у овој области.

Кључне речи: Моравска а област, Први светски рат, Србија, Бугарска, бугарска окупација 1915–18. године, Бугарска војска, Ниш, Лесковац, Пожаревац, Ћуприја, Пирот

Овај чланак је посвећен једном од проблема бугарског учешћа у Првом светском рату, а који је обично остајао непримећен од стране историчара, и српских и бугарских. Реч је о окупационим снагама са којима су Бугари располагали у Моравској војно-инспекцијској области. Код нас у Србији се тиме нико није бавио. Слична је ситуација и у Бугарској. До сада једини публиковани радови на ову тему су настали као резултат пионирских истраживања Димитра Минчева.¹ Ма колико националистичко обојени, радови Минчева су неоспорно битни, јер обрађују тему која је до скоро била практично непозната. Ипак, вероватно до сада најзначајнији помак у истраживању не само бугарских снага у Моравској ој области него и саме те области, као и Македонске е области, јесте недавно одбрањена докторска дисертација Мартина Велкова „**Българското**

¹ Д. Минчев, *Участие на българи от Македония в Допълняющия македонски полк и Втора окупационна бригада през Първата световна война (1915– 1918 г.)*, Военноисторически сборник, 1988, № 2; Исти, *Народната милиция във Вардарска Македония през Първата световна война*, Векове, 1989, № 5; Исти, *Участието на населението на Македония в българската армия през Първата световна война 1914–1918*, София 1994, 123 – 178. Текстови Минчева су националистички обојени, али ипак обилују масом до сада непознатих података. Од старијих радова треба поменути само: Аноним, *42 пехотен полк във войната за обединение на българското племе (1915 – 1918 г.)*, София 1929, 71 – 73.

военноадминистративно управление в Поморавието, Косово и Вардарска Македонија, 1915 – 1918 г.² Нажалост, ова дисертација, колико је нама познато, још увек није објављена.

Улазак Бугарске у рат на страни Централних сила озваничен је 24. августа 1915. године потписивањем четири одвојена споразума између Бугарске и других учесника у коалицији. У оквиру тајног договора са Немачком, „гарантује се Бугарској добијање и анексија“ целе Вардарске Македоније и српске територије до реке Мораве. Тачна граница је одређена линијом „ушће Мораве у Дунав као полазна тачка, река Велика Морава до споја Бугарске Мораве и Српске Мораве;³ од тог места (Града Сталаћа) линија разграничења прати вододелницу сливова ове две реке, прелази преко гребена [Скопске] Црне горе, прелази Качанички теснац и излази на гребен Шар планине где достиже границу Сан Стефанске Бугарске.⁴

Окупиране територије су организоване у две војно-инспекције области: Моравску, са седиштем у Нишу, и Македонску у област са седиштем у Скопљу. Прва је обухватала освојене територије у границама Србије до 1912. године, а друга Македонију са Призреном и Приштином.

Интересантно је да су Бугари, премда су практично извршили анексију споменутих територија, на њима успоставили окупациони систем. Наиме, окупација је привремено поседање и држање дела или целе територије једне државе оружаним снагама друге државе и успостављање окупационих власти на њој. По међународном ратном праву, за време окупације није дозвољено вршити територијалне промене (анексије) на окупираном подручју нити стварање нових држава. У пракси је међународно ратно право често кршено тако што је окупирана територија једноставно припојена окупатору и на њој успостављена власт, као и на територији државе која је извршила окупацију. У овом случају, премда је територија анкетирана није успостављена власт идентична оној у „старој“ Бугарској. Урађено је нешто друго, шта се такође често радило у супротности са међународним ратним правом, а то је стварање цивилне управе под војном контролом. Дакле, није

² Ова дисертација је заиста изванредна кад је реч о Моравској војно-инспекцијској области, али је прилично необјективна кад је реч о Македонији. Ни Велков није могао да избегне стереотипе из бугарске историографије кад је реч о Македонији. Интересантно је да ни он, као ни остали бугарски историчари практично и не спомиње четнички покрет у окупираној Македонији, јер се то не уклапа у тезу о „бугарској“ Македонији. Захваљујући близини фронта, четнички покрет је скоро све време рата (осим у време Топличког устанка) био јаче развијен у Македонији него у Србији у границама пре балканских ратова.

³ Тј. Лужне и Западне Мораве. Спој ове две реке је код Сталаћа.

⁴ *Българска военна история. Подбрани извори и документи. Том 3*, Софија 1986, 58. У току ратних операција бугарске трупе су прешле линију разграничења одређену уговором и заузеле су Призрен и Приштину.

извршена класична анексија. Иначе, војна контрола на окупираном подручју се врши најчешће специјалним формацијама, посадним јединицама, полицијским, жандармеријским, квислиншким и, ређе, оперативним јединицама окупатора.

Окупациони систем у Моравској и Македонској области је настао са истим циљем, али се развијао на различите начине. У Моравској ој области се од почетка градио централизовани систем подељен на бригадне, пуковске и батаљонске зоне одговорности. Такав централизовани систем ће се у Македонији појавити тек знатно касније.

Већ у току борбених дејстава, 5. новембра 1915. године, командант 1. армије генерал – потпуковник Климент Бојацијев (Климент Бояджијев) послао је телеграм у штаб Штаб активне армије Војске (Штаба на Действащата армия скраћено ШДА), у коме је предложио да се цела окупирана територија подели у четне, батаљонске и пуковске зоне одговорности, а све у сврху одржавања реда, за шта би били одговорни командири и команданти надлежних јединица. Бојацијев је предложио да за тај задатак употреби треће бригаде дивизија у саставу своје армије.⁵ Његов предлог је прихваћен и 13. новембра за окупационе снага су одређене трећа бригада 1. софијске и 6. бдинске дивизије, и то тако да права запоседне јужну, а друга северну територију Поморавља. Штаб 3. бригаде 1. дивизије је смештен у Нишу, а штаб 3. бригаде 6. дивизије у Параћину. Одређени су и гарнизони у којима је требало да се сместе трупе. Команданти бригада је требало да самостално одреде зоне одговорности потчињених пукова, а команданти пукова зоне одговорности потчињених батаљона.⁶ Сваки од команданата је морао да зна тачне границе одређених им зона одговорности,⁷ као и задатке које је морао да извршава.⁸ У састав 3. бригаде 1. софијске дивизије улазили су 41. и 42. пешадијски пук. Њихова окупациона подручја су била: штаб 41. пука и један батаљон у граду Нишу и по један батаљон у Алексинцу и Белој Паланци; штаб 42. пука са једним батаљоном налазио се у Лесковцу, а по један батаљон у Куршумлији и Врању. Трећа бригада 6. бдинске дивизије се састојала од 51. и 52. пешадијског пука. Њихова окупациона подручја су била: штаб 51. пука са једним батаљоном у Параћину, један батаљон у Зајечару и један у Брзој Паланци. У Пожаревцу се налазио штаб 52. пука, са једном батаљоном, а још по један батаљон је покривао подручја Свилајнца и Кучева. Батаљонске зоне одговорности су даље подељене на четне зоне одговорности.⁹

⁵ ДВИА, ф. 40, оп. 1, а. е. 76, л. 27 – 28.

⁶ Код Бугара батаљон се назива дружина.

⁷ У бугарским документима се употребљава термин окупационни район, тј. окупациони рејон. С обзиром на то шта стварно представљају ти окупациони рејони, најприближнији наш термин би био окупациона зона одговорности.

⁸ ДВИА, ф. 1548, оп. 1, а. е. 6, л. 1.

⁹ ДВИА, ф. 1548, оп. 1, а. е. 6, л. 1, 3, 14 – 16.

Морамо дати неке напомене у вези са овим трећим бригадама у дивизијама. Свака бугарска дивизијска област давала је при мобилизацији по два резервна пешадијска пука. Они су носили називе по бројевима од 41 до 60. Пукови су имали по 4 батаљона и једну нестројеву чету. Пукови из једне дивизијске области формирали су 3. бригаду пешадијске дивизије дејствујуће војске. Формација и наоружање су били идентични као и код пешадије дејствујуће војске. Дејствујућа и резервна војска попуњавана је обвезницима истих година старости (24 до 40) али је дејствујућа војска имала и свој стални кадар тј људе од 21 до 23. године а резервна војска није имала свог сталног кадра. У дејствујућој војсци је било изведено потпуно здруживање по дивизијама које су уведене у армијске инспекцијске команде док су у резервној војсци највеће јединице биле бригаде. Од пукова у Моравској инспекцијској области 41. пук је мобилисан у Софији, 42. пук у Цариброду (данашњи Димитровград) и Орханији, 51. пук у Видину и Белоградчику и 52. пук у Орехову и Враци.¹⁰

У међувремену, главнокомандујући бугарском армијом генерал – мајора Никола Жеков (Никола Жеков), издао је у Ћустендилу 17. новембра 1915. године наређење о формирању Моравске области (*Моравска военноинспекционна област*).¹¹ Задатак јој је био да обједини војну и цивилну власт у Моравској административној области. Званично је формирана 6. децембра 1915. године са штабом у Нишу.¹² За првог начелника области (генерал-губернатор) постављен је генерал лајтнант Васил Кутинчев.

О намерама окупационих трупа најбоље говори наређење команданта 3. бригаде 1. дивизије пуковника Кирилова потчињеним јединицама, издато 30. новембра 1915. године и које гласи: „1. Всички пленници, заловени с оружје в рѣка в тила на армията, да се застрелват на място. 2. Да се предупредят селата, че ако в тях се случат нападения срещу наши войници, то те ще бъдат изгорени. Селата, в които са станали такива нападения, да се изгорят. В подозрителните села да се оставят караули. По езекутиране на подобни села, да се действува своевременно и особено енергично“.¹³

Током јануара 1916. године дошло је до прегруписавања снага у Моравској војно-инспекцијској области пре свега зато што су немачке јединице највећим делом напустиле окупиране територије које су држале, а што је постало чињенично стање 6. јануара 1916. године. До крупнијих промена

¹⁰ Обавештајни одсек оперт. одељења Врховне команде, *Кратак преглед снаге Бугарске војске у 1915. години*, Крагујевац 1915, 3- 5, 14, прилог 3, прилог 8.

¹¹ ДВИА, ф. 1548, оп. 1, а.е. 109, лист 237 – 239, Заповед № 87 по Действащата армия за формирани на Моравска и Македонска областни военни инспекции и назначаване на техни началници. 17. ноем. 1915 г.

¹² *Главно управление на архивите. Българите от западните покрайнини*. Университетско издадателство “Св. Кл. Охридски”, София 2005.

¹³ ДВИА, ф. 1548, оп. 1, а. е. 6, л. 5.

је дошло углавном у северним деловима инспекцијске области, где су јавећим делом и биле смештене немачке јединице. На југу је било само мањих премештања јединица. Пошто су повучени и етапни пукови, морале су две бригаде одређене за окупацију да преузму и њихове задатке.¹⁴

Дислокација окупационих јединица 31. јануара 1916. године била је следећа: штаб 3. бригаде 1. дивизије се и даље налазио у Нишу; у зони одговорности 41. пука само је ојачан гарнизон у Нишу и уместо у Белој Паланци команда батаљона је премештена у Пирот, без промене зоне одговорности тог батаљона. Штаб 42. пука је привремено премештен из Лесковца у Врање. Из Параћина штаб 3. бригаде 6. дивизије привремено је премештен у Зајечару. Штаб 51. пука са једним батаљоном налазио се у Пожаревцу, док су се по један батаљон налазили у Свилајнцу и Кучеву. По једна чета из сваког батаљона 51. пука је привремено деташована у гарнизон у Нишу и од њих је формиран комбиновани батаљон. Штаб 52. пука привремено је смештен у Зајечару. Команде батаљона 52. пука су биле у Зајечару, Параћину и Брзој Паланци. За заштиту обале Дунава од Текије до Кладова послата је чета из 19. граничног батаљона и додељена је једна спорометна батерија.¹⁵

Већ крајем 1915. и у првој половини 1916. године многе бугарске јединице су се истакле у злочинима над српским цивилним становништвом. Нарочито се у злочинима истакао 42. пешадијски пук из поменуте 3. бригаде 1. софијске дивизије, који је одговоран за злочине у Сурдулици. Акцијом су руководили командант пука пуковник Петар Калканциев (Петър Калканджиев),¹⁶ командант 3. батаљона истог пука мајор Петар Илков (Петър Илков),¹⁷ командир 10. чете и командант Сурдулице потпоручник Стојан Јуруков (Стоян Јуруков), потпоручник Нестор Симеонов (Нестор Симеонов) из етапне јединице такође стациониран у Сурдулици итд. Не треба заборавити да је главно мобилизацијско место 42. пука био Цариброд, тј. данашњи Димитровград.

Овакав распоред јединица, са мањим дислокацијама, остао је на снази све до лета 1916. године. До промена долази јуна–јула 1916. године, када треће бригаде 1. и 6. дивизије одлазе на активна војишта где су биле неопходније него на окупационом подручју. Још у време припрема за упућивање споменутих бригада на војиште, 1. јуна 1916. године, Штаб активне армије телеграмом је питао начелника Моравске војно-инспекцијске

¹⁴ ДВИА, ф. 1548, оп. 1, а. е. 6, л. 6.

¹⁵ ДВИА, ф. 1548, оп. 1, а. е. 6, л. 73.

¹⁶ Петар Калканциев је био и командант Лесковца.

¹⁷ Петар Илков је био и командант Врања.

¹⁸ R. A. Reiss, Sourdoulitza, rapport présenté au G.Q.G. de l'armée serbe, Paris 1919, 7 – 10; J. Хаци – Васиљевић, *Бугарска зверства у Врању и околини 1915-1918*, Нови Сад, 31 – 118.

области генерал-лајтнанта Кутинчева (Кутинчев) који је, по његовом мишљењу, неопходни минимум трупа за успешно обављање задатака на окупираним територијама. Кутинчев је одговорио да су неопходна 4 пешадијска пука са по 4 батаљона.¹⁹

Штаб активне армије је 15. јуна 1916. године обавестио генерал-лајтнанта Кутинчева да се за окупационе трупе одређују 2. коњичка бригада (два пука са укупно осам ескадрона); 9. маршевски пук од два пешадијска батаљона са по 4 чете; 9. ополчењски пук од три батаљона. Осим тога, у саставу окупационих снага ће остати и неки други мањи делови, са еквивалентом снаге од пет батаљона, као и осам коњичких ескадрона и једна спорометна батерија. Штаб активне армије је признао Кутинчеву да два пешадијска пука имају превише слабо бројно стање (свега 5 батаљона) и зато наређује да се код две одлазеће бригаде изврши попуна чета до бројног стања од 200 људи, а да људство које претекене остане на окупационом подручју за попуну окупационих трупа.²⁰ Кутинчев овим није био задовољан јер је уместо одузетих 48 чета за узврат добио само 18 чета и 8 коњичких ескадрона. Због тога је инсистирао да му се пошаљу два ополченска од 3 батаљона (по 4 чете сваки), и то као минимум. Штаб активне армије није прихватио овај његов захтев сматрајући да ће окупационим снагама након пристизања предвиђених појачања стајати на располагању 8.730 људи и да ће то бити сасвим довољно за извршење постављених задатака.²¹

Ополчењски пук је био део ополчења које је имало само своју пешадију. Ополчење се делило на I и II позив. У I позиву ополчења служили су људи од 41. до навршене 44. године, а у II људи од 45 и 46 година. Први позив ополчења је по потреби могао да ојача дејствујућу и резервну војску и да се употреби и ван земље, док се други позив употребљавао само у унутрашњости Бугарске. По проглашењу ратног стања, сваки пуковски округ је формирао по један батаљон, тако да је у једној дивизијској области формирано по 4 батаљона, тј. укупно један ополчењски пук. Чете у I позиву су бројале 160 до 250 људи, а у II позиву 100 до 160 људи. Ополчење је било наоружано пушкама Берданкама. У Моравској војно-инспекцијској области су употребљавани ополчењски батаљони I позива.²²

Упорни захтеви генерала Кутинчева да му се пошаљу појачања нису остала без резултата, али уместо два пешадијска пука додељена су

¹⁹ ЦДА, ф. 1637 К, оп. 1, а.е. 7, л. 25.

²⁰ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 573, л. 88 – 89.

²¹ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 573, л. 93 – 95.

²² Обавештајни одсек оперт. одељења Врховне команде, *Кратак преглед снаге Бугарске војске у 1915. години*, Крагујевац 1915, 15.

му само два батаљона: 1. батаљон 6. маршевског пука и 4. батаљон 1. ополчењског пука. По новој окупационој организацији Моравске војно-инспекцијске области, укинуте су бригадне окупационе зоне одговорности, а четири пуковске окупационе зоне одговорности су сведене на две. У зону одговорности 9. ополчењског пука су улазили Нишки, Врањски и Пиротски округ, а у зону одговорности 9. маршевског пука Зајечарски, Неготински, Пожаревачки и Ћупријски округ. Штаб 9. ополчењског пука, заједно са 4. батаљоном, налазио се у Нишу, док се штаб 9. маршевског пука (са једном четом тог пука) налазио у Пожаревцу. Због недовољног броја војника, у мањим местима се више није налазила цела већ пола или само четвртина чете.²³ Напоменимо да је по тадашњој бугарској војној терминологији „четвртина чете“ у ствари вод. Дакле, по мањим местима су распоређивани вод или два вода.

Ова организација се одржала до јесени 1916. године. Нове промене у саставу и дислоцирању окупационих снага су наступиле 3. октобра 1916. године. Повучени су 2. коњичка бригада и 9. ополчењски пук, а на њихово место су доведени 11. ополчењски пук и други слабији ополчењски и допунски делови. Задржана је подела на две пуковске зоне одговорности.²⁴

Када је крајем фебруара 1917. године избио оружани устанак, састав трупа је био следећи: 9. маршевски пук са два батаљона и укупно 2.973 војника је давао гарнизоне у 19 регионалних и окружних центара, а 11. ополчењски пук од пет батаљона са 3.349 људи је давао 25 гарнизона. Поред тога, у Моравској војно-инспекцијској области налазили су се 2. митраљески ескадрон 10. коњичког пука²⁵ са 87 људи, једна спорометна батерија од 8 оруђа са 170 људи и комбиновани полуескадрон 2. коњичке бригаде са 47 војника и 48 коња. Укупно је у Моравској војно-инспекцијској области било од окупационих снага 6.626 људи, 4 митраљеза и 8 спорометних топова.²⁶ Генерал Кутинчев је био потпуно у праву да је ово било више него недовољно да се ефикасно покрије територију у условима кад је огромна већина становништва била непријатељски настројена према окупационим властима.

За угушење устанка доведене су јединице са фронтова и из Старе Бугарске али су углавном, скоро све, након завршетка операција враћене на првобитна места базирања. Устанак је показао да је била неопходна озбиљна

²³ ДВИА, ф. 1548, оп. 1, а.е. 3, л. 66 – 67. Термините „полурота“ и „четврт рота“ са вече излезли от употреба названия, които съответстват на сегашните два взвода и един взвод.

²⁴ ДВИА, ф. 1548, оп. 1, а.е. 3, л. 101 – 102.

²⁵ 2/10 картечен ескадрон.

²⁶ ЦДА, ф. 1637К, оп. 1, а.е. 7, л. 24.

реорганизација окупационог система у Моравској војно-инспекцијској области. Бугарска контраофанзива је започела 12. марта 1917. године под командом генерала Александра Протогерева (Александър Протогеров) и пуковника Петра Дрвингова (Петър Дървингов), а у којој су учествовале и снаге ВМОРО на челу са Танетом Николовим (Тане Николов).²⁷

Већ почетком априла 1917. године извршени су први кораци у тој реорганизацији постављањем новог командног органа – командант окупационе војске.²⁸ Истовремено, од два ополчењска батаљона раније придодата као појачање 11. ополчењском пуку формиран је нови, 12. ополчењски пук. Након тога је 10. априла 1917. године у Нишу, од 9. маршевског пука и 11. и 12. ополчењског пука, формирана пешадијска бригада под именом Окупациона бригада (*Окупационна бригада при Моравската военоинспекционна област*).²⁹ На тај начин поново су обновљене две бригадне зоне одговорности. Зона одговорности Окупационе бригаде обухватала је Пожаревачки, Неготински, Ћупријски и Зајечарски округ, као и део Нишког округа без Прокупачког и Куршумлијског среза на левој обали Јужне Мораве, јужно од Малог Јастрепца. Ова два среза (Куршумлијски и Прокупачки), као и Врањски и Пиротски окрузи потпадали су под зону одговорности Ополчењске бригаде.³⁰

Дотадашњи начелник области генерал Васил Кутинчев смењен је са дужности 6. маја 1917. године и пензионисан. На његово место је постављен генерал мајор Александар Протогеров.³¹

Окупацијски систем у Моравској војно-инспекцијској области свој коначни облик је почео да добија јуна–јула 1917. године. Ополчењска бригада излази из састава окупацијских снага ове области, али пристиже већи број допунских батаљона од којих су формиран комбиновани пукови. Територија Моравске војно-инспекцијске области је подељена у три бригадне зоне одговорности. Штаб 1. бригаде се налазио у Ћуприја. Зона одговорности ове бригаде се састојала од зона одговорности 4. и 12. ополчењског пука и 32. допунског батаљона. Штаб 2. бригаде се налазио у Нишу,³² а њена зона одговорности се састојала од зона одговорности 11. ополчењског пука и 2., 15., 28. и 30. допунског батаљона. Штаб 3. бригаде се налазио у Лесковцу, а њена зона одговорности се састојала од

²⁷ Кръстьо Манчев, *История на Сърбия*, София 1999, 264 – 269.

²⁸ Началник на окупационните войски. ДВИА, ф. 1548, а.е. 3, л. 147.

²⁹ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а. е. 695, л. 36.

³⁰ ДВИА, ф. 1548, а.е. 3, л. 147 – 148.

³¹ Милен Куманов, *Българо – турски военни отношения през Първата световна война (1914-1918): Сб. от документи*, Централен военен архив, София 2004, 426.

³² Командант бригаде је био пуковник Илија Раев.

зона одговорности 1. и 2. комбинованог пука. Формирана је и непосредна заштита пруга са штабом у Нишу.³³

Потреба да се бори против постојећег четничког покрета довела је до организовања широке обавештајне мреже, због чега је при команди сваког батаљона формирано и обавештајно одељење (разузнавателни бюро).³⁴ За гоњење српских одреда формиране су посебне, мобилне контрачете, као и герилски одреди. Од октобра 1917. године окупациони систем је унифициран и добио је свој коначни облик. Батаљонска обавештајна одељења, контрачете и планински водови су распоређени у планински батаљон (*Планинска дружина при моравската военноеинспекционна област*), формиран 1. октобра 1917. године, који је у себи интегрисао 20 обавештајних одељења, планинску чету и 60 планинских водова. Поред тога, у свом саставу је имао и 4. и 5. спорометну батерију.³⁵ Ова организација окупационих снага у Моравској војно-инспекцијској области је остала непромењена до краја рата.

Већ након месец-два смењен је са дужности генерал Протогеров, након чега га је мењао као в. д. начелника пуковник Стефан Тасев, који је 15. августа 1917. године унапређен у чин генерал-мајора. На место начелника је 30. децембра 1917. године постављен генерал Стефан *Нерезов*, док је *Тасев* посављен за његовог заменика. *Нерезов* је на тој дужности остао до јула 1918. године, када је постављен за команданта 1. армије.

Штаб области је 9. јула 1918. године предислоциран у Софију, премада је област функционисала све до 29. септембра 1918. године. Расформирана је тек 31. децембра 1918. године.

Summary

Nebojša Đokić

BULGARIAN MILITARY UNITS WITHIN MORAVIAN MILITARY INSPECTION AREA

Moravian region or Moravian military inspection area was established by order of Kyustendil on November 17, 1915 Chief of Bulgarian Army during World War Major General Nikola Zhekov. Its headquarters is in the city of Nis. In Moravian region includes all territories conquered by the Bulgarian Army in Serbia in its borders until 1912, according to secret Bulgarian-German Agreement. The order until the end of the war, unite the military and civilian authorities in

³³ НА-БАН, ф. 73К, оп. 1, а.е. 2158, л. 8 – 9, 29.

³⁴ ЦДА, ф. 735К, оп. 1, а.е. 1, л. 3-4; НА-БАН, ф. 73К, оп. 1, а.е. 2158, л. 10.

³⁵ ДВИА, ф. 1548, оп. 1, а.е. 3, л. 240. Планински батаљон је расформиран 21. децембра 1918. године.

Moravian lands. Head of the Moravian regional military inspection was appointed Lieutenant General Vasil Kutinchev and after its passage in stock - Major General Alexander Protogerov (1917) and Colonel Peter Darvingov (December 1917 to February 1918). Governor in Nis at that time was Ivan Strogov.

Славољуб Станковић Тале
Историчар, Ниш

УДК 94:355.085.1(497.11)»1918»
930.85(497.11 Ниш)

**ПЕШАДИЈСКИ КАПЕТАН ПРВЕ КЛАСЕ БОГИЋ Р.
ВЛАХОВИЋ, НОСИЛАЦ ОРДЕНА КАРАЂОРЂЕВЕ ЗВЕЗДЕ СА
МАЧЕВИМА ЧЕТВРТОГ РЕДА, ВИТЕЗ КОЈИ ЈЕ ПРВИ УШАО У
ОСЛОБОЂЕНИ НИШ 1918**

Апстракт: Пешадијски потпоручник Богић Р. Влаховић као срчани ратник први је 1918. године ушао у Ниш. Три рањавања у Балканским ратовима и на почетку Великог рата нису на њега утицала да клоне духом и да посустане. То га је уврстило у ред српских витезова. Није успео да први постави српску заставу у Нишу, јер је пар дана уочи уласка српске војске то учинио млади Нишлија Драгољуб Милошевић Црвенић, будући идеолог Равногорског покрета. Његовом ратном другу Ризнићу није се посрећило да први уђе у родни град, јер је испред себе видео Влаховића. Братственик Томислав Влаховић у свом делу урадио је одредницу о свом рођаку. Ово је први покушај представљања потпуније биографије витеза II, I и XVI пука уочи стогодишњице ослобођења Ниша у Великом рату.

Кључне речи: Богић Р. Влаховић, витез, Орден Карађорђеове звезде са мачевима, Ниш

Уофицирском *КАРТОНУ* личних и службених односа официра¹ (Министарство војно и морнарице Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца) стоји да је **пешадијски капетан I класе Богић Радоја Влаховић** рођен 25. децембра 1892. г. (син Радоја Ј. Влаховића и мајке Стане).

Место рођења: место, срез и округ- **Ровца, морачки, Колашински.**
Које је вероисповеди? **Источно православно.**

¹ Војни архив, *Официрски картон-пешадијски капетан I кл. Богић Радоја Влаховић*. Напомена: сви називи су дати према извору без икаквих измена.

Пешидијски капетан I класе Божић Радоја Влаховић

У војску је ступио 1. априла 1911. год. а пре тога био **слободне професије**.

Кад је који чин добио у сувоземној војсци:

за каплара 1. октомбра 1911. год.

за поднаредника 1. октомбра 1912. год.

за наредника 22. новембра 1913. год.

за потпоручника 14. октомбра 1914. год.

за поручника ранг 30. јануара 1920. год. 6. IV 920

за капетана II кл. 1. маја 1925. год. указ АЂ No 13 990

за капетана I кл. 28. јуна 1928. год. АЂ БР: 18553/ 28 г.

Које је школе у грађанству и где свршио, има ли за то документа?

Четири разреда гимназије у Београду, документа има.

Коју је школу свршио и где?

Пешидијску подофицирску школу у Београду.

Је ли ожењен, којом особом?

Жењен, 22 новембра 1922. год. са Лепосавом, рођ. Стојковић, из Београда - Види акт

АЂ бр. 2063 од 21/I 1925. год.

Има ли деце, какве и које старости?

Син Александар рођен 18. јула 1924. год. АЂ бр. 2063 / 925. год.

Је ли и кад из војске излазио, зашто?

У оставци од 3/ IV 1921. год. до 29. III 1922. год.

Је ли и кад и где у рату био?

Учествовао у ратовима 1912-1913. год. Српско-турском и српско-бугарском.

1914-1920. год. у Европском рату.

Је ли рањен кад, (дан, месец и година) и на ком положају, какве су последице?

16. јула 1913 г. на „Грљанским положајима”

29. новембра 1914. г. на К. 304. код Београда

2. новембра 1915. г. на „Новом брду” код Косова. Без рђавих последица.

Је ли био, кад, колико и због чега удаљен из службе?

9. марта 1920. осуђен пресудом Вел. војног суда на Четири месеца затвора због повреде старешинства путем преписке. П о м и л о в а н.

Је ли стављен у пензију и због чега?

Указ АЂ Бр. 24457 од 24. II 1930. год.

Која одличја наша има, кад је истима одликован?

Сребрну медаљу за храброст 1912. г. Златну медаљу за храброст 1914. г.

ОСУСТВАО: у којој години и колико?

У 1919. год. (10) десет дана, у 1924 год 10 дана.

БОЛОВАО: у којој години и колико?

У 1919. год. шест месеци, у 1920 три месеца, у 1921 г. 14. дана поштеђен, у 1922. г. 5+31 дан+9, у 1925. год 3 дана поштеде (6 недеља боловао у 1928. год.), у 1929. год 42. дана, у 1930. год. 45. дана.

Какве је дужности и кад вршио?

1912-1913. год. у српско-турском и српско-бугарском рату десетар и водник 2. чете 3. бат. 2. пешад. пука.

1914. год. водник 4. чете 3. батаљ. 2. пешад. пука

1915. год. водник и заст. Командира 2. чете 1. батаљ. 16. пешад. пука и водник 2. чете 2. батаљ. 16. пешад. пука.

1916. год. водник 3. чете 1. батаљ. 16. пеш. пука.

1917. год. водник 2. и 4. чете 2. бат. 2. пешад. пука.

1918. год. водник 2. чете 3. бат. 1. пешад. пука.

1919. год. водник 2. чете 3. батаљ. 1. пешад. пука; на служби при „Народном Извршном одбору” у Подгорици, на служби у команди места Београд.

1920. год. На служби у команди места у Београду до 23. септ. Заменик архивара београдске пуковске окр. команде.

За водника 18. пешад. пука од 3 – IV – 1922. год.

За водника 48. пешад. пука од 8. X 1922. год.

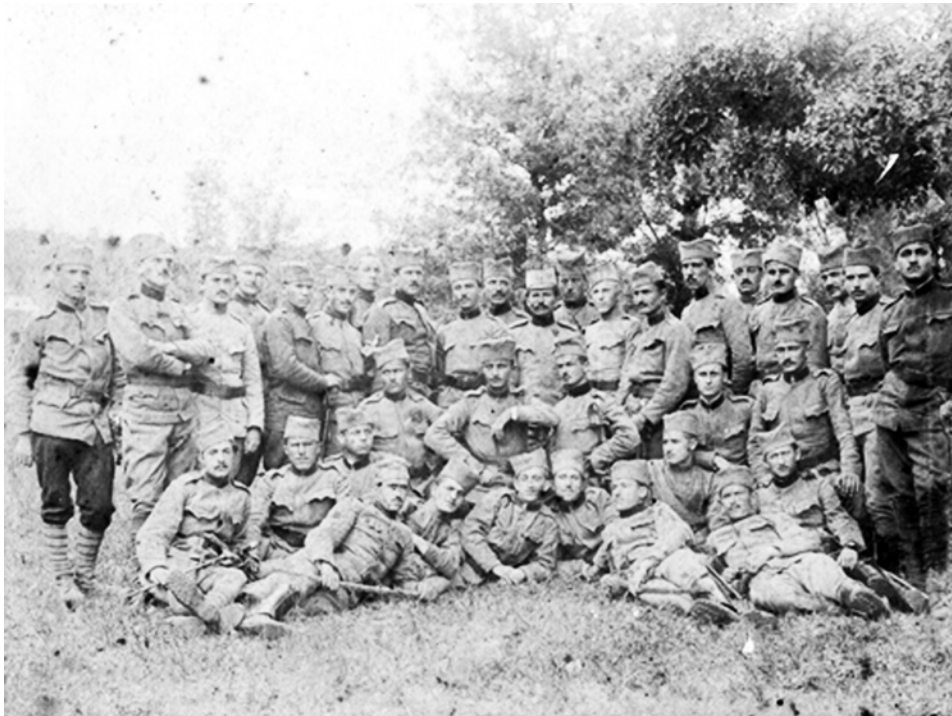
За вршиоца дужности командира 2. чете 48. пешад. пука од 27. X 1923. год.

Од 7. II 1925. год. за Командира 7. чете 35. пешад. пука „Зринског”

Од 8 – XI – 1925. на служби у Штаб ком. IV Арм. Области

Од 22 – X – 1925. За к-дира Савске пеш. Чете.

Наредници-ђаци са водником потпоручником Божићем Р. Влаховићем XVI пук

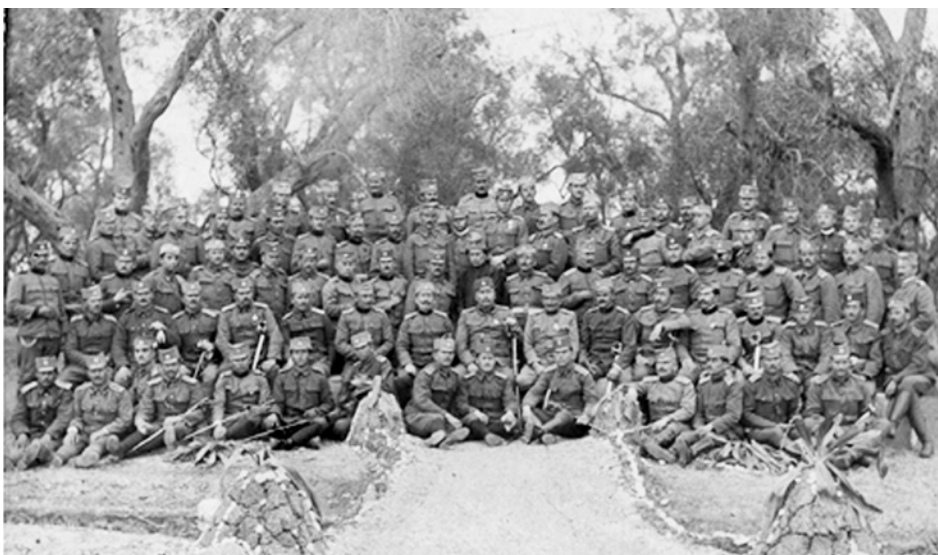

„Цара Николе II“ Младеновац, 1914. год.²

Богић Р. Влаховић рођен је у Ровцима на сам дан Божића 1892. године у кући оца Радоја (Јовановог) и мајке Стане, рођене Булатовић. Одрастао је у бројној породици. Његова браћа и сестре били су: Мијат, Перо, Госпава и Видисава.

Богић је основну школу завршио у Ровцима, а учитељ му је био прота Добричанин. Како је сиротиња била велика, и поред лепог мишљења проте о учењу малог Влаховића, није било прилике да се дечак пошаље на даље школовање. Зато је Богић имао изузетно занимљив пут наставка

² Приватна архива сестара Влаховић, *Наредници-ђаци са водником потпоручником Божићем Р. Влаховићем XVI пук „Цара Николе II“ Младеновац, 1914. год. (полеђина фотографије коју је ручно исписао и потписао Влаховић).*

Официри XVI пешад. пука „Цара Николе II, на Вел. петак 1916. г. Крф³

школовања. Од родног места пешице је стигао до Зеленике у Боки Которској. Без икаквих средстава успео је да се укрца на брод којим је стигао до Ријеке. Од Ријеке је возом стигао до Загреба. Истим превозом је допутовао до Земуна. Да би се прехранио, неко време је шегртовао по земунским радњама. За сиромашног дечака једина нада била је упис војне школе или богословије, како би уз стицање знања имао и оброке. Успео је да упише војну школу. Са српском војском учествовао је у балканским ратовима, као и у Првом светском рату, одакле је донео бројна одликовања. У току Првог светског рата био је осуђен због шамарања колеге официра, пошто је овај малтретирао свог посланог. Велико заузимање војске га је заштитило и на крају је помилован.

Божић је први ушао у Ниш а иза њега рођени Нишлија Ризнић, који је на кратко обишао своје родитеље, а затим су наставили кретање са својим пуком.

На старијег брата угледао се и млађи брат Перо и он је ступио у војну службу. Био је административни официр санитетске струке (умро и сахрањен у Београду 1945. године).

Потомци знају да је Божић желео да иступи из војске у време Краљевине СХС. Након Првог светског рата 1922. године у Београду је склопио брак са Лепосавом (Врање, 07. 04. 1885 – 31. 03. 1962, Београд),⁴ рођеном Врањанком, која је, као и њена сестра Јелена, већ подуже живела у престоном

³ Исто, *Официри XVI пешад. пука „Цара Николе II, на Вел. петак 1916. г. Крф, полазак са Крфа ка Солунском фронту (полеђина фотографије коју је ручно исписао и потписао Влаховић).*

⁴ Приватна архива аутора, *Извод из МКУ.*

граду. Богићева изабраница била је ћерка Ђорђа Стојковића и Василије, рођене Јанићијевић. Тазбина је била изразито привржена двору Обреновића и међу њима више њих било је на лепим намештењима: Јанићијевић – официр на двору, Мика Накић – управник поште у Београду, Радомир К. Накић (народни посланик у време Краљевине СХС)...

Прва принова у кући Влаховића био је син Александар, рођен 18. јула 1924. године у Колашину. Затим се за време службовања у Загребу, дана 20. октобра 1926. Године, рађа син Михаило, а у истом месту, 5. новембра 1927. Године, и трећи син који по деди добија име Радоје.

У Београду су Влаховићи живели у Његошевој улици број 10, а Богићева лична библиотека бројала је више од 10.000 књига. Како је кућа оштећена у току савезничког бомбардовања, Влаховићи се селе у Дом ратних војних инвалида (Вилсонова 5), где је Богић као пензионер бесплатно радио. Комунисти су 1947. године избацили Влаховиће из овог стана у тренутку када су у кући биле само Лепосава и њена сестра Јелена. Дозвољено им је да понесу само најнужније ствари. У тај стан је усељен Титов генерал. Влаховићи од тада живе на адреси Свилајначка 6 (касније – Чегарска 6). Након овога, Богић је одбио да прима пензију.

Богићеви синови Александар и Михаило покушавали су да емигрирају. Михаило је са 15 година приступио равнгорцима који су га због младости увек држали у позадини. Михаило је од 1945. године провео је две године у Лепоглави. Александар је у више наврата робијао, а уз помоћ новинарске легитимације је 1958. године отпутовао и до смрти (Брисел, јун 1976) никада није долазио у родну земљу. У ноћи 3/4. августа 1954. Године, под неразјашњеним околностима, негде у нивоу Ђерма, настрадао је витез Карађорђевог звезде Богић Р. Влаховић. Обдукција није урађена, а породици није дозвољено да види тело. Сахрањен је 6. августа 1954. године на Новом гробљу у Београду.⁵

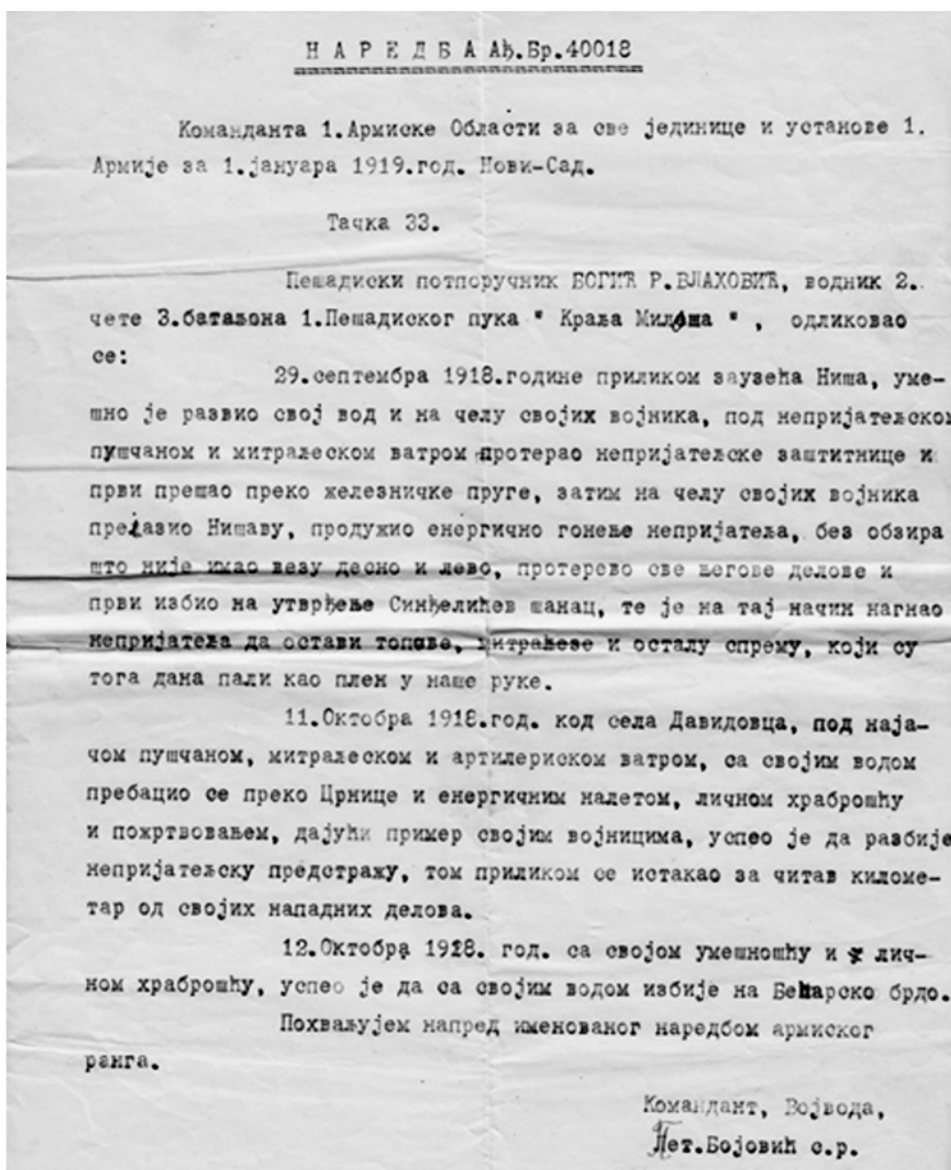
„БОГИЋ Р. ВЛАХОВИЋ

Богић је рођен 25. децембра 1892. године у Ровцима, у Црној Гори.

Богићев син Радоје није хтео да напише ниједан податак о своме оцу, него је приложио наредбу команданта Моравске дивизије ђенерала Панте К. Грујића и команданта Прве армије војводе Петра Бојовића.

Ево наредбе војводе Бојовића:

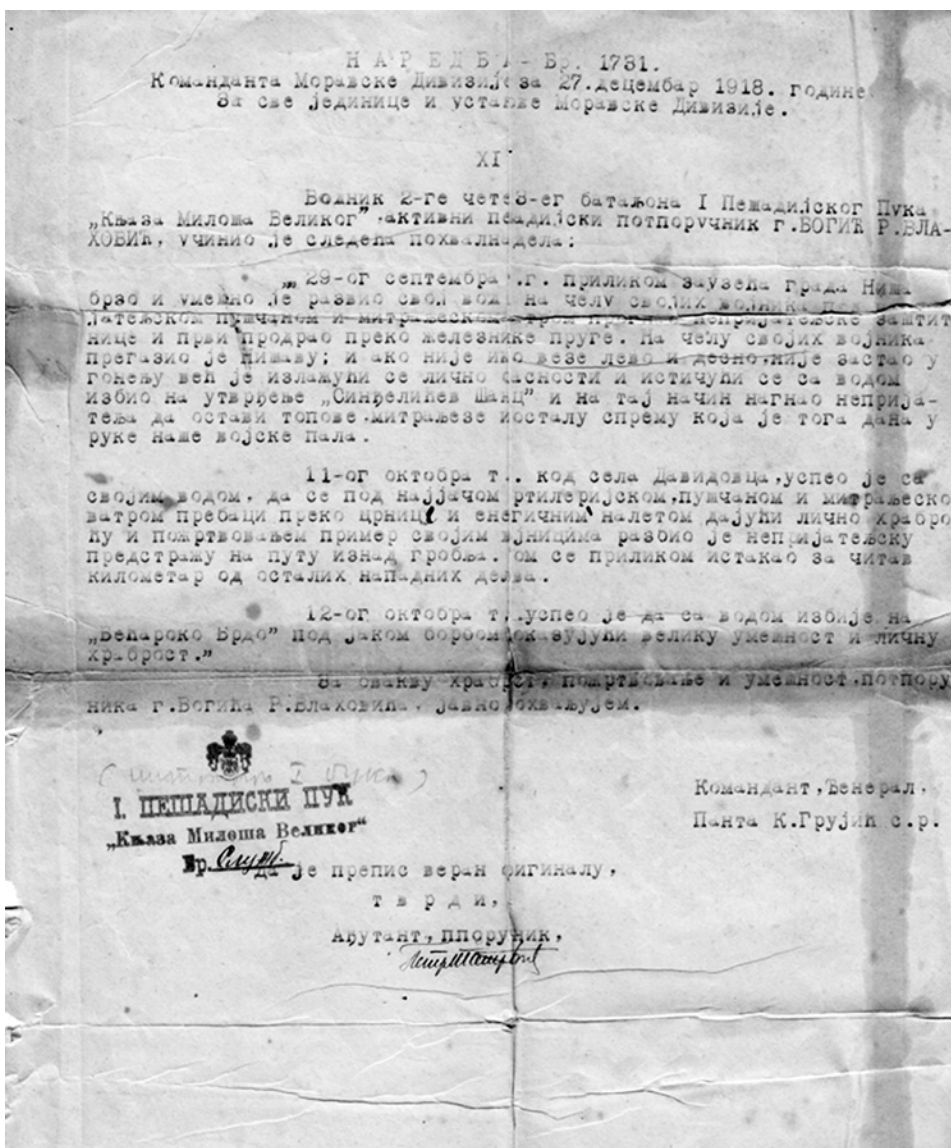
⁵ *Изјаве унука-сестара Влаховић, Јелена (Михаила) Влаховић (мецосопран опере Народног позоришта у Београду и проф. књижевности), Соња (Радоја) Влаховић, сликар графичар, проф. на Високој школи примењених уметности у Београду) и Анђелка (Радоја) Влаховић (проф. књижевности, чиновник приватног педузећа), Београд, 09.02. 2017.*

Богић је био активни официр и пензионисан је у чину мајора. Син је Радоја Влаховића и Стане, рођене Булатовић. Умро је 1954. године у Београду где је и живео, а сахрањен је на београдском Новом гробљу.

Поред Карађорђевог звезде са мачевима четвртог реда, Богић је носио низ домаћих и страних одличја и све четири споменице Краљевине Србије за ратове од 1912. до 1918. године.”⁶

⁶ Томислав С. Влаховић, *ВИТЕЗОВИ КАРАЂОРЂЕВЕ ЗВЕЗДЕ СА МАЧЕВИМА најхрабрији међу храбрима*, I том, I издање, Београд 1989, 82-83. Уместо прекуцаног текста убачен је документ из архива сестара Влаховић.

Препис документа ђенерала Панте К. Грујића⁷

„Е п и л о г

Рат се завршио: Демобилисали смо се. Сваки је отишао на своју страну. Али ратни другови се не заборављају. Ратни друг је нешто више него ли рођени брат. Заједничке патње и заједничке радости зближавају ратне другове, чине од њих једно биће, једну душу. Са многим мојим ратним друговима још и данас се дописујем, а кад нам се да прилика и састајемо

⁷ Приватна архива сестара Влаховић.

се. Приликом полагања државног испита нашао сам се у Београду са својим ратним друговима, инжињером Јорданом Петровићем и капетаном прве класе Божићем Влаховићем. Седели смо у једној скромној кафаници на периферији Београда и дубоко у ноћ уз чашу вина претресали своје заједничке ратне успомене...

(...) У рату је све могуће, рече Божић. Иницијатива неколико храбрих војника вреди више него ли пук добро наоружане и дисциплиноване војске. Ви добро знате борбу на Чукама, када су нас Немци са скоро целом дивизијом напали. Ја сам био баш у чети која се највише одликовала у тој борби. Наша три батаљона, као што знате, заузела су од Немаца у први мрак Чуке. Због изгнулих војника у прошлим борбама били смо врло слаби, али смо ипак мислили да сутрадан наставимо гоњење непријатеља. Нападу од стране Немаца нисмо се надали.

Немци су нас напали рано ујутру. Наше лево крило, које је било најслабије, није могло да се одупре навали много надмоћнијег непријатеља. Са положаја је већ одступио трећи и четврти батаљон. Други батаљон се још држао на положају, благодарећи стрмом терену који је спречио Немце да стигну на време и нападну нас. Али је ситуација била критична, те је требало и наш батаљон да одступи, да не би евентуално био заробљен. Командант другог батаљона послао је ордонансе да известе командире чета, који су били у рововима на врху гребена, да одступе на положаје од којих смо прошлог дана пошли у напад, а он је узео штап и са својим ордонансима и телефонистима сишао у клисуру.

Моја чета, у којој сам био водник, била је у резерви у једном камењару, одмах иза треће чете која је била на положају. Нас није нико ништа известио. Чули смо иза наших леђа страховито пушкарање и знали смо да се води жестока борба. Да би ипак знали тачније шта се дешава на положају, пошаљемо једног војника да види и јави нам. Војник се после десет минута врати и рече нам, да су десно наши ровови пуни немачких војника. Толико их много има, рече нам он, да леже један преко другог и брекћу од умора.

Командир позва све воднике и посаветова се са њима шта да радимо. Немамо наређења да отступимо, рекох му, а и да би хтели да отступимо одозго би нас Немци побили, јер би морали да прођемо испод њихових ровова, а терен је врло незгодан за отступање.

Шта да радимо? запита командир.

Потпоручник Димитрије се сети: прво ћемо напасти Немце, па ћемо онда отступити.

А како? запита командир.

– Изаћићемо на гребен. Од камењара нас Немци неће моћи видети. А кад се приближимо рововима које су они заузели напашћемо их бочно иза камењара, па онда користећи забуну међу њима да отступимо.

У густом стрељачком строју изашли смо на гребен, и примакли се самим рововима у којима су били Немци. Заклањајући се иза стена отворисмо на њих брзу палбу. За неколико минута у рововима, испред ровова и иза ровова направили смо гомилу лешева од немачких војника. Остали који су изнели читаву главу бегали су као помахнитали с оне стране гребена. Забуна је била таква да су дуж целога гребена Немци отступали. Ми смо јурили за њима, а нама су се придружиле и три чете нашег батаљона, које су још биле остале на положају, иако су добиле наређење да се повуку. За два сата ми смо опет били господари Чука, с том само разликом, што смо помлатили Немце и послали у позадину двеста заробљеника.

Пили смо и разговарали.

Знаш ли Бога ти, Богићу шта је било са Радошем, био је код тебе у чети, оним крезубим веселаком, који је увек певао и волео да иде у патролу?

Радош? одговори Богић, испијајући чашу. Знаш. Погинуо је.

– Где? молим те причај ми.

– Погинуо је на неколико километара испред Алексинца, свога родног места. Хтео је први да уђе у Алексинац, па је тога дана у патроли сувише далеко отишао испред нашег стрељачког строја. Кад је пролазио испред једног жељезничког моста, Немци су га убили из заседе. Јесте, знам Радоша, био је оригиналан војник, волео је много да прича, звали су га забушантом, а ето погинуо је, тако рећи, на прагу своје куће.

Ја сам га волео, рекох Богићу.

Био је добар, одговори Богић и насу чашу вина.

Кад смо после пробоја Солунског фронта, прелазили у стрељачком строју преко Нишаве у близини Ниша, приђе ми Радош. Скине чутурицу са рамена и пружи ми је.

Јесте ли жедни господине поручниче?

Шта ти је то? запитах га.

Ракија, рече он и понуди ме да пијем.

Жао ми је, рече Богић, што ће време да избрише све наше успомене из рата. Ето Радош је погинуо као храбар војник за отаџбину, а о њему се после кратког броја година неће знати ни да је постојао. Памтиће га његови ратни другови који су остали у животу, а кад и они умру све ће прогутати заборав. И све што смо сви ми преживели у рату заборавиће се. Заборавиће се и наше патње, радости и све наше успомене...⁸

„Остај ми здраво!“⁹

⁸ Миодраг Ризнић, *За отаџбину*, Ниш 1938, 114, 117-120.

⁹ Луције Анеј Сенека, *Писма пријатељу*, Нови Сад 1978, 480.

Три ратна друга: Божић, Ризнић, Јордан¹⁰

Божић Р. Влаховић у црногорској народној ношњи¹¹

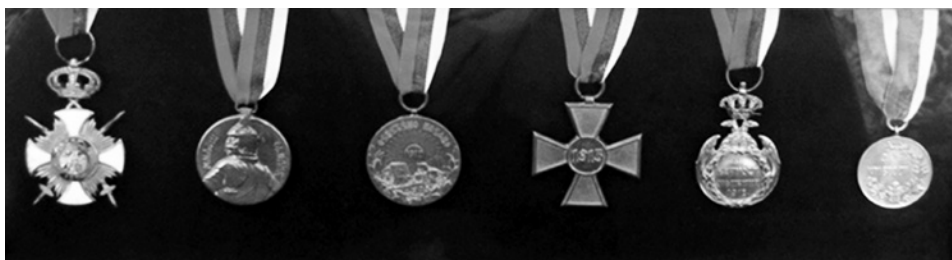

Р. Влаховић са супругом Лепосавом и синовима: Александром, Михаилом и Радојем¹²

¹⁰ Приватна архива сестара Влаховић. Сестре Влаховић нису сигурне ко је Ризнић, а ко Јордан. Госпођи Јелени једне године у V београдској гимназији историју је предавао Нишлија проф. Милош Ризнић, али са њим није разговарала о сродству са ратником Ризнићем.

¹¹ Приватна архива сестара Влаховић

¹² Исто

Ордење пешадијског капетана прве класе Богића Р. Влаховића¹³

Биста Богића Р. Влаховића на Новом гробљу у Београду¹⁵

Посмртна плаката¹⁴

Захвалност за изјаве и за уступање породичне архиве и породичног албума: госпођи Јелени (Михаила) Влаховић (и за гостопримство), госпођи Соњи (Радоја) Влаховоћ и госпођи Анђелки (Радоја) Влаховић.

НАПОМЕНА: Приватна архива (и фотографије) сестара Влаховић је уступљена аутору за израду овог научног рада и није дозвољено преузимање истих.

¹³ Исто

¹⁴ У матичним књигама умрлих у Србији у електронском облику нема његове умрлице, а на умрлици његове супруге Лепосаве стоји да је удова

¹⁵ Приватна архива сестара Влаховић, Снимак бисте Богића Р. Влаховића на Новом гробљу у Београду. Дело вајара из Ниша (Величковић ?) рођака породичног пријатеља Нишлије Предрага Величковића.

И з в о р и:

Војни архив, *Официрски картон-пешидијски капетан I кл. Божић Р. Влаховић.*

Приватна архива сестара Влаховић, *документа, фотографије, сабља, ордење...*

Приватна архива аутора, *Извод из МКУ.*

И з ј а в е:

Потомака-унука Влаховић: госпође Јелене (Михаила) Влаховић из Београда, госпође Соње (Радоја) Влаховић из Београда и госпође Анђелке (Радоја) Влаховић из Београда.

Л и т е р а т у р а:

Влаховић С. Т., *ВИТЕЗОВИ КАРАЂОРЂЕВЕ ЗВЕЗДЕ СА МАЧЕВИМА најхрабрији међу храбрима*, Београд, 1989, 82-83.

Сенека А. Л., *Писма пријатељу*, 1978, 480.

Ризнић М., *За отаџбину*, 1938, 114, 117-120.

Summary

**Slavoljub Stanković Tale
INFANTRY COMMANDER, CAPTAIN BOGIĆ R. VLAHOVIĆ,
THE RECIPIENT OF THE FOURTH-DEGREE ORDER OF
KARADORĐE'S STAR WITH SWORDS, THE KNIGHT THAT FIRST
ENTER THE LIBERATED NIS 1918.**

Bogić R. Vlahović (Rovca, 1892-Belgrade) born on the very day of Christmas and brought up in large family, from father Radoje and mother Stana, born Bulatović, joined Serbian Army a year before the Balkan Wars started, during which he was awarded a medal for bravery. Being wounded three times during Balkan Wars and at the beginning of the First World War didn't bother him much, so that he would be discouraged and withdraw from the battle. Such attitude enlisted him among the Serbian Knights. He was the first to enter the liberated City of Niš, in 1918. He didn't succeed in being the first to raise Serbian banner in the City of Niš, too, because, a couple of days before the Serbian Army entered the city, the young citizen of Niš, Dragoljub Milošević Crveni, the future ideologist of the Ravna Gora Movement, did it. Captain Vlahović's

war companion Mr. Riznić was not lucky enough, either, to be the first to enter his native city, because, a this honour he left to his captain. After the Big War he married Lipomata, born Tonkovich, and together they brought up three sons: Aleksandar, Mihajlo and Radjou. His descendants are not sure about the role he played in the Big War the two of them went to prison after the Communist came to power. After his mysterious death, his oldest son successfully emigrated.

This is the first attempt to fully present the biographies of the Serbian Knights who to The First, The Second and the Sixteenth Regiment of the Serbian Army, shortly before 100th Anniversary since the liberation after First World War.

Слађана Здравковић
докторанд
Институт за европске студије

УДК 94:323.1(497.1)''18''
28-747:347.2(497.1)''18''

ВАКУФСКО ПИТАЊЕ У КРАЉЕВИНИ СХС (ЈУГОСЛАВИЈИ) – ПРИМЕР ЛЕСКОВАЧКОГ ВАКУФА

Апстракт: После ратова 1876-1878. године Кнежевина Србија је присајединила крајеве које је насељавао приличан број муслимана. Законодавним регулативама српске државе, конвенцијама и уговорима међународног карактера, мухамеданском становништву потврђена је слобода исповедања ислама, а Исламској заједници Србије са муфтијом у Нишу на челу, припало је право да управља својим верским и вакуфским пословима, односно вакуфском имовином у складу са прописима шеријата и одредбама задужбинских повеља. Питање даљег одржавања турских, вакуфских имања у Лесковцу, надлежности и уживања прихода са истих, након ослобођења града 1877. године и масовног повлачења Турака из ових крајева, представљало је спорно место у имовинско-правним односима између државне управе и Исламске верске заједнице Краљевине Србије, односно Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (Југославије). Студија представља покушај да имовински, правни и политичко-верски аспект вакуфског спора између државе и мухамеданске верске заједнице истражимо, докажемо и реконструиремо на примеру лесковачког вакуфа.

Кључне речи: Краљевина СХС, Лесковац, вакуф, џамија, Исламска верска заједница, Феликс Каниц.

По окончању другог српско-турског рата 1877-1878. године, закључцима Берлинског конгреса, територија Кнежевине Србије проширена је за четири округа: нишки, топлички, пиротски и врањски. После четворовековне турске управе, Лесковац је дочекао ослобођење 23. децембра (11. према старом календару) 1877. године, уласком у град претходнице српске војске под командом наредника Ђоша Војновића и устаника-добровољца на челу са Колетом (Николом) Рашићем.¹

¹ *Историја српског народа*, V-1, Београд, 1981, 522-526; „Leskovac”, *Enciklopedija Jugoslavije*, 5, Zagreb, 1962, 516-517; Др Живан Стојковић, Др Слободанка Стојичић, Хранислав Ракић, *Историја Лесковца*, Београд, 1992, 118-123; Никола П. Илић, „Војне операције српске војске за ослобођење Лесковца од Турака 1877. године“, *Лесковачки зборник*, VII, Лесковац, 1967, 19-24.

Затеченом муслиманском становништву нова, српска власт, гарантовала је слободу исповедања вере, настојећи да мухамедански живаљ интегрише у социјални и религиозни пејзаж Кнежевине, потом Краљевине Србије. Стога је у новим областима на југу задржана верска јерархија са хоџама у Лесковцу, Сијарини и Сурдулици, имамом у Нишу и нишким муфтијом као поглаваром Исламске верске заједнице, имајући у виду квантитет исте у новоприпојеним крајевима. У прилог наведеном, сведоче гаранције српске државе по питању права и положаја муслиманског живља које су проистицале из Цариградског уговора о миру између Србије и Турске, закљученим по завршетку Другог балканског рата 14. марта 1914. године. Овим споразумом потврђене су верске слободе исламских поданика на територији Краљевине са признавањем истих за српске држављане. Српска државна власт обавезала се да ће поштовати затечене верске и добротворне вакуфе, те да држава неће узурпирати приходе са вакуфских имања, признајући право управљања над њима тзв. муслиманским општинама које је требало накнадно успоставити.²

Вакуфи су муслиманске задужбине у виду добротворних донација, основане по прописима шеријатског права. Реч је о непокретној имовини чији су приходи представљали својеврсни оперативни буџет верских институција или институција намењених јавном добру (нпр. болнице и разне установе просветног и хуманитарног карактера). У сеоској средини под вакуфом су подразумевани приходи са земљишних поседа, док се у насељима градског типа вакуф састојао од дућана, чија је закупнина припадала ономе ко управља задужбином. Као извор прихода намењен религијској установи, као што су то били вакуфи при џамијама, верским школама или шеријатским судовима, а чији је приход био уступан у верске сврхе, вакуф је сматран за неотуђиво добро, са неограниченим трајањем његовог уживања. Непреносиви карактер вакуфа дефинисан је шеријатом, односно исламским законима, чиме турска држава није могла присвојити вакуфска имања, односно ону имовину која је била поклоњена установама основаним у добротворне сврхе.³

Посматрано из угла правосуђа српске државе, нејасна дефинисаност положаја вакуфа и вакуфске управе у српском законодавству имала је за последицу двоструко тумачење надлежности над овим видом задужбинарства. Спор између државе и Исламске верске заједнице по питању вакуфа после ратова 1876-1878. године прелазео је границе верског и правног и постао политичко питање српске државности, добивши на Берлинском конгресу и Париској мировној конференцији све одлике међународног (чл. 39.

² Милош Јагодић, *Нови крајеви Србије (1912-1915)*, Београд, 2013, 23, 502, 507.

³ М. Јагодић, *нав. дело*, 504; „*Vakuf*”, *Enciklopedija Jugoslavije*, 8, Zagreb, 1971, 450; Мехмед Беговић, *Вакуфи у Југославији*, Београд, 1963, 11-82.

Берлинског уговора и чл. 10. Сенжерменског уговора о миру). Исламска верска заједница тражила је самоуправу над вакуфским пословима на пољу уређења и управљања у пуном смислу те речи, позивајући се на слободу исповедања ислама и права над управом вакуфа гарантованих међународним уговорима. Муслиманска заједница у Кнежевини Србији је поменути Цариградским уговором, стекла права огледана у поштовању вакуфских добара, управљању истим од стране исламских верских општина, право на мењање режима вакуфске управе (само уз претходну и праведну накнаду), и права на пружање државне помоћи верским и добротворним установама мухамеданским, уколико не би имале довољно прихода.⁴ Краљевина СХС је у више наврата покушала да дефинише правну природу вакуфске установе Уредбом из 1919. и Законом о управи вакуфа у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца од 28. фебруара 1922. године, територијално ограниченим на простор Србије и Црне Горе. Надзор над вакуфима и управом централног вакуфског фонда потпадао је под надлежност Министарства вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (Југославије), односно Одељења за муслиманску вероисповест при краљевском Министарству вера.⁵

Лесковачке џамије су, попут сваке верске задужбине тог типа, биле финансијски обезбеђене вакуфским приходима, док су око њих формиране муслиманске махале (градска насеља). У граду је, између два рата, за потребе лесковачког живља мухамеданске вероисповести, „радила“ џамија у улици краљице Марије, на десној обали реке Ветернице. Џамија је носила име по султану Бајазиту II, свом обновитељу.⁶ У поменутој улици која је секла главну градску улицу Краља Петра Првог, осим џамије, биле су смештене зграде Среског начелства и Окружног и Среског суда.⁷ Реч је о тзв. Лесковачкој џамији, односно Великој џамији, подигнутој с краја 15. века, а највероватније након коначног пада Лесковца под турску власт око 1455. године. Бајазитова џамија представљала је најзначајнији верски објекат

⁴ М. Беговић, *нав. дело*, 6-7.

⁵ „*Vakuf*“, *нав. дело*, 450.

⁶ Услед недостатка историјских извора, у историјској науци постоје супротстављена мишљења о томе ко је задужбинар најстарије лесковачке џамије и када је она подигнута. Олга Зиројевић сматра да је џамија подигнута у време владавине султана Бајазита II (1481-1512), чије је име и носила, док Драгана Амедовски наводи неколико могућности, од тога да је ктитор био или султан Мурат II (1421-1444, 1446-1451), када је Лесковац био више пута привремено освајан, до султана Мехмеда II (1444-1446, 1451-1481), за време чије владавине је Лесковац коначно потпао под власт Османлија. Видети опширније у: Олга Зиројевић, „Лесковац у XV и XVI веку“, *Лесковачки зборник*, IX, Лесковац, 1969, 165-170; Драгана Амедоски, „Лесковачки вакуфи у периоду од османског освајања до краја XVI века“, *Историјски часопис*, LVII, Београд, 2008, 137-150.

⁷ Перица Хаџи-Јовановић, *Европеизација Српског Манчестера 1918-1941*, Београд, 2010, 67. Видети додатак: *Карта Лесковца пред Други светски рат*.

лесковачких муслимана. Током свог постојања остала је отворена за своје вернике без прекида. У размаку између два рата била је запуштена и мало утонула у земљу, док су двориште око ње испуњавала стара стабла. Џамија је била смештена између данашње основне школе „Светозар Марковић” и градског купатила. Иако прва по настанку, од свих лесковачких џамија срушена је последња, за време немачке окупације Лесковца 1942. године.⁸

Поред поменуте џамије, која је називана Часном и Старом џамијом, током турске управе подигнути су и други објекти исламске верске архитектуре. Пописи вакуфских имања на територији Лесковца од 16. века до ослобођења града представљају сведочанства у погледу броја подигнутих лесковачких џамија кроз векове. Поред наведене, у Лесковцу су постојале следеће џамије: џамија Мехмед (Абид) Челебије, подигнута током 16. века, била је позната и под називом Нова џамија; џамија-задужбина Пашагића на десној обали реке Ветернице, поред некадашњег сараја; Са(ха) т џамија на левој обали реке (по којој је читаво насеље названо Са(ха) т-махала), носила је име по великом сату који је био постављен на дрвеној кули; Чарши џамија, такође са леве стране Ветернице, која је својевремено била позната као место на коме се окупљала турска господа; затим Дрвена џамија, Мурџомалска џамија, Табана џамија и џамија у Подворцу махали. Како народ не би подсећале на времена турске управе до почетка 20. века, порушене су све наведене џамије, изузев најстарије Бајазитове џамије са десне обале реке.⁹

Балканолог Феликс Каниц је током боравка у Лесковцу, у јесен 1889. године, запазио како је била довољна само једна деценија да се град „ослободи“ својих оријенталних обележја. Овај процес одвијао се силовито и импулсивно, те је, према његовим записима, у граду од осам џамија са шест минарета, током првих година по ослобођењу 1877. године, срушено пет џамија, укључујући турско купатило. Од преосталих џамија, само је једна остала отворена за потребе муслиманских верника, док су остале запустеле услед њиховог иселјавања „јер се Турчин ни овде, као ни у осталим местима, не осећа добро под влашћу хришћана. Он продаје своју кућу и свој посед у пола цене и одлази тамо где ће опет моћи, окружен немоћном рајом, да ужива привилегије *правоверног*”.¹⁰

⁸ О. Зиројевић, *нав. дело*, 170; Д. Амедоски, *нав. дело*, 139-142.

⁹ О. Зиројевић, *нав. дело*, 167; Д. Амедоски, *нав. дело*, 144; Радмила Стојановић, „Изглед Лесковца за вријеме Турака“, *Лесковачки зборник*, VII, Лесковац, 1967, 47-53; Др Владимир Стојанчевић, „Откуп вакуфских имања у Лесковцу после ослобођења 1878. године“, *Лесковачки зборник*, XII, Лесковац, 1972, 135-139; Архив Југославије, фонд Министарства вера (69), ф. 52, а. ј. 81, (у даљем тексту АЈ, 69-52-81) Молба имама лесковачке џамије Мехмеда Мамудовића Министарству вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од 15. јуна 1922. године..

¹⁰ Феликс Каниц, *Србија, земља и становништво*, Књига друга, Београд, 1985, 237-245.

Процес урбанизације и архитектонске изградње Лесковца интензиван је након проглашења краљевине троименог народа 1918. године. У граду су подизане продавнице, фабрике и куће са циљем преображаја југословенског друштва, али и решавања естетских и хигијенских проблема насеља од стране локалне управе. Под налетом таласа европеизације Балкана, Лесковац је полако престајао да носи обележја некадашње турске управе, одбацујући остатке турског архитектонског наслеђа.¹¹ Паралелно са процесом *европеизације* и *модернизације* лесковачке привреде, друштва и градитељског стила, док је „мујезин само са једног преосталог минарета славио Алаха”,¹² општинска и среска управа Лесковца, и уопште државна управа Краљевине СХС суочавале су се са проблемима надлежности и вођења управе над вакуфском имовином, нарочито Турака исељеника. У низу са земљом срањених џамија у Лесковцу након ослобођења од Турака, налазила се спорна Чарши џамија „код главне ћуприје“, о којој ће даље бити речи.

Према доступним историјским изворима, сматра се да је „чаршијска џамија” порушена „приликом регулације вароши” 90-их година 19. века или почетком двадесетог, око 1902. године, док су њен плац и имање које јој је припадало уступљени лесковачкој општини на коме је она подигла три дућана 1904. године. Током марта 1922. године избио је спор поводом наводног неизвршавања обавеза лесковачке општине према вакуфу исламске верске заједнице у Лесковцу. Овом приликом ваља споменути да је према попису из 1921. године, територију Србије насељавало 728.476 лица исламске вероисповести, при чему је на територији лесковачког Среза живело 1.512, односно 930 муслимана у самој општини Лесковац као седишту Врањског округа.¹³

Суштина полемике између лесковачких општинских власти и имамата Лесковца, односно духовног вође муслиманске заједнице на територији лесковачког среза, почивала је на експропријацији плаца порушене џамије од стране општине, који је према муслиманским законима представљао вековно и непроменљиво вакуфско добро. Општина је оптужена да је прекршила договор са вакуфским старешином у Лесковцу, узурпирала, бесправно експлоатисала и тиме нанела штету вакуфском добру, са намером да се оно одузме од џамије у потпуности. Кап која је прелила чашу представљала је намера лесковачке општине да цео плац порушене џамије „као тобоже

¹¹ П. Хаџи-Јовановић, *нав. дело*, 15-78.

¹² Ф. Каниц, *нав. дело*, 242.

¹³ *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. године*, Сарајево, 1932, 16-17; АЈ, 69-52-81. Захтев начелника Муслиманског одељења Министарства вера Краљевине СХС упућен начелнику суда Лесковац, од 27. марта 1922. године; Одговор суда и одбора општине Лесковац Министарству вера Краљевине СХС од 17. маја 1922. године.

своју имовину”, заложи у Управи фондова (од 30. марта 1922. Државна хипотекарна банка),¹⁴ ради добијања зајма. Лесковачки имам је покушавао да докаже у Министарству вера Краљевине СХС да је спорни плац представљао вакуфско добро које је припадало исламској верској заједници града Лесковца, те да су га општинске власти експлоатисале још од 1904. године, уживајући сав приход без икакве надокнаде лесковачкој џамији. Дућани, које је општина била у обавези да подигне на празном плацу требало је да служе као наменски вакуфски посед, ради одржавања лесковачке џамије и покривања трошкова које је имала.¹⁵

Да спор није био малих размера, сведочи интензивна преписка начелника Муслиманског одељења Министарства вера Краљевине СХС са начелником лесковачког среза, председником општинског суда у Лесковцу и лесковачким имамом, као и да је вест највероватније стигла и до муфтије у Нишу, што се може закључити на основу захтева начелника Одељења за муслиманску вероисповест при Министарству вера Краљевине упућеног имамату у Лесковцу.¹⁶

По рушењу Чарши џамије, лесковачкој општини је припао њен плац са околним зградама на „Мосту” (главни дрвени мост преко реке Ветернице) које су такође биле порушене. У питању су била три дућана и једна школа, од чијих је прихода поменута џамија била издржавана, са годишњом киријом од 2.000 гроша 1878. године. У замену за наведени плац, општина је извршила реновирање чувене Лесковачке (Бајазитове) џамије на другој страни речне обале и редовно учествовала у њеном издржавању, док су на месту порушене џамије подигнута три нова дућана од којих је лесковачка општина уживала приходе, не делећи их са имамом Лесковца. Према ставовима лесковачког имамата, висина новчане помоћи која је лесковачка општина давала јединој преосталој градској џамији износила је пре 1914. године 20, а по завршетку рата 60 динара месечно. Поменути новац даван је лесковачкој џамији у функцији отплате заузетог плаца и вакуфског добра

¹⁴ Момир Гломазић, *Историја Државне хипотекарне банке 1862-1932*, Београд, 1933, 155.

¹⁵ АЈ, 69-52-81. Извештај Управе лесковачке џамије министру вера Краљевине СХС од 6. марта 1922. године; Захтев начелника Муслиманског одељења Министарства вера Краљевине СХС упућен суду општине Лесковац од 20. марта 1922. године; Извештај имама лесковачке џамије Министарству вера Краљевине СХС од 23. марта 1922. године; Захтев начелника Муслиманског одељења Министарства вера Краљевине СХС упућен начелнику суда Лесковац, од 27. марта 1922. године; Одговор лесковачког имамата Министарству вера Краљевине СХС од 15. јуна 1922. године.

¹⁶ АЈ, 69-52-81. Одговор начелника Муслиманског одељења Министарства вера Краљевине СХС од 9. марта 1922. године имамату Лесковца на његову молбу по питању узурпације вакуфа порушене лесковачке џамије.

порушене Чарши џамије, на чијем су земљишту општинске власти подигле пијаце и које је или продавано или давано под закуп разним лицима, без овлашћења и договора са представницима исламске верске заједнице у Лесковцу и не делећи приходе убиране са њих.¹⁷

Имам лесковачке џамије позивао се на извесни уговор из 1904. године, склопљен приликом експропријације спорног земљишта, између општинских власти Лесковца и тадашњег нишког муфтије Ибрахима Неџита, чије је постојање лесковачка општинска власт порицала. Према тврдњама лесковачког имама, овај споразум прописивао је да је лесковачкој општини припадао плац са поменутих дућанима и школом, чије су закупнине имале бити њој успуљене до отплате свих трошкова око подизања нових дућана на плацу срушене џамије. Лесковачка општина се овим уговором наводно била обавезала на изградњу шест дућана, од којих би се три налазила у њеном власништву, а преостали припадали џамији. По њиховој изградњи и наплати утрошка, кирија од ових новоподигнутих дућана који би припадали општини и џамији, као и приходи који би били убирани са плаца на коме су се налазили стари дућани Чарши џамије и поменута школа, били би дељени између општине и џамије, као заједничко добро. Додатни проблем представљало је рушење објеката са вакуфског имања порушене џамије, поменутих дућана и школе, који су, према мишљењу имамата, припадали исламској верској заједници као вакуфско неотуђиво добро, са неограниченим трајањем његовог уживања. Имам Лесковачке џамије упутио је протест Министарству вера Краљевине СХС, тврдећи да је тиме општина уништила Лесковачкој џамији и последње изворе прихода. Како постојање овог уговора није било доказано, а градске власти су његово постојање порицале, и поред сведочења појединих Лесковчана у корист џамије, спор око вакуфа Чарши џамије препуштен је зубу времена и остао на нивоу расправе између локалних општинских власти и градског имама, као заступника интереса лесковачких муслимана.¹⁸

Унификацијом покрајинских закона и прописа, те међународних уговорних обавеза, постигнут је законодавни унитаризам на простору заједничке државе југословенских народа, доношењем Закона о Исламској верској заједници и њеног Устава 1930. године, којима је начин вакуфске

¹⁷ АЈ, 69-52-81. Одговор лесковачког имамата Министарству вера Краљевине СХС од 15. јуна 1922. године; Др В. Стојанчевић, *нав. дело*, 137.

¹⁸ АЈ, 69-52-81. Списак сведока лесковачког имама упућеног Министарству вера Краљевине СХС, од 14. марта 1922. године; Одговор суда и одбора општине Лесковац Министарству вера Краљевине СХС од 17. маја 1922. године; Одговор лесковачког имамата Министарству вера Краљевине СХС од 15. јуна 1922. године; Захтев начелника Муслиманског одељења Министарства вера Краљевине СХС начелству суда Лесковац од 23. јуна 1922. године.

управе исцрпно прописан и разрађен, али искључиво у правним оквирима, дочекавши распад државе без коначног и јединственог решења.¹⁹

Необјављени извори

Архив Југославије, фонд Министарства вере Краљевине СХС.

Објављени извори

Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. године, Сарајево 1932.

Литература

Амедоски, Драгана, „Лесковачки вакуфи у периоду од османског освајања до краја XVI века“, *Историјски часопис*, LVII, Београд, 2008, 137-150.

Беговић, Мехмед, *Вакуфи у Југославији*, Београд, 1963.

Гломазић, Момир, *Историја Државне хипотекарне банке 1862-1932*, Београд, 1933.

Enciklopedija Jugoslavije, 5, Zagreb, 1962.

Enciklopedija Jugoslavije, 8, Zagreb, 1971.

Зиројевић, Олга, „Лесковац у XV и XVI веку“, *Лесковачки зборник*, IX, Лесковац, 1969, 165-170.

Илић, Никола П, „Војне операције српске војске за ослобођење Лесковца од Турака 1877. године“, *Лесковачки зборник*, VII, Лесковац, 1967, 19-24.

Историја српског народа, V-1, Београд, 1981.

Јагодић, Милош, *Нови крајеви Србије (1912-1915)*, Београд, 2013.

Каниц, Феликс, *Србија, земља и становништво*, Књига друга, Београд, 1985.

Стојановић, Радмила, „Изглед Лесковца за вријеме Турака“, *Лесковачки зборник*, VII, Лесковац, 1967, 47-53.

Стојанчевић, Владимир Др, „Откуп вакуфских имања у Лесковцу после ослобођења 1878. године“, *Лесковачки зборник*, XII, Лесковац, 1972, 135-139.

Стојковић, Живан Др, Стојичић, Слободанка Др, Ракић, Хранислав, *Историја Лесковца*, Београд, 1992.

Хаџи-Јовановић, Перица, *Европеизација Српског Манчестера 1918-1941*, Београд, 2010.

¹⁹ „Vakuf“, *nav. delo*, 450.

Summary

Sladana Zdravković
THE WAQF QUESTION IN THE KINGDOM OF SHS
(YUGOSLAVIA) – EXAMPLE: LESKOVAC’S VAKUF

After the liberation of the Serbian regions that had been for centuries under Ottoman administration and their annexation to the independent Serbia, state government, as well as local authorities in Leskovac were faced with a number of unsolved property issues. It should, inter alia, be resolved the question of immovable property intended for the maintenance of Turkish mosques that were left abandoned after the liberation from 1877 to 1878.

As it was seen from the perspective of the state, management of waqf by the Islamic religious community in the spirit of the foundation’s charter and regulations of Sharia law, was under the supreme control of the state authorities and local governments. Although it remained ad acta, case studies of Leskovac’s waqf is only a part of far more complex religious and political and legal problems of the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes, respectively the Kingdom of Yugoslavia, which faced with issues of the purchase, security, planning and administration care of Waqf, during the entire period of its existence as a State.

Хранислав А. Ракић УДК 94:930.85(497.11 Власотинце)”1983/1940”
музејски и педагошки саветник
Лесковац

КУЛТУРНА ПАНОРАМА ВЛАСОТИНЦА 1983-1940.

Апстракт: Власотинце је било политички, економски, просветно-културни и спортски центар, коме је гравитирало једно шире подручје, познато по печалбарима, виноградарима и пољопривредним произвођачима, о чему је писао локални лист „Власина“ 1938–1940. године.

Културна збивања у Власотинцу нису заостајала за многим гадовима у Србији, јер су Власотинчани пратили модерне токове у области позоришне и филмске уметности, разноврсна културна збивања у Србији и шире, издавачку делатност из области књижевности, те спортска дешавања итд.

Кључне речи: Власотинце, Лист “Власина” култура, панорама, Библиотека и књижница, културна друштва.-

У Власотинцу су приказивани веома интересантни филмови, као на пример: „Бабуна“ култни филм на нашем језику, „Тајна служба“, филм о шпијунажи у Првом светском рату, „Тајне Чарли Чена“, филм узбудљивих догађаја, „Мистер Дик“, најлепши представник мушке лепоте, „Вива Вила“, филм о мексиканском народном јунаку, „Сестра Марија“, филм се убраја међу најбоље о певачима. Филмови су приказивани у Тон-кину „Тесла“ у септембру и првој половини октобра 1938. године. Да би филмови могли боље да се прате, посетиоци су уз карту добијали и журнал као додаток.

Шпански грађански рат, фашистичка пропаганда у Италији, нацистичка у Немачкој указивали су на то да се ове државе припремају за освајање света. Због тога је било актуелно да се говори о ваздушном рату и бојним отровима како би грађани били спремни да се заштите. Месни одбор Аеро-клуба „Наша крила“ у Власотинцу приредио је јавно предавање које је одржано у сали Народног дома. Предавач је био Душан М. Божовић Дука, пилот ловац у резерви. Говорио је о актуелној теми: „Ваздушни рат и бојни отрови“, истакавши страхоте ваздушног рата, као и начине одбране цивилног становништва у рату. Нарочито се дуго задржао на бојним отровима, тумачећи њихово разорно дејство и одбрану од њих. Објаснио

је понаособ њихово дејство. Организатори истичу да је предавање успело, али је посета била скромна.

Соколско друштво Власотинца приредило је 19. октобра 1938. године соколски књижевни час. Уводну реч дао је просветар друштва Милутин С. Поповић, учитељ, а присутнима је говорила Марија Јасински, књижевница.

Другог дана Божића и уочи Нове године Читаоница је приредила забаву у хотелу „Палас“. У истом хотелу приређивани су матинеи сва три дана Божића.

Овим забавама присуствовао је велики број посетилаца, тако да је морални и материјални успех био велики. Програм је извођен на опште задовољство публике.

Одзив публике охрабрио је приређиваче, а да би своју активност проширили, одлучили су да спремају сеоску драму од Плаовића и Докића „Вођа са планине“. Планирали су да представу заврше до 5. марта 1939. године, а у пројекту су били и позоришни комади: „Ожалошћена породица“ и „Покојник“ од Нушића.

Почетком 1938. године одржана је забава лесковачких ватрогасаца у циљу пропагирања ватрогасних идеја и изведен је позоришни комад „Ватрогасац“. Програм је задовољио присутне, али посета је била слаба. Организатори су то правдали тиме да није била довољно рекламирана и што је приређена у суботу, а то је био дан када Власотинчани слабо посећују забаве.

Народна књижница и читаоница обогатила је свој књижни фонд са 150 нових књига из савремене литературе, захваљујући масовним посетама, те организовању забава и матинеа.

Многе активности су се одвијале у неадекватним просторијама, што је понекад доводило посетиоце у опасност. Тако се десило да је за време једне вечерње представе десетак лица пало у несвест због тровања угљендиоксидом. До овог несрећног случаја је дошло због тога што отвори на пећи у сали нису били затворени, а ложено је угљем.

Локални лист „Власина“ имао је доста проблема у обезбеђивању средстава за редовно излагање, па је уредништво апеловало на претплатнике листа и донаторе да на време измирују своје обавезе, како би се избегло нередовно излагање. Пошто лист „Власина“ у јануару 1938. није изашао на време, уредништво се обратило читаоцима са објашњењем да се касни због тога што је дотадашњи уредник Милутин Поповић дао оставку, а чланови читаонице су били заузети око приређивање забаве те нису могли да лист ураде на време.

Да би обезбедили квалитетније музичаре за разне забаве и матинеа, а како је било више музичких секција, које су се убрзо распадале, покренута је акција да се од свих тих група формира музичко друштво. На тај начин

град би добио модернији музички оркестар који би одговарао стварним потребама манифестација у култури. Заузимањем неколицине музичара почетком 1939. године основано је музичко друштво „Стеван Мокрањац“ са циљем да културно и просветно подиже музичку уметност на виши ниво. На оснивачкој скупштини изабран је за председника Благоје Валчић, трговац.

Певачко друштво „Карађорђе“ 15. фебруара 1939. године прославило је своју славу „Сретење“. Овој свечаности су присуствовали сви чланови и чланице на благодарењу у цркви одакле су прошли кроз варош са музиком и отишли у своје просторије где су дочекивали госте, а увече је приређена забава у просторијама Народног дома.

Власотиначко свештенство 26. фебруара 1939. године приредило је дан православља и духовну академију. Академију је отворио Василије Поповић, свештеник, који је говорио о православљу, а потом је говорио Радивоје Давинић, свештеник.

Поред ученика, програмски део је допунило певачко друштво „Карађорђе“. После свршетка академије прикупљен је од посетилаца добровољан прилог за храм Св. Саве у Београду.

Крајем фебруара 1939. године Народна књижница и читаоница у Власотинцу одржала је своју редовну годишњу скупштину којој је присуствовао приличан број редовних чланова, добротвора и утемељача који су са интересовањем пратили њен ток. Из извештаја управног и надзорног одбора, као и извештаја књижничара-благајника, види се да је ова установа нагло напредовала и да је постигла, у извештајном периоду, добре резултате. Поред тога, она је доста допринела да се књиге више читају, и то од стране омладине. Купљене су нове књиге које појачавају интерес чланова за читање. На овој скупштини изабрани су управни и надзорни одбор, који су и до тада сарађивали и давали допринос развоју Народне књижнице и читаонице.

Новој управи је постављено да изврши обнову Народног универзитета у оквиру читаонице.

Певачко друштво „Његош“ одржало је 12. марта 1939. године редовну скупштину на којој је изабрана нова управа коју су углавном сачињавали стари чланови са председником др Савом Марковићем, српским лекаром. Да би певачко друштво „Његош“ остваривало културно-просветну мисију, неопходно је било да се пронађе хоровађа, који би стручно ангажовао музичаре и певаче, као што је то било за време уваженог и одличног хоровађе Ферда Вигела, који је напустио Власотинце.

У току 1939. године Тон-кино „Тесла“ приказао је неколико запажених филмова, као што су: „Ромео и Јулија“, „Злочин у морнарици“, „Рај музике“ и „Јахач без страха“.

Желећи да локални лист „Власина“ постане гласило целог среза и као такав служи културном и економском напретку не само среза већ и шире,

уредништво листа одржало је један значајан састанак на коме је одлучено да отвори рубрику „Како да унапредимо свој завичај“.

Имајући у виду да ван Власотинца имају велики број интелектуалаца, уредник листа обратио се Богољубу Горуновићу, професору сомборске гимназије, и поставио му неколико питања о томе шта мисли о листу и шта предлаже за његово унапређење. Одговарајући на постављена питања, професор је, поред осталог, истакао да лист локалног значаја какав је „Власина“, може умногоме да допринесе напретку дотичног места, под условом да се уредник мора држати принципа да лист буде на достојној објективној и интелектуалној висини, са критичким ставом према свима животним манифестацијама у срезу. Даље, лист мора да буде огледало правог живота и тежњи појединаца или група, које делују и имају за циљ прогрес целокупног народа. Избегавати интриге и празне полемике и не уносити их на страницама листа. Даље упозорава да лист чланке са апстрактном и сувопарном садржином, који избегавају да отворено и смело служе истини, напретку и постављању праве дијагнозе о актуелним проблемима – не треба објављивати.

На које сараднике лист треба да рачуна било је питање на које је дао своје мишљење Богољуб Горуновић, професор историје. Његово је мишљење било да треба користити домаће интелектуалце, јер они најбоље познају живот и потребе наших грађана, а истовремено ће давати локалну боју листу, а то је врло важно, јер у тој боји ми изражавамо наше специфично обележје. Он даље истиче да ако лист пробуди интересовање код омладине за друштвена и привредна питања, за науку, литературу и уметност, из њених редова створи кадар младих сарадника, онда је успео да за себе обезбеди увек свеж и савремен утицај, јер омладина има то својство да у себи садржи елементе новог доба, али не искључивати стручне чланке познатих ауторитета, јер лист мора и научно и васпитно да дела на средину.

Створити код Власотинчана осећај заједнице и смисао за колективни рад и напор. Активизирати живот у Власотинцу и срезу. Развити рационално занатство, трговину и пољопривреду. Повезати сва села dobrим путевима, тако да Власотинце остане културно-просветни и привредни центар шире околине. Пробудити код омладине интересовање за организациони рад на просветном и привредном пољу и оспособити омладину да сама узме своју судбину у своје руке.

Унапредити виноградарство и задругарство на још већи ниво, али га и модернизовати. Свршене ученике грађанске школе ангажовати у отварању продавница вина и грожђа по многим већим местима.

Хигијенске услове стално побољшавати и указивати на правилну исхрану. Развијати туризам и сузбијати алкохолизам и коцкање, а код омладине развијати смисао за спорт, туризам и племените утакмице. То је

мишљење Богољуба Горуновића, професора, које указује на која питања треба да обрати управа пажњу на побољшању садржине локалног листа „Власина“.

Читаоница је била веома активна и, да би придобила већи број чланова и љубитеље лепе књижевности, почела је од 1. маја 1939. године да издаје новине и часописе који су могли да се читају у парку „Ваздушна бања“ преко целог дана. Уједно, обавештавала је чланове да се књиге издају средом и суботом и да се могу читати у локалу читаонице. Право на читање листова, часописа и књига имали су само чланови који су платили чланарину.

На други дан Ускрса читаоница је у сарадњи са музичким друштвом „Ст. Мокрањац“ приредила веома успелу забаву. Чланови читаонице са успехом су извели комедију од Нушића „Власт“. На приредби су са успехом рецитоване и две песме, а чланови „Мокрањац“ су приказали „Тера опозицију“ од Косте Трифковића.

Други светски рат се приближавао и постојало је све веће интересовање за страхоте које изазивају бојни отрови. Предавању о бојним отровима, које је одржано у току маја у сали Народног дома, присуствовао је велики број слушалаца. Улаз је био бесплатан и то је био разлог да посета буде масовна и доказ је да Власотинчани воле предавања која су бесплатна.

Локални лист „Власина“ објавио је један интересантан чланак под насловом „Максим Горки о књизи и читању“, који гласи: „... Што сам више читао, све више су ме књиге зближавале са светом, све сам јасније упознавао живот... у свакој готово књизи треперило је тихим звуком неко изненађење, које је вукло непознатоме, прожимало све срце. Сви су људи овако или онако страдали, сви су били незадовољни животом, тражили су нешто боље, зближавали се и споразумевали. Књиге су целу земљу, цели свет обавиле жељом за бољим животом, свака је књига била као душа исписана знацима и словима на хартији, и чим их се мој разум, преко очију дотакао, оживиљавали су...“ На овај начин локални лист хтео је да да подстрек младима да више читају и упознају се са животом људи.

У планинском селу Добром Пољу 2. августа 1939. године освећен је споменик изгинулим борцима. Подигнут је на гробу непознатог војника који је погинуо девесто петнаесте. Споменик су подигли, о своме трошку, сами мештани села Доброг Поља. То су печалбари који подижу по варошима другима палате. Интересантна је порука која је дата младима приликом откривања споменика, која је и данас актуелна услед губљења националне свести, а она гласи: „...Како је то лепо и племенито од потомства, које се сећа својих бораца и великана који падоше за слободу и величину наше отаџбине. Види се да су и потомци достојни својих старијих, јер старији се показаше велики у борби, ти борци славне Моравске дивизије која је била дика и понос наше војске и млађи показују се велики и не

забораљају своје заслужне борце.“ Ово истичемо због тога што данашњи глобализам и мондијализам желе да изубимо прошлост, а у томе данас учествују квазиисторичари који фалсификују историју ослободилачких ратова Србије и без изворних докумената желе да прикажу сараднике окупатора као ослободиоце, а ослободиоце као учеснике у грађанском рату, што је немогуће у окупацији земље.

Стварање културно-уметничких друштава, књижница и читаоница није било само иницијатива појединаца или група, већ је то предвиђао Закон о народним школама, јер су сви учитељи и учитељице били обавезни не само да их организују већ су морали радити у њима. Школски надзорници при оцењивању просветних радника водили су рачуна о успешном или неуспешном раду у народној књижници и читаоници. У то време у Власотинцу је било дванаест учитеља, од којих је само један био члан Народне књижнице и читаонице, што је било веома забрињавајуће.

У Власотинцу је октобра 1939. године формиран Радни одбор који је обухватио све омладинске организације. Циљ Радног одбора је био да код омладине и народа ради на буђењу националне свести и припремању за одбрану земље. Први иступ омладинских организација био је на организовању приредбе са патриотским програмом. Приредбу је организовала Народна читаоница у „Доњем парку“ 13. августа 1939. године. После поздравне речи једног омладинца, хор Читаонице отпевао је „Хеј Словени“, затим је успешно изведен трећи чин из комада „Мати“ од Карела Чапека. Овај тако актуелан позоришни комад публика је топло поздравила, као и хорску песму „Ланци нам се кују клети“, а потом је рецитована песма „Ми знамо судбу своју“. Соколски омладинци извели су неколико вежби на справи „коњ“. Публика је пажљиво пратила програм и поједине тачке поздрављала аплаузом. Охрабрена успехом, омладина окупљена око Читаонице приредила је 20. августа забаву у Грделици, са истим програмом.

И публика и извођачи програма имали су на овим приредбама исписане тробојке са натписом „Бранићемо земљу“.

Читаоница у Власотинцу обогатила је свој књижни фонд новчаним прилозима и поклоном књига. Влада Поповић, инж. из Лесковца, поклонио је читаоници 12 књига из лепе књижевности, а Грађанска школа дала је 24 динара, тј. 50% од прикупљеног прилога о Видовдану (а други део новца је послат Министарству просвете). Дража Јовановић, апсолвент техничар из Власотинца, поклонио је три комада књига издања „Нолит“. Управа се дародавцима најлепше захваљивала.

У локалном листу „Власина“ постојала је рубрика преглед књига и у том прегледу се даје и садржина објављеног дела. Како је приликом изласка књиге М. Горког „Успомена из мога живота“ истакнуто: „...да би се књига разумела и правилно схватила и оценила, нужно је потребно да се познају

прилике и средина у којој је писац живео, као и биографија и његов живот. А да би се његов живот што потпуније познавао, потребно је и његово властито мишљење о себи, које није увек потпуно, али је потребно. Ако је свако мишљење потребно код сваког књижевника и кутурног радника, утолико пре је потребно код књижевника. Да би се фазе и раздобља кроз која је пролазио, па је због тога објављена књига Максима Горког врло важна“. У прегледу се истиче да се он у књизи бави сликањем доба када се коначно формирао и определио, када је пронашао свој пут којим човек треба да иде. Он нас проводи кроз разне средине, кроз које је пролазио, приказује нам разне људе, онакве какви су у суштини, не улепшавајући их, људе разних класа и слојева као и свој однос према њима. Даље се истиче да је то „књига, докуменат о кретању игибању и о тешкоћама на која наилази овај ВЕЛИКИ ЧОВЕК, то је књига истине, књига о животу, која осветљава Горкога и даје пуно гаранције о темељу на којем је заснован његов поглед на живот и свет о његовој истинитости и вредности.“

У хотелу „Палас“ адвокат из Лесковца Јован Јовановић одржао је 1. октобра 1939. године успело предавање о братском споразуму Срба и Хрвата, у уводном излагању предавач је говорио о Јужним Словенима од досељења до уједињења. Затим образлаже због чега су Јужни Словени били тако дуго разједињени. Најзад је набројао какве све користи од овог споразума имају два народа, а потом је говорио о др Владимиру Мачеку. Предавање је топло поздрављено од великог броја слушалаца.

Група учитеља ставила је себи у задатак да се грађанима на селу који су живели тешким животом приближе и пруже им нешто поуке и забаве и укажу да нису сами и имају некога који мисли и саосећа са њима. У ту сврху спремили су позоришни комад „Вода са планине“ и неколико рецитација и 20. новембра одржали приредбу у селу Добровишу. Група је наишла на људе сиромашне и поштене који су је примили са искреном радошћу. Међутим, „било је и оних који су са неповерењем гледали господу јер су знали да такви у село долазе само да узму нешто. Контактима са људима били су искрени и пријатељски. На приредби су могла да се виде озарена лица и светли радосни погледи који су најубедљивије говорили да су нас потпуно разумели. Овој групи то је била довољна награда, јер није тржила друга прзнања за успех, напоре и труд.“

Позоришна секција Књижнице и читаонице приказала је неколико позоришних комада у Власотинцу. Пошто чланови позоришне секције нису хтели да се везују само за Власотинце, почели су своју активност и у другим срединама.

Тако су у Сурдулици 3. децембра 1939. године приказали драму „Ослобођење Косте Шљуке“ од Петра С. Петровића, а 4. децембра у Владичином Хану. Позоришни комад је са успехом изведен, а публика је

била задовољна. Ова прва мала турнеја „Позришне секције“ Читаонице потпуно је успела. После успешног приказивања у Сурдулици и Владичином Хану, драма „Ослобођење Косте Шљуке“ приказна је и у Власотинцу 10. децембра 1939. године. Посета је била прилична, а публика је била задовољна приказом комада који је успешно изведен.

После три године обновљена је читаоница у Црној Трави 1. децембра 1939. године, а у исто време приређена је забава која је била масовно посећена. После неколико дана вршен је упис у чланство Читаонице. Изабрана је нова управа са председником Ранђелом Синадиновићем.

У чланку се истиче да је цео случај око обнове читаонице јасан и непобитан доказ да је народ жељан светлости и знања, доказ да је потребно доста имања свести и у сељачки дом увести, доказ је да народ не да да се са његовим потребама и правима игра.

Да би приближио народу књигу, локални лист „Власина“ скоро у сваком броју давао је приказ најактуелнијих књига. У децембарском броју 1939. године у преглед књига приказао је роман Кронина „Цитадела“ у две књиге и том приликом је истакнуто да је литература до тридесетих година говорила најафирмативније о енглеском друштву. Међутим, роман „Цитадела“ даје праву слику живота енглеског грађанина и каже да је енглеско грађанско друштво лажљиво, превртљиво, шарлатанско и покварено. Писац нас води и приказује кроз очи лекара пресек целог енглеског друштва. Даље се говори да су хигијенски услови запуштени, да влада протекционизам у радничким социјалним установама и да се одиграва насавесност и шарлатанство чувених медицинских капацитета, а главни јунак се бори против свега тога у чврстом уверењу да поштење мора победити.

Крајем 1939. године одржана је редовна годишња скупштина црквеног певачког друштва „Карађорђе“, а за председника друштва поново је изабран Василије Поповић, свештеник.

Основана је Народна књижница и читаоница у Грделици. Чланови ове читаонице су са успехом приказали „Зону Замфирову“ од Стевана Сремца у Грделици и Владичином Хану.

Певачка дружина „Његош“ прославила је свечано своју славу 23. децембра 1939. године, на дан ослобођења Власотинца од Турака.

Књижница и читаоница била је веома активна у приказивању позоришних комада, читању књига, спортским и другим активностима. Поред постојеће позоришне секције, књижница је имала и шах секцију. Читаоница је издавала и зидне новине.

Позоришна секција спремила је разноврсан програм који је хтела да презентира на територији среза. Програм је био састављен од неколико песама објављених у „Шишаном језу“ и позоришног комада „Пут у нови живот“ од Даринке Ћосић. Прва оваква приредба требало је да се одржи 15. децембра 1940. године, али је реско начелство то забранило.

Књижница је употпуњавала свој фонд поклоном и куповином. Издавачка задруга „Политика и друштво“ из Београда дала је на поклон 10 комада разних књига, а банска управа из Скопља дала је 15 књига као своју помоћ читаоници.

Локални лист „Власина“ објавио је веома стручан чланак под насловом „О књигама“. У чланку се истиче када би се измерила култура и духовни ниво на коме се налазе појединци и народи, онда се између многих других узима и читање књига, као и интересовање за књигу. Књига је изражавање истине и збивања из човекове околине, природе и друштва на један лични начин. Рђавих књига има доста, оне се популаришу и то бучно, а до њих се лако долази чак и бесплатно, али је дужност свих поштених људи, свих народних пријатеља и бораца за истину, да их сузбијају и боре се против њих. У овоме су предњачили напредни омладинци, просветни радници под утицајем Савеза комунистичке омладине Југославије и Комунистичке партије Југославије.

Очито је да су корисне књиге које се боре и залажу за истину, које се боре и залажу за истински напредак, а да би се дошло до добрих књига једина могућност је постојала да се оне користе преко библиотека и читаоница.

Локални лист „Власина“ посветио је књижевницима целу страну у којој се говори о савременим и напредним писцима који се боре за слободу и истину. Говори се о књижевнику Мартину Андерсену, Фјодору Глатковом, шта савременици мисле о Максиму Горком, а по роману „Плодови гнева“ од Џона Штајнбека снимљен је и филм. Амерички банкари су тражили да се филм забрани, али су власти одобриле његово приказивање. Најзад се у чланку обавештавају читаоци о томе каква је судбина задесила напредне писце у међународном вртлогу. Књижница обавештава своје читаоце које су све књиге набавили у току 1940. године и доносе попис књига из којег се види да је највећи број књига од Максима Горког.

Певачко друштво „Његош“ приредило је 22. децембра 1940. године успешну забаву у сали Народног дома. На програму је било пет хорских песама. Хор је спремио и њиме дириговао Фердо Вигеле. Посета је била масовна и није било места у сали.

Друштво је 23. децембра после неколико година прославило своју славу, на дан када је Власотинце 1977. године ослобођено од Турака. После благодајења у власотиначкој цркви, обављено је резање колача. Прота Христифор са свештеницима Михајлом Поповићем, Радивојем Давинићем и Вукашином Ишљамовићем, пресекао је колач са председником дружине Савом Марковићем и најмлађом чланицом Давинић, а при резању колача „одговарао је“ мешовити хор друштва.

Крајем 1940. године друштва су славили своју славу и одржавала своје годишње скупштине, позоришне забаве итд. Соколско друштво је почетком

децембра 1940. године прославило своју славу, друштво „Књегиња Зорка“ као женско друштво прославило је своју славу Св. Андреју у сали Народног дома.

Музичко друштво „Мокрањац“ одржало је годишњу скупштину половином децембра 1940. године. За председника је изабран Благоје В. Валчић, за потпредседника Јордан Митић, за благајника Божидар Костић, за секретара Чедомир Анђелковић, а за капелника Бранко Давинић.

Певачко друштво „Карађорђе“ одржало је годишњу скупштину на којој је изабран за председника Светозар Јанковић, за потпредседника Христифор Димитријевић, за благајника Драгутин Јанковић и за секретара Јован Стаменковић.

Позоришна секција Читаонице приредила је почетком децембра 1940. године забаву у Народној дому. На програму је била „Ивкова слава“. Посета је била веома добра. Комад је добро изведен и задовољио је не само грађане већ и оне који су добро познавали позоришну уметност.

О културним збивањима писано је у Лесковачком и Власотиначком зборнику, а ми смо овом приликом обрадили оно што је лист „Власина“ писао 1938, 1939. и 1940. и како је обавештавао грађане о културним дешавањима у Власотинцу уочи Другог светског рата.

Извори и литература:

Локални лист „Власина“, орган Народне књижнице и читаонице, 1938, 1939. и 1940.

Summary

Hranislav A. Rakić **CULTURAL PANORAMA OF VLASOTINCE IN 1983-1940.**

The paper discusses the events recorded by the local newspaper “Vlasina” in the years of 1938, 1939 and 1940. Regardless of the fact that this newspaper wasn’t able to give a comprehensive content of the certain events, it managed to inform the public about what was going on not only in Vlasotince but also beyond. “Vlasina” offered the remarkable books reviews with their contents, the articles on The Library and reading room and theater section activities, as well as on the work of many cultural and musical associates: “Njegoš”, “Karadjordje”, Sokol society etc. So, rightfully we can say that the cultural panorama of Vlasotince could stand with major cultural events in the bigger cities.

Иван М. Бецић

научни сарадник

Институт за српску културу

Приштина/Лепосавић

УДК 94:336.71(497.1)''19''

338.124.4:336.71(497.1 Сурдулица)''19''

СУРДУЛИЧКА ПРОМЕТНА БАНКА А. Д.*

Апстракт: Изражена привредна коњунтура на простору Краљевине СХС непосредно после Првог светског рата захтевала је велика новчана средства. Исплативост кредитирања изазвала је експанзију у оснивању локалних новчаних завода, поготово у источним крајевима државе. Многи од ових новчаних завода радили су на ивици рентабилитета и због располагања са скромним финансијским средствима нису својим акционарима доносили осетније приходе. Са појавом Велике економске кризе на простору Краљевине Југославије, највећи број малих новчаних завода престао је са активним пословањем поставши жртва Закона о заштити земљорадника или пасивности привреде краја у коме су пословали. У раду је, првенствено на основу архивске грађе, приказан рад једног од мноштва локалних новчаних завода, на основу чега је могуће увидети суштину начина пословања и проблеме са којима су се заводи овог ранга сусретали.

Кључне речи: Сурдулица, *Прометна банка*, дивиденда, економска криза, демографски пад.

У тренутку када је формирана југословенска држава, банкарски апарат представљало је 490 акционарских банака, 36 штедионица самоуправних тела, 2 државне и 1 полудржавна банка, што је укупно износило 529 новчаних завода (не рачунајући кредитне задруге). Бројчано посматрано, то није био мали банкарски апарат, мада укупна средства тог апарата (11,5 милијарди динара) нису била тако велика.¹ Због привредне коњунктуре која је владала током првих послератних година, као и проширеног тржишта у новоствореној држави, у држави се осећала јака економска експанзија. Она је, свакако, имала утицаја и на развој банкарства, јер се у држави сиромашној капиталом осећала велика несташица новчаних

* Рад је рађен у оквиру Пројекта Материјална и духовна култура Косова и Метохије (Ев. бр. 178028) који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

¹ Dragutin V. Gajić, *Karakteristike razvoja bankarstva u Jugoslaviji između dva svetska rata*, Ekonomski fakultet, neobjavljena doktorska disertacija, Beograd 1965, 100.

средстава. При таквом односу понуде и потражње капитала, кредитирање је представљало врло уносан посао. Очекивано би било да већ постојећи новчани заводи повећавају суму својих укупних средстава, а не да долази до оснивања нових кредитних установа. Међутим, дошло је до супротног кретања, јер су привредници показали тенденцију улагања сопственог капитала у формирање нових, малих новчаних завода, локалног карактера.²

Зато је у првим послератним годинама, за само осам година (1918-1926) основано 259 акционарских банака, 6 штедионица и 3 државне банке, односно 268 нових новчаних завода, при чему је карактеристична 1922. година, у којој је основано чак 60 новчаних завода, што је представљало апсолутни рекорд у међуратној Југославији.³ У пракси је то значило да је свако иоле веће место у Краљевини СХС добило најмање један локални новчани завод, а неретко их је било и више.

Сурдулица је варош на реци Врли, десној притоци Јужне Мораве, у источном делу Масуричке котлине, испод Варденика. Основали су је Власи, а развила се на месту средњовековног градског насеља Иногоште, уништеног по доласку Турака. Сурдулица је први пут поменута у рукопису Бенедикта Курипечича (Курипеша) 1530. године као село. Током XVIII века, користећи исељавање Срба, у крај су се почели настањивати Арнаути, који су напустили област по уласку Врањске области у састав Србије 1878. године. Српско становништво доселило се у Сурдулицу углавном из околних планинских села. Место је добило чаршију, нове праве улице, нове грађевине, па је 1886. године проглашено варошицом. Временом се развило у трговинско-занатлијско место и постало главно привредно средиште у сливу реке Врле за околна планинска села која су куповала жито, а продавала стоку, дрво, сточарске производе, кромпир и воће.⁴

Према попису из 1921. године срез Масурица имао је 18.354 становника, од чега је у вароши Сурдулици живело 3.535 житеља, што је било тек нешто више од општине Сувојнице, у којој је било настањено 3.186 становника.⁵ Поступак за оснивање банке у Сурдулици покренут је 5. априла 1922. године, а оснивачи су били: Алекса С. Пешић, трговац; Манасије Х. Ј. Ђорђевић, трговац; Мијајло М. Станковић, кафеџија; Јован А. Стошић, трговац; Милоје С. Марковић, трговац; Коста Марковић, трговац; Милан М. Тасић, трговац; Јован Ј. Станковић, обућар; Јордан С. Станковић, трговац; Јаков С. Ивановић, порезник.⁶ Највећи број оснивача новчаног завода био

² *Isto*, 100.

³ *Isto*, 101-103.

⁴ „Surdulica“, *Enciklopedija Jugoslavije*, 8, Zagreb 1971, 219.

⁵ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. god.*, Sarajevo 1932, 16-18.

⁶ Архив Југославије (АЈ), фонд Министарства трговине и индустрије Краљевине Југославије (65), фасцикла (1428), арх. јединица (2412), (у даљем тексту АЈ, 65-1428-2412), Правила Сурдуличке прометне банке од 5. априла 1922.

је из реда трговаца (70%), што је било уобичајено за новчане заводе на територији Србије, јер је ова привредна грана постала доминантна током последње две деценије XIX века на простору Краљевине Србије.

Министар трговине и индустрије потврдио је правила Банке 21. јуна 1922. године, а претходни збор акционара одржан је 10. децембра 1922. године где су правила прихваћена и изабрани су управни и надзорни одбор. Основни капитал *Прометне банке* предвиђен је на 500.000 динара, подељених у 1.000 акција по 500 динара, док је рок трајања установе предвиђен на 50 година.⁷ Позив на упис акција и присуство на претходном збору акционара *Сурдуличке прометне банке* објављен је у *Службеним новинама*, а из њега се могло видети да је циљ завода да својим капиталом, улозима на штедњу и кредитима ради на унапређењу трговине, индустрије, занатства, пољопривреде и опште радиности. Упис акција вршен је од 1. до 30. новембра 1922. године, а предвиђена главница од 500.000 динара требало је да у потпуности буде уплаћена до 21. јуна 1923. године.⁸

Све акције *Прометне банке* уписане су током новембра месеца, а приликом уписа уплаћена је сума од 192.150 динара.⁹ На претходном збору акционара, који је одржан 10. децембра, у Управни одбор су изабрани: Алекса С. Пешић, председник, Манасије Х. Ј. Ђорђевић, Тома Топалчић, Јаков С. Ивановић, Светозар С. Јанковић, Коста Марковић, Милан Тасић, док су чланови Надзорног одбора постали: Јован Ј. Станковић, председник Милорад А. Томић, Мијајло М. Станковић, Светозар К. Ђорђевић, Драгутин С. Пешић.¹⁰ До 10. јануара 1923. године уплаћена је половина предвиђеног капитала,¹¹ а да новац не би стајао неискоришћен, оснивачки одбор је већ почетком децембра 1922. године одлучио да, сходно члану 14. банчаних правила, менично издаје зајмове сигурним клијентима на тромесечни рок. Стављање новца у кредитни промет пре одржавања претходног збора акционара и званичног отварања шалтера банке није било честа пракса, али је очито да је помањкање капитала на тржишту омогућавало да се тако нешто уради. По овом основу, *Прометна банка* пласирала је средства у висини од 82.000 динара, за које је приходовала камату од 4.100 динара са исплаћеним режијским трошковима.¹²

⁷ АЈ, 65-1428-2412, Оглас Сурдуличке прометне банке од 3. јануара 1923.

⁸ *Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, 242, Београд 30. октобар 1922, 4.

⁹ АЈ, 65-1428-2412, Извештај оснивача Сурдуличке прометне банке о упису акција поднет Претходном збору акционара 10. децембра 1922.

¹⁰ АЈ, 65-1428-2412, Записник са Претходног збора акционара Сурдуличке прометне банке од 10. децембра 1922.

¹¹ АЈ, 65-1428-2412, Извештај Начелника среза Мосуричког од 11. јануара 1923.

¹² АЈ, 65-1428-2412, Извештај оснивача Сурдуличке прометне банке о упису акција поднет Претходном збору акционара 10. децембра 1922.

Међу најважнијим задацима новостворене државе у првим послератним годинама спадали су изградња и прехрана становништва. Уједно, то је била прилика да сви они који су располагали са вишком капитала, путем улагања у грађевинска или прехранбена предузећа дођу до веће зараде од класичног банкарског пословања путем есконта. Овим путем пошле су и банке у лесковачком и врањском крају. *Лесковачка централна банка*, у сарадњи са предузећем „Браћа А. Тасић“ подигла је млин „Балкан“ у Скопљу и млин „Морава“ у Јагодини, купила је фабрику конзерви „Дунав“ у Београду, издавала је некретнине у Лесковцу, градила путеве и установе, попут санаторијума у Сурдулици. *Лесковачка привредна банка* поседовала је циглану, пивару и магацин за трговину прехранбеним производима у Лесковцу, а фабрику слада и леда, млин и стовариште у Скопљу.¹³ *Лесковачка кредитна банка* била је власник модерног магацина, док су *Врањска кредитна банка*, *Врањска привредна банка* и *Врањска банка* инвестирале у ливницу „Медински и Антић“ у Врању.¹⁴

На сличан начин размишљала је и управа *Прометне банке*, па је почетком децембра 1922. године купила вагон морске соли, 2 вагона соли у комадима, вагон белог брашна, вагон и по кукуруза, и све то продала, те зарадила чисто 3.664 динара. Укупна зарада, од камате и трговине, износила је 7.764 динара и послужила је за делимично покривање трошкова од 11.218,85 динара утрошених око оснивања банке на: плаћање огласа, штампање правила, куповину два стола, касе, дрва за огрев, канцеларијског материјала, израду штампбиља и печата, пренос, фарбање касе и натписа фирме, кречење просторија, накнаду комесару збора, плату служитељу Станку Китановићу.¹⁵

Најкрупнији акционари били су: Алекса Пешић са 53 акције, Манасије Ђорђевић са 50 и Тома Топалчић, Мијајло Станковић, Милан Тасић, Тома Кочић са по 40 акција.¹⁶ У првој години пословања, управа је највећу пажњу посветила прикупљању уплата од акционара и пласирању средстава у мање рентабилне, али зато сигурне послове - зајмове по есконту, као и трговином, са којом је успела да оствари извесну добит. И поред велике новчане кризе у држави, банчина главница је на време уплаћена. Неколико фактора утицало је да *Прометна банка* не остварује значајнију зараду, мада је камата на три месеца износила 20% на годишњем нивоу и била повољна

¹³ Иван М. Бецић, „Приватни новчани заводи и банкарство у Лесковцу између два светска рата“, *Историја 20. века*, 1, Београд 2002, 135-137.

¹⁴ АЈ, 65-1458-2442, Извештај Управног одбора Врањске банке поднет на скупштини акционара Врањске банке одржане 14. марта 1926.

¹⁵ АЈ, 65-1428-2412, Извештај оснивача Сурдуличке прометне банке о упису акција поднет Претходном збору акционара 10. децембра 1922.

¹⁶ АЈ, 65-1428-2412, Списак дошавших акционара на Претходни збор Сурдуличке прометне банке 10. децембра 1922.

по Банку. Међу субјективним разлозима доминантан је био недостатак капитала, док су се међу објективним истицали јака новчана криза и стагнација у трговини робом, тако да се управа одлучила да престане са трговином, али са намером да се поново активира на том пољу када буду повољни услови за то. Чиста добит од 68.444,29 динара по одбитку свих режијских трошкова није била велика, тако да је пренета у 1924 годину.¹⁷

Током прве године пословања установе појавиле су се и жалбе не малог броја клијената. Оне су се односиле на то да им је време зајма текло од датума склапања уговора, а не од тренутка када су новац добили. Клијент Танасије Ђорђевић доставио је списак од 44 лица којима је на тај начин наплаћена камата у износу од 832,58 динара.¹⁸ На жалбе клијената одговорио је Алекса Пешић, који је у Начелству Округа масуричког изјавио да Банка није радила ништа мимо закона, а да уколико неки клијент сматра да је оштећен, може своја права да потражи на суду.¹⁹

Током 1923. године предвиђена главница од пола милиона динара у потпуности је уплаћена, али је управи била јасно да са тако малим капиталом *Прометна банка* није била у могућности да ради са већим добитком, поготово што је пословала у сиромашном крају, тако да је прилив новца преко улога на штедњу био веома оскудан. Из јасних разлога управа је предложила докапитализацију основног капитала на милион динара, што је скупштина прихватила.²⁰ Повећање сопственог капитала било је неопходно и услед кредитне кризе која је почетком 1923. године избила у Краљевини СХС. Наиме, у трци за великим зарадама, већина новчаних завода није водила рачуна о здравој кредитној политици и у том правцу се развијала. Мали проценат сопствених средстава у дугороче инвестиције није успео да заштити банке од недостатка новчаних средстава услед обуставе кредитирања од *Народне банке*, што је довело до њиховог краха у 1923. и 1924. години.²¹

¹⁷ АЈ, 65-1428-2412, Извештај Управног одбора Сурдуличке прометне банке поднет на Првом збору акционара 23. марта 1924.

¹⁸ АЈ, 65-1428-2412, Допис Танасија Ђ. Тодоровића министру трговине и индустрије од 5. септембра 1923.

¹⁹ АЈ, 65-1428-2412, Изјава Алексе Пешића у Начелству Округа Масуричког од 25. октобра 1923.

²⁰ АЈ, 65-1428-2412, Предлог Управног одбора о измени Правила Сурдуличке прометне банке поднет на Првом редовном збору акционара на дан 23. марта 1924.

²¹ Међу банкама које су банкротирале проценат учешћа сопствених средстава према неликвидним инвестицијама био је следећи: Београдска уједињена банка 12,3%, Београдска комисиона банка 33%, Балканска банка 23%, Банка Ник. Бошковић А. Д. 23,5%, Славенска банка 18%, Хрватско славенско господарско друштво 10%, Банка и штедионица на приморју 16,5% (Новак Поповић, Душан Мишић, *Наша домаћа привреда, фактори, стање - унапређење*), Београд 1929, 50.

Привредне прилике нису допустиле да се повећање главнице *Прометне банке* изврши без великог напора, али је крајем 1924. године капитал ипак повећан на милион динара. Повећање главнице извршено је у четири етапе, које су износиле по 25% одређене суме, односно по 125.000 динара. Прва транша уплаћена је до 1. маја, друга до 1. августа, трећа до 1. октобра, а четврта до 15. децембра 1924. године.²²

Банка се и у другој години пословања бавила искључиво кредитирањем локалне привреде по есконту и текућим рачунима. Управни одбор суздржао се од инвестирања у лукративна и индустријска предузећа и држао се тога да је најсигурнији посао банке кредитирање, без обзира на висину зараде. Банка је и даље била принуђена да послује искључиво са својим средствима, јер није могла да добије кредит код *Народне банке*, будући да је тек крајем године испунила неопходан услов да има уплаћени капитал од милион динара. Осим тога, други услов био је да новчана установа има три завршна годишња биланса, што је у случају *Прометне банке*, будући да је радила тек две пуне године, значило да и наредне године неће бити у могућности да добије повољан кредит код емисионе установе.

Рад новчаних завода био је отежан и из разлога што је у држави била велика криза кредита, услед краха одређеног броја новчаних завода било је пољуљано поверење у систем банкарства, што је резултовало изузетно slabим приливом улога на штедњу. Уз то, додатни проблем *Прометној банци* стварало је то да област у којој је пословала не само да је била сиромашна, већ је била настањена и елементом који није знао шта су новчани заводи, те није разумео смисао и корисност штедње у банкама. Иако су режијски трошкови, разне таксе и прирези били велики, релативно ниском каматном стопом *Прометна банка* успела је да оствари приход од 59.788,07 динара. Дивиденда акционарима износила је 40.000 динара, тј. 20 динара по акцији. (4%). Током 1924. године у резервни фонд унето је 100.000 динара, које су добијене од акционара другог кола за продатих 1.000 акција, јер је при продаји сваке наплаћивано 100 динара више, да би се оне изједначиле са вредношћу акција првог кола.²³

Банчиним правилима предвиђено је да се подела чисте добити врши према следећем обрасцу: 10% резервном фонду, 6% члановима Управног одбора, 3% члановима Надзорног одбора, 3% службеном особљу на предлог Управног одбора, 5% фонду за отпис сумњивих потраживања, 2% фонду за амортизацију банчине зграде, док је о расподели 71% добити одлучивала скупштина акционара.²⁴ Без обзира на јасно одређену поделу добити,

²² *Правила Сурдуличке прометне банке*, Лесковац 1925, 4.

²³ АЈ, 65-1428-2412, Извештај Управног одбора Сурдуличке прометне банке поднет на Другом збору акционара 22. марта 1925.

²⁴ *Правила Сурдуличке прометне банке*, Лесковац 1922, 20-21.

Управни одбор примао је плату за свој рад, па се одрекао тантијеме и награде за седнице и дежурства, што није било уобичајено у српском банкарству. Друга особеност која се догодила током 1924. године била је та да је Јаков Ивановић иступио из Управног одбора због превише приватних обавеза.²⁵

Поједини акционари *Прометне банке* нису били задовољни спорим напредовањем своје установе, сталним улагањима због неопходне докапитализације и ниским приносом, тако да су почели да продају своје акције на слободном тржишту. Чланови Управног одбора приметили су да акције, које су гласиле на доносиоца, постепено ишчезавају из руку Сурдуличана, првих акционара и оснивача банке, па желећи да оне и на даље остану у рукама суграђана, али свакако и да онемогуће промену односа снага у Банци, предложили су извесне измене у правилима. Према важећим правилима, чланови Управног одбора полагали су по 50 акција на име кауције. Предлог актуелног Управног одбора био је да се кауција повећа на 150 акција, али је то онемогућено од стране Министарства трговине и индустрије, будући да се радило о заводу са невеликим капиталом.²⁶

Пословну 1925. годину обележио је почетак привредне кризе у Краљевини СХС, која се огледала у драстичном паду цена пољопривредних производа, смањеној куповној моћи грађана и несигурности у дугорочна улагања. Због тога су привредници избегавали да инвестирају новчана средства и почели су да их стављају на штедњу у банкама, што је довело до повећања њиховог обртног капитала. Управни одбор *Прометне банке* сматрао је да је њихов новчани завод постигао напредак у овој години, у смислу да је дошло до осетног повећања улога на штедњу, али да ће им испуњавање услова о три годишња завршна рачуна омогућити приступ кредитима јачих новчаних завода, јер су се и даље служили само сопственим средствима. Повећање улога на штедњу нису видели у почетку привредне кризе, већ првенствено у неким новинама које су увели, као што је увођење штедње за капитал, ђачке штедње, као и штедње за мираз, које су уведене у последњем кварталу 1925. године.²⁷

Од велике важности за пословање у 1926. години било је неизгласавање поверења одређеним члановима Управног и Надзорног одбора. Акционари: Сава Јанковић, Милорад Ристић и Милутин Крстић упутили су дописе Управном одбору *Прометне банке* у којима су тражили да се на дневни ред скупштине акционара стави изгласавање поверења двојици чланова Управног одбора и тројици чланова Надзорног одбора. Именовани су

²⁵ АЈ, 65-1428-2412, Записник са Другог збора акционара Сурдуличке прометне банке одржаног 22. марта 1925.

²⁶ АЈ, 65-1428-2412, Предлог Управног одбора Сурдуличке прометне банке поднет на Другом збору акционара 22. марта 1925.

²⁷ АЈ, 65-1428-2412, Извештај Управног одбора Сурдуличке прометне банке поднет на Трећем збору акционара 7. марта 1926.

као разлог својих дописа навели то да су дошли до уверења да чланови Управног одбора Алекса Пешић и Тома Топалчић нису посвећивали довољно пажње и бриге за Банку и њене послове. У месецима када су они дежурали долазили су у Банку само једном недељно, и у тим периодима склапано је мало послова, чиме су били угрожени интереси свих акционара. Што се тиче чланова Надзорног одбора: Драгутина Пешића, Јована Станковића и Јакова Ивановића, њихову смену су тражили наводећи да се поменути нису држали банчиних правила и закона о акционарским друштвима, да су незаинтересовано вршили дужност, без воље и енергије, чиме су рушили углед установе. Ниједан од поменутих чланова банчине управе није на скупштини изабран за чланство у банчиним одборима.²⁸

Општа економска криза постала је 1926. године приметна у целој држави, а банчина управа је из тих разлога током целе године у каси држала у приправности већу суму готовине. Зато је Банка увек могла да одговори својим обавезама и да одмах исплати чак и оне улоге за које је био условљен отказни рок. Велики пораст у пословању показао је есконт по краткорочним меницама, са прираштајем од чак 1.387.230,50 динара, а тренд енормног повећања улога на штедњу у свим новчаним заводима, постао је видљив и у овој банци и износио је 1.116.539,87 динара. Банчина управа, попут највећег броја управа банака, ипак није схватала размере и дубину кризе у инвестирању, па је повећање улога у оволиком обиму првенствено сматрала последицом своје озбиљне пословне политике и великог поверења становништва у *Прометну банку*. Банка је кредитне пласирала трговцима, занатлијама и земљорадницима, посебно овим последњим, којима је он био неопходан услед штета изазваних елементарним непогодама. *Сурдуличка прометна банка* отворила је кредитне многим земљорадницима за докупљивање земље, стоке и за производњу главних продуката сурдуличког краја.

Иако је пораст улога на штедњу у *Прометној банци* био изузетно висок за банку њеног нивоа, она није располагала са довољно средстава да сопственим капиталом и улозима на штедњу подмири потражњу за кредитима, а уједно држи резерву у каси. Већа готовина, на коју је плаћана камата, држана је у Банци да би она могла у сваком тренутку да буде ликвидна, пошто у претходном периоду то није била. Управа је сматрала да је постигла циљ, будући да су новчана средства из других установа и предузећа пребацивана у Банку, а Управни одбор предложио је повећање главнице на 2 милиона динара, што је збор усвојио. Кредите које је *Прометна банка* користила код већих банака били су са веома високом каматом, а Банка је била оптерећена и несређеним пореским питањем. Зато је управа ступила у

²⁸ АЈ, 65-1428-2412, Дописи Управном одбору Сурдуличке прометне банке од 22. фебруара 1926.

контакт са „једном од највећих домаћих банака“ која им је обећала кредит по повољнијим условима у 1927. години. Због ниске зараде оба одбора нису тражила тантијеме и накнаде за дежурства, па је на име дивиденде акционарима подељено 45.000 динара (4,5%).²⁹

До 1928. године основни проблем за успешније пословање *Прометне банке* представљала су недовољна новчана средства. У овој години *Прометна банка* добила је повољне кредите по текућем рачуну код *Поштанске штедионице* и *Врањске банке*, а настављен је и пораст улога на штедњу. Повећање главнице завршено је на крају године, тако да ефекти удвостручења основног капитала нису могли бити потпуни. Банка је располагала са довољно средстава да исплаћује све захтеве улагача без отказа и није се користила могућностима да пролонгира исплату, што је свакако допринело поверењу штедиша у ову установу.

Међутим, ефекти, услед повећаног капитала и повољнијих услова кредита, нису се осетили услед привредне кризе која је била све дубља, посебно у неразвијеним пољопривредним крајевима. Без обзира на сигурно пословање, са есконтом на три месеца на подлози залога хартија од вредности и драгоцености, као и кредита по текућим рачунима на подлози меница са сигурним потписима и што нису имали ниједан отпис сумњивих потраживања, могућност за зараду и уштеду није била велика. Банка се сусрела са класичним проблемима малих новчаних завода, а то је скупа режија, јер су са развитком послова издаци постали већи. Зато је сума за поделу добити (45.000 динара) била идентична као и претходне године, а распоређена је тако што је акционарима прва два кола исплаћено 3,5% дивиденде, а акционарима трећег кола 1%, пошто је укупан капитал уплаћен тек у другом делу 1927. године.³⁰

У овој години дошло је до нове промене банчаних правила, која се односила на расподелу добити. Према новим правилима 10% добити уплаћивано је у резервни фонд, 3% ишло је у фонд за изградњу банчине зграде и магацина, 5% у фонд за отпис сумњивих потраживања, 5% у пензиони фонд за банчине службенике и чланове њихових породица, док је на име тантијема предвиђено: 6% члановима Управног одбора, 3% члановима Надзорног одбора, а 3% службеном особљу на предлог Управног одбора.³¹ О расподели остатка од 65% одлучивао је збор акционара.

Услед застоја у индустрији, трговини и занатству, посебно у 1927. и 1928. години, банчини послови нису показали очекивани резултат. Пораст

²⁹ АЈ, 65-1428-2412, Извештај Управног одбора Сурдуличке прометне банке поднет на Четвртом збору акционара 3. априла 1927.

³⁰ АЈ, 65-1428-2412, Извештај Управног одбора Сурдуличке прометне банке поднет на Петом збору 4. марта 1928.

³¹ *Правила Сурдуличке прометне банке, основана 5. априла 1922. год.*, Врање 1927, 14.

улога на штедњу дао је могућност *Прометној банци* да константно буде у могућности да омогући давање кредита, али је услед недостатка клијената за пласирање, у банчиној каси током године увек било неискоришћене готовине. Пасивност краја додатно је онемогућавала успешно пословање, а неродне године и пад више фирми под стечај довели су у питање међусобно поверење међу привредним факторима. Неиспуњење обавеза клијената утицало је да је *Прометна банка* у 1928. години имала утужених меница у вредности од 193.390 динара. Ова, „сумњива“ потреживања, Банка је обезбеђивала хипотеком над имовином дужника. Због смањеног обима посла, а повећања штедне Банка је снизила каматну стопу на штедњу, али и процентуално камату на зајмове. На тај начин обавезе по штедни *Прометне банке* смањене су за 202.562,50 динара, так да им је пасива по овом основу износила 308.351 динар. С обзиром да је главница била 2 милиона динара, акционари су поделили крајње скромну дивиденду од 50.000 динара (2,5%).³²

Осим привредне кризе, разлози за слабо пословање новчаног завода који је имао основни капитал од 2 милиона динара, и који није био мали за средину у којој је пословао, огледали су се у привредној пасивности краја и константном смањењу броја житеља. За разлику од 1921. године када је Сурдулица имала 3.535 становника, у 1928. години у њој је живело 2.069 становника,³³ односно 58,53% становништва у односу на број од седам година раније. Драстичан пад житеља Сурдулице рефлектовао се и на смањен број становништва у срезу, па је у Масуричком срезу 1931. године постојала 3.061 кућа, са 3.081 домаћинством и 17.416 становника.³⁴ За једну деценију број становника у срезу смањено се за 938, док је број становника Сурдулице смањен за 1.466. Демографским растом, села у околини Сурдулице донекле су ублажила драстично смањење броја Сурдуличана, али у привредном погледу пад је био неминован, услед изразите пасивности краја.

Без обзира на готово преполовљен број становника, Сурдулица у погледу трговинских, занатских и слободних професија није много заостајала за знатно већим варошима на југу Србије. У вароши су радили: један лекар, једна бабица, два кројача, бравар, три берберина, казанџија, три колара, лимар, два лончара, осам обућара, три опанчара, пет столара, зидар, два бачвара, шест абација и дванаест ковача. Сурдулица је имала апотеку, банку, електричну централу, три грађевинска предузећа, три

³² АЈ, 65-1428-2412, Извештај Управног одбора Сурдуличке прометне банке поднет на Шестом збору 24. марта 1929.

³³ *Адресар Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Београд 1928, 824.

³⁴ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1931. god.*, I, Sarajevo 1937, 11.

гвожђарске радње, шест хотела, три увозно-извозна предузећа, две књижаре, тридесет три трговине колонијалном робом, санаторијум Министарства социјалне политике, десет трговина мануфактурном робом, двадесет четири трговине мешовитом робом, педесет два млина, пет пекара, продавницу пољопривредних машина, две трговине стакларијом и порцеланском робом, стругару, четири трговине алкохолним пићима и шест трговина животним намирницама.³⁵

Прометна банка била је регистрована за широк дијапазон послова и могла је да се бави: набавком пољопривредних, занатских и индустријских справа, алата и стоке за туђ рачун; набавком хране и давањем кредита за исту; посредовањем у продаји земљорадничких, занатских и индустријских производа; куповином и продајом робе потребне за земљорадничка, занатска и индустријска предузећа за туђ рачун; кредитирањем предузећа која прерађују домаћу сировину и техничка предузећа; кредитирањем трговачких, техничких и предузимачко-грађевинских послова за туђ рачун; давањем кредита за производњу дувана и развој виноградарства; примањем улога на штедњу у разним облицима; отварањем текућих рачуна и давањем зајмова физичким лицима на краће рокове; посредовањем у разноврсним осигурањима; примањем робе на залог и давањем зајмова на исти; вршењем других банкарских послова.³⁶ Без обзира на широк дијапазон предвиђених делатности, овај новчани завод, који се налазио у улици краља Александра број 1, у пракси се бавио само есконтом.

Крах на Њујоршкој берзи октобра 1929. године и пад цена хартија од вредности на свим берзама представљали су први оштар продор новчане кризе која је пратила кризу у области производње. Кредитно тржиште је још током прве године кризе било потпуно поремећено. Из страха од неизвесности банке су ускраћивале кредите, затварале шалтере, сводиле своје послове на најмању меру. Неповољно пословно стање, опадање профита и инвестиција, платежна неспособност масе дужника и друге трешкоће наносиле су банкама велике губитке. Почетком 1930. године епидемија банкротстава банака захватила је аграрне крајеве у јужном и западном делу САД, а број банкарских стечајева достигао је током лета 1931. године рекордне цифре.³⁷

Први већи притисак штедиша на шалтере југословенских банака догодио се маја 1931. године, због повлачења уложених средстава бечког *Kreditanshtalt*-а из новчаних завода са подручја Словеније, Хрватске и Војводине. Оскудица новца постала је још већа када су у тешкоће запали новчани заводи у

³⁵ *Адресар Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, 824-825.

³⁶ АЈ, 65-1428-2412, Пријава Сурдуличке прометне банке Краљевско-банској управи у Скопљу од 5. јуна 1932.

³⁷ Nikola Vučo, *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930-1934*, Beograd 1968, 138-139.

Немачкој и Мађарској, јер је страни капитал почео да се повлачи из Југославије и оставља привреду без неопходних кредита.³⁸ Паника штедиша достигла је врхунац током септембра и прве половине октобра 1931. године, па је према подацима *Народне банке* до краја октобра повучено из банака 2.072.000.000 динара, односно 14,54% штедних улога у Краљевини Југославији.³⁹ Да ситуација за приватно банкарство буде тежа, највећа криза поверења штедиша наставила се и била је управљена према *Првој хрватској штедионици*, најјачем заводу у држави. Од септембра 1931. до краја марта 1932. године *Штедионица* је исплатила 882 милиона динара штедних улога. Најстарији завод у држави успео је да исплати захтеве штедишама уз директну и индиректну помоћ *Народне банке*, која је износила 396 милиона динара.⁴⁰

Како су најбројнији клијенти банака били пољопривредници, држава је 19. априла 1932. године донела Закон о заштити земљорадника, желећи да их заштити од пропасти. Пад цена пољопривредних и индустријских производа повећао је реална дуговања дужника. Номинално је износ дуга остао исти, а реално је за тај номинални износ требало дати далеко веће количине производа, услед пада њихових цена. Мораторијум на отплату сељачких дугова је већ постојећу већу или мању неликвидност приватних новчаних завода проширио и на оне заводе према којима земљорадници нису морали да испуњавају своје обавезе. Овим је приватни финансијски капитал у Југославији запао у најтежу кризу свог развоја.⁴¹

Закон је предвидео и заштиту банака и њихових веровника, а први новчани заводи који су потражили заштиту били су најјачи новчани заводи из Хрватске и Словеније. *Прва хрватска штедионица* и *Љубљанска кредитна банка* посебним уредбама добиле су специјални мораторијум, који се у случају љубљанског завода одиграо због судских захтева њених поверилаца.⁴² Након тражења заштите најјачих завода, број банака које су у наредним годинама тражиле заштиту и биле стављене под њу био је огроман. Најчешћи разлог томе био је тај да су банке у одређеном проценту морале да врше исплату штедних улога, а нису могле да наплаћују своја потраживања од земљорадника. Криза можда не би била толико дубока, да штедише, у паници, нису навалјивале на шалтере банака. Генерални директор *Прве хрватске штедионице* Бранко Пливерих истакао је да је

³⁸ И. М. Бецић, *Министарство финансија Краљевине Југославије 1918-1941*, Београд 2012, 474.

³⁹ „Стање банкарства код нас“, *Политика*, 8.554, Београд, 3.март 1932, 4.

⁴⁰ Ник. Станаревић, „Случај Прве хрватске штедионице“, *Политика*, 8.625, 16. мај 1932, 2.

⁴¹ Мјо Мirković, *Економска структура Југославије 1918-1941*, Zagreb 1950, 60-61.

⁴² „Мораторијум Љубљанске кредитне банке“, *Народно благостање*, 22, Београд 22. мај 1932, 344.

знатан део уложеног капитала, који је у Југославији био главни извор кредита, повучен из промета на чисту штету привреде као целине. Део веровника новчаних завода „није хтио увидјети и још не увиђа, да су новчани заводи само посредници новчаног и кредитног промета и, да је нагло дизање новца из завода ударац цијелој народној привреди, а посредно тиме и њима самима“. Закон о заштити земљорадника сматрао је погрешном мером, истичући да „сељаку се може помоћи само кредитом, а не обуставом кредита“. ⁴³

Сурдуличка прометна банка спадала је у ону групу новчаних завода који су током 1932. године редовно исплаћивали своје обавезе према штедишама и зато нису имали случајеве навале на шалтере. Осим што нису имали масовно повлачење капитала, имали су и повраћај знатног дела штедних улога. Банка је обезбеђивала своја потраживања, али је водила и рачуна да дужнике не стави у тежак положај. Као и према другим банкама и према *Прометној банци* земљорадници су користили закон о заштити да уопште не извршавају своје обавезе, па је Банка била принуђена да своја потраживања затражи судским путем. Овакав начин пословања претпостављао је губитке, али је управа великом штедњом успела да 1932. годину заврши без губитака. ⁴⁴

Табела 1. Главне позиције Сурдуличке прометне банке⁴⁵

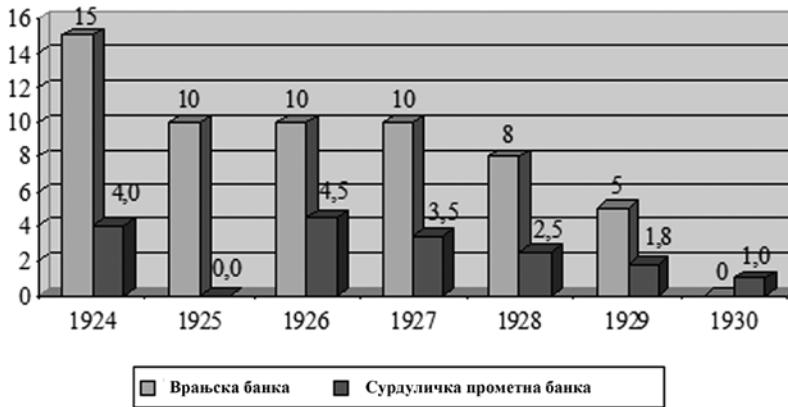
Година	Главница	Есконт меница	Улози на штедњу	Резервни фонд
1923.	500.000	531.300	37.615,73	-
1924.	1 милион	861.717	78.710,10	105.979,70
1925.	1 милион	985.217	145.421,77	105.979,70
1926.	1 милион	2.393.377,50	1.261.961,64	112.521,70
1927.	2 милиона	3.414.976	1.668.470,75	119.032,30
1928.	2 милиона	3.342.424	2.553.245,92	126.965,30
1929.	2 милиона	2.780.439	2.738.034	133.418
1930.	2 милиона	2.566.288	2.078.601	133.419
1931.	2 милиона	2.231.080,50	2.427.042,34	145.208,51
27. 3. 1932.	2 милиона	2.806.387	3.313.276	143.696

⁴³ АЈ, фонд Централног пресбирора Председништва Министарског савета Краљевине Југославије (38), 38-575-742, *Jugoslovenski Lloyd*, Zagreb 1. јул 1932.

⁴⁴ АЈ, 65-1428-2412, Извештај Управног одбора Сурдуличке прометне банке поднет на Десетом збору 5. марта 1933.

⁴⁵ АЈ, 65-1428-2412, Рачуни изравнања Сурдуличке прометне банке од 1923. до 1931; Статистички подаци Министарства трговине и индустрије о раду новчаних завода од 27. 3. 1932; У *Compass, finanzielles Jahrbuch, Jugoslaviens*, Zagreb 1926, 287 постоји незнатна разлика у суми улога на штедњу за 1923. годину и износи 37.764 динара; *Compass*, Wien 1931, 399; *Compass*, Wien 1932, 394, Мил. Р. Гавриловић, *Развитак банкарства и привреде у Јужној Србији*, Скопље, 1931, Стање новчаних завода у Вардарској бановини на дан 31. децембра 1929. год.

Графикон 1. Дивиденда акционара *Сурдуличке прометне банке* у односу на акционаре *Врањске банке* (у %) ⁴⁶

Из Табеле 1. могуће је уочити да је почетком банкарске кризе у Краљевини Југославији *Сурдуличка прометна банка* била у активном стању и да је њена актива износила преко 5 милиона динара. Највеће пасивно оптерећење представљали су улози на штедњу, јер је могућност пласмана новчаних средстава у време кризе била веома мала, поготово у пасивним крајевима. Законом о заштити земљорадника, пољопривредници су добили смањење и одгађање плаћања обавезам али су спречени и да се задужују, индустрија је била у тешком стању, производе занатства мало ко је куповао, цене аграрних производа биле су веома ниске да би се њима трговало са зарадом, а стали су и хипотекарни послови. Све то јасно је наговештавало да ће *Прометна банка* у наредном периоду пре свега вршити функцију исплате штедних улога и евентуалне наплате земљорадничких меница преко *Привилеговане аграрне банке*.

Са друге стране, из Графикана 1. видљива је успешност пословања *Сурдуличке прометне банке*. Поређење са *Врањском банком* извршено је из разлога што је *Прометна банка* од ње узимала новац на кредит, иако јој је основни капитал био двоструко већи. То говори да *Прометна банка* имала скупу режију, да је послове развијала уз невелику зараду, чак и у периоду погодном за развој банкарства и да је пасивност краја, са неповерењем у „новине“ била изражена. Томе свакако треба додати и смањење броја становништва у самој Сурдулици, што је значило и мањи број евентуалних клијената. *Врањска банка* није спадала у новчане установе које су својим акционарима доносиле високу дивиденду, али је била апсолутно доминантна у односу на *Прометну банку*, што додатно наглашава неисплативост улагања капитала у сурдуличку новчану установу.

Законом о акционарским друштвима, који је важио током двадесетих година, поседовање три акције доносило је право на један глас, а појединачно

⁴⁶ *Compass*, Wien 1930, 368; AJ, 65-1428-2412, Статистички подаци Министарства трговине и индустрије о раду новчаних завода од 27. 3. 1932.

је сваки акционар могао имати највише десет гласова. Овај закон промењен је 7. фебруара 1930. године и новим законом је свака акција доносила право на један глас. Иако су у неким реаговањима били међу најсавременијим установама (попут дечје штедње или штедње за мираз), акционари *Прометне банке* нови закон усвојили су тек на збору акционара 1934. године. Тада је дошло и до нове промене у банчиним правилима која се односила на распоред добити. Према новим правилима добит је распоређивана тако што је 10% уплаћивано резервном фонду, 5% пензионим фонду банчиник чиновника, 6% износила је тантијема Управном одбору, 3% Надзорном одбору, а 3% службеницима сразмерно времену службовања.⁴⁷

До почетка Другог светског рата на тлу Краљевине Југославије, *Сурдуличка прометна банка* вршила је првенствено услугу исплате штедних улога, а њен значај за привреду Масуричког среза био је безначајан.

Необјављени извори

Архив Југославије, фонд Министарства трговине и индустрије Краљевине Југославије.

Архив Југославије, фонд Централног пресбирео Председништва Министарског савета Краљевине Југославије.

Објављени извори

Адресар Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд 1928.

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. god., Sarajevo 1932.

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1931. god., I, Sarajevo 1937.

Правила Сурдуличке прометне банке, Лесковац 1922.

Правила Сурдуличке прометне банке, Лесковац 1925.

Правила Суруличке прометне банке, основана 5. априла 1922. год., Врање 1927.

Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд 1922.

Compass, finanzielles Jahrbuch, Jugoslavien, Zagreb 1926.

Compass, finanzielles Jahrbuch, Jugoslavien, Wien 1930-1932.

Новине и часописи

Народно благостање, Београд, 1932.

Политика, Београд, 1932.

Литература

Бецић, Иван М, „Приватни новчани заводи и банкарство у Лесковцу између два светска рата“, *Историја 20. века*, 1, Београд 2002.

Бецић, Иван М, *Министарство финансија Краљевине Југославије 1918-1941*, Београд 2012.

⁴⁷ АЈ, 65-1428-2412, Предлог Управног одбора Сурдуличке прометне банке поднет на Једанаестом збору акционара поднет 11. марта 1934.

Vučo, Nikola, *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930-1934*, Beograd 1968.

Гавриловић, Мил. Р, *Развитак банкарства и привреде у Јужној Србији*, Скопље, 1931.

Gajić, Dragutin V, *Karakteristike razvoja bankarstva u Jugoslaviji između dva svetska rata*, Ekonomski fakultet, neobjavljena doktorska disertacija, Beograd 1965.

Enciklopedija Jugoslavije, 8, Zagreb 1971.

Mirković, Mišo, *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918-1941*, Zagreb 1950.

Поповић, Новак, Мишић, Душан, *Наша домаћа привреда, фактори, стање - унапређење*, Београд 1929.

Summary

Ivan M. Becić

SURDULICA'S TRADING BANK

After the First World War in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes had been felt the constant lack of funds to run any business activity. To reach the much-needed capital entrepreneurs made associations and founded the local financial institutions, which, apart from settling their needs, by investing in profitable businesses, should make the profit. The great need for construction works and of food production has spurred many enterprising people to engage in banking by merger into joint stock companies.

A common characteristic for these shareholders was that they hadn't experience in banking operations and were mostly belonging to the traders. *Surdulička prometna banka* (*Surdulica's Trading Bank*) had been founded in 1922, along with the largest number of banks in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes between the two world wars. Getting started was not in the happiest time, because the inflationary period, favorable for banks, was at its end and that since the beginning of 1923 the credit crisis erupted in the state. *Surdulička prometna banka* during the first years of its existence faced with a lack of capital, and after, possessed capital that is not always managed to engage.

This type of business was influenced by the fact that the bank was working in an area that was not prone to dealing with the financial institutions, which was poor and faced with a reduction in the number of population and that there were no economic initiatives that would change the passive economic picture of the area. Regardless of the low earnings, *Surdulička commercial bank* reached the Great Depression in the active state. The economic crisis has further prevented the successful operations of the Bank and, during the thirties of the twentieth century, it mainly worked with payment of its creditors' Deposits and periodic collection of overdue moratorium bill, according to the Law on the Protection of farmers.

Далибор Велојић
Институт за српску културу
Приштина

УДК 94:355.01(497.1)»1941»
355.48(497.1)»1941»

МОРАВСКА ДИВИЗИЈА У АПРИЛСКОМ РАТУ

Апстракт: У раду се, на основу грађе похрањене у Војном архиву, првенствено на основу изјава официра југословенске војске, обрађују припреме и дејства Моравске дивизије за време Априлског рата. Изјаве су поткрепљене објављеном грађом, као и релевантном литературом.

Кључне речи: Моравска дивизија, Војска Краљевине Југославије, Априлски рат, Скопље, Македонија

Рад о учешћу Моравске дивизије у Априлском рату настао је као део ширег истраживања јединица југословенске војске ангажованих у сукобу од 6. до 17. априла 1941. године. Доминантан мотив у овом чланку јесте одбрана Скопља, као и моравско-вардарског правца, врло осетљиве комуникације, која се морала одсудно бранити од угрожавања са истока. Значај долина Мораве и Вардара, као и градова какви су Ниш и Скопље, потврђен је био у претходном рату, конкретно приликом повлачења српске војске 1915. године, као и након пробоја Солунског фронта. Стога је, у складу са основном замисли југословенског војног врха (представљеној у ратним плановима), а која је налагала повлачење на југ и спајање са грчким и британским снагама, одбрана овог правца захтевала концентрацију јаких снага на југу земље. Међутим, приоритети које су налагали државни и политички интереси утицали су и на израду ратних планова, тако да је последњи у низу „Р-41“ предвидео груписање скоро 2/3 војске на северним и западним границама, што је и један од разлога брзог слома и капитулације.

Стање пред рат, планови и утврђивање границе

Преврат изведен 27. марта 1941. године, директно изазван потписивањем Тројног пакта, значио је на плану спољне политике улазак у сукоб са Немачком.¹ Огорчен због догађаја у Југославији, Хитлер је истог дана

¹ Опширније о потписивању Тројног пакта и преврату видети: Б. Кризман, *Вањска политика југославенске државе*, Загреб, 1975; Б. Петрановић, *Историја*

одлучио да је ликвидира и тиме коначно разјасни стање на Балкану пред напад на Русију. Нова влада генерала Душана Симовића чинила се Немцима врло непоузданом и нејасном због својих веза са Енглеском, али и односа према Тројном пакту који није ни одбацила нити поднела на ратификацију. С друге стране, југословенска влада, свесна своје војне инфериорности, свим силама је настојала да Немачку убеди у мирољубивост и континуитет спољне политике. Истицано је да се преврат тиче унутрашњих ствари у земљи и да Југославија наставља сарадњу са Немачком. Циљ овога био је добитак у времену и, уколико је могуће, одлагање напада. Пре свега, потребно је било извршити мобилизацију војске, затим концентрацију и стратегијски развој због чега је евентуални напад морао бити одложен макар на месец дана. Управо због тога је уместо опште мобилизације наређено само активирање јединица за заштиту граница и осигурање реда у унутрашњости земље. Тајна мобилизација наређена је тек за 3. април.²

С обзиром на скори почетак рата, ниједна од радњи које је планирао југословенски генералштаб није изведена у потпуности. Закаслела мобилизација пореметила је план извршења концентрације, а мали број јединица је успео да изврши стратегијски развој, нарочито након наређења да се не приближавају граници и тиме изазову Немце. Распоред југословенских снага извршен је у складу са ратним планом „Р-41“ који је предвиђао постепено повлачење на југ и стварање фронта на југословенско-грчкој граници.

Повлачење на југ и спајање са грчко-британским снагама предвиђено је као једино решење у пролеће 1940. године, израдом ратног плана „С“. Творац овог плана, начелник генералштаба Душан Симовић предвидео је стварање јаке стратегијске резерве од око 60% снага која би се мобилисала тајно и пребацивана би била на критичне делове фронта ради одбране или противдејства. Предвиђало се, поред тога, и активно дејство герилских одреда који би након повлачења главних снага остајали у непријатељској позадини.³ Маневар повлачења на југ требало је извршити са ослонцем на гранични фронт, а затим на географске објекте, са циљем да се избегне цепање војске и њено уништење.⁴ Следећи ратни план под називом „Р-40“ донет је убрзо након плана „С“ и смењивања генерала Симовића са функције. План „Р-40“ предвиђао је, такође, одбрану по дубини и повлачење на југ, као и превентивна дејства према Бугарској заједно са чланицама

Југославије, Краљевина Југославија 1914-1941, I, Београд, 1988; Ф. Чулиновић, *Југославија између два рата*, II, Београд, 1961; Н. Балфур, С. Мекеј, *Кнез Павле Карађорђевић, једна закаслела биографија*, Београд, 1991; М. Јанковић, В. Лалић, *Кнез Павле: истина о 27. марту*, Београд, 2007; *Британци о краљевини Југославији*, III, приредио Живко Аврамовски, Београд, 1996.

² В. Терзић, *Југославија у Априлском рату 1941*, Београд, 1963, стр. 160-161.

³ Војни архив (ВА), Пописник (П) 16, К 8, Ф 1, д 2, изјава генерала Душана Симовића

⁴ Д. Тешић, Ратни планови Војске Краљевине Југославије 1938-1941, *Војно-историјски гласник*, 1/1991, стр. 48.

Балканског пакта. Измене које је донео нови план односиле су се на смањење стратегијске резерве на рачун чега је ојачан фронт према истоку, а нису предвиделе ни герилске акције у позадини непријатеља.⁵ Ратни план „Р-40“ ускоро се показао као неадекватан пошто је у пролеће 1940. године Француска поражена у рату, Мађарска и Румунија пришле Тројном пакту, а Италија напала Грчку. Међутим, југословенски генералштаб је одлагао доношење новог плана све до фебруара 1941. године када је израђен „Р-41“, последњи у низу ратних планова Војске Краљевине Југославије. План „Р-41“ је био преправљени „Р-40“, с тим што су поједини моменти (улазак немачких трупа у Румунију, приступање Бугарске Тројном пакту) налагали измене у односу на Источни фронт. Основна идеја овог плана била је одбрана на другим фронтovima, осим према Албанији, ради задржавања непријатеља. Офанзива према Албанији планирана је да би се што пре успоставила веза са грчким трупама и омогућио пролаз југословенских снага преко албанске територије. Под непријатељским притиском повлачило би се на југ, према Грчкој где би се организовао нови фронт заједно са грчком и енглеском војском. У том циљу појачан је и гранични фронт према Бугарској како би се спречило пресецање одступнице главним снагама приликом повлачења. Северни део границе према Бугарској обезбеђивала је самостална V армија са Крајинском (Зајечар), Тимочком (Књажевац) и Топличком дивизијом (Пирот) и два одреда: Власинским и Светониколским. У армијској резерви налазила се Дринска дивизија у рејону Лесковца. Према јужној граници са Бугарском налазиле су се трупе III армијске области: Брегалничка (Штип), Моравска (Крива Паланка) и Шумадијска дивизија (Градско).⁶ Последњи ратни план је, како се убрзо испоставило, донет са закашњењем. У фебруару 1941. године, када је осмишљен, немачке снаге још увек нису ушле у Бугарску, тако да се идеја о успешној одбрани источне границе распршила већ при првом удару немачке XII армије. Преговори вођени са Грцима и Енглезима нису уродили плодом због малобројних снага којим је на овој територији располагала команда за Блиски исток, а након немачког муњевитог напада прекинуте су везе између савезника и југословенској војсци онемогућено одступање на југ.

Сходно дефанзивној стратегији детаљно обрађеној у ратним плановима, југословенски генералштаб је тридесетих година предузео опсежне мере утврђивања у циљу затварања осетљивих праваца евентуалног непријатељског продора. Утврђивањем је требало надоместити недостатак савремених средстава за вођење рата и омогућити јединицама у позадини фронта, пре свега, лакшу мобилизацију и концентрацију, а затим и маневрисање, с обзиром на сумњиво држање већине суседа. Према плану,

⁵ В. Терзић, н. д, стр. 311-314; Д. Тешић, н. ч, стр. 45-51.

⁶ ВА, П 17, К 3а, Ф 1, д 1, 1-33. План „Р-41“.

први радови на утврђивању извршени су на граници према Италији, као најопаснијем противнику, а затим и Аустрији и Мађарској, да би се источне границе узеле у обзир тек 1940. године, када су немачке снаге ушле у Румунију. Иако су ранији ратни планови (нарочито за рат са Италијом) предвиђали затварање неколико осетљивих прелаза из правца Бугарске, значајнији радови предузети су тек пред почетак рата у складу са основном идејом повлачења војске на југ. Нарочито је приступање Бугарске Тројном пакту навело југословенски генералштаб на озбиљније планирање и стављање приоритета на утврђивање правца Ниш–Софија.⁷ На осталим правцима отпочело се са утврђивањем, али су радови још увек били у току када је почео рат. Испоставило се у рату да су солидна гранична утврђења са мањим и већим бункерима, противтенковским препрекама и осматрачницама на северозападном фронту била бескорисна, док их на граници према Бугарској није било, иако су тамо била најпотребнија према идеји ратног плана „Р-41“ како би осигурала одступницу војсци приликом повлачења у Грчку. Мало пажње на бугарској граници посвећено је и запречавању, а делимична рушења нису дала видније резултате приликом брзог продора немачких оклопних и механизованих јединица.⁸ Утврђивање границе са Бугарском није завршено до избијања Априлског рата. Према наређењу, штаб утврђивања заједно са својим штабовима одсека престао би са радом у случају мобилизације, а све људство би било распоређено у своје ратне јединице.⁹ Сами радови на појединим одсецима, међутим, настављени су и након мобилизације, али су недовољно утврђени правци морали бити хитно поседнути деловима оперативних јединица као појачање посадним пуковима.

Учешће Моравске дивизије у рату

Према важећем ратном плану „Р-41“ јединице југословенске војске формиране су и распоређене на следећи начин:

- Прва група армија у Словенији, са задатком да брани фронт према Мађарској, Италији и Аустрији.
- Друга група армија, са штабом у Бијељини, бранила је границу са Мађарском од Пожеге до Бегејског канала.
- Самостална VI армија (директно потчињена Врховној команди), са штабом у селу Азања, бранила је фронт према Румунији од Бегејског канала до села Брњица на Дунаву близу Голупца.

⁷ ВА, П 17, К 9, Ф 1, д 10/6. Кратак преглед југословенског утврђивања 1936-1941-Изјава Стевана Живковића листу „Војно дело“ 15. Јуна 1953.

⁸ В. Терзић, н. д, стр. 308-309.

⁹ ВА, П 17, К 891, Ф 2а, 53, 6-7. Штаб коњице команданту 2. коњичке дивизије Стр. Пов. Ђ. Бр. 4235 од 10. октобра 1940. доставља наређење министра војног о престанку дејства штаба утврђивања.

- Самостална V армија, са штабом у Нишкој Бањи, бранила је фронт према Бугарској и Румунији од села Брњица до села Жеравино близу Криве Паланке.

- Трећа група армија, са штабом у Приштини (иако се део штаба још увек налазио на мобилизацијском месту у Алексинцу), састојала се из трупа III армијске области које су браниле фронт према Бугарској од села Жеравино до планине Беласице и III армије која је имала задатак да, у садејству са грчком војском, нападне италијанске снаге у Албанији и тиме обезбеди одступање југословенске војске на југ.

- Приморска армијска област, са штабом у Мостару, имале су задатак да, заједно са морнарицом, бране фронт од Будве до Карлобага и заузму Задар.

Поред ових јединица, на располагању Врховној команди биле су четири дивизије и јуришне јединице као стратегијска резерва. Ваздухопловство се састојало из четири ваздухопловне бригаде, као и јединица директно потчињених командама армија. Ратна морнарица је под својом командом имала Ратну флоту, Поморску обалску команду, Поморско ваздухопловство и Речну флотилу.¹⁰

За напад на Југославију Немци су ангажовали II армију (јачине 11 дивизија сврстаних у четири корпуса) размештену у Аустрији и Мађарској са задатком да продру према Загребу и даље до Београда и XII армију (18 дивизија распоређених у четири ударне групе) на територији Бугарске и Румуније. Италијани су за напад одредили II армију према граници са Словенијом и Хрватском и IX армију у Албанији.¹¹ Немачке трупе стациониране у Бугарској из сасатава XII армије имале су задатак да пресеку комуникације од Београда према Скопљу и онемогуће повлачење југословенске војске на југ и спајање са грчким и британским снагама. У заповести намачког XIV армијског корпуса за напад на Југославију стоји да је његов задатак пробој дуж и северно од пута Софија–Ниш преко бугарско-југословенске границе. Након пробоја кроз непријатељску граничну одбрану корпус ће надирати у правцу Ниша, а затим на север, да би се касније спојио са снагама које наступају са мађарске територије. Јужно од њега надираће XXXX армијски корпус из рејона око Ћустендила у западном правцу са задатком да преко Скопља успостави копнену везу са Албанијом.¹²

Како је напред наведено, на територији Македоније и Косова и Метохије оперисала је III група армија. Из њеног састава, јединице III армијске области (штаб у Скопљу) браниле су границу према Бугарској, заједно са трупама резервне војске. Ови положаји морали су бити брањени са

¹⁰ В. Терзић, н. д, стр. 380-412.

¹¹ Исто, стр. 373-378; *Војна енциклопедија*, I, Београд, 1970, стр. 187-188.

¹² *Априлски рат 1941*, II, Београд, 1987, стр. 443-445.

тежњом да се најјачи отпор пружи управо на самом граничном положају, који је по природи и земљишном склопу био тактички најјачи и релативно најбоље утврђен. У случају јаког непријатељског притиска, ове јединице би се повлачиле у правцу долине Вардара, задржавајући непријатеља, како би се III армији омогућило дејство према Албанији. Из овога се закључује да је од успеха дефанзиве трупа III армијске области зависила ситуација на југу земље, а тиме и судбина читаве војске.¹³ У свом саставу ова армијска област имала је две дивизије и један одред у првој линији и једну дивизију у резерви:

- Струмички одред бранио је продор ка Струмици и одржавао везу са грчким снагама.

- Брегалничка дивизија бранила је правце који воде у долину Брегалнице и даље за Штип и Велес.

- Моравска дивизија затварала је криворечки правац и спречавала продор из Тустендила према Куманову и Скопљу.

- Шумадијска дивизија образовала је резерву III армијске области на простору између Велеса, Штипа и Неготина.

Као резерва читаве III групе армија, Ибарска дивизија стационирана је била северно од Скопља и на Косову.¹⁴

У Априлском рату од јединица Моравске дивизијске области формиране су Моравска и Топличка дивизија и Власински одред. Моравска дивизија стављена је под команду III групе армија, док су остале две јединице ушле у састав самосталне V армије. Приликом активирања јединице Моравске дивизије биле су послате у Македонију, у рејон Криве Паланке, а командант са штабом и позадинским органима остао је у Нишу. Након преврата 27. марта, јединице нишког гарнизона почеле су тајно активирање и концентрацију, што је у условима контрадикторних наређења и недовољно обрађених обавештајних података уносило нервозу и панику код штабова. Изјава начелника штаба Моравске дивизијске области, а у рату Моравске дивизије, који је имао увида у планове активираних јединица, указује на стање у јединицама пред рат и неодлучност и неприпремљеност команди за благовремено формирање ратне формације, као и недовољно позадинско обезбеђење: *„Већ слиједећег дана (дан након преврата – Д. В.) почеше се активирани јединице премјештати-тајно концентrirати. Ишло је то по дјеловима, без потпуне опреме и распарчано тако, да смо убрзо изгубили рачун, гдје се тко налази и коме припада, јер називи бијаху под шифром, а дивизије гломазне па није ни чудо. Осим тога почеше стизати извјештаји са источне границе о покретима трупа у Бугарској, нарочито*

¹³ ВА, II 17, К 66, Ф 8, д 387. Изјава Жарка Верића, начелника оперативног одељења III групе армија.

¹⁴ В. Терзић, н. д, стр. 384-386; *Војна енциклопедија*, I, стр. 188.

према Пироту, Власини и Босиљграду, па се ми „узуртирасмо“. Настаде опћа нервоза у штабу дивизије и армије, јер и ми почесмо парирати и постављати дијелове, тако рећи на стазе, да их затворимо, а одељења за рушење да постављамо у разне степене приправности, па кад видјесмо како све то на импровизацијама лежи и како се све те организацијски и формацијски недостаци припрема, ми се комплетно изгубисмо. Јер и дан и ноћ јављаху заповједници: „нема-дајте-не може“, што се односило на храну, муницију, превозна средства и покрете. Још увјек не бјеше оглашено цијелокупно активирање, а у штабу већ бијаше-луда кућа.“¹⁵

Активирање штаба Моравске дивизије извршено је у згради женске гимназије у Нишу. Надостатак превозних средстава утицао је на команду да реквизира додатну запрегу од становништва (неке запреге и аутомобили су чак и отимани), а пописане аутомобиле врати као неисправне, што је стварало утисак да се ради о саботажи. Према сведочењу начелника штаба, попуна стоком била је нерационална. Попис коња није вршен од 1933. до 1940. године, а нове јединице су формиране као да коња има у изобиљу: „Јесен 1940. показује нам да недостаје скоро 50% коња. Брже боље крпи, замјењуј, мјешај одузимај и петљај, док се на крају нисмо запетљали тако, да нитко није знао шта му припада, ни шта има. Углавном из главног генералштаба на крају наредише, да 3. ескадрони у коњичким дивизионима буду пјешке, а артиљеријска комора волујска. И наш 46. коњички дивизион био је такав, па на бојиште није ни стигао, а хаубички дивизион, који је пропао на Младом Нагоричану, са волујском вучом.“¹⁶ Попуна стоком до последњег дана била је око 60%, што је и те како отежало покрет, нарочито коморе.¹⁷ Према мишљењу интенданата, до таквих је проблема долазило због лоше припреме и недостатка средстава у мирнодопској формацији. Материјални прегледи припадајуће опреме по економској грани још за време мира нису вођени тачно и често се није знало шта којој јединици по формацији припада, нити са којом количином опреме дотичне јединице располажу, па се због тога није могао ни извршити распоред опреме по складиштима. Ако се има у виду да је пред рат врло често вршено преформирање и измена састава ратних јединица, може се уочити да је то још више стварало проблем око евиденције опреме и долазило до тога да су поједине јединице остале неснабдевене до тренутка када су почињале мобилизацију. Тако да је опрема одузимана од јединица које су остајале на мобилизацијском месту и додељивана онима које су кретале на фронт.

¹⁵ ВА, П 17, К 67, Ф 11, д 1228. Изјава потпуковника Отона Чуша, начелника штаба Моравске дивизијске области, а у рату Моравске дивизије.

¹⁶ Исто, д 11-5.

¹⁷ Историјски архив Ниш (ИАН), Збирка микрофилмова, Р 8, 490. Изјава Армина Ковачића, командира митраљеске чете Моравске дивизије.

Често је вођено рачуна о најситнијим детаљима (огледалце, чешаљ, кесица за прибор), док су војници оскудевали у одећи, доњем рубљу и разним неопходним деловима опреме. До одласка у Македонију снабдевање храном било је добро, мада су неке јединице остале без хране, нарочито оне које су са разних мобилизацијских места долазиле на територију Моравске дивизијске области, што је била грешка старешина недовољно упознатих са наређењима. Међутим, у вези са исхраном у данима рата, снабдевање је било скоро обустављено, што се приписује немару и безглавом понашању.¹⁸

Услед лоше организације и спорог покрета десило се да на дан почетка борбених дејстава командант дивизије, генерал Лазар Тонић, са штабом и позадинским јединицама буде још увек у Нишу, док су пешадијски и артиљеријски пукови већ били распоређени у Македонији на концентрацијским просторијама, под руководством команданта дивизијске пешадије, генерала Петра Петровића. Према плану, 22. пешадијски пук (обвезници из околине Куманова) био је распоређен источно од Криве Паланке са задатком да контролише пут према Страцину. На његовом десном крилу налазио се 46. допунски пук¹⁹ (обвезници из околине Врања), док је северније био распоређен 92. пук (обвезници из околине Врања).²⁰ Јединице 46. артиљеријског пука налазиле су се западно од села Страцин. На граничном фронту дивизије налазио се 332. пешадијски пук резервне војске, као и граничне јединице.²¹ Поред тога, на путу према Куманову налазили су се 46. и 95. возарски батаљон.²² Подршку копненим снагама пружала је 3. ваздухопловна мешовита бригада која је у свом саставу имала 3. бомбардерски пук, распоређен на аеродромима у Скопљу и Приштини и 5. ловачки пук код Бојника (Лесковац) и Куманова. Задатак ове бригаде био је да 3. бомбардерским пуком напада аеродроме и железничке објекте у Бугарској, а 5. ловачким пуком спречава дејства непријатељске авијације на територији Македоније и Србије, штитећи нарочито Скопље и Ниш.²³ Укупно бројно стање Моравске дивизије износило је око 22.000 људи распоређених од Прешева до Криве Паланке.²⁴

Немачке јединице из 9. оклопне дивизије XXXX армијског корпуса извршиле су напад још у току ноћи 5/6. априла. Пробивши гранични фронт

¹⁸ ВА, П 17, К 67, д 1237. Изјава Антуна Варге, на служби у интендантури Моравске дивизијске области.

¹⁹ Овај пук је предвиђен као допунски, али је у последњем мменту пред рат преформиран у оперативни, тако да је бројчано био дупло слабији од осталих. ВА, П 17, К 68, Ф 1, д 1269. Изјава Сола Ромуалда на служби у 46. допунском пуку.

²⁰ Исто.

²¹ В. Терзић, н. д, стр. 384-385.

²² Ове батаљоне, углавном са воловском вучом, рат је затекао у реону Прешева. ВА, П 17, К 68, Ф 1, д 1269. Изјава Сола Ромуалда.

²³ В. Терзић, н. д, стр. 406-407.

²⁴ ВА, П 17, К 68, Ф 1, д 1269. Изјава Сола Ромуалда.

напредовале су према положајима 22. пешадијског пука и у току јутра освојиле Криву Паланку.²⁵ Подршку им је пружала немачка авијација која је у току првог дана бомбардовала, између осталог и аеродром код Куманова, уништивши притом седам приземљених авиона из састава 5. ловачког пука. Према изјави официра из 46. артиљеријског пука, бомбардовање је трајало у налетима скоро читав дан: *Ускоро су се крилаши вратили преко нас и кад су се вратили задњи, заповједник нареди да се гађају из стројница, међутим су исте биле неисправне и нису могле гађати. Крилаши су затим бомбардовали и митраљирали трупе на Страцину. Чула се пушчана и топничка ватра. То је трајало до око 10 сати, а затим затишје. Вијести ни од куда. Послије подне око 16 сати понова је бомбардовано Куманово и затим иста борба на Страцину до мрака.*²⁶

Након почетног успеха, немачке јединице наишле су на организованји отпор преостала два пешадијска пука, који су бранили главну саобраћајницу према Страцину. Успешним дејством из противтенковских и противавионских оруђа, немачкој 9. дивизији нанети су губици у живој сили и оклопним возилима. Међутим, услед недостатка авијације, која је код Куманова уништена, југословенске снаге нису могле дуже да парирају Немцима. Дејством немачких авиона ућуткана је до краја дана и преостала артиљерија, тако да је 9. оклопна дивизија продрла кроз страцинске положаје раздвојивши и одбацивши Моравску дивизију према северу и југу. Десетковани 46. допунски пук се повукао, док је 92. пук код Младо Нагоричана и даље пружао отпор.²⁷ Истог дана је јединицама Моравске дивизије приткао у помоћ и 21. пешадијски пук из рејона Скопља, који је заузео положаје код М. Нагоричана.²⁸

Заузевши Криву Паланку и Страцин, немачка 9. дивизија је постигла значајне успехе у току 6. априла. На осталим деловима фронта немачке снаге заузеле су Царево село и Струмицу, тако да су већ првог дана борби угрожени били правци према Вардару.²⁹

За то време дивизијом је командовао генерал Петровић, командант дивизијске пешадије. Командант Моравске дивизије, генерал Тонић је са

²⁵ *Априлски рат 1941*, стр. 478.

²⁶ ВА, П 17, К 67, Г 11, д 1236. Изјава Антуна Колунције, официра 46. артиљеријског пука.

²⁷ В. Терзић, н. д, стр. 427-428.

²⁸ Антун Колунција погрешно тврди да је одбрана Куманова појачана 22. пуком, који је сређен дошао на положаје. ВА, П 17, К 67, Ф 11, д 1236. С обзиром на чињеницу да је овај пук у првом немачком налету претрпео озбиљне губитке, али и с обзиром на сведочења других учесника, са сигурношћу тврдимо да су снаге појачане резервним пуком из Скопља. ВА, П 17, К 66, Ф 9, д 483. Изјава команданта батаљона у 21. пешадијском пуку. Исто, К 67, Ф 11, д 1228. Изјава Отона Чуша..

²⁹ *Априлски рат 1941*, стр. 495-496.

начелником штаба, потпуковником Чушом, кренуо из Ниша према Куманову, а затим у Скопље да би ступили у везу са команднтом армијски области. Добивши усмено наређење кренули су према страцинским положајима за које су тек крајем дана сазнали да су пробијени и задржали се код Младо Нагоричана.³⁰

Наредног дана, 7. априла, немачка 9. оклопна дивизија предузела је напад на положаје Моравске дивизије, на десној обали Пчиње, које су држали 92. пук, 46. артиљеријски пук и остаци 22. пука. Овим јединицама придодат је и 21. пешадијски пук, као и моторизовани артиљеријски дивизион из Врховне команде. Допунски 46. пук није учествовао у дејствима, услед издаје свог команданта, тако да је убрзо одсечен и већим делом заробљен.³¹ Ибарска дивизија, као резерва групе армија, послата је на младонагоричанске положаје у помоћ Моравској дивизији, али због спорог покрета, није успела да узме учешће у борбама.³² Напади 9. дивизије у прво време су успешно одбијани, а у борбу су уведени и делови југословенке авијације који су бомбардовали немачке тенкове на путу од Криве паланке према Страцину. Тек након артиљеријске припреме фронт Моравске дивизије је пробијен, а њени делови су одступили према Прешеву и Скопљу. Након пада Куманова, довлачењем коњичких јединица на брзу руку је организована одбрана Скопља.³³ Међутим, услед брзог продора немачких оклопних јединица и дејства авијације, Скопље је заузето у току поподнева.³⁴

Освајањем Скопља у току два дана рата Немцима је омогућена даља акција кроз Македонију и брз продор према југословенско-албанској граници. Поред тога, онемогућено је повлачење југословенских снага на југ и тиме компромитована основна замисао из плана «Р-41». Даље активности које је команда групе армија могла да спроведе биле су спречавање немачког надирања према Тетову и Прилепу, док је команданту Моравске дивизије наређено да са остацима дивизије и придодатих делова брани Косово и затвори превце од Скопља према Качанику и од Прешева према Гњилану.³⁵ Од јединица Моравске дивизије већи део био је заробљен или у расулу.

³⁰ ВА, П 17, К 67, Ф 11, д 1228. Изјава Отона Чуша. Према изјави Вукашина Вукотића командант Моравске дивизије је на Страцин дошао 6. априла, али без штаба. ВА, П 17, К 8, Ф 1, д 4.

³¹ В. Терзић, н. д, стр. 411.

³² Наређење о удару Ибарске дивизије у бок Немцима је, према изјави Томослава Чуљата, дошло од стране генерала Јована Наумовића, команданта трупа III армијске области. ВА, П 17, К 5, Ф 1, д 30.

³³ В. Терзић, н. д, стр. 411-412. ВА, П 17, К 67, Ф 11, д 1236. Изјава Антуна Колунције.

³⁴ У град су ушле око 17.00 часова претходнице 9. оклопне дивизије. Априлски рат 1941, стр. 500. Упоредити са : ВА, П 17, К 4, Ф 1, д 21. Изјава генерала Душана Исаковића команданта позадине III армије.

³⁵ В. Терзић, н. д, стр. 443. ВА, П 17, К 67, Ф 11, д 1228. Изјава Отона Чуша.

Штаб дивизије је од преосталих чета, као и од придодатог 4. пешадијског пука из Ибарске дивизије формирао тзв. Косово-митровачки одред.³⁶ Тако се наредних дана до потписивања примирја не може говорити о организованом отпору дивизије, већ само неких њених делова. Поред тога, арнаутска побуна на Косову додатно је отежавала рад јединица и утицала на осипање људства. Након закључења примирја, командант дивизије је са начелником штаба извршио предају 17. априла у Косовској Митровици.³⁷

Упркос пожртвовању војника Моравске дивизије у спречавању немачког продора према Скопљу, у току прва два дана рата дивизијски фронт је пробијен, а јединице се нашле у расулу. Узроке брзог пораза, пре свега, треба тражити у целокупном стању војске и општој неспремности за рат. Закасна мобилизација и излазак на концентрацијску просторију условили су некомплетност јединица, у првом реду кашњење коморе. Типичан пример су возарске јединице које су се са воловском вучом у току првог дана борбе уместо код Куманова налазиле у рејону Враћа, а о кашњењу самог команданта дивизије већ је било речи. Инфериорност у наоружању и недовољна подршка авијације, која је већ на почетку десеткована, такође су допринели брзом сламању фронта. У сваком случају, рат волова и тенкова, како је то назвао Отон Чуш, начелник штаба дивизије, није реално замишљен од стране армијске команде. Услед слома фронта у источној Македонији, продор југословенских снага у Албанију показао се као бескористан. Пораз Моравске дивизије, као и суседних, које су браниле прилазе Скопљу и долини Вардара, онемогућио је повлачење читаве војске на југ и спајање са савезницима.

Извори и литература

Необјављени извори

-Војни архив

Пописник 16, фонд откупљене и поклоњене грађе

Пописник 17, фонд Војске Краљевине Југославије

Објављени извори

-*Априлски рат 1941*, II, Зборник докумената, Београд, 1987.

-*Британци о Краљевини Југославији*, приредио Живко Аврамовски, Загреб-Београд, 1986-1996.

Студије и монографије

-Балфур, Нил, Мекеј, Сели, *Кнез Павле Карађорђевић, једна закасна биографија*, Београд, 1991.

³⁶ ВА, II 17, К 67, Ф 11, д 1230. Изјава Јосипа Баха на служби у штабу Моравске дивизије.

³⁷ Исто; Исто, д 1228. Изјава Отона Чуша.

-Бјелајац, Миле, *Генерали и адмирали Краљевине Југославије*, Београд, 2004.

-Јанковић, Миодраг, Лалић Вељко, *Кнез Павле: истина о 27. марту*, Београд, 2007.

-Кризман, Богдан, *Вањска политика југославенске државе*, Загреб, 1975.

-Петрановић, Бранко, *Историја Југославије, Краљевина Југославија 1914-1941*, I, Београд, 1988.

-Терзић, Велимир, *Југославија у Априлском рату 1941*, Београд, 1963.

-Чулиновић, Фердо, *Југославија између два рата*, Београд, 1961.

Енциклопедије

-Војна енциклопедија, Београд, 1970.

Чланци и расправе

-Тешић, Драган, Ратни планови војске Краљевине Југославије 1938-1941, *Војно-историјски гласник*, 1/1991, 27-55.

Summary

Dalibor Velojić

THE MORAVA DIVISION IN APRIL WAR

The Morava division in April War was a part of the Serbian III Army's field force defending Eastern Macedonia against German attacks from the direction of Bulgaria. Inferiority in equipment, slowness of movement, but also the reluctance of some commanders, led to a rapid collapse of forces on the border front, which could not be replaced even by the sacrifice of soldiers and persistence in defense. After two days of conflict and conquest of Skopje, broken parts of the division retreated to Kosovo, where they organized a second line of defense. Due to the rapid advance of the Germans, but also to the rebellion of Albanians in the background, it was not possible to provide serious resistance. Two days after the signing of the Armistice, the commander of the Morava Division surrendered to the Germans manpower remains and technic in Kosovska Mitrovica.

Живан Стојковић
историчар
Лесковац

УДК 94:355.48(497.1)”1941/1943”
355.486(497.1)”1941/1943”

СТРАДАЊЕ БАБИЧКОГ НОП ОДРЕДА У БОРБИ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ ЗЕМЉЕ (поводом 75 година од формирања)

Апстракт: Бабички народноослободилачки партизански одред други је по реду формиран у лесковачком крају 1941. године за борбу против фашистичког окупатора и његових сарадника током Другог светског рата. Почетно језгро одреда чинили су борци Кукавичког (Лесковачког) НОП одреда, затим борци из власотиначког, пусторечког и јабланичког краја. Постојао је до фебруара 1943. године, када улази у састав Другог јужноморавског НОП одреда. Активни састав Бабичког одреда чинила су 382 борца, помоћне десетине су имале 194 борца, а на том терену је било 69 чланова народноослободилачких одбора и осам активних сарадника, што је укупно 653 учесника. Током рата живот је изгубило 338 бораца и сарадника. До ових података дошло се накнадним истраживањима, што је допунило сазнања о одреду у већ објављеним књигама. Наводе се подаци о сваком погинулом или преживелом борцу или сараднику, што не може бити коначно и без могућих пропуста.

Важне речи: Бабички, Кукавички (Лесковачки) НОП одред, помоћна десетина, борба, Немци, Бугари, четници, љотићевци, Српска државна стража, интернирање, концентрациони логор, штаб одреда, погинули у борби, стрељани, умрли.

У В О Д

Историографија лесковачког краја за период Народноослободилачке борбе 1941-1944. године је доста богата и темељно обрађена у бројним књигама, студијама, чланцима, што не значи да није остављен простор млађим истраживачима да наставе са даљим истраживањима и изналажењима одговора на поједина питања, који би дали потпуну слику о овом периоду. Лесковачки крај је у том периоду потврдио своје патриотско наслеђе из ранијих ослободилачких ратова и врло брзо се огласио на позив Комунистичке партије Југославије да пружи отпор окупатору и његовим сарадницима формирањем Кукавичког (Лесковачког) НОП одреда 10. августа 1941. године и Бабичког НОП одреда 20. септембра 1941. године. На двадесетогодишницу његовог формирања 1961. године Димитрије Кулић је објавио књигу „Бабички партизански одред“, Ниш,

1961. године, а затим је следила „Бабички одред“ (борци, чланови НОО и припадници месних партизанских одреда), аутора Драгољуба Стаменковића, Лесковац 1985. године, у којој су обрађене краће биографије свих бораца, делимично са фотографијама. О овим одредима писано је и у другим бројним књигама, чланцима и у „Лесковачком зборнику“, а говорило се и на научним скуповима. На једном од таквих скупова покушали смо да дамо социјалну, националну, политичку и старосну структуру Кукавичког (Лесковачког) и Бабичког НОП одреда, што је објављено у „Лесковачком зборнику 42, 1982. године, и покренули неколико питања у вези са успешним организовањем народноослободилачког отпора окупатору и његовим сарадницима и великом утицају Комунистичке партије на успешно вођење устанка. Међутим, како је иначе познато да нема коначне историјске истине, после дужег времена дошли смо до нових података о овом одреду које износимо у овом раду у нади да ће омогућити даље анализе и закључивања. Намера нам је да наведемо имена бораца који су погинули у борбама са окупатором и домаћим издајницима, стрељани у логорима у Краљевини Југославији или широм Европе, умрли од последица мучења и глади или убијени на други начин. То се односи најпре на активни састав Одред, затим на помоћне десетине, чланове народноослободилачких одбора и сараднике на терену. Овај списак не садржи имена погинулих или умрлих бораца обновљеног Бабичког НОП одреда у Доњем Гару, почетком септембра 1944. године, по одлуци Штаба 22. дивизије НОВЈ, који је расформиран половином октобра исте године.

СУМАРНИ ПРЕГЛЕД САСТАВА ОДРЕДА 1941-1943. ГОДИНЕ

	Активни састав	Помоћне десетине	Чланови НОО	Сарадници пол. радници	СВЕГА УКУПНО
1. ПОГИНУЛО У БОРБИ	54	9			63
- против Немаца	4				4
- против Бугара	28	8			36
- против четника и СДС	22	1			23
2. ЗАРОБЉЕНО И					
СТРЕЉАНО	56	37	5		98
- у Немачкој	14	5			19
- у Норвешкој	42	32	5		79
3. ЗАРОБЉЕНО ИЛИ					
ХАПШЕНО И					
СТРЕЉАНО У					
ЈУГОСЛАВИЈИ	52	32	10	5	99
- од Немаца	24	24	4	2	54
- од Бугара	9	7	3	1	20

<i>Страдање Бабичког НОП одреда у борби за ослобођење ...</i>					221
- од четника и СДС	9	1	2	2	14
- самоубиство и др.	7				7
- по одлуци Штаба	3		1		4
4. УМРЛО ОД ПОСЛЕДИ- РАТА, БАТИНА И ГЛАДОВАЊА	36	39	3		78
- од Немаца	4	6	1		11
- од Бугара	1	1			2
- у Норвешкој	25	32	2		59
- остало	6				6
5. ПРЕЖИВЕЛО РАТ	184	77	51	3	315
а) ослобођено					
затвора	17	14	10	1	42
- од Немаца	6	8	9		23
- од Бугара	6	4		1	11
- од четника	4				4
- побегло из затвора	1	2	1		4
б) било у заробљеништву	77	44	7	2	130
Немачка, Француска, Аустрија	12	1		1	14
Норвешка	65	43	7	1	116
в) није хапшено	90	19	34		143
6. УКУПНО	382	194	69	8	653
а) настрадало у НОР-у	198	117	18	5	338
б) преживело рат	184	77	51	3	315

Може се закључити да је из активног састава Одред настрадало 51,83%, помоћних десетина 60,30%, чланова НОО 26,08%, сарадника 62,5%, односно од укупног броја је настрадало ке 51,76%, а преживело 48,24%.

ПОГИНУЛИ ИЗ АКТИВНОГ САСТАВА ОДРЕДА

У ДИРЕКТНИМ СУКОБИМА СА НЕМЦИМА

Године 1941.

Вукићевић Крсто, рођен 1912. године у Новој Тополи, земљорадник погинуо у Лесковцу, 3. децембра 1941, а истог дана и на истом месту и Теранић Добривоје из Савинца, рођен 1914. године земљорадник.

Године 1942.

Димитријевић Чедомир, рођен 1921. године у Орашју, земљорадник, погинуо код свог села у власотиначком крају.

Године 1943.

Тешовић Милан Вељко, из Савинца, рођен 1914. године, погинуо на Озрену. Немци су ухапсили Милорада Стојановић Шура, из Лесковца, рођеног 1920. године, металског радника и стрељали га на Бубњу код Ниша 1943. године, а Светозара Цветковића, рођеног 1922. године у Орашју, земљораника и Добривоја Цонића из истог села, рођеног 1923. године, земљорадника у њиховом родном селу.

У БОРБИ НА БИЉАНИЦИ 4. ФЕБРУАРА 1942. ГОДИНЕ ПРОТИВ БУГАРА, ЧЕТНИКА КОСТЕ ПЕЋАНЦА И ЉОТИЋЕВАЦА

Једна од значајних борби коју је водио Бабички партизански одред догодила се код Биљанице, 4. фебруара 1942. године, када је срушен мост на Јужној Морави, али је било и доста погинулих бораца овог одреда и помоћних десетина. Један број је био заробљен и после саслушавања и малтретирања у Лесковцу стрељан је сутрадан у Манојловцу. Погинули су и стрељани: Бошко Анђелковић Черким, рођен 1923. године у Лесковцу, ужарски радник, Влада Јанковић, рођен 1923. године у Гркињи, земљорадник, Тома Костић Срећко, рођен у Братмиловцу 1900, млинарски радник, Најдан Костић Лека, рођен у Јашуњи 1922. године, опанчар, Градимир Милић Гарче, рођен 1924. године у Горњем Гару, земљорадник, Вељко Миљковић Филип, рођен 1923. године у Мариној Кутини, угоститељски радник, Урош Миљковић, рођен 1922. године у Шишави, ковач, Трајко Митић, рођен 1925. године у Орашцу, земљорадник, Војислав Митровић, рођен 1907. године у Печењевцу, земљорадник, Тихомир Николић, рођен 1920. у Печењевцу, зидар, Живојин Павловић Лудајка, рођен 1921. године у Печењевцу, земљорадник, Владимир Пешић, рођен 1921. године у Дрћевцу, механичар, Тихомир Ракић Вељко, рођен 1922. године у Печењевцу, ученик Гимназије, Боривије Стаменковић Селе, рођен 1926. године у Скопљу, ученик Гимназије, Илија Стаменковић, рођен 1918. године у Јарсенову, земљорадник, Ђура Станковић Васа, рођен 1921. године у Гркињи, пиљар, Тихомир Станковић, рођен 1921. године у Печењевцу, грађевински радник, Боривоје Стојановић, рођен 1913. године у Доњој Слатини, земљорадник. У овој борби био је рањен Урош Томић Гуте, рођен 1922. године у Лесковцу, опанчар и умро у Горњој Купиновици 1942. године.

У ДИРЕКТНИМ СУКОБИМА СА БУГАРИМА ПОГИНУЛИ СУ:

Године 1942.

Петковић Драгомир Ђуке, рођен 1922. године у Дадинцу, радник, погинуо код свог села, Петковић Драгомир Бошко, рођен 1922. године

у Дадинцу, наполичар, погинуо код свог села, Стаменковић Владислав Сокол, рођен 1921. године у Семчу, земљорадник, погинуо код рудника Јелашница, Златаноић Риста Тадија, рођен 1917. године у Доњем Вртогошу, подофицир, погинуо код Шаварин Дола –Личје.

Године 1943.

Катић Коста Мика, рођен 1922. године у Шишави, цигларски радник, погинуо код Трговишта, Лазаревић Станоје Милтен, рођен 1921. године у Врбову, подофицир, код свог села, Сотировић Мирко Сотир, рођен 1916. године у Црној Трави, грађевински радник, погинуо у Дугој Луки код Врањске бање, Стефановић Милорад Мицко, рођен 1924. године у Сарарници, земљорадник погинуо код Трговишта.

Година 1944.

Диманић Милорад Милош, рођен 1912. године у Власотинцу, столар, погинуо 1944. године на Корубама код Црне Траве.

ПОГИНУЛИ ОД НЕПОЗНАТИХ НЕПРИЈАТЕЉА

Године 1942.

Мицић Златко Уча, рођен 1911. године у Градишту, радник, убијен 1942. године у Дадиначкој воденици, Стојановић Чедомир, рођен 1922. године у Братишевцу, грађевински радник, погинуо 1942. године у Шљивовачком атару.

Године 1944.

Миловановић Добривоје Миладин, рођен 1923. године у Косанчићу, земљорадник, лечен и умро у Италији.

СТРЕЉАНИ ПО ОДЛУЦИ ШТАБА ОДРЕДА:

Године 1942.

Тодоровић Раде Љубиша, рођен 1922. године у Љуберађи, стрељан у Равној Дубрави, Тодоровић Ђурић Никола Павка, рођен 1920. године у Доњем Присјану, металски радник, стрељан у Кацабаћу.

Године 1943.

Ранђеловић Велимир, рођен 1921. године, у Орашцу, стрељан у Кацабаћу.

ИЗВРШИЛИ САМОУБИСТВО ДА НЕ БУДУ ЗАРОБЉЕНИ ИЛИ ПОСЛЕ ЗАРОБЉАВАЊА:

Године 1942.

Максимовић Душан Мирко, рођен 1918. године у Новој Тополи, резервни потпоручник, убио се у Вујанову на подручју Бугара, Пешић Сава Радивоје, рођен 1916. године у Пискупову, поштански службеник, убио се у Градашници на подручју четника.

Године 1943.

Богдановић Бранислав, рођен 1924. године у Лесковцу, ученик Гимназије, убио се на подручју бугарског окупатора, Ђорђевић Сава Славко, рођен 1920. године у Братмиловцу, пекарски радник, убио се у Бобишту на подручју немачког окупатора.

ЗАРОБЉЕНИ ОД БУГАРА, ПРЕДАТИ НЕМЦИМА И СТРЕЉАНИ НА БУБЊУ КОД НИША:

Године 1942.

Ђорђевић-Стевановић Јелица Ћућулика, рођена 1914. године у Лесковцу, текстилна радница, Маринковић Анка, родом из Хрватске, супруга Маринковић Борисава из Прибоја, Милић Александар, рођен 1921. године у Великом Крчмиру, земљорадник, Пијаде Алексе Вања, ученица, рођена 1923. године у Београду, Савић Косана Вера, рођена 1922. године у Доњем Присјану, домаћица, Станојевић Милоје Чемберлен, рођен 1919. године у Косанчићу, земљорадник, Стојановић Радомир, рођен 1912. године у Доњој Слатини, земљорадник, Тончић Бранко Арса, рођен 1912. године у Братмиловцу, пинтер, Трајковић Благоје Мицко, рођен 1924. године у Винарцу, кројач, Цветановић Живојин, рођен 1923. године у Личју, земљорадник, Цветановић Стојан, рођен 1901. године у Црквоници, жандарм.

СТРЕЉАНИ НА САЈМИШТУ У БЕОГРАДУ:

Године 1942.

Лукић Крстоје, рођен 1920. године у Личју, земљорадник, Маринковић Стамен, рођен 1922. године у Доњем Драговљу, земљорадник.

ПОГИНУЛИ У БОРБАМА СА ЧЕТНИЦИМА:

Године 1941.

Ђокић Милан Минда, рођен 1922. године у Живкову, земљорадник, погинуо код Средора, Илић Александар Веља, рођен 1921. године у Разгојни, земљорадник, погинуо код Средора, Илић Новица Јовица, рођен 1919. године у Доњем Драговљу, трговачки помоћник, погинуо код Гркиње, Павловић Сава Максим, рођен 1921. године у Косанчићу, обућар, погинуо код Међе.

Године 1942.

Адамовић Зора Нада, рођена 1911. године, учитељица, код Ракоша, Голубовић Милорад Мика, рођен 1924. године у Лапотинцу, земљорадник, на Сувој планини, Живковић Јован Шућуран, рођен 1920. године у Лесковцу, студент, код Равне Дубраве, Илић Драгомир, рођен 1924. године у Равној Дубрави, на Бабичкој гори, Јанић Сениша Пера, рођен 1920. године у Власотинцу, учитељ, код Ступнице (Запађе), Лучић Обрад Милутин,

рођен 1917. године у Ђуревцу, потпоручник, код Бежишта (Шљивовичине појате), Маринковић Боривоје Петко, рођен 1914. године у Прибоју, ковач, код Великог Вртопа, Марјановић Јанко Мића, рођен 1904. године у Малом Поповићу, учитељ, код Ракоша, Младеновић Миодраг Драгиша, рођен 1925. године у Црвеном брегу, земљорадник, код Ступнице (Запађе), Миленковић Миодраг Јова, рођен 1919. године у Шишави, апсолвент технике, код Ступнице (Запађе), Миљковић Божидар Ратко, рођен 1922. године у Горњем Присјану, трговачка академија, код Великог Крчимира, Нешић Никола, рођен 1918. године у Велмишту, земљорадник, код Богдановца, Пешић Живојин Вештица, рођен 1901. године у Букуревцу, радник, код Ракоша, Риатић Ђорђе Сава, рођен 1923. године у Лесковцу, пекар, код Бежишта (Шљивовачке ливаде).

Године 1943.

Станковић Лазар Вита, рођен 1918. године у Орашју, земљорадник и Стојановић Златан Небојша, рођен 1920. године у Козилу, погинули су код Орашја.

Године 1944.

У борбама 14. бригаде 1944. године погинуо је Трбојевић-Прибићевић Светислав, рођен 1920. године у Хрватској Кореници, студент.

ЗАРОБЉЕНИ ОД БУГАРА, ПРЕДАТИ НЕМЦИМА, ИНТЕРНИРАНИ У НОРВЕШКУ И СТРЕЉАНИ.

Године 1942.

Антић Јован Курсула, рођен 1912. године у Доњем Крајинцу, земљорадник, логор Ботн, Богдановић Ђорђе, рођен 1920. године у Разгојни, земљорадник, логор Карасјок, Горчић Мирко, рођен 1919. године у Братмиловцу, земљорадник, логор Карасјок, Ђорђевић Ратомир, рођен 1920. године у Великом Крчимиру, земљорадник, логор Карасјок, Живковић Миодраг Јеврем, рођен 1922. године у Градашници, земљорадник, логор Корген, Илић Живојин, рођен 1923. године у Личју, земљорадник, логор Карасјок, Илић Славко, рођен 1923. године у Градашници, земљорадник, логор Корген, Јанковић Божидар, рођен 1920. године у Извору, ковач, логор Ботн, Митић Миодраг, рођен 1925. године у Нишу, металостругар, логор Корген, Китановић Божидар, рођен 1922. године у Личју, земљорадник, логор Карасјок, Лакићевић Благоје Данило, рођен 1924. године у Зоровцу, ученик Гимназије, логор Карасјок, Марјановић Боривоје Облак, рођен 1918. године у Бабичком, цигларски радник, логор Карасјок, Миљковић Јеврем, рођен 1920. године у Штрбовцу, земљорадник, логор Ботн, Митић Божидар, рођен 1921. године у Грајевцу, земљорадник, логор Ботн, Николић Миливоје Јеленко, рођен 1924. године у Великом Крчимиру, земљорадник, логор Ботн, Петровић Владимир Страхиња, рођен 1921. године у Разгојни,

земљорадник, логор Карасјок, Прокоповић Јован Арса, рођен 1919. године у Братмиловцу, замљорадник, логор Карасјок, Ранђеловић Божидар, рођен 1922. године у Личју, земљорадник, логор Ботн, Станковић Стојан, рођен 1921. године у Горњој Слатини, земљорадник, логор Карасјок, Станковић Томислав, рођен 1922. године у Доњој Слатини, казанџија, логор Ботн, Стојановић Живојин Јордан, рођен 1922. године у Манојловцу, калајџија, логор Ботн, Стојановић Радосав, рођен 1922. године у Доњој Локошници, земљорадник, логор Ботн, Сојиљковић Атанас Змај, рођен 1917. године у Доњем Драговљу, подофицир, логор Карасјок, Тодоровић Жика, рођен 1922. године у Грајевцу, земљорадник, логор Корген, Ускоковић Божидар Крцун, рођен 1924. године у Ђурђијићу, ученик, логор Карасјок, Цветановић Владислав Пеђа, рођен 1917. године у Семчи, земљорадник, логор Роган.

Године 1943.

Ђурић Лазар, рођен 1924. године у Братушевцу, земљорадник, логор Ботн, Јоцић Витомир, рођен 1919. године у Личју, земљорадник, логор Ботн, Костић Светозар, рођен 1919. године у Стајковцу, земљорадник, логор Ботн, Крстић Петроније, рођен 1920. године у Великом Крчимиру, земљорадник, логор Осен, Љубенковић Крста Небојша, рођен 1907. године у Горњем Душнику, ковач, логор Ботн, Миленковић Стеван Гојко, рођен 1923. године у Доњој Локошници, кројач, логор Ботн, Симоновић Милисав, рођен 1923. године у Великом Вртопу, земљорадник, логор Ботн, Стаменковић Благоје, рођен 1920. године у Јарсенову, земљорадник, логор Ботн, Станковић Драгић, рођен 1920. године у Личју, земљорадник, логор Ботн, Цекић Светозар Пандур, рођен 1921. године у Братмиловцу, пекар, логор Ботн, Цветковић Петар Горча, рођен 1922. године у Грајевцу, земљорадник, логор Корген.

Године 1944.

Здравковић Вукашин, рођен 1921. године у Ораовици, земљорадник, логор Ботн и Јовановић Владимир, рођен 1912. године у Лесковцу, лимар, логор Ботн у покушају бекства.

ЗАРОБЉЕНИ ОД САРАДНИКА ОКУПАТОРА, ПРЕДАТИ НЕМЦИМА И СТРЕЉАНИ У ЈУГОСЛАВИЈИ.

Године 1942. на Бубњу код Ниша

Ђорђевић Влајко Ћира, рођен 1918. године у Доњој Локошници, пекар, Ђорђевић Софроније, рођен 1922. године у Црковници, земљорадник, Ђурић Марко - чича стари Вујадин, рођен 1894. године у Белој Паланци, кројач, Јовановић Добросав Тома, рођен 1923. године у Гару, земљорадник, Јовановић Петар, рођен 1911. године у Долу, земљорадник, Марјановић Новица Витомир, рођен 1920. године у Разгојни, воскар, Митровић Миливоје, рођен 1924. године у Завидинцу, замљорадник, Петровић Стојан,

рођен 1919. године у Горњем Гару, учитељ, Пешкић Димитрије Миладинче, рођен 1921. године у Власотинцу, опанчар, Ранђеловић Војислав, рођен 1920. године у Завидинцу, земљорадник, Ранђеловић Најдан, рођен 1923. године у Раутову, рудар, Стамболић Стана Добрила, рођена 1912. године у Брезову, учитељица, Цветковић Драгољуб, рођен 1914. године у Великом Крчмиру, земљорадник, Митровић Јован Леви, рођен 1923. године у Гркињи, земљорадник, стрељан је 1942. године у Топоници.

Године 1943.

Ђурић Спаса Арса, рођен 1900. године, из Лесковца, кречар, Јовановић Владимир Горча, рођен 1921. године у Власотинцу, пекар, Митић Војислав Драгољуб, рођен 1924. године у Завидинцу, земљорадник. Стојановић Александар, рођен 1919. године у Бабичком, земљорадник, стрељан је у Лесковцу у Араповој долини, Кулић Петар Лука, рођен 1897. године у Лесковцу, столар стрељан је у Јајинцима у Београду. Шушулић Сретен Благоје, рођен 1918. године у Власотинцу, стрељан је код Крушевца.

ЗАРОБЉЕНИ И СТРЕЉАНИ ОД БУГАРА

Године 1942.

Илић Станко, рођен 1919. године у Придворици, земљорадник, стрељан у Белановцу, Јовановић Славко, рођен 1922. године у Градашници, земљорадник, извршио самоубиство у затвору, Миљковић Миљивоје Сретен, рођен 1922. године у Горњем Присјану, ученик Железничке школе, стрељан у манастиру Св. Богородица, Стевановић Вукашин Алекса, рођен 1914. године у Бабичком, земљорадник, стрељан код Грданице, Стефановић Драгољуб Липе, рођен 1909. године у Самаринцу, цигларски радник, код Стрешкове воденице, Цветановић Пејча, рођен 1914. године у Дугој Пољани, земљорадник, на Бабичкој гори код Краставча, Цветановић Бранислав Чича, рођен 1915. године у Печењевцу, зидар, код свог села.

Године 1943.

Милошевић Борисав, рођен 1907. године у Велмишту, земљорадник, код Бабушнице, место Стрелац, Стаменковић Душан Браче, рођен 1920. године у Врању, кројач, стрељан у Дубокој Долини код Врања.

ЗАРОБЉЕНИ ОД БУГАРА, ПРЕДАТИ НЕМЦИМА, УМРЛИ У ЈУГОСЛАВИЈИ ОД ПОСЛЕДИЦА МУЧЕЊА И ГЛАДИ У ЛОГОРУ САЈМИШТЕ У БЕОГРАДУ.

Године 1942.

Пејчић Владислав, рођен 1922. године у Личју, земљорадник, Пејчић Хранислав, рођен 1924. године у Личју, земљорадник, Пешић Влајко, рођен 1906. године у Личју, ковач и Стојановић Војин, рођен 1926. године у Личју, земљорадник.

Године 1943.

Бугари су заробили и Миљковић Трифуна Филипа, рођеног 1915. године у Доњем Драговљу, земљорадника, предали га Немцима, који су га отерали у логор Штатгард и стрељали.

ЗАРОБЉЕНИ ОД ЧЕТНИКА И СДС И СТРЕЉАНИ.

Године 1942.

Величковић Милорад Часлав, рођен 1923. године у Власотинцу, опанчар, стрељан у Црној Трави, Гроздановић Руска Ружа, рођена 1926. године у Великом Вртопу, домаћица, стрељана у свом селу, Илић Боривоје, рођен 1915. године у Манојловцу, фабрички радник, у Бунибродским ливадама, Јовановић Витомир, рођен 1913. године у Дољу, земљорадник, на Сувој планини, Јовановић Љубомир, рођен 1923. године у Орашју, земљорадник, заклан у свом селу, Павловић Најдан Ненад, рођен 1920. године у Манојловцу, ученик Средње текстилне школе, стрељан у шуми код Злокућана, Стевановић Божидар Богдан, рођен 1921. године у Косанчићу, земљорадник, код Ракоша на Сувој планини. Четници су заробили Карамарковић Милића Гребена, рођеног 1923. године у Подравској Слатини, ученика, предали га Немцима, који су га интеренирали у Норвешку, у логор Карасјок, где је стрељан 1942. године.

Године 1943.

Митић Светозар Тоза, рођен 1912. године у Дрћевцу, земљорадник, стрељан у свом селу.

После заробљавања од четника и предаје Немцима, у Норвешкој су умрли: Ђурић Цветко Остоја, рођен 1924. године у Лесковцу, удар у логору Ботн, Јовановић Ставра Гуте, рођен 1921. године у Горњем Присјану, земљорадник, у логору Роган и Станојевић Чедомир Мука, рођен 1913. године у Козару, текстилни радник, у логору Ботн.

Године 1944.

Стошић Трифун Анте, рођен 1907. године у Анту, кројач, убијен у Средљем Дољу.

Припадници СДС заробили су и предали Немцима Вељковић Десимира, рођеног 1921. године у Сурачеву, ковача, који је стрељан у логору на Црвеном Крсту у Нишу 1942. године.

У БОРБАМА СА ЧЕТНИЦИМА 1942. ГОДИНЕ БИЛИ СУ РАЂЕНИ И УМРЛИ У ЈУГОСЛАВИЈИ:

Године 1942.

Анђелковић Светомир Тоне, рођен 1921. године у Великом Вртопу, земљорадник, у болници у Нишу, Крстић Чедомор Душко, рођен 1920. године у Горњем Присјану, умро у свом селу, Ранђеловић Светомир Радомир,

рођен 1921. године у Великом Вртопу, земљорадник, умро у болници у Нишу и Стојановић Александар, рођен 1922. године у Љуберађи, умро у свом селу.

**ЗАРОБЉЕНИ ОД БУГАРА, ПРЕДАТИ НЕМЦИМА,
ИНТЕРНИРАНИ У НОРВЕШКУ, УМРЛИ ОД ПОСЛЕДИЦА
БАТИНА, ГЛАДИ И ФИЗИЧКОГ РАДА.**

Године 1942.

Вељковић Станко Веља, рођен 1920. године у Горњем Крајинцу, земљорадник у логору Корген, Јовановић Душан, рођен 1920. године у Доњем Крајинцу, земљорадник, логор Ботн, Костић Драгомир Китан, рођен 1920. године у Бабичком, ученик Гимназије, логор Ејланд, Костић Божидар Величко, рођен 1922. године у Братмиловцу, ученик Гимназије, Ботн, Миљковић Добривоје, рођен 1921. године у Штрбовцу, земљорадник, Ботн, Николић Милисав, рођен 1920. године у Великом Крчмиру, Корген, Савић Александар Марко, рођен 1902. године у Јелашници (Ниш), радник, Ботн, Савић Радован Овчар, рођен 1919. године у Великом Крчмиру, земљорадник, Корген, Стојановић Светозар Пирке, рођен 1913. године у Доњем Крајинцу, Корген, Стојиљковић Бранко, рођен 1910. године у Великом Крчмиру, земљорадник, Корген.

Године 1943.

Богдановић Драгољуб, рођен 1914. године у Комарици, цигларски радник, Корген, Ђорђевић Јеврем, рођен 1920. године у Личју, земљорадник, Кусанд, Коцић Борисав, рођен 1917. године у Печењевцу, ковач, Ботн, Коцић Драгољуб, рођен 1920. године у Печењевцу, земљорадник, Ботн, Коцић Петар Радојица, рођен 1921. године у Петровцу, кројач, Ботн, Милошевић Миливоје, рођен 1921. године у Великом Крчмиру, земљорадник, Ботн, Миљковић Војислав, рођен 1921. године у Великом Крчмиру, земљорадник, Корген, Мишић Живојин Јеленко, рођен 1923. године у Великом Крчмиру, земљорадник, Осен, Поповић Никола, рођен 1920. године у Горњем Душнику, радник, Кусанд, Стеменковић Милутин Мућа, рођен 1917. године у Семчу, земљорадник, Ботн, Стаменковић Миодраг, рођен 1922. године у Личју, земљорадник, Ботн.

Године 1945.

Стојановић Боривоје Васко, рођен 1922. године у Бабичком умро је у логору Ботн 1945. године..

ПРИПАДНИЦИ ПОМОЋНИХ ДЕСЕТИНА

ЗАРОБЉЕНИ ОД БУГАРА И ОДМАХ СТРЉАНИ

Године 1942.

Благојевић Живојин, рођен 1921. године у Богдановцу, земљорадник, стрељан у свом селу, Гроздановић Стамен, рођен 1922. године у Великом

Вртопу, земљорадник, стрељан у Личју, Димитријевић Станислав, рођен 1914. године у Богдановцу где је и стрељан, земљорадник, Ђурић Милун, рођен 1921. године у Великом Вртопу, земљорадник, стрељан у Личју, Златановић Милорад, рођен 1914. године у Великом Вртопу, земљорадник, стрељан у Личју, Станковић Сава, рођен 1907. године у Богдановцу, стрељан у Преслапу, Стојановић Трајко, рођен 1918. године у Остатовици, земљорадник, стрељан у Штрбовцу.

ПОГИНУЛИ ИЛИ СТРЕЉАНИ У БИЉАНИЧКОЈ БОРБИ У ВЕЛИКОЈ БИЉАНИЦИ ИЛИ МАНОЈЛОВЦУ

Године 1942.

Агушевић Милан, рођен 1910. године у Јашуњи, слуга, Јанковић Светислав, рођен 1914. године, земљорадник, Митић Коцић Ђорђе, рођен 1908. године у Злокућану, земљорадник, Нисић Благоје, рођен 1910. године у Јашуњи, земљорадник, Нисић Мирко, рођен 1909. године у Јашуњи, пинтер, Станковић Ђорђе, рођен 1914. године у Градашници, земљорадник, Стојиљковић Боривоје, рођен 1910. године у Злокућану, земљорадник, Цтековић Радисав, рођен 1912. године у Јашуњи, шумар.

У БОРБИ СА ЧЕТНИЦИМА ПОГИНУО

Године 1942.

Митић Божићар, рођен 1920. године у Великом Крчимиру, погинуо код Гара у Доњем Душнику.

ЗАРОБЉЕНИ ОД БУГАРА, ПРЕДАТИ НЕМЦИМА, ИНТЕРНИРАНИ У НОРВЕШКУ И СТРЕЉАНИ

Године 1942.

Ђокић Ранђел, рођен 1904. године у Пискупову, земљорадник, у логору Ботн, Здравковић Крста, рођен 1925. године у Ораовици, земљорадник, Ботн, Ибишевић Михајло, рођен 1910. године, ковач, Корген, Илић Никола, рођен 1912. године у Великом Крчимиру, земљорадник, Карасјок, Јанковић Борисав, рођен у Пискупову, земљорадник, Корген, Јовановић Живојин, рођен 1916. године у Великом Крчимиру, Карасјок, Јовановић Најдан, рођен 1916. године у Градашници, Корген, Костић Божићар, рођен 1909. године у Великом Крчимиру, Осен, Костић Младен, рођен 1917. године у Великом Крчимиру, земљорадник, Осен, Николић Јован, рођен 1923. године у Пискупову, земљорадник, Карасјок, Ранђеловић Сибин, рођен 1910. године у Личју, земљорадник, Ботн, Савић Вукашин, рођен 1920. године у Ораовици, земљорадник, Ботн, Станковић Милија, рођен 1908. године у Личју, земљорадник Карасјок, Стојановић Тома, рођен 1908. године у Пискупову, земљорадник, Ботн, Стојиљковић Славко, рођен 1920.

године у Бабичком, кројач, Ботн, Тодоровић Глигорије, рођен 1904. године у Великом Крчимиру, земљорадник, Осен, Тодоровић Петар, рођен 1918. године у Грајевцу, радник, Корген, Урошевић Славко, рођен 1914. године у Грајевцу, земљорадник, Трола

Године 1943.

Ибишевић Милан, рођен 1922. године у Градашници, земљорадник, Корген, Ивковић Божидар, рођен 1922. године у Градашници, цигларски радник, Ботн, Илић Живојин, рођен 1923. године у Великом Вртопу, земљорадник, Ботн, Илић Милан, рођен 1920. у Островици, земљорадник, Кусанд, Јанковић Станмир, рођен 1900. године у Великом Вртопу, земљорадник, Корген, Јовановић Александар, рођен 1917. године у Остатовици, земљорадник, Ботн, Јовановић Живојин, рођен 1923. године у Великом Вртопу, земљорадник, Ботн, Јовановић Сретен, рођен 1923. године у Великом Вртопу, земљорадник, Ботн, Костић Божидар, рођен 1917. године у Горњем Присјану, Ботн, Лазаревић Димитрије, рођен 1917. године у Ораовици, земљорадник, Ботн, Милић Божидар, рођен 1918. године у Шебету, казанџија, Корген, Станковић Војислав, рођен 1920. године у Великом Крчимиру, земљорадник, Корген, Стојиљковић Душан, рођен 1922. године у Великом Вртошу, земљорадник, Ботн, Стојковић Станислав, рођен 1920. године у Бабичком, земљорадник, Ботн.

УХАПШЕНИ ОД НЕМАЦА И СТРЕЉАНИ

Године 1943.

Ђокић Младен Јаблан, рођен 1908. године у Прибоју, земљорадник, стрељан у Горњој Локошници, Димитријевић Борисав, рођен 1908. године у Грајевцу, земљорадник, стрељан у свом селу.

ЗАРОБЉЕНИ ОД БУГАРА, ПРЕДАТИ НЕМЦИМА, ИНТЕРНИРАНИ У АУСТРИЈУ И СТРЕЉАНИ

Године 1942.

Милошевић Добривоје, рођен 1921. године у Горњем Драговљу, ученик, логор Кремс, Миљковић Драгољуб, рођен 1898. године у Великом Крчимиру, земљорадник, Кремс, Павловић Стеван, рођен 1920. године у Великом Крчимиру, земљорадник, Кремс.

ЗАРОБЉЕНИ ОД БУГАРА, ПРЕДАТИ НЕМЦИМА И УМРЛИ ОД ПОСЛЕДИЦА МУЧЕЊА И ГЛАДИ НА САЈМИШТУ У БЕОГРАДУ

Године 1942.

Здравковић Мика, рођен 1920. године у Горњем Драговљу, земљорадник, Стефановић Драгомир, рођен 1922. године у Горњем Драговљу,

земљорадник, Стојановић Сретен, рођен 1920. године у Горњем Драговљу, земљорадник. Стојиљковић Тихомир, рођен 1921. године у Горњем Присјану, земљорадник.

УХАПШЕН ОД ЧЕТНИКА И ЗАКЛАН

Године 1944.

Цветковић Величко, рођен 1908. године у Јашуњи, електричар, заклала га црна тројка у Лесковцу.

ЗАРОБЉЕНИ ОД БУГАРА, ПРЕДАТИ НЕМЦИМА И СТРЕЉАНИ У ЈУГОСЛАВИЈИ

Године 1942.

Вучковић Миливоје, рођен 1923. године у Горњем Драговљу, земљорадник, Сајмиште-Београд, Илић Живојин, рођен 1924. године у Горњем Драговљу, земљорадник, Сајмиште-Београд, Јовановић Јордан, рођен 1914. године у Доњем Драговљу, земљорадник, Бубањ-Ниш, Маринковић Борисав, рођен 1897. године у Остатовици, земљорадник, Бубањ-Ниш, Милојковић Драгољуб, рођен 1897. године у Малом Крчмиру, земљорадник, Бубањ, Милошевић Софроније, рођен 1918. године у Локошници, Бубањ, Митић Станмир, рођен 1914. године у Братушевцу, земљорадник, Бубањ, Младеновић Влајко, рођен 1912. године у Остатовцу, земљорадник, Бубањ, Николић Тома, рођен 1922. године у Братушевцу, лончар, Бубањ, Радичковић Радисав, рођен 1906. године у Малом Крчмиру, земљорадник, стрељан у Хрватској, Радојковић Живојин, рођен 1911. године у Краставчу, земљорадник, Сајмиште, Стаменковић Александар, рођен 1904. године у Краставчу, земљорадник, Сајмиште, Стаменковић Сретен, рођен 1906. године у Остатовици, земљорадник, Бубањ, Стевановић Бранко, рођен 1906. године у Братушевцу, земљорадник, Бубањ, Стојановић Боривоје, рођен 1918. године у Црковцници, Бубањ, Стјановић Мирко, рођен 1918. године у Бабичком, столар Бубањ, Стојановић Мирко, рођен 1919. године у Братушевцу, земљорадник, Бубањ, Стојановић Ћира, рођен 1919. године у Доњем Душнику, земљорадник, Бубањ, Стојиљковић Петар, рођен 1911. године у Горњем Присјану, земљорадник, Сајмиште, Стојичић Драгољуб, рођен 1920. године у Горњем Драговљу, земљорадник, Сајмиште, Суљић Светислав Таса, рођен 1923. године у Горњем Драговљу, ковач, Сајамиште, Ускоковић Цане, рођен 1915. године у Бабичком, ковач, Бубањ.

ЗАРОБЉЕНИ ОД БУГАРА, ПРЕДАТИ НЕМЦИМА, ИНТЕРНИРАНИ У НОРВЕШКУ И УМРЛИ ОД ПОСЛЕДИЦА МУЧЕЊА И ГЛАДОВАЊА

Године 1942.

Ђорђевић Данило, рођен 1911. године у Малом Крчмиру, земљорадник, Ботн, Јовановић Лазар, рођен 1917. године у Калетинцу, земљорадник,

Корген, Јовановић Сима, рођен 1920. године у Градашници, земљорадник, Ботн, Миленковић Мирко, рођен 1919. године у Штрбовцу, земљорадник, Карасјок, Милојковић Ђорђе, рођен 1914. године у Калетинцу, земљорадник, Корген, Ранђеловић Божидар, рођен 1922. године у Овсињинцу, земљорадник, Ботн, Ранђеловић Ратомир Раче, рођен 1914. године у Овсињинцу, земљорадник, Ботн, Ранђеловић Виден, рођен 1918. године у Овсињинцу, возач Ботн, Ранђеловић Ђорђе, рођен 1920. године у Овсињинцу, земљорадник, Корген, Спиридоновић Петроније, рођен 1914. године у Малом Крчмиру, земљорадник, Осен, Стаменковић Душан, рођен 1905. године у Остатовцу, земљорадник, Трола. Станковић Јеврем, рођен 1920. године у Штрбовцу, земљорадник, Карасјок, Стојановић Петроније, рођен 1914. године у Великом Мрчмиру, земљорадник, Корген, Стојковић Никола, рођен 1916. године у Сопотници, земљорадник, Корген, Стојковић Јаћим, рођен 1922. године у Сопотници, ученик Пољопривредне школе, Лилихамер, Тричковић Борисав, рођен 1914. године у Штрбовцу, земљораник, Карасјок.

Године 1943.

Гроздановић Богосав Годе, рођен 1914. године у Сопотници, земљорадник, Корген, Гроздановић Трајко, рођен 1907. године у Штрбовцу, земљорадник, Трондхајм, Живановић Младен, рођен 1907. године у Градашници, земљорадник, Ејзанд, Јанковић Тира, рођен 1923. године у Горњем Драговљу, земљорадник, Штатгард, Лазаревић Добривоје, рођен 1922. године у Горњем Драговљу, земљорадник, Кусанд, Милојковић Витомир, рођен 1920. године у Калетинцу, циглар, Кусанд, Милојковић Живојин, рођен 1918. године у Мариној Кутини, учитељ, Ботн, Мишић Јеврем, рођен 1906. године у Великом Крчмиру, земљорадник, Корген, Николић Драгољуб, рођен 1912. године у Великом Крчмиру, земљорадник, Корген, Петковић Миливоје, рођен 1900. године у Доњем Душнику, земљорадник, Ботн, Стевановић Александар, рођен 1904. године у Великом Крчмиру, Корген, Стевановић Сава, рођен 1917. године у Сопотници, радник, Осен, Стојановић Добривоје, рођен 1924. године у Бабичком, опанчар, Ботн, Тасић Драгомир, рођен 1908. године у Личју, земљорадник, Корген.

Године 1945.

Стојановић Крста, рођен 1910. године, у Пискупову, земљорадник, Ерландет (Шведска).

ЗАРОБЉЕНИ ОД БУГАРА, ПРЕДАТИ НЕМЦИМА, ИНТЕРНИРАНИ У НЕМАЧКУ И СТРЕЉАНИ

Године 1943.

Тасић Драгољуб, рођен 1922. године у Краставчу, земљорадник, логор Штатгард, Филиповић Илија, рођен 1909. године у Семчу, земљорадник, Штатгард, Стаменковић Ратомир, рођен 1922. године у Горњем Драговљу,

земљорадник, Штатгард.

СТРАДАЛИ ЧЛАНОВИ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИХ ОДБОРА

Година 1942.

Миленковић Горча, рођен 1883. године у Богдановцу, земљорадник, зарадили га Бугари и стрељали у Штрбовцу, Михајловић Софроније, рођен 1910. године у Бабичком, земљорадник, стрељан у Прокупљу, Анђелковић Миливоје, рођен 1903. године у Великом Вртопу, земљорадник, заробљен од Бугара, предат Немцима у стрељан у логору Ботн у Норвешкој, као и Живковић Светозар, рођен 1904. године у Овсињану, земљорадник, док је Јанковић Владислав, рођен 1908. године у Горњем Драговљу, земљорадник, стрељан у логору Милманд у Норвешкој. Четници су 1942. године заклали Митровић Николу, рођеног 1898. године у Пискупову у његовом селу. Четници су зарадили Костић Милана, рођеног 1907. године у Горњем Присјану, земљорадника, предали га Немцима који су га стрељали на Бубњу у Нишу. Бугари су предали Немцима Радовић Петра, рођеног 1906. године у Титограду, геометра, који су га интернирали у Норвешку где је умро од последица мучења и глади у логору Карасјок. По одлуци штаба Одред, стрељан је 1942. године Стојиљковић Јанићије у Горњем Присјану, рођен 1904. године у Великом Вртопу, земљорадник.

СТРАДАЛИ САРАДНИЦИ БАБИЧКОГ НОП ОДРЕДА

Година 1942.

Стојановић Илија, рођен 1910. године у Лапотинцу, свештеник, на Бубњу у Нишу, Шарковић Светислав Света, рођен 1914. године у Доњем Душнику, учитељ, убили га Бугари у Великом Вртопу.

Година 1943.

Илић Светислав, рођен 1896. године у Личју, земљорадник убијен на Сајмишту у Београду, Стаменковић Милутин, рођен 1922. године у Прилепцу, завршио Вишу трговачку академију, убили га Недићевци у његовом селу, Миљковић Драгутин, рођен 1910. године у Горњем Присјану, ковач, убили на Недићевци у његовом селу.

ЗАКЉУЧАК

Седамдесет пет година од формирања Бабичког народноослободилачког партизанског одреда је значајан јубилеј у историји српског народа, а посебно лесковачког краја. Његово рађање резултат је снажног утицаја Комунистичке партије Југославије, која је већ почетком јула 1941. године позвала народ на устанак против фашистичког окупатора и његових сарадника, али и јаког патриотског набоја, који је био последица дуге ослободилачке традиције, као и револта на капитулацију југословенске краљевске војске и бежање краља,

владе и војног руководства из земље. Међутим, то је била и прилика да се покаже велико незадовољство народа према неправдама у капиталистичком друштвеном систему, што је испољено од самог почетка борбе и стварањем нових органа власти. Они пак који су им били идеолошки противници ставили су се у службу непријатеља и борили против сопственог народа, што се не може другачије окарактерисати него као издаја. Наведени спискови бораца, који су дали своје живота за слободу земље јасно говоре ко је то чинио и са каквим циљем. Зато је више него историјски нонсенс тврдити да су у Србији постојала два антифашистичка покрета, а потпуно неразумљива одлука да се изједначе четнички и партизански покрет у борби за ослобођење земље у Другом светском рату. Спискови погинулих или убијених бораца НОП-а довољан су доказ за нормално историјско просуђивање.

Овај велики јубилеј је више него императив да се имена оних који су страдали за слободу земље морају записати како би била доступна у првом реду научним радницима за разне анализе и закључивања, али и млађим генерацијама као пример херојства и оданости домовини. Наравно, свесни смо чињенице да следе и нова истраживања и да су могући и нови подаци који би помогли за још боље разумевање периода ослободилачке борбе 1941-1945. године и за вишеслојне анализе.

Што се пак тиче Бабичког партизанског одреда, чије настајање Градски одбор СУБНОР-а Лесковац обележава сваке године, горак укус у периоду после 2000. године, односно демократских промена у Србији, оставило је понашање монахиње, старешине манастира Св. Богородица код Големе Њиве, која не дозвољава делегацијама Лесковца и Власотинца да положи цвеће на спомен-обележје погинулим борцима овог одреда, који се налази у кругу манастира, тако да су морале да се писмено обрате патријарху, који је то одобрио, али је било потребно доста времена да то мати Лидија прихвати.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОР

1. *Бабички НОП одред 1941-1943. године*, Лесковац 1990, Историјски архив Лесковац, Библиотека

ЛИТЕРАТУРА

1. Димитрије Кулић, *Бабички партизански одред*, Ниш, 1961.
2. Стојан Николић, Хранислав Ракић, Јосиф Стефановић, *Хронологија радничког покрета и народноослободилачког покрета*, 1903-1945, Лесковац, 1961.

3. Вукашин Цонић, *Далеки бели путеви*, Лесковац, 1969.
4. Јован Манасијевић, Хранислав Ракић, *Хронологија радничког покрета и социјалистичке револуције у јужноморавском региону 1903-1845*, Лесковац 1979.
5. Хранислав Ракић, *Револуционарни омладински покрет у лесковачком крају 1941-1945*, Лесковац 1981.
6. Драгољуб Стаменковић, *Бабички НОП одред (борци, чланови НОО и припадници месних партизанских десетина)*, Лесковац 1985.

Summary

Živan Stojković

**SUFFERING OF BABIČKO NOP SQUAD IN THE STRUGGLE FOR
LIBERATION OF THE COUNTRY (ON THE OCCASION OF 75
YEARS OF FORMATION)**

Seventy-five years since the formation of Babičko National Liberation Partisan squad is a major milestone in the history of the Serbian people, and especially the region of Leskovac. Its formation was the result of the strong influence of the Communist Party of Yugoslavia, who, at the beginning of July 1941 called on the people to rise against the fascist occupiers and their collaborators, but also a strong patriotic emotions, which were the result of a long tradition of liberation as well as the revolt because the capitulation of Yugoslav royal army and fleeing the King, the Government and the military leadership out of the country. However, it was also a chance to show a lot of popular discontent towards the injustices of the capitalist social system, which was manifested from the very beginning of the struggle by the creation of the new authorities institutions.

Александар Динчић
Народни музеј Ниш

УДК 94(497.1)''1941/1944''
358.43(=1:73)(497.1)''1941/1944''
355.415.8(=410)(497.1)''1941/1944''

АНГЛОАМЕРИКАНЦИ У ЛЕСКОВАЧКОМ И ВРАЊСКОМ ОКРУГУ И СПАСАВАЊЕ ВАЗДУХОПЛОВАЦА (1941-1944)

Анстракт: У чланку је хронолошки обрађен преглед боравка одбеглих ратних заробљеника и чланова енглеске и америчке војне мисије, падова авиона и спасавања савезничких пилота и авијатичара на територији лесковачког и врањског ратног округа у периоду од 1941. до 1944. године. У раду је коришћена расположива документована грађа домаће и стране провенијенције, која је добијена од службеног историчара америчког Министарства одбране, објављена литература, лична документа и сећања савременика рата. Рад представља мањи допринос историјском осветљавању активности чланова савезничких војних мисија у једном делу јужне Србије као и одавање признања народу Јужноморавског региона, Врања, Црне Траве, Заплања, Топлице и Косанице у спашавању и чувању оборених англоамеричких ваздухопловаца.

Кључне речи: Енглези, Американци, Јужна Србија, лесковачки округ, савезници, пилоти, ваздухопловци, четници, Југословенска војска у Отаџбини (ЈВУО), партизани, аеродром, Јабланица, Топлица, Косаница, Велики Јастребац...

ПРВИ ЕНГЛЕЗИ И ЧЛАНОВИ ВОЈНИХ МИСИЈА У ЛЕСКОВАЧКОМ ОКРУГУ

Након окупације Србије, територија лесковачког ратног округа била је знатно сужена од оне која је постојала пре рата. Врањски округ и масурички срез претворени су у две посебне целине (области) под апсолутном контролом бугарских војно-полицијско-цивилних власти, са називом *Полицијска окружна Управленија Врање и Сурдулица*. У састав врањског округа улазило је неко срезова, равних бугарским општинама, док је Сурдулица била центар среза Масуричког.¹

¹ *Бугарското Управление във Вардарска Македонија (1941-1944) – Документален зборник* (у даљем тексту: *Бугарското Управление...*), Државна агенција „Архиву“, Софија, 2011, док. Но 43, Доклад на областниот полициски началник в Скопие, 13.1.1942, 159, 162. У Привременим смерницама за поделу Југославије од 12. априла 1941. године, стајало је да ће подручје населено „бугарским Македонцима“ припасти Бугарској. Уже подручје Србије ставља се под немачку војну управу. Седамнаестог априла, Адолф Хитлер

Новом административном поделом Србије, комесарска влада Милана Аћимовића поделила је територију југоисточне Србије у четири округа: нишки, крушевачки, лесковачки и зајечарски.² Међутим, права организација окупационог система отпочела је након Наредбе број 1 немачког војно-управног команданта Србије, да се у свим већим местима формирају немачке војне фелдкомандантуре које су биле потчињене непосредно њему. У Нишу је формирана Фелдкомандантура 809, која је обухватала територију округа: Лесковац, Ниш, Крушевац, Зајечар и Косовска Митровица. На територији Фелдкомандантуре 809-Ниш постојале су следеће Крајскокомандантуре: I/833 у Крушевцу, I/857 у Зајечару, I/867 у Лесковцу и I/861 у Косовској Митровици.³

По новој административној подели, коју је спровела српска влада генерала Милана Недића крајем 1941. године, територија лесковачког округа имала је у свом саставу: лесковачки, пусторечки, власотиначки, пољанички, јабланички срез. У јануару 1943. године проширена је на прокупачки (топлички), добрички, јастребачки и косанички срез који су одузети нишком ратном округу.⁴

Први Енглези на територији лесковачког и врањског округа појављују се у касно лето 1941. године. Радило се о одбеглим енглеским ратним заробљеницима, који су искакали из немачких возова и тражили уточишта код српских сељака или грађана на овој територији. Тако је одбегли пољски држављанин Игњац Штерхајм (Ignjat Sterheim), у служби енглеског Интелигенс сервиса, доспео у Лесковац. На основу његовог понашања, у пољској војсци су му судили због комунизма. После тога је био протеран и затваран у Чехословачкој, Аустрији и Швајцарској. Затим се обрео у Краљевини Југославији. Једно време живео је у Врању, а потом у Краљеву. Служио је и некадашњу Југословенску краљевску војску. Немци су га заробили на Криту као енглеског војника. На путу из Солуна за Ниш, код Лесковца, успео је да искочи и побегне. У Лесковцу се једно време крио и изразио је жељу да оде у партизански одред. Доцније је отишао у Краљево где је ступио у додир са неким четничким официром. С њим се договорио да се заједно прикључе војводи Кости Пећанцу и

је Бугарима већ одобрио војно поселање до линије Пирот-Врање-Скопље-долином Вардара. (више: В. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, *Bugarska vojska u Jugoslaviji 1941-1945*, Beograd, 1971, 21).

² Д. Ж. Мирчетић, *Озренски Народноослободилачки партизански одред 1941-1943*, Ниш, 1979, 17.

³ Исто, 21.

⁴ Ј. Златић, *Страдалаштво српског народа у нишком ратном округу (1941-1944)*, књига I (*Злочиначка активност немачке Фелдкомандантуре 809-Ниш и Првог краљевског – бугарског окупационог корпуса*), Ниш, 1994, 10; Д. Мирчетић, *Озренски НОП одред 1941-1943*, 21.

његовим људима. Међутим, у возу су их Немци легитимисали, ухапсили и довели у Ниш.⁵

Из немачког транспорта успели су такође да побегну енглески војник Слим Смит (Slim Smith) и грчки војник Антон Филипо који се такође налазио у енглеској војсци. Крили су се дуже време у лебанском крају код појединих српских породица, које су ризиковале животе како би их спасиле. Један број савезничких јатака је касније ухапшен, саслушаван у Нишу и затваран.⁶ У немачкој истрази нису били поштеђени ни официри из 4. добровољачког одреда (Љотићевог), који се децембра 1941. године налазио у Лебану због акције против партизанских одреда. Официри су, такође, једно време прикривали одбегле Енглезе, због чега су командант одреда мајор Бранислав Мишић и његов помоћник капетан Боривоје Богдановић хапшени и саслушавани у Нишу и Крагујевцу.⁷

Немачка фелдјандармерија је приликом потере за Енглезом и Грком, успела да заплени од њихове опреме по један ранац и јакну, панталоне, блузу, мајцу и један део од кожне јакне. Ови предмети су се налазили у нишкој Фелдкомандантури.⁸

Нешто касније ови Енглези одлазе даље на југ, на терен који је у то време држао војвода Јордан Кимић, деградирани југословенски официр (поручник), командант Козјачког четничког одреда, служећи Косту Пећанца и Милана Недића. Уједно, био је организатор Југословенске војске у отаџбини (ЈВУО) на подручју Козјака и Скопске црне горе. Кимић је због скривања ових истих Енглеза септембра 1942. године ухапшен, чиме се завршила његова улога прикривеног организатора јединица генерала Драже Михаиловића. Са својим пратиоцима и још двојицом четника је депортован у Нишки логор и даље у немачко заробљеништво, где је остао и после ослобођења, да би затим прешао да живи у Лондону и био је *ађутант краља Петра Карађорђевића* у српској политичкој емиграцији у Енглеској. Приближно тада се губи траг одбеглим Енглезима који су боравили на подручју лесковачког округа и верује се да су побегли у Грчку.⁹

⁵ А. Динчић, *Савезници и страни поданици у логору на Црвеном крсту/Les Alliés et sujets étrangers dans le Camp Croix-Rouge à Nis*, Ниш, 2016, 20.

⁶ Исто, 11.

⁷ Историјски архив Београда (даље: ИАБ), фонд немачких полицијских докумената службе безбедности (Befehlshaber und des SD) (даље: BdS), досије А-302. GFP-Gruppe 20 Aussenstelle Nisch, Tgb.Nr.375/42, Hauptmann Bogdanovic, Festnahme wegen unterstützung nichtdeutscher Militärpersonen, Nisch, den 13. 8. 1942.

⁸ А. Динчић, *Савезници и страни поданици у логору на Црвеном крсту/Les Alliés et sujets étrangers dans le Camp Croix-Rouge à Nis*, 11.

⁹ ИАБ, BdS, А-302. Aussenkommando Nisch, B.Nr.1088/42. P.A.520, Cetnikvojvode Jordan Kimic, geb.am 6.1.1901 zu Kumanovo, wohnhaft in Skopje, Svetimetodija 21 und hauptmann Borivoje Bogdanovic, Nisch, den 9.9.1942; С. Николић Јоле, *Лесковачки*

Лесковачки и врањски округ су први савезнички (англоамерички) авиони почели да надлећу још почетком 1942. године, достављајући ваздушним путем оружје и војну опрему за јединице ЈВУО, чији су се штабови налазили на простору среза Јабланичког (Веља Глава), на Козјаку (Алгуња), у Косаници (Добри До и Трпеза). Бацали су и пропагандни материјал (прогласе и летке различитих садржина).¹⁰ У новембру 1942. године први Енглези су дошли у штабове јединица ЈВУО, а наредног месеца су избачене и веће количине наоружања. То је за последицу имало двонедељни претрес терена од стране Бугара, паљење кућа и пљачку становништва у горњој Јабланици, хапшење и одвођење у логоре.¹¹

Крајем марта 1943. године у лесковачком округу, код села Трн у Косаници, спуштена је и прва енглеска војна мисија, која је потом отишла у Команду јужне Србије код ђенералштабног мајора Радослава Ђурића. Ускоро су стигла и два транспорта муниције и оружја. Мисија се пребацила у Јабланицу и једно време се сместила у селу Радевце код Лебана. Тамо су примљени нови транспорти оружја.¹²

Енглеска војна мисија за јужну Србију (мисија Неронијан) спуштена је падобранима 19. априла 1943. на месту званом „Веља Глава“ у атару села Стубла код Медвеђе, где су прихват извршили четници под командом Илије Николића из села Бувца, некадашњег војводе Косте Пећанца, а у време прихвата мисије команданта 1. јабланичке бригаде Јабланичког корпуса ЈВУО. Шеф војне мисије је био капетан Џон Семер (John Sehmmer) и био је одређен за територију планине Козјак, долину Јужне Мораве, Грделичку клисуру, територију од планине Кукавице и Поречја до Врања, простор око Стубле, Реткоцера, Жупе и Блага. Тог истог дана је спуштена оружана и материјална помоћ.¹³ Капетану Семеру се 20. маја, на Шар-планини придружила друга британска група специјалаца под командом капетана Артура Хоксворта (Arthur Hawkswort), са задатком да организују *НОП одред*, Лесковац, 1975, 353. Изјава Александра Јанковића из Каракаса (Венецуела), који је са Кимићем заточен у Нишком логору и касније отеран у Немачку – дата 11. 10. 2013. г.

¹⁰ Војни архив (даље: ВА), Четничка архива (даље: ЧА), кутија (даље: кут.) 99, регистарски број документа (даље: рег.бр) 8/1-3; М. Terzić, „*Jugoslovenska kraljevska vlada i ubacivanje propagandnog materijala u zemlju 1941-1943*“, Tokovi istorije (časopis Instituta za noviju istoriju Srbije), 4/2006, Beograd, 2006, 74, 78.

¹¹ Ж. Стојковић, Х. Ракић, Н. П. Илић, *Четници у лесковачком крају 1941-1944*, Лесковац, 1993, 80; ВА, ЧА, кут. 289 рег. бр. 3/1-1.

¹² Историјски архив Пирот (даље: ИАП), фонд архивалије четника Драже Михаиловића. *Записник са саслушања команданта Нишавског корпуса ЈВУО капетана Душана Петровића-Бороше пред УДБ-ом града Пирота*, страна 5.

¹³ Др Коста Николић, „Организација Југословенске војске у отаџбини на југу Србије 1942-1944“, *Караџић. Часопис за историју, етнологију, археологију и уметност* – нова серија, број 2/2010 (2010), Алексинац, 40, 41.

уништење рудника у Приштини. Нешто касније, својом непажњом, група је упала у бугарску заседу и само је капетан Семер некако успео да избегне заробљавање, док су капетан Хоксворт и његов радиотелеграфиста заробљени, отерани у логор на Црвеном крсту у Нишу и нешто касније интернирани у Аустрију.¹⁴

Дана 2. јуна 1943. године код Оруглице је спуштена енглеска војна мисија „Фуг“ капетана Мајкла Лиза и одмах је упала у бугарски обруч, након чега је уследила борба за њено спасавање. Лиз је у својим послератним мемоарима оптужио мајора Ђурића да није организовао прихват како треба и да је први побегао када се зачела борба.¹⁵

Коначно, спуштена је и савезничка војна мисија (мисија Алкали) за територију Косова и Метохије, а која је у организацијском погледу обухватала и врањски округ. На челу мисије налазио се капетан Џорџ Мур.¹⁶

Дана 17. фебруара 1944. године, стигло је званично наређење за евакуацију енглеских официра за везу и чланова војних мисија који су се налазили у штабовима ЈВУО.¹⁷ Око Божића, Енглези који су боравили на

¹⁴ А. Динчић, *Савезници и страни поданици у логору на Црвеном крсту/Les Alliés et sujets étrangers dans le Camp Croix-Rouge à Nis*, 13. Бил Коуп (Bill Kopp) и мајор Руперт Ро (Rupert Ro) наследили су Семера као официри за везу. Пошто нису говорили српски и нису успели да разумеју правилно мајора Радослава Ђурића због лошег тумача, или их је пак Ђурић намерно обмануо, они су разумели да генерал Дража Михаиловић сарађује директно са Немцима, па су упутили хитан сигнал да се о овоме известе официри у Каиру. Тиме су нанели непроцењиву штету самом Михаиловићу и на тај начин је започео процес ускраћивање војне помоћи јединицама ЈВУО у јужној Србије и касније одлазак Енглеза (М. Лиз, *Силоване Србије (Британска улога у Титовом грабљењу власти 1943-1944)*, Београд, 1992, 105).

¹⁵ Бугаре је напао летећи одред Саве Миловановића, некадашњег војводе Реткоцерског код Косте Пећанца, и тако омогућио Енглезима да се дубље повуку и спасу радио-станицу. Затим су уследиле репресалије. Бугарски 67. пешадијски пук 14. пешадијске дивизије из Лебана и немачки полицијски батаљон из Лесковца су од 1. до 15. јуна, изводили акцију на подручју Косанице и горње Јабланице. Операција је названа подухват „Круг“ (нем: Kreis). За време акције, извршили су стрељања и хапшења у Клајићу, Бувцу, Дрводељи, Радевцу, Врапцу, Лебану и још неким местима. Око стотину сељака је у овом казним акцијама похватано и отерано у концентрациони логор на Црвеном крсту у Нишу, јер су сарађивали са четницима Драже Михаиловића. Неки су били и активни четници и њих су Немци стрељали у Лесковцу и Нишу. (М.Лиз, *Силоване Србије*, 142, 245; V. Dikin, *Војовна planina*, Београд, 1973, 180-185, ВА, немачка архива - микрофилмована документа из Националног архива у Вашингтону (даље: НАВ), серија Т-311 (даље: Т-501), ролна (даље: Р) 175, снимак (даље: С) 001326, 001296; Изјава Душана Ђурашиновића из Клајића – дата 01. 04. 2008. г; Централен Военен Архив град Велико Трново (даље: ЦВА), ф. 333, 47. а.е. Щабљ 14. пех. дивизија 28. Јуни 1943. год. Разузкателно известие за м. Јуни 1943 год.

¹⁶ М. Лиз, *Силоване Србије*, 244.

¹⁷ Исто, 273, 283, 289.

подручју југоисточне Србије прикупили су се у селу Оруглица код Лесковца, где су чекали даља упутства.

Мајор Ђурић је 13. марта 1944. године известио генерала Михаиловића да су војне мисије, које се налазе на рејону његовог командовања добиле наређење из Каира да иду у Врховну команду, да има око 20 Енглеза и да ће се покрет обавити у тајности како не би приметили покрете трупа за напад на партизанске снаге.¹⁸

Пре напуштања југоисточне Србије, велика колона била је повећана спашеним посадама оборених савезничких бомбардера и до последњег одредишта у селу Прањане још више се увећавала. Упркос неколико препада и напада немачких војника и надлетања једног непријатељског авиона, Енглези су стигли у штаб генерала Михаиловића, чекали недељу-две и одлетели за Италију крајем маја 1944. године.¹⁹

Конференција велике тројнице – Стаљин-Черчил-Рузвелт (мисија Еурека) у Техерану (28. XI – 1. XII. 1943), запечатилa је судбину Краљевине Југославије. Иако се пре почетка разговора разматрала само опција да се неутралне земље уведу у рат на страни савезничке алијансе, под сугестијама Стаљина, стављен је и мали анекс, где се каже да ће савезници од сада па надаље пружити сву могућу војно-техничку помоћ партизанима у Југославији под вођством маршала Тита.²⁰ Енглези су се уз то обавезали да обезбеде прецизно извештавање из партизанских штабова. Тако је крајем новембра 1943. године на територији Македоније стигла прва енглеска војна мисија при јединицама НОВЈ. Већ децембра исте године мисија се

¹⁸ ВА, ЧА, Микротека „Билећа“ (даље: Билећа), микрофилм 27, снимак 87 (даље: 27/87).

¹⁹ М. Лиз, *Силовање Србије*, 273, 283, 289. У извештају команданта Власинског корпуса ЈВУО капетана Живојина П. Митића од 9. септембра 1944. године, који је упутио једној енглеској мисији при штабу НОВЈ близу Лесковца, пише да је *као начелник Штаба 110 ђенерала Михаиловића имао 22 енглеска официра који су били задовољни радом у погледу саботаже и борбе против окупатора, но су морали да их напусте по наређењу из Каира...* (ВА, ЧА, кут. 99, док. S-У-57). До данас су позната имена следећих чланова енглеске војне мисије при штабовима ЈВУО у лесковачком и врањском округу: наредник Блекмор (Blackmore) (погинуо 2.6.43. од Бугара), Боут (Bought), наредник Денис Бун (Dennis Boon), поручник Јован Гајнски, потпуковник Гринвич (Greenwich), капетан Џон (John), пуковник Бил Коуп (Bill Корр), капетан Мајкл Лиз (Michael Lesse), наредник Линдстром (Lindstrome) (погинуо 2. 6. 43. од Бугара), наредник Лебан, капетан Џорџ Мур (George Moore), мајор Руперт Ро (Rupert Ro), мајор Семер (Sehmer), поручник Смит (Smith) (умро од последица рањавања 2. 6. 43), наредник Томпсон (Thompson) (погинуо 2. 6. 43. од Бугара), наредник Харвеј (Harwei), капетан Артур Хоксворт (Arthur Hakswort) (заробљен 1. 5. 43. од Бугара), потпоручник Артур Шентон (Arthur Shenton) (заробљен 1. 5. 43. од Бугара) (ВА, НАВ, T-501, P-255, C-001095, 001098, 001099, 001101).

²⁰ *Drugi svjetski rat (Druga knjiga)*, Zagreb-Ljubljana-Beograd, 1980, 370.

пребацила у врањски округ и сместила у Црну Траву. На ургирање мисије, борци Другог јужноморавског партизанског одреда добили су прву пошиљку оружја које је спуштено на Павлову грамаду.²¹

АНГЛОАМЕРИЧКИ АВИОНИ НАД ЈУЖНОМ СРБИЈОМ И ПАЛИ ВАЗДУХОПЛОВЦИ У ЛЕСКОВАЧКОМ И ВРАЊСКОМ ОКРУГУ

У лето 1943. године почели су да падају и први англоамерички авиони, када су учестала бомбардовања нафтоносних поља у Румунији, па се тако на територији врањског округа појављују и први Американци.

Већа група америчких и енглеских четворомоторних бомбардера враћала се 1. августа 1943. године, око 16 часова, из правца Софије, изнад територије коју је у то време контролисао Други јужноморавски партизански одред, ка Италији. Један бомбардер био је оштећен изнад Бугарске од противавионске артиљерије. Кад је био изнад Сурдулице, запалио се и срушио у село Јелашницу. Из оштећеног авиона падобранима су скочили десеторица авијатичара-ваздухопловаца, од којих су четворица пали на територију код села Декутинца и Сувојнице. Народ их је прихватио, склонио и одвео у штаб Другог јужноморавског одреда. Према извештају бугарске полицијске управе у Сурдулици, авион је пао на терену села Палом и Лепенице код Владичиног Хана.²²

Пале Американце пронашао је омладински функционер Душан Здравковић. Представили су се: Еп, Хари, Жилет и Харви. Када су Американци одлазили, желели су да им партизани поклоне нешто за успомену, па су добили опанке. Еп, као власник војног отпада у Даласу, после тридесет година поново је обишао локацију где је његов авион пао и тада је са неким првоборцима засадио дрво мира код Власине.²³

²¹ Р. Костадиновић, *Црна Трава и Црнотравици*, Лесковац, 1968, 258-259.

²² NAW, Missing Air Crew Reports (даље: MACRs), извештај о паду авиона 41-11840-P (даље: 41-11840-P). War Department Headquarters Army Air Forces Washington Missing Air Crew Report. Извештаје из Националног архива у Вашингтону проследила др Кристина Кон, званични историчар Министарства одбране Сједињених Америчких Држава, која је марту 2013. године боравила у Нишу у потрази за несталим америчким ваздухопловцима код Ниша и Калне, за којима се и даље трага; Н. П. Илић, „Спасавање савезничких авијатичара на тлу Јужне Србије (1943-1944)“, *Лесковачки зборник*, број XVII (1978), Лесковац, 1980, 365. Према америчким службеним документима, ови спасени ваздухопловци евакуисани су 16. јуна 1944. године са Великог Јастрепаца а не из Мирошевца (Н. П. Илић, „Спасавање савезничких авијатичара на тлу Јужне Србије (1943-1944)“, 365) Такође, искочило је десеторица ваздухопловаца, а не деветорица, како у истом раду пише.

²³ Лист *Политика* од 15. новембра 2010. године. Чланак под насловом „Нису само четници спасавали пилоте“. Американци су се звали: Жером Жиле (Jerome Gillett),

Први амерички пилоти и авијатичари – погођени од немачих авиона, пали су у јужну Србију, у лесковачком округу и на територији коју су контролисали припадници ЈВУО, 24. јануара 1944. године. Спашени Американци налазили су се у Топличком корпусу ЈВУО под командом ваздухопловног капетана Милана Стојановића. Иста јединица организацијски је покривала територију топличког, јастребачког, добричког и косаничког среза и у то време имала је скоро 2000 бораца под оружјем и још 1800 у позадини.²⁴ О истом догађају капетан Стојановић известио је Врховну команду ЈВУО, напомињући да је истог дана, после подне, једна група од око 100 америчких тврђава бомбардовала железничку станицу у Дољевцу, упалила слагалиште бензина и уништила три немачка авиона. Потом је иста борбена група летела од Ниша ка Косовској Митровици и у висини Благаца ту групу је напало девет немачких ловаца, након чега је вођена жестока борба скоро пола сата. Једна америчка „тврђава“ принудно се спустила између села Плочник и Белољин, 10 километара југоисточно од Благаца. Топлички корпус, који је био у близини Благаца, посматрао је борбу и принудно слетање америчког авиона и одмах је пошао да укаже помоћ Американцима. Посада од 9 чланова била је спашена, док је авион упаљен. Бугари су покушали да дођу до авиона, али нису успели. Овом приликом Топлички корпус заробио је четири бугарска војника. Авион је припадао 15. ваздухопловној америчкој армији и полетео је са аеродрома близу Фође у Италији. Спашени Американци су једно време боравили у Благцу, где су за Светог Саву присуствовали великом народном збору.²⁵

Спашени амерички ваздухопловци нису могли да остану у Топлици јер су борбе са партизанима у то време биле скоро свакодневне.²⁶ Крајем јануара 1944. године из Ниша је стигао курир (гимназијалац), који је знао енглески језик, преузео Американце и предао их локалном команданту у нишком Заплању, где су чувани једно извесно време у селима испод

Дарил Еп (Daryl Epp), Валтер Хардик (Walter Hardiek) и Дејл Халси (Dale Hulsey). (NAW, MACRs, 11840-P.War Department Headquarters Army Air Forces Washington Missing Air Crew Report).

²⁴ ВА, ЧА, кут. 82, док. VK-V-332. Извод из дневника Врховне команде ЈВУО.

²⁵ ВА, ЧА, кут. 276, рег. бр. 3/1-7. О истим ваздухопловцима пише и Милош Младеновић, борац Топличког корпуса ЈВУО. Више: М. Младеновић, *Лажни идоли и варљиви идеали*, Лондон (Енглеска), 1965, 167-168.

²⁶ Више о тим борбама видети: Ј. Златић, *Страдалаштво српског народа у нишком ратном округу (1941-1941), књига четврта (Равногорски покрет и Југословенска војска у Отаџбини пуковника (ђенерала) Драже Михаиловића)*, Ниш, 1998, 317-321; ЧА, кут. 276, рег. бр. 3/1-5; 3/1-6. У ово исто време услед заостравања грађанског рата у лесковачком округу група од 125 некадашњих бораца из Гајтана и 60 из Пусте Реке пребегли су припадницима ЈВУО и формирали Гајтанску бригаду при Штабу 110. (ВА, ЧА, кут. 276, рег. бр. 3/1-5)

Суве планине.²⁷ Према исказу једног спасеног америчког пилота из ове посаде, отишли су пешице заједно са водичима и члановима енглеске војне мисије крајем априла на Равну гору. Коначно, са још 45 савезника, уз помоћ четири авиона типа DC-3 Douglas, евакуисани су ноћу између 29. и 30. маја 1944. године.²⁸

АМЕРИЧКА ВОЈНА МИСИЈА У ВРАЊСКОМ ОКРУГУ И ПРВА ЕВАКУАЦИЈА СПАШЕНИХ ВАЗДУХОПЛОВАЦА СА ВЕЛИКОГ ЈАСТРЕПЦА

Крајем 1943. године официри из службе „Оперејшн Сјекурити Сервис“ (ОСС-а), тј. тајне америчке војне службе (касније ЦИА), направили су договор са југословенским маршалом Ј. Б. Титом да се евакуишу спашени пилоти и авијатичари који су се тада већ налазили код партизана.²⁹ Амерички мајор Лин Фериш (Lean Faris) и Србин америчког порекла поручник Ели Поповић (Ely Popovic), спуштени су 16. априла 1944. године у региону Широке планине, недалеко од Врања, са задатком да помогну Титовим снагама у том крају, извештавају о покретима немачких трупа и евакуишу спашене авијатичаре. Ускоро су им се прикључили капетан Селвиг (Selvig), капетан Гудвин (Goodwin), поручник Грин (Green) и радиотелеграфиста Артур Џибилијан (Arthur Gibillian), па је тако америчка мисија нарасла на шест чланова.³⁰ Дошли су у везу са локалним партизанским командантима и сазнали да се у појединим јединицама налазе Американци који су искакали из оштећених авиона још у августу 1943. године. Поповић и Фериш ступили су у везу са Петром Стамболићем, командантом Главног штаба за Србију. Коначно, 16. јуна 1944. године, успели су да са импровизованог аеродрома на Великом Јастрепцу евакуишу укупно 13 америчких пилота и авијатичара.³¹

Тада су амерички обавештајци са партизанима евакуисали четворицу Американаца, које су претходно спасили партизански одреди, 18. августа 1943, потом шесторицу ваздухопловаца, који су спашени у Топлици, 24. априла 1944. године, као и тројицу ваздухопловаца, који су нађени као рањеници у четничкој болници у Јабланици у мају 1944. године. Са Јастрепца је евакуисано 10 Американаца, које су претходно спасили борци НОВЈ. Остале су спасили припадници ЈВУО.

²⁷ NAW, MACRs, 1992. Individual casualty questionnaire, Stephen Sika.

²⁸ NAW, MACRs, 1992. Individual casualty questionnaire, John L. Camara.

²⁹ W. M. Leary, *Fueling the Fires of Resistance (Army Air Forces Special Operations in the Balkans during World War II)*, Washington, 1995, 29.

³⁰ М. Д. Пешић, *Дража Михаиловић у извештајима америчких и британских обавештајца 1941-1944*, Крагујевац, 2003, 239.

³¹ W. M. Leary, *Fueling the Fires of Resistance*, 29.

Била је то прва званична евакуација оборених савезничких ваздухопловаца на територији окупиране Србије.³²

Испоставило се да се оборени савезнички ваздухопловци за којима је трагала америчка 15. ваздухопловна армија на Медитерану углавном налазе на територијама које су контролисали припадници ЈВУО.³³

НОВИ ПАДОВИ АВИОНА У ТОПЛИЦИ И КОСАНИЦИ

Преко Топлице је у пролеће почео да на великим висинама пролеће све већи број авиона, који су ишли од југозапада на североисток и у току истог дана се враћали назад. Око подне, 24. априла, док су се савезнички авиони враћали, један је заостао док су остали већ нестали за Копаоником. Одмах је примећено да је заостали авион летео доста спорије. Кад се нашао негде изнад Јошанице, из правца Ниша појавила се немачка „Штука“ која је летела много брже, сустигла заостали авион, измитраљирала га и погодила. Савезнички авион је још више успорио и након неколико тренутака из њега је избио црни дим. Немачки авион је направио круг и вратио се натраг према Нишу.³⁴

Док је запаљени авион био изнад Блачког брда, на небу су се већ појавили развијени падобрани. Авион се после неколико тренутака сјурио ка земљи и запалио. Пао је код Блачког језера. Видело се да се спуштају петорица падобранаца, док је посада бројала укупно десет ваздухопловаца. Из многих села између Велике Планае (код Прокупља) и Блаца потрчале су масе људи, жена и деце према падобранцима, који су се споро спуштали са велике висине. Из Блаца и села Белољина су пошле и јединице бугарске окупационе војске да заробе авијатичаре. У сусрет бугарској војсци пошао је Други батаљон Јастребачког партизанског одреда и борци Команде из Горње Драгуше, где су се сукобили и у сусретној борби одбацили бугарске јединице у полазна места. Батаљон и Команда места успели су да спасу тројицу падобранаца, један од њих је био официр и приликом пада повредио је ногу. Два падобранца су се спустила код Криваје, а трећи код Горње

³² Isto.

³³ Ујесен 1943. године америчка војска пребацује свој 15. ваздухопловни корпус из северне Африке на освојени аеродром у Фођи код Барија. Главна мета ове јединице у наредном периоду постаће нафтна поља у Румунији, у околини Плоештија, која су била од виталног значаја за Немачку. Авиони из 15. ваздухопловне армије (15. United States Army Forces-USAF), из састава МААФ (Mediterranien American Air Force), Америчких снага у Средоземљу падали су на подручју Србије приликом својих похода у Румунију, Бугарску, или приликом напада појединих градова у самој Србији (W. M. Leary, *Fueling the Fires of Resistance*, 28; G. A. Friman, *500 zaboravljenih (Neispričana priča o ljudima koji su sve rizikovali u najvećoj akciji spasavanja u Drugom svetskom ratu)*, Beograd, 2009, 204).

³⁴ К. Милосављевић, *На партизанском фронту (хроника Народноослободилачке борбе и револуције у блачком крају)*, Блаце, 1980, 252.

Драгуше.³⁵ Четврти Американца је лутао неколико дана и дошао у додир са партизанима који су га довели у команду места у Горњој Драгуши, док за преостала два Американца нема података како су доспели код партизана.³⁶

У извештају Окружног комитета КПЈ за Топлицу од 27. априла 1944. године, који је упућен Покрајинском комитету КПЈ за Србију, о спашавању ових авијатичара, поред осталог, пише да је бугарски авион надлетао подручје, митраљирао по пољима и селима, али да је народ, неустрашиво, заједно са борцима, спашавао падобранце и успут их претрпавао поклонима.³⁷

Тројица Американца (пилот, копилот, навигатиор) из исте посаде, након што су се уверили да су се парашутирели најугроженији, још мало су се одржали и последњи су напустили авион тако да им се падобрани нису одмах видели. Пали су даље од претходне групе - на рејон под контролом ЈВУО, код села Добри До у Косаници (Куршумлија). Скупа су пребачени у команду у Добром Долу, а одатле у штаб потпуковника Драгутина Кесеровића, команданта Расинско-топличке групе корпуса ЈВУО, који их је потом чувао у поткопаоничким селима до њиховог одласка за Прањане.³⁸ О овим Американцима постоји службени извештај који је потпуковник Кесеровић упутио Врховној команди ЈВУО, 26. априла, и где каже да је амерички бомбардер пао код села Сагоњево у срезу Јастребачком, упалио се, као и да су тројица чланова посаде спашена, а да се за осталима трага.³⁹

Један амерички авион-летећа тврђава из 454. бомбардерске групе, оборен је 7. маја 1944. године, код села Спанце у Косаници, а претходно је оштећен изнад Ниша приликом бомбардовања града.⁴⁰

Посада је бројала десет чланова. У Луковској Бањи је у почетку чуван само један преживели амерички ваздухопловац до одласка у Прањане. Другог преживелог америчког авијатичара након неколико дана пронашли су Арнаути, опљачкали га са неким локалним мештанима и предали Бугарима, али су га четници одмах ослободили, нападајући Бугаре, па су тако у овој акцији спашена два савезничка ваздухопловца од стране припадника ЈВУО – један без борбе, а други под борбом. Нарочито се у акцији спашавања заробљеног наредника Мирхеда (Muirhead) истакао Владимир Лазаревић из Горњег Гргура који је претходно скинуо тежак митраљез са обореног авиона и њиме дејствовао по бугарским војницима.⁴¹

³⁵ Исто, 253.

³⁶ Исто.

³⁷ Н. П. Илић, „Спасавање савезничких авијатичара на тлу Јужне Србије (1943-1944)“, 363; Д. Кулић, *Бугарска окупације Србије (1941-1944), књига 2 (Злочини геноцида Првог бугарског окупационог корпуса у Србији)*, Београд, 1993, 650.

³⁸ Изјава Душана Стевановића из Горњег Гргура – дата 17.08.2010. г.

³⁹ ВА, ЧА, кут. 278, рег. бр. 19/1-47.

⁴⁰ NAW, MACRs 41-29436. War Department Headquarters Army Air Forces Washington Missing Air Crew Report.

⁴¹ Изјава Луке Степановића и Горњег Гргура, припадника Топличког корпуса ЈВУО, који је учествовао у овој борби – дата 12. 04. 2013. г.

СУДБИНА ВАЗДУХОПЛОВНОГ НАРЕДНИКА САМЈУЕЛА ГРИЕКА

Приликом слетања наредник и нишанција на тешком митраљезу Гриеко (Grieco) задобио је повреде ноге, па је извесно време био лечен од локалног лекара на Копаонику. Радило се о трећем спашеном ваздухопловцу из посаде авиона који је пао Спанцу, 7. маја 1944. године.⁴²

Његово се здравствено стање знатно се погоршало 4. јула, нога је почела да се инфицира и постајао је све слабији. Одлучио је да се преда Немцима у Нишу. Пошао је са једним четником, али је на том путу заробљен од партизанске патроле и одмах пребачен у пољску болницу на планини Јастребац, где се о њему бринуо енглески лекар. Два дана по његовом одласку са Копаоника, Американци су добили информацију да се налази код партизана и да је због његовог слабог здравља засада онемогућена евакуација.⁴³

У другој половини јула 1944. године уследила је велика акција против јединица НОВЈ на подручју Топлице и Јабланице, тзв. Топличко-јабланичка операција, у којој су учешће, поред зараћених страна у грађанском рату и квислиншких војних формација, узели Бугари и Немци, називајући исту акцију операција „Трумф“ (нем. Адут) и „Кераус“ (нем. Чистка).⁴⁴ У таквим сложеним околностима било каква евакуација била је онемогућена, претила је опасност да Американци и Енглези падну у руке окупаторских војника, који су се припремали да темељно претраже Мали и Велики Јастребац где су се они у то време скривали. Наредник Гриеко, енглески лекар Маквели (McWelly), који је бринуо о њему, као и његов помоћник Хол (Hall), били су за време претреса терена скривени у једној земуници на Великом Јастрепцу са партизанима. Ову земуницу су приликом претреса Јастрепца пронашли припадници Расинске бригаде ЈВУО, под командом капетана Мирка Томашевића, тако што су испитали једну сељанку која им је била сумњива и она их је одвела до земунице. Поред Американца и Енглеца, нађено је и деветоро тешко оболелих партизана, од којих је Драгић Стојисављевић Боснић погинуо на Јастрепцу, а остали су нешто касније стрељани код Крушевца.⁴⁵

⁴² NAW, MACRs 41-29436. War Department Headquarters Army Air Forces Washington Missing Air Crew Report.

⁴³ NAW, MACRs 41-29436. Individual casualty questionnaire, Thomas Kerrigan.

⁴⁴ Више о тим операцијама из угла НОВЈ, видети: Ј. Златић, *Страдалаштво српског народа у нишком ратном округу (1941-1941)*, књига четврта, 419-434; П. Милашиновић, „Дејства 21. ударне дивизије НОВЈ на Копаонику 20. јуна-20. јула 1944. године“, *Крушевачки зборник-званичник Историјског архива у Крушевцу*, бр. 3, Крушевац, 1986, 140-160. Ова иста операција из угла ЈВУО – на основу расположивих извештаја јединица које су у њој учествовале, није обрађена.

⁴⁵ Изјава Радомира Рада Анђелковића из Великог Шиљеговца, прагиоца капетана Мирка Томашевића, који је учествовао у проналаску партизанске земунице – дата 12. 10. 2012. г.

Укупно је на Јастрепцу приликом претреса заробљено шест Енглеза, чланова војне мисије.⁴⁶ Заробљене Енглезе је обишао потпуковник Драгослав Рачић, главни заповедник свих снага ЈВУО у Топличко-јабланичкој операцији (IV група јуришних корпуса) и, револтиран енглеским напуштањем монархиста у Југославији, иронично је рекао енглеском санитетском мајору да су његови *црвени савезници побегли под заштиту бугарске фашистичке војске*.⁴⁷

Према исказу пуковника Драгутина Кесеровића, команданта Расинско-топличке групе корпуса, која је са 3.000 људи учествовала у истој јулској операцији, на послератном суђењу у Београду, Американац и Енглези, који су били пронађени у земуници су касније евакуисани из Прањана. О стрељаним партизанима ништа није знао и бранио се да у тај догађај није умешан.⁴⁸ Тако је окончана одисеја лутања наредника Гриека, који је у Италији у потпуности био збринут, излечен и наставио да служи у америчком ваздухопловству.

БОРБЕ ЗА АМЕРИКАНЦЕ У ЈАБЛАНИЧКОМ СРЕЗУ

Једно принудно спуштање савезничких ваздухопловаца на подручју јужне Србије забележено је 16. априла 1944. године.⁴⁹ Погођени авион се срушио у атару села Бувци код Лебана, док су се између села Туларе и Реткоцер падобраном спустила десеторица Американаца, од којих су тројица били лакше рањени. Бугари су из Лесковца пожурили да их заробе, али им се на том путу испречио Оруглички батаљон Петруша Стефановића, који се летећом бригадом Јужноморавског корпуса капетана Боривоја Манића развио за борбу, одбацио Бугаре натраг у Лесковац и спасио петорицу Американаца.

У нападу на бугарске војнике нарочито се истакао некадашњи војвода Оруглички Петруш Стефановић, који је из чехословачке „збројовке“ (зорке) дејствовао по бугарским колонама, које су се из камиона развијале у

⁴⁶ Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Затамњена прошлост (историја равногораца чачанског краја)*, књига 3 (Агонија и слом ратне 1943. и 1945. године), Чачак-Краљево, 2004, 108.

⁴⁷ Делови 27. бугарске пешадијске дивизије (450 бораца и 30 официра) прешли су у редове НОВЈ као новоформирана бригада „Гоце Делчев“ и учествовали у борбама против ЈВУО у Топличко-јабланичкој операцији у јулу 1944. године. (ЦВА, ф. 333, 47. а.е. Щабь 27. пех. дивизия 28. јули 1944. год. Разузквателно известие за м. Јули 1944. год).

⁴⁸ Т. Милетић, *У име Бога, у име краља, у име каме*, Крушевац, 2012, 97-100.

⁴⁹ NAW, MACRs 42-2979. War Department Headquarters Army Air Forces Washington Missing Air Crew Report; Н. П. Илић, *Спасавање савезничких авијатичара на тлу Јужне Србије (1943-1944)*, 363.

стрелце.⁵⁰ Према извештају Штаба 27. пешадијске дивизије, приликом ове борбе Бугари су имали погинулог наредника Димчета Стојанова, петорица војника била су рањена и збринута у лесковачкој болници. Један поручник је нестао и за њиме су бугарска одељења наредног дана трагала.⁵¹ Исти поручник се предао четницима и пао у ропство. Капетан Боривоје Манић га је саслушавао у Штабу, а потом је размењен за наредника Михајла Андрића, који је заробљен за време бугарског похода на Козјаку у јануару 1944. године.⁵²

Члан ове америчке посаде наредник и радио-оператер Џозеф Кардоне (Joseph F. Cardone) дао је исказ у својој Команди да док су ројалисти (четници – прим. АД) водили борбу са Бугарима из околних села долазили су сељаци са коњским запрегама купили њега, Херберта Бринилдсена (Herbert W. Brynildsen), Франка Клоса (Frank H. Clos), Џејмса Холкомба (James T. Holcomb) и Дејвида Џеферса (David B. Jeffers) и одвезли даље од борбе у штаб код мајора Ђурића.⁵³

Пилоти су доведени и чувани у Стубли, у кући Драгомира Ђурашиновића, који је нестао још 1941. године у Априлском рату. Овде је био једно дуже време и штаб мајора Радослава Ђурића, команданта Јужне Србије и радио-станица Команде јужне Србије, као и енглеска савезничка војна мисија.⁵⁴

У извештају мајора Ранка К. Стошића, команданта Команде јужне Србије, који ће заменити мајора Радослава Ђурића, од 24. маја, стоји да су се код његовог претходника налазила петорица Американаца о којима није јавио и да су још пре месец дана принудно пали у Туларе, после борбе у ваздуху. Стошић обавештава Михаиловића о новим спашеним ваздухопловцима, и каже:

*„На дан 18-V-такође су пала 9 Американаца, од којих је један тешко рањен, 3 лакше рањена. Указана им је помоћ. Авион је изгорео. Молим за наређење да ли ће ови остати на овом реону. Један од рањених Америчких авијатичара умро на дан 22-V- и сахрањен у гробљу села Оруглице, среза Јабланичког. Достављам Вам његове податке С.СГТ. Јохан Дуни 763 бомб. С460 бомб ГП.АП.О.529. цироз 0/број/пост-мастер Н.Н.Н. војничка адреса: Торонто Канада. За остале следеју подаци“.*⁵⁵

Посада је бројала десет чланова. Капетан Стошић није известио за још једног погинулог Американаца (навигатора у авиону) који је пронађен без падобрана у сагорелом авиону и сахрањен у селу Клајић.⁵⁶

⁵⁰ Изјава Душана Ђурашиновића из Клајића – дата 01. 04. 2008. г.

⁵¹ Централен Военен Архив град Велико Трново (даље: ЦВА), ф. 333, 47. а.е. Щабь 27. пех. дивизия 28. април 1944. год. Разузкателно известие за м. Априль 1944. год.

⁵² Изјава Душана Ђурашиновића из Клајића – дата 01. 04. 2008. г.

⁵³ NAW, MACRs 42-2979. Individual casualty questionnaire, Joseph F. Cardone.

⁵⁴ Изјава Душана Ђурашиновића из Клајића – дата 01.04.2008. г.

⁵⁵ ВА, ЧА, кут. 277, рег. бр. 6/1-33.

⁵⁶ NAW, MACRs 42-52355. Individual casualty questionnaire, James G. Stokes.

Друга америчка посада о којој извештава мајор Стошић у свом радиограмском извештају генералу Дражи Михаиловићу настрадала је на следећи начин. Пре спуштања ову америчку „летећу тврђаву“ из 763. бомбардерског ескадрона напало је тога дана (18. маја), девет немачких „месершмита“. Посада се борила, шест пута одбијала напад, али је инжењер приметио да су добили поготке у два мотора, после чега је авион почео да се љуља, а интерфонска појачала сигнализирала да је лет завршен. Пилот Чарлс Стивенсон (Charles Stevenson) и његов колега Клифорд Лавит (Clif Lovitt), искочили су последњи. Радиста Џон Дан (John Dunn) је био тешко рањен и много је крварио. У самом авиону погинуо је навигатор Џејмс Стокс (James Stokes). Сељаци су Американце одвезли запрежним колима док су се припадници ЈВУО развијали за борбу, одбили Бугаре, заробили двојицу, које је командир летећег одреда наредник Живојин Ленковић стрељао изнад села Клајић, поред војног логора. Утврђено је да су пуцали у Американце док су се спуштали падобранима из оштећеног авиона, а што је било забрањено према Хашкој конвенцији.⁵⁷

Бугари су због губитака припремили одмазду. У периоду од 18. до 20. маја напали су штаб Јужноморавског корпуса ЈВУО, па је исти био принуђен да се из Пољанице пребаци у Мијовце, где је потом извршен још један напад.⁵⁸ Трагајући за Американцима и војним четницима генерала Драже Михаиловића, Бугари су претресали куће у Мијовцу. Приликом претреса једне куће у којој је одсео командант корпуса капетан Јован Стевановић, уплашио се Станко Раденковић и почео да бежи, али је покошен из бугарског аутомата.⁵⁹

Према сведочанствима преживелих Американаца који су дати команди у Медитерану, наредник Џон Дан је умро у тешким мукама на рукама команданту Врањске бригаде ЈВУО Јошки Поповићу из Скопља, који ће му направити дрвени ковчег у који је положен. Његовој сахрани у Оруглици поред Американаца присуствовало је мноштво народа и три православна свештеника. Направљен му је дрвени крст на којем је било уписано његово име. Након рата специјална америчка војна екипа долази у село, ексхумира тело и преноси у Торонто, док је наредник Стокс пребачен у родни Канзас Сити.⁶⁰

Из исте посаде лакше су рањена још тројица Американаца, који су лечени у Клајићу, где се налазила четничка болница. О истим рањеним ваздухопловцима, који су спашени 18. маја, сведочанства су оставили и

⁵⁷ NAW, MACRs 42-52355. Individual casualty questionnaire, Charles Stevenson; изјава поручника Клифорда Лавита (Southtown Economist, November 19, 1944, p. 32); Изјава Душана Ђурашиновића из Клајића – дата 01.04.2008. г.

⁵⁸ ВА, ЧА, кут. 100, док. S-V-16955-d.

⁵⁹ Изјава Душана Ђурашиновића из Клајића – дата 01.04.2008. г.

⁶⁰ NAW, MACRs 42-52355. Individual casualty questionnaire, Charles Stevenson.

поручник Илија Поповић, а такође и Артур Џиббилијан (Arthur Gibbilian). Они су тројицу рањених Американаца (Еди Кул, Даглас Поланд и Џон Вудленд – Eddie Kuhle, Douglas Poland, John Woodland)⁶¹ затекли приликом боравка са партизанима, а они су их претходно преотели од четника у Клајићу где су чувани и лечени. Касније су их евакуисали са Јастрепца, о чему је већ било речи.⁶²

Остали чланови посаде – њих петорица, пошто су могли да се крећу, одведени су раније из лесковачког округа. Према сведочанству пилота исте посаде капетана Стивенсона, отишли су у село Биљаница, где су присуствовали свадби капетана Боривоја Манића и Радмиле Ђурић. Преко Бабичке горе су доспели у нишко Запаље и предати су у селу Сопотница, где је у то време био штаб Чегарског корпуса ЈВУО. Њиме је командовао пешадијски капетан Мирко Ћирковић и који је са 540 људи под оружјем у то време контролисао територију нишког среза и Запаља.⁶³ Одавде су са другим Американцима из Запаља отишли на Равну гору. Претходно, капетан Ћирковић им је 11. јуна направио свечани испраћај у Горњој Студени код Ниша, што су сазнали и Немци у Нишу.⁶⁴ Американци су, према исказу капетана Стивенсона, евакуисани из Прањана, 9. августа 1944. године.⁶⁵

Почетком августа 1944. године савезнички бомбардери враћали су из Бугарске, где су извршили борбене задатке и, кад су били изнад територије Пусте Реке и Јабланице, један бомбардер „Тврђава” је заостао, рад мотора (имао их је четири) био је неуједначен, чула се јака бука, а онда је из авиона искочило 12 ваздухопловаца, а бомбардер се срушио код Медвеђе, у махали Терзића. Једанаест ваздухопловаца се спустило падобранима у село Рујковце на десној страни реке Јабланице, где су их прихватили чланови партизанских одбора, скојевци и народ. Једном се није отворио падобран и он је погинуо, те је сахрањен на рујковачком гробљу. Бугарска окупациона војска из Лебана пошла је да зароби авијатичаре, али их је напала једна партизанска чета из 11. српске бригаде и принудила их на повлачење. Бугарска артиљерија је с брда Текије испалила око 20 граната гађајући ваздухопловце, али нико није погинуо нити је рањен. Ваздухопловци су предати Команди места у Бучумету, а после неколико дана Главни штаб

⁶¹ NAW, MACRs 42-52355. War Department Headquarters Army Air Forces Washington Missing Air Crew Report.

⁶² *Родољуб или издајник: случај ђенерала Михаиловића (Записници и извештај Истражне комисије Комитета за праведно суђење Дражи Михаиловићу)*, Београд, 1990, 391-392.

⁶³ ВА, ЧА, кут. 82, док ВК-V-332. Извод из дневника Врховне команде ЈВУО; Писмо Чарлса Стивенсона капетану Боривоју Манићу под насловом „Имам лепа сећања на лето 1944, кад сам ходао кроз Србију“, *Равногорац*, новембар 1996, 19-20.

⁶⁴ ИАБ, BdS, C-183. Nisch, 28. 7. 1944.

⁶⁵ NAW, MACRs 42-52355. Individual casualty questionnaire, Charles Stevenson.

за Србију упутио их је савезничким авионом, са рањеницима, у њихове базе у Италију.⁶⁶

НЕУСПЕШНА СПАСАВАЊА АМЕРИКАНАЦА У ЛЕСКОВАЧКОМ И ВРАЊСКОМ ОКРУГУ И СУДБИНА ТРАНСПОРТНОГ АВИОНА ЗА СНАБДЕВАЊЕ ПАРТИЗАНСКИХ ОДРЕДА

Шесторицу Американаца из посаде која је покушала да се спаси августа 1943. године заробили су Немци и Бугари код Владичиног Хана. Остатак рата провели су у заробљеничком логору Шумен код Коларовграда у Бугарској. Један од њих, наредник Бризби Лојд (Brisbi Loyd), био је рањен у ногу, није могао да се креће, па су га бугарски војници лако заробили. Одведен је у Скопље где му је услед почетка гангрене одсечена десна нога до колена и када је излечен упућен је у заробљенички логор, где је остао до 10. септембра 1944. године – до преласка Бугарске у табор савезника.⁶⁷

Два савезничка авиона срушила су се 2. августа 1943. године у црнотравском крају: један у селу Брод, поред махале Каракаши, а други у селу Дарковце, на месту Корубе. Из оба авиона искочили су ваздухопловци, али су сви заробљени од бугарске окупационе војске, која се налазила у непосредној близини, тако да партизанске снаге нису могле да реагују. Заробљено је више од 12 ваздухопловаца.⁶⁸

Петорицу ваздухопловаца из посаде која је оборена 16. априла 1944. године изнад Тулара јак ветар однео је далеко – на територију коју су контролисали Арнаути. Они су их без компликација заробили и предали Немцима.⁶⁹

Један амерички авијатичар је приликом пада авиона у Топлици, 27. априла 1944. године, слетео ни на чијој земљи. Имао је прелом ноге и дозивао је помоћ. Из шуме се чуо глас на енглеском да му помоћ стиже. Уместо четника или партизана, долазили су немачки војници. Повређеног Американаца су камионом одвезли у нишку болницу, излечили, а затим га предали Гестапоу у логору на Црвеном крсту да чека транспорт за Немачку. Интерниран је у заробљенички логор за ваздухопловце Stalag IV Luft у Пољској, где ће дочекати крај рата.⁷⁰

⁶⁶ Н. П. Илић, „Спасавање савезничких авијатичара на тлу Јужне Србије (1943-1944)“, 364.

⁶⁷ NAW, MACRs, 41-11840-P. Individual casualty questionnaire, Brisbi Loyd.

⁶⁸ Н. П. Илић, „Спасавање савезничких авијатичара на тлу Јужне Србије (1943-1944)“, 365.

⁶⁹ NAW, MACRs 42-2979. Individual casualty questionnaire, Frank H. Clos; James T. Holcomb.

⁷⁰ А. Динчић, *Савезници и страни поданици у логору на Црвеном крсту/Les Alliés et sujets étrangers dans le Camp Croix-Rouge à Nis*, 16; NAW, MACRs 43-30490. Report on shot-down aircraft, 14. aug. 44.

У извештају који је потпуковник Кесеровић послао Врховној команди ЈВУО о паду авиона 7. маја 1944. године у Косаници стоји да су петорица чланова посаде искочили и да су од њих у ваздуху двојица убијена и двојица теже рањена, који су ускоро умрли и сви су скупа сахрањени у Луковској Бањи.⁷¹ Посада је бројала 10 чланова и губици су већи – погинула су још двојица, који су касније нађени у сагорелом авиону. Претпоставља се да су им падобрани били избушени и да нису могли да се парашутирају.⁷²

Приликом пада истог америчког авиона у Косаници, наредник Вилијам Вест (William West) пао је на територију коју су контролисали Арнаути. Они су га предали Немцима у Нишу. Имао је прострелну рану на левој руци. Лежао је једно време у болници логора на Црвеном крсту, а затим су га Немци послали у логор на Сајмишту. Оперисан је октобра 1944. године и последњим интернационалним транспортом из Београда интерниран у логор у Будимпешти, одакле су га ослободили Совјети.⁷³

Недалеко од Лесковца, 17. августа 1944. године срушио се авион којим је управљао поручник Хенри Форд (Henry Ford). Посада која је бројала 12 чланова нешто раније је искочила из авиона, али су сви били заробљени од немачких војника. Остатак рата провели су заробљеничком логору Сталаг.⁷⁴

Када је реч о заробљеним англоамеричким ваздухопловцима, Немци су углавном поштовали правила која су прописана Хашком и Женевском конвенцијом када се ради о савезничким војницима.

Највећу мистерију оставио је нестанак чланова посаде америчке летеће тврђаве за снабдевање партизанских јединица. Потрага за гробним местима ових Американаца спроводи се и данас од стране Министарства одбране САД-а.⁷⁵

Амерички транспортни авион С-4 је нестао 9. маја 1944. године између територије Црне Траве и села Кална. У исто време на овој територији у току је била офанзива немачких и бугарских окупационих снага против јединица 6. Јужноморавске бригаде, Команде подручја, Црнотравског партизанског одреда, 1. бугарске софијске партизанске бригаде, Трнско-ћустендилског бугарског партизанског одреда и 8. српске бригаде, које су оперисале у врањском округу.⁷⁶ Пре нестанка америчког авиона, савезничке

⁷¹ ВА, ЧА, кут. 278, рег. бр.19/1-48.

⁷² NAW, MACRs 41-20436. Individual casualty questionnaire, Thomas Karrigan.

⁷³ А. Динчић, *Савезници и страни поданици у логору на Црвеном крсту/Les Alliés et sujets étrangers dans le Camp Croix-Rouge à Nis*, 16; NAW, MACRs 41-20436. Report on shot-down aircraft, 25. nov.1944.

⁷⁴ NAW, MACRs 44-40489. Individual casualty questionnaire, Henry Ford.

⁷⁵ Лист *Вечерње Новости* од 17. маја 2012. године. Чланак под насловом „Американци у Крушевцу траже несталог пилота“.

⁷⁶ Р. Костадиновић, *Црна Трава и Црнотравци*, 371; NAW, MACRs 41-19485. Individual casualty questionnaire, Melville C. Thailie.

војне мисије су стално чекале оружје, јер је преко 1000 партизанских бораца било ненаоружано.⁷⁷ Савезничка мисија упутила је 5. маја сигнал из партизанског штаба за долазак авиона, што су претходно стално одлагали услед лоших временских прилика (мај је био кишовит). Коначно, четири дана касније, у пратњи неколико ловаца појавио се транспортни авион и мистериозно нестао.⁷⁸

Већ наредног дана јединице 6. јужноморавске бригаде воде борбе код Бистрице и Ораха, а затим долази до одступања. Тако је потрага за срушеним авионом и погинулим члановима посаде била у потпуности искључена.⁷⁹

У сведочењу пилота друге посаде, која је пратила транспортни авион, претпоставља се да је амерички транспортни авион, услед слабе видљивости и магле, ударио у гребен планине и тако страдао. Реч је о шесторици, од укупно 18 ваздухопловаца, за којима Министарство одбране САД-а и данас интензивно трага.⁸⁰

ИМПРОВИЗОВАНИ АЕРОДРОМИ У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ

На територији јужне Србије још пре избијања Априлског рата 1941. године, изграђен је помоћни аеродром у селу Косанчић у Пустој Реци, где су пред немачки напад на Краљевину Југославију евакуисани авиони 5. ваздухопловног пука, чије је седиште било у Нишу – на главном аеродрому.⁸¹ Овај импровизовани аеродром су дуже време контолисали партизански одреди и то је био први аеродром где су нешто касније слетали савезнички авиони у различите сврхе.⁸² Организовали су га енглески официри који су се налазили у штабовима НОВЈ на југу Србије. Поред енглеских авиона, слетали су и амерички, који су довозили војну помоћ и опрему, а такође и совјетски. Савезничку координацију су вршили искључиво англо-амерички официри, док се за безбедност самог аеродрома старао енглески ваздухопловни капетан Куртис (Curtis).⁸³

⁷⁷ Р.Костадиновић, *Црна Трава и Црнотравци*, 372.

⁷⁸ NAW, MACRs 41-19485. Individual casualty questionnaire, Melville C. Thailie.

⁷⁹ Р.Костадиновић, *Црна Трава и Црнотравци*, 374.

⁸⁰ Изјава и подаци Кристине Коен из Вашингтона – дати 13.03.2003. г

⁸¹ ВА, фонд Војска Краљевине Југославије (даље: ВКЈ), кут. 6, рег.бр. 2/3-1; Д. Велојић, *Војска у Нишу 1918-1941*, Лепосавић, 2014, 365.

⁸² А.Динчић, „Нишки војни (ратни) заробљеници у Другом светском рату (1941-1945)“, Зборник Народног музеја Ниш, број 21, Ниш, 2012, 97.

⁸³ National Archives in Washington (даље: NAW), микрофилм (даље: мф) 1642, ролна (даље: рол.) 84/WASH-DIR-OFF-OF-266:972 OSS OPS.Balkans-13,437-Tito I (даље: 84), документ (даље: док.) DECLASSIFIED NND 877190. Headquarters 2677 TH Regiment Office od Strategic Services (provisional) APO 534 U.S Army, 19. September 1944, страна 1.

На Косанчићком аеродрому су лето 1944. године са Виса енглеским авионом долетели Благоје Нешковић, Спасенија Цана Бабовић, Љубинка Милосављевић и Момчило Мома Марковић – будући чланови и руководиоци Главног штаба за Србију – као и Слободан Пенезић Крцун, који је са Чилетом Ковачевићем, Живаном Чиклованом и Раденком Мандићем имао задатак да формира Одељење заштите народа (ОЗН) за нишки округ, а према упутствима совјетских обавештајаца са Виса, који су држали курс будућим истакнутим службеницима југословенске тајне полиције.⁸⁴

Почетком септембра 1944. године овде је слетео енглески авион са шефом енглеске војне мисије при Главном штабу НОВЈ, генералом Фицројем Маклином (Fitzroy MacLean), који је имао задатак да се повеже са мајором Џоном Хајникером (John Henniker) на планини Радан. Његов задатак је био организовање почетка операције „Ratweek“ (енг. недеља пацова) у циљу неутралисања предвиђеног немачког повлачења из Грчке – ваздушним бомбардовањем градова и варошица са непријатељским посадама и нападима на железничке пруге и мостове.⁸⁵

На аеродрому је 8. септембра 1944. године слетео један амерички С-47, са петочланом војном мисијом на чијем челу се налазио пешадијски пуковник Елери Хантингтон (Ellery Huntington).⁸⁶ Мисија је имала задатак да надзире и прати немачке транспорте и утврди снагу немачких јединица по градским гарнизонима и да о томе извештава команду у Каиру. Према исказима Американаца, у близини самог аеродрома налазиле су се сеоске куће у којима су они спавали на поду. Америчка мисија је касније отишла за Житни Поток и ту је направила везу са генералом Кочом Поповићем, командантом Главног штаба за Србију, који се с њима споразумевао на француском језику. Заједно су обишли штаб у селу Бресница, а потом и импровизовани аеродром на Великом Јастрепцу.⁸⁷

На Великом Јастрепцу – центру партизанске слободне територије с краја 1943. године – оформљен је импровизовани аеродром „Авдиловац“ који се налазио између Горње и Доње Јошанице. Сам аеродром је био величине

⁸⁴ А. Dinčić, „Prvi talas revolucionarnog terora u niškom kraju (avgust-oktobar 1944. godine)“, *Hereticus-časopis za preispitivanje prošlosti* Vol.IX (2011), No.1-2, Beograd, 2011, 99.

⁸⁵ F. MacLean, *Eastern Approaches*, London, 1949, 471-474, 484.

⁸⁶ Поред пуковника Хантингтона, у мисији су се још налазили: поручник Чарлс Грим (Charles Grimm), наредници Валтер Муселин (Walter Muselin) и Томас Бод (Thomas Bode) и поднаредник југословенског порекла Јовановић. (Jovanovic), NAW, мф. 1642, пол. 84. док. DECLASSIFIED NND 877190. Digest of col. Huntigton's Report of Journey to Headquarters of Tito's Serbian Army (7-18 Sept.1944), 3.

⁸⁷ NAW, мф. 1642, пол. 84. док. DECLASSIFIED NND 877190. Headquarters 2677 TH Regiment Office od Strategic Services (provisional) APO 534 U.S Army, 19. September 1944, 2.

35x1800 метара и лежао је на равном терену, у долини чија је ширина била око један километар. Западно од терена протицала је река, а источно се налазио сеоски пут. Северни и јужни део граничио се са шљивицима који су од ивице аеродрома били удаљени око 500 метара, тако да је прилаз био потпуно слободан. Најбољи правац слетања био је север–југ и обратно. По ширини се такође могло слетати.

Авдиловац је, такође, имао одличне положаје за одбрану. Био је ван домета артиљерије, док се слаби непријатељски гарнизон налазио у Блацу и Белољину. За ноћно слетање био је осветљен светлосним знацима за ноћно летење по методи Југословенског ратног ваздухопловства. Уговорени светлосни знак са аероплана био је три пута слово „К“, док је одговор са земље био три пута слово „М“.⁸⁸

Командант аеродрома био је Јован Цураковић, а за његову безбедност се старала чета самосталног батаљона којим је командовао Ратомир Јокић. На овом аеродорму су савезници спустили и прву војну помоћ партизанским одредима. Овде је стигла и енглеска савезничка војна мисија.⁸⁹

У ноћи између 10. и 11. јула 1944. године, у Авдиловац су слетела два авиона – један совјетски и један амерички. Довезли су генерал-лајтнанта Кочу Поповића, који је на Вису постављен за команданта Главног штаба за Србију, чланове Покрајинског комитета КПЈ за Србију, као и совјетске обавештајце који су имали задатак да се придруже Енглезима.⁹⁰

Код села Мирошевце, у близини Лесковца, налазио се још један „шумски“ аеродром, који су користили такође партизански војни одреди. Оформљен је почетком јуна 1944. године, када су слетали авиони, одвозили партизанске рањенике на лечење у Италији и достављали оружану помоћ.⁹¹

Импровизовани аеродром код Мирошевца је привремено напуштен почетком августа 1944. године, услед удруженог напада Немаца и Српске државне страже (СДС) – недићеваца, на партизанске јединице. У борби која је вођена на излазу из села, 14. августа, тешко је био рањен командант немачког батаљона и његов ађутант, док су три немачка војника погинула. Припадници СДС су имали четири погинула, четворицу теже и петорицу лакше рањених. Партизани су се уз велике губитке морали повући ка селу Славујевце.⁹²

⁸⁸ Архив Србије (даље: АС), фонд Окружни комитет КПЈ за Нишки округ (даље: ОКН), регистарски број документа (даље: рег.бр) 1456.

⁸⁹ Д. Миљојковић, *Ослобођење Крушевца 1944. године* (Зборник докумената, студија и сећања учесника и савременика), Крушевац, 1997, 169-171.

⁹⁰ М. Аћин Коста, *Српска крв Стаљинова власт 1944*, Вашингтон (САД), 1990, 2976-2977.

⁹¹ Н.П.Илић, „Спасавање савезничких авијатичара на тлу Јужне Србије (1943-1944)“, 365.

⁹² ВА, Четничка архива (даље: ЧА), Микротека „Билећа“ (даље: Билећа), микрофилм 10, снимак 461, документ (даље: 10/461, док) S-W-2425.

У атару села Бујимир, недалеко од Алексинца, оформљен је последњи „шумски“ аеродром, који су на очиглед Немаца и Бугара контролисали партизански одреди у алексиначком срезу. Овде се 10. августа 1944. године спустио један енглески авион који је преузео енглеску војну мисију која је боравила у редовима НОВЈ. Такође, у селу Липовац се падобраном спустила нова трочлана енглеска војна мисија која је остала са партизанским јединицама у нишком округу.⁹³

За време окупације, припадници ЈВУО припремили су *шумски* аеродром за спуштање савезничке помоћи и авиона између села Зебица и Крушинци у крушевачком округу, који ће касније заузети партизански одреди и на истом примити прву савезничку помоћ. О изградњи аеродрома говори извештај команданта Горског штаба XII, мајора Добривоја Маринковића, од 19. маја 1942. године. Такође, Штаб је у то време располагао са ваздухопловном групом од 15 пилота и механичара на терену, а исто толико је било организовано по варошима.⁹⁴

Главни аеродром који су контролисали припадници ЈВУО, изграђен је касније на пространој равници званој „Галовића пољана“ у селу Прањани у западној Србији. Са овог аеродрома биће евакуисан највећи број спашених савезничких ваздухопловаца из југоисточне Србије, као и са територије читаве Југославије у операцији „Халијард“.⁹⁵

Summary

Aleksandar Dinčić

ANGLO-AMERICANS IN LESKOVAC AND VRANJE AND RESCUE OF THEIR PILOTS (1941-1944)

On the territory of Leskovac and Vranje district in the period from 1942 to 1944, there were about a hundred members of the allied military mission and

⁹³ ВА, ЧА, Билећа, 12/414-16, док. S-W-2422.

⁹⁴ ВА, ЧА, кут. 99, рег. бр. 8/1-1, док. S-V-16550/2.

⁹⁵ З. Вучковић, *Сећања из рата*, Крагујевац, 2001, 355-359. Више о обележавању операције „Халијард“: Лист *Вечерње Новости* од 15. августа 2008. године. Чланак под насловом „Обележено 65 година од евакуације америчких пилота; од 23. марта 2010. године. Чланак под насловом „До краја волео и бранио Србе“; од 27. јуна 2013. године. Чланак под насловом „Мост за спас пилота“; од 19. септембра 2014. године. Чланак под насловом „Обама послао поруку захвалности: Срби су херојски чували америчке пилоте“; Лист *Политика* од 24. јула 2009. године. Чланак под насловом „Сећања на Србију – 500 заборављених“; Лист *Блиц* од од 7. октобра 2010. године. Чланак под насловом „Спасовање пилота тема филмског спектакла; од 30. априла 2016. године. Чланак под насловом „Преминуо Џорџ Вујновић, организатор извлачења 500 америчких пилота које су спасли четници“, итд.

almost the same number of Allied airmen had been fallen after skirmishes with enemy planes or actions of counter-air defense.

Under the fight or beyond, 49 Allied airmen had been rescued, as well as 28 members of JVUO (Yugoslav Army in Homeland), and 21 members of the NLA (National liberation army). More than 50 airmen fell into slavery or are killed in their airplanes or after landing.

US military specialist crews after the war exhumed dead and temporarily buried airmen in Oruglica, Klajić, Lukovska Spa and Rujkovac and took them to the USA, except for the six missing in May 1944, for which it continues to trace.

Anglo-American military missions greatly strengthened and increased the resistance movement in this part of Serbia, while the share of the same area in the rescue of Allied airmen marked it as the prominent. Besides the members of the resistance, the people of South Morava region, Jablanica, Vranje, Crna Trava, Toplica and Kosanica had a remarkable role in the rescue of allies pilots.

Небојша Озимић
Народни музеј Ниш

УДК 94:341.485(=411.11)(497.11)”1941/1944”
930.2:929 Станковић Р.
930.2:929 Цветковић Д.

РАДОЈИЦА СТАНКОВИЋ И ДРАГИША ЦВЕТКОВИЋ: ПРАВЕДНИЦИ МЕЂУ НАРОДИМА КОЈИ ТО НИКАДА НЕЋЕ БИТИ

Апстракт: У раду се оживљава успомена на заборављена или непозната дела спашавања Јевреја за време Другог светског рата.

Кључне речи: Радојица Станковић, Јевреји, Драгиша Цветковић, праведник, Други светски рат

Овај рад аутор посвећује успомени на проф. др Момира Јовића

Више од 23.000 људи широм света добило је највише признање државе Израел за нејевреје – *Праведник међу народима* – за доказано скривање Јевреја током Другог светског рата и лично излагање опасности зарад спашавања ових људи. Огромна већина случаја спашавања и скривања Јевреја не буде никада доказана, тако да херојска и племенита дела остају сакривена од очију јавности.

У овом раду ћемо се осврнути на два доказана дела која никада неће бити награђена, иако због тога нису ни чињена. Ради се о случајевима Радојице Станковића, секретара Друштва црвени крст Ниш и Драгише Цветковића, премијера Владе Краљевине Југославије у оставци.

Радојица Станковић

Живот је чудна појава. Један од класичних примера за ову тврдњу је пример Радојице Станковића, дугогодишњег секретара Црвеног крста у Нишу. У најтруснијем периоду Краљевине Југославије (1935–1944) водио је нишки Црвени крст, својом делатношћу трајно обележивши период Другог светског рата на овим просторима. Његов предани рад на спашавању људских живота није разумела нова власт: као ни већина активиста Црвеног крста, и он је био оптужен „за сарадњу са окупатором“

и истеран из Црвеног крста.¹ Није се мирио са ситуацијом, па је нишком Црвеном крсту упутио следеће писмо:

„Решењем Управног и Надзорног одбора Моравског бановинског одбора Друштва Црвеног крста у Нишу од 11 новембра 1935 године изабран сам за чиновника истог одбора.

Решењем истог одбора од 10 априла 1941 године као чиновник Друштва изабран сам за секретара Одбора и Шефа секције Подмлатка, па затим Секције за заштиту породице, деце и младежи и Обавештајне секције, на којим сам дужностима остао све до 1 марта 1944 године, када сам од стране Специјалне полиције и Немачког гестапоа био ухапшен и одведен у Немачком логору у Нишу и Београду на Бањици и тамо остао до 25 септембра 1944 године.

Пошто сам из Немачког логора пуштен, одмах, 2. октобра 1944 г. јавио сам се на дужност томе Одбору, својим писменим рефератом, те сам 6 октобра 1944 године преузео дужност секретара Друштва, сходно одлуци Главног одбора Друштва Црвеног крста у Београду. На тој дужности сам се задржао до 20 октобра 1944 године, када ми је од комесара Друштва наређено да предам целокупан материјал којим сам као секретар руковао привременом секретару другу Марјановићу. Тако сам се у Одбору задржао до 11 новембра 1944 године без дужности (био сам на расположењу Комесару друштва ц.к. у Нишу). 11 новембра 1944 године био сам мобилисан и све до данас налазио сам се у војсци. Међутим, не треба да овде напоменем и то да сам као мобилисани војник ЈА подуже времена провео у војно-истражном притвору и да сам ослобођен оптужбе решењем Вишег војног суда II Суд Бр.465 од 23.VII 1945 године, пошто је то Одбору познато.

Како сам решењем Штаба I Југословенске армије демобилисан на основу закона о демобилизацији старијих годишта, жена и хранилаца то се овим пријављујем Одбору као његов бивши дугогодишњи службеник и молим да ме прими у службу и одреди одговарајућу дужност, како он то сматра за најцелисходније.

Решење по овоме молим да ми Одбор саопшти на адресу (ул. Ламартинова бр. 25 Београд).

Смрт фашизму – слобода народу!

20 октобра 1945 год

Ниш

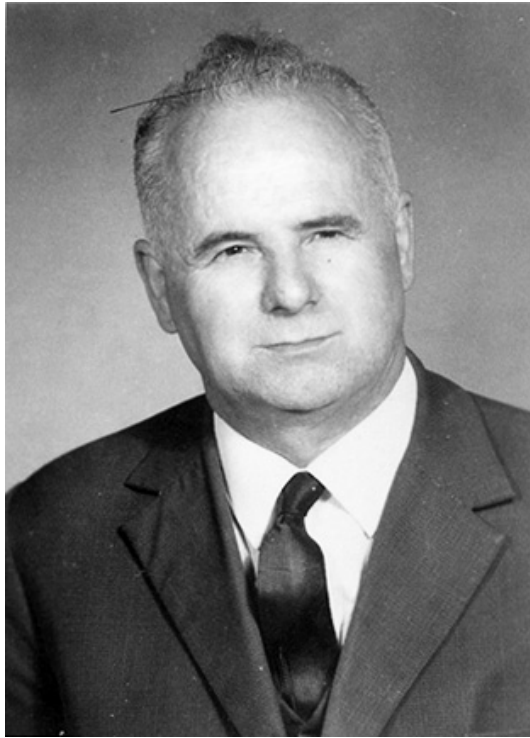
Учитив,

Радојица Д. Станковић, с.р

бивши секретар Друштва црвеног крста“.²

¹ Б. Симовић, „Друштво Црвеног крста у првој години након ослобођења Ниша 1944-1945“, *Зборник*, 24, Народни музеј, Ниш, 2016, 175-179, 176.

² ИАН, ДЦК, к. 37, док.бр. 1/226.

Радојица Станковић (фотодокументација НМ Ниш)

Године које су уследиле биле су немиле по бившег секретара Црвеног крста Ниш и његову породицу. После неколико краћих задржавања у градовима СФРЈ, пензионисан је и преминуо потпуно сам 1978. или 1979. године у Оцацима.³ Бранко Ножица, сарадник Народног музеја Ниш, прикупљајући податке о логору на Црвеном крсту, био је у контакту са Радојицом Станковићем од кога је добио обимну писмену изјаву која се и данас чува у студијском материјалу збирке Предмети заточеника логора на Црвеном крсту, где се налази и фотографија срећне породице формата 9 x 12, на чијој полеђини пише следеће:

Земун

12. II 19'72

Радојици Станковићу, дипломираном социјалном раднику, Оцаци дајем ову слику мога стрица Нисима Левија кога сте сачували у Црвеном крсту у Нишу водећи га под именом Лекић иначе рођено име Нисим Леви. Жив је са читавом породицом. Валерија Лекић, Земун⁴

³ Није могуће тачно утврдити годину рођења јер постоје ове две у документима.

⁴ До закључења рада нисмо успели ништа да сазнамо о овој породици, осим да не станује на наведеној адреси.

Као што се из самог садржаја види, реч је о сведочанству Станковићевог племенитог дела због кога је, да су откривени фалсификовани документи, могао да буде и сам стрељан на Бубњу или интерниран у неки од логора западне Европе. Наша жеља је да не буде заборављено.

Драгиша Цветковић

Животна прича Драгише Цветковића и његов случај спасавања Јевреја још је драстичнији. Након мартовског пуча, заточен је у Нишкој Бањи, где одбија захтев фелдмаршала Фон Вајкса да му пружи помоћ и сарађује са окупатором. Месец дана касније, након уласка Немаца у Нишку Бању, одбија и предлог немачког генерала Кајста да као бивши председник југословенске владе упуту прокламацију народу и војсци да положи оружје и да узалудно не пролива крв.⁵ Наредних дана је одведен у Београд, где је 16. априла, када је затражено да потпише капитулацију Југославије, избегао да то учини. Драгиша Цветковић ни у чему не сарађује са окупатором – не прихвата понуду да буде председник Владе поробљене Србије, августа одбија да потпише декларацију – апел српских угледних политичких људи и јавних радника грађанству – да се одржи ред и мир у земљи и осуди

⁵ В. Петровић, *Драгиша Цветковић њим самим*, Пунта, Ниш, 2007.

акције субверзивних елемената, четника и партизана.⁶ Током септембра је поново ухапшен и одведен у логор на Бањици, где је боравио око два месеца, одакле се враћа у Нишку Бању. Поново је ухапшен у пролеће 1942. и једно време боравио у логору на Бањици, да би, након извесног времена, био враћен у Нишку Бању, одакле помаже покрет Драже Михаиловића у нишком крају.

Да је Цветковић у овом периоду имао живе односе са Јеврејима заточеним у логору на Црвеном крсту, говори писмо које је потписао др Боривоје Бераха, председник јеврејске заједнице. Упућено Драгиши Цветковићу крајем децембра 1941. године, писмо доказује да је овај покушавао да на неки начин помогне заточеним Јеврејима, иако је и сам био у кућном притвору, спорадично одвођен на Бањицу.⁷ Документ⁸ гласи:

Г-ну Драгиши Цветковићу

Претседнику Министарског савета у пензији

Нишка Бања

Ниш, 28.децембра 1941

Многопоштовани Господине Претседниче,

данас ми је достављено Ваше интересовање за мене и моју породицу.

Ја немам речи којима бих Вам се захвалио на Вашу љубазност и бригу, коју овим интересовањем доказујете.

И раније био сам у току Ваших напора⁹ које чините да се судбина нас Јевреја у Нишу, у неколико ублажи и свесни смо да у упоређењу са другим местима, нарочито са Београдом, што је наш положај до данас донекле био ипак сносиљив, имамо да захвалимо Вашим настојањима и заузимању. Уверени смо да сте Ви једино од водећих личности који су остали у земљи и који су показали интересовање за нас Јевреје домородце. Молим Вас да нарочито и за то примите моју захвалност у име мојих сународника. То утолико пре што нас веома изненађује да су нас сви остали, па и многи лични пријатељи, потпуно занемарили. Као што знате и ја сам имао много личних пријатеља, и утицајних, и где год сам се обратио, било у Нишу, било у Београду, да и положај мој и моје деце колико-толико поправи, нигде нисам нашао одзива.

Молим Вас да примите са целом породицом много поздрава, уверење моје вечне оданости и дубоког поштовања.

Др Борислав Бераха

⁶ Б. Петрановић, *Србија у Другом светском рату 1939—1945*, Војно-издавачки и новински центар, Београд, 1992, 134.

⁷ В. Петровић, *Драгиша Цветковић – њим самим*, Пунта Ниш, 2006, 441-445, 458.

⁸ Документ нам је ставио на увид нишки књижевник Видосав Петровић, на чему му се искрено захваљујемо.

⁹ Овде се мисли на састанак Цветковића са угледним Јеврејима непосредно пред рат, о чему ће бити речи у наредним редовима. (Прим. Н.О.)

Личн. 21. децембра 1941

Многопоштовани Господине Фрајндли,

Како ми је дошавало Ваше писанство са мном и моју породицу. Ја и моји родом смо били са Васима у Вашу љубави и бригу, коју Вам издржавамо до краја.

И јер, био сам у истој великој опасности, као и ви, да се судбина вас забрине у Личу, у овоме случају, и да се уверите да се држите милом, парали са Београдом, само ја сам себи да држим своје мило, своје мило, да задржим Ваше писанство и писанство. Уверите ми да ми Ви једном од Васине љубави и бриге у Личу, у овоме случају, и да се уверите да се држите милом, парали са Београдом, само ја сам себи да држим своје мило, своје мило, да задржим Ваше писанство и писанство.

Уверите ми да ми Ви једном од Васине љубави и бриге у Личу, у овоме случају, и да се уверите да се држите милом, парали са Београдом, само ја сам себи да држим своје мило, своје мило, да задржим Ваше писанство и писанство.

Молим Вас да држите са љубавом и бригом милом породицу, јер ми је милом и љубавом писанство.

Ваше веран
Борислав Берачић

Београд
Београд, 20. децембра 1941
Личка војска

Писмо Борислава Бераче из логора на Црвеном крсту

Мало ко је могао да претпостави да у тренутку настанка овог писма Драгиша Цветковић, председник Владе која је донела *numerus clausus*,¹⁰ у својој кући у Нишу скрива јеврејску породицу Катон. О детаљима везаним за ову породицу, али и за разговор Драгише Цветковића са угледним Јеврејима Ниша, пише Жени Лебл ћерки Драгише Цветковића:¹¹

Крајем 1940. године, после доношења антијеврејских закона (numerus clausus и др.), позвао је [Драгиша Цветковић, прим. Н.О.] једне недеље пре подне Ваш отац прваке јеврејске заједнице у Нишу у свој стан крај Саборне цркве. Било их је неколицина, међу њима и др Албахари. Цветковић им је тада рекао: „Спасавајте се, људи! Ускоро ће нас прогутати Немци. И за Србе ће бити лоше, али за Јевреје биће још горе. Ето, ја ћу вам издејствовати пасоше и визе за Турску!”¹² Сви присутни су сматрали да је у питању неки прљави трик. Недавно је Цветковић ставио свој потпис на антијеврејске законе а сада жели да се отараси Јевреја, патриота и староседелаца овога града. Нико није прихватио Цветковићеву понуду. Вратили су се својим домовима дубоко увређени...¹³

Септембра 1944. године стигао је у Истамбул и Ваш отац, бивши председник југословенске владе, човек који је потписао „Тројни пакт“.

¹⁰ Numerus clausus (lat. затворени број), прописан, ограничен број особа за пријем у неку школу или службу. У овом случају, једном уредбом је прописано да се трговачке радње које се баве прометом на велико предметима људске исхране, без обзира на то да ли су њихови имаоци физичка или правна лица, подвргавају ревизији ако су имаоци радњи Јевреји. Власти ће одлучити којима ће се од тих радњи забранити даљи рад, а које могу наставити с радом. Већини је рад био забрањен. Другом уредбом било је заведено ограничење броја ученика јеврејског порекла који се могу уписати у први разред средњих, учитељских и других стручних школа, односно на прву годину студија на универзитетима, високим школама. Број уписаних зависио је од учешћа Јевреја у укупном становништву које је 31. марта 1931. године износио 0,49%. Ко је Јеврејин, није зависило од вероисповести већ од „расе“, по угледу на нацистичку Немачку, што је био преседан за Краљевину Југославију, где се покрштени дотле нису сматрали Јеврејима. Детаљније: Службене новине 5. X 1940; Dr J. Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945 žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata*, Savez Jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1980, 12

¹¹ Писмо Жени Лебл Зори Ранковић, Тел Авив 29. 1. 1992, стр.1 (у даљем тексту Писмо Жени Лебл Зори Ранковић). Захваљујем колеги Александру Динчићу на уступљеној копији писма.

¹² Лични пријатељ Драгише Цветковића био је министар спољних послова и премијер Турске Шукру Сарацоглу који је обављао дужност министра спољних послова. У писму Ж. Лебл каже: „Ваш отац је имао пуно пријатеља у Турској, између осталих бившег премијера Сарацоглуа, те му је успело да пребегне у Истанбул“ (исто, стр.3).

¹³ Писмо Жени Лебл Зори Ранковић, Тел Авив 29.1.1992, стр.1. За овај догађај Ж. Лебл је сазнала од др Исака Албахарија и делове овог интервјуа објавила је у Билтену СЈОЈ-а бр. 6 из 1981, стр 18-20. (у даљем тексту Писмо Жени Лебл Зори Ранковић). О овом догађају детаљније у Н. Озимић, Јевреји Ниша, СКЦ, Ниш, 2001, 97.

Многи, скоро сви, пребацивали су му што је хтео да увуче Југославију у Тројни пакт. Међутим, он је тврдио да никад није био фашиста и да је само желео да поштеди своју земљу од крвопролића као што су учиниле Бугарска, Мађарска, Румунија и друге државе и доживеле крај рата без жртава, цењене бар колико и Југославија. Између осталог, Цветковић је поменуо да је све време рата у својој кући у Нишкој Бањи крио једну јеврејску породицу. Ни то му нико није веровао иако је чак навео име те породице : Катан.¹⁴

Жени Лебл наставља у писму:

9. 2. 1989. умро је Леон Ашеровић који је с мојим оцем био у ратном заробљеништву. Отишла сам да изјавим саучешће Бланки и сину Саши. Као и увек, разговор је скренуо на ратно доба (...) Причале смо и о друговима који су се тих година скривали у Нишу. Сетила сам се прича др Албахарија¹⁵ и др Офнера¹⁶ и онако узгред, као куриозитет, казала шта је Драгиша Цветковић причао у Истамбулу. На моје огромно изненађење, Бланка Ашеровић ми је потврдила Цветковићеву причу: да је, у његовој кући у Нишкој Бањи, скривао Драгиша све време рата једну јеврејску породицу – баку, мајку и ћерку. Мислила сам да Бланка то зна ‘по причању’. Међутим, она ми одмах рече да то зна из прве руке, да их је и она за време рата тамо посећивала и да о томе могу да разговарам са онима којима је Драгиша Цветковић спасио живот: са Регином - Гином Катан - Меворах и кћерком Саром - Нином, супругом Давида Ферере, које живе у Јерусалиму.¹⁷

Наравно да сам пожурила да се одмах повежем са кћерком. Једва сам је добила, јер је телефонски број у међувремену промењен. Нина ми је саопштила да је мајка болесна и није у стању да ме прими али да ипак покушам и дала ми њен телефонски број. Фебруара 1989. чула сам целу причу.

Први Гинин супруг за кога се удала 1935. године био је вртларски архитекта Алберт Катан (Сарајево, 1908). Студирао је у ХанOVERу. После студија позван је у Београд да уреди парк на Калемегдану, одакле је прешао у Аранђеловачку бању, а након тога, на позив бана Моравске бановине Матковића, у Нишку Бању. За новог архитекту саграђена је кућа са стакленом баштом, недалеко од куће Драгише Цветковића. Катаново ремек-дело у Нишкој Бањи био је цветни грб Краљевине Југославије. Породица Катан се

¹⁴ Писмо Жени Лебл Зори Ранковић, стр.2

¹⁵ Др Исак Албахари је дао интервју Жени Лебл који је објављен у рубрици Ин мемориам Билтена СЈОЈ бр. 6/1981, 18-20. Ту је описао позив Д.Цветковића нишким Јеврејима да иду у Турску.

¹⁶ Др Фрањо Амир Офнер из Новог Сада, правник и новинар, побегао преко Бугарске у Истамбул. Тамо је ширио истину о стању Јевреја у поробљеној Европи, иако је углавном преовладало мишљење да претерује.

¹⁷ Регина-Гина, рођена у Београду 1911 од оца Исака „Какуша“ Алкалаја (Београд, 1878 – Бањица, 1941) и мајке Ленке, рођ. Амодај (Обреновац, 1886 - Израел, 1949) Подаци Жени Лебл (Прим.Н.О.)

спријатељила са Драгишом Цветковићем и његовом другом женом Маром, као и са децом из првог брака.¹⁸

Одмах по уласку Немаца у Ниш, Драгиша Цветковић је понудио помоћ првим суседима који су се, вољом окупатора, нашли на улици. О ситуацији у којој је Цветковић понудио породици Катан спас у вили, при том излажући опасности сопствени живот, Жени Лебл нас извештава:

На почетку окупације Катанови су избачени из стана а сам инжењер Алберт Катан ухапшен. Остали су на улици. Драгиша им је понудио да се доселе у један од његових станова крај фабрике. Тамо су преживеле рат бака Ленка, мајка Гина „Катанић” и кћи Сара- Нина рођена 1937. Нажалост, Алберт Катан, његов брат Калми са породицом, њена сестра Рашела заједно са мужем Давидом Демајоровићем и две кћери и многи други чланови породице – страдали су¹⁹

Како је Гина Катар чула, Драгиши су нудили да постане председник “Српске владе народног спаса” али је ту “част”, коју је генерал Милан Недић прихватио, он одбио. За време окупације није испрљао руке. Регина – Гина је врло често причала с њим, чак га једном питала: “Господине председниче, шта би рекао Хитлер да зна да скривате Јевреје?” (узгред, гђа Гина га и сада назива “господин председник”)

Ваш отац је имао пуно пријатеља у Турској, између осталих бившег премијера Сараџоглуа, те му је успело да пребегне у Истанбул. Његова супруга Мара (о којој с много љубави прича Гина) имала је тежак живот после ослобођења, док се није придружила своме мужу у Француској.”²⁰

О случају скривања Јевреја знали су још неки људи, међу њима неки Панта Ристић (треба да живи у Београду) и нишкобањски попа. Одмах после рата ишла је Гина у нишкобањску цркву и пред паством захвалила Богу и Драгиши што су остали живи”²¹

Наведени примери Драгише Цветковића и Радојице Станковића добро илуструју чињеницу да сва добра и праведна дела не бивају увек награђена, иако нису ни чињена због тако нечега. Основни задатак овог рада је да сачува успомену на оне који, у тешкој и по живот опасној ситуацији, нису правили никакве разлике међу страдалницима већ су били људи у свом времену, у најлепшем значењу те речи.

¹⁸ Писмо Жени Лебл Зори Ранковић, стр. 3.

¹⁹ Исто, стр.3. Драгиша Цветковић се други пут оженио 24. новембра 1940.

²⁰ Исто, стр. 3.

²¹ Исто. Повест о скривању јеврејске породице у кући Драгише Цветковића без икаквих даљих података износе М, Fogel, dr M.Ristović dr M. Koljanin , Pravednici među narodima, Јеврејска општина Земун, Београд, 2010, 243.

Summary

Nebojša Ozimić
DRAGIŠA CVETKOVIĆ AND RADOJICA STANKOVIĆ:
RIGHTEOUS AMONG THE NATIONS

The highest recognition of the State of Israel to non-Jews is Righteous Among the Nations. Cases of Dragisa Cvetkovic, who kept safe Jewish family Katon during the WW II, on which exists numerous statements, and Radojice Stankovic, who, as Secretary of the Red Cross in the city of Niš, had been hiding Nisim Lekić under an assumed name, of which there is also a testimony, just illustrate the existence of examples of doing good deeds for which nobody never finds out..

Петар Ристановић*
Институт за српску културу
Приштина/Лепосавић

УДК 94:323(497.1)”1963/1991”
323.173(=18)(497.115)”1969/...”
929.921(=18)(497.115)”1969/...”

ЗАСТАВА АЛБАНСКЕ НАРОДНОСТИ У СОЦИЈАЛИСТИЧКОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ**

Апстракт: Рад анализира улогу заставе албанске народности у националној еманципацији Албанаца и њену симболику у националистичком, сецесионистичком покрету. Од 1969. године, када је застава истоветна оној НСР Албаније почела да се званично истиче, па до краја осамдесетих, када је она постала симбол националног јединства Албанаца и њиховог пркоса републичкој и федералној власти, а за Србе симбол албанског сецесионизма, употреба заставе албанске народности и спорови око ње одсликавају превирања у САП Косово на једном микрослучају.

Кључне речи: СФРЈ, Косово и Метохија, Албанци, застава албанске народности, Брионски пленум, косовско питање, албански сецесионистички покрет, национализам

Процес еманципације Албанаца у Југославији након Другог светског рата је текао тешко. Највећи број их је живео у Косовско-метохијској области која је након ослобођења имала карактер политичке области са израженим елементима аутономије. У компактним групама су насељавали и западну Македонију и делове источне Црне Горе. На заседању АСНО Србије 7. априла 1945. прихваћена је изјава председника Обласног НОО Косова и Метохије „да народи Косова и Метохије желе да се присаједине федералној братској Србији“. У Резолуцији коју је АСНОС изгласала наведено је да ће „Шиптари Косова и Метохије у пуној мери уживати своја национална права и имати све могућности за свој политички, економски и културни развитак.“¹ Аутономна Косовско-метохијска област (АКМО) је установљена посебном законом 3. септембра 1945. године. Њеним стварањем дата је политичко-територијална аутономија за албански народ

* Истраживач приправник, Институт за српску културу – Приштина/Лепосавић, petar.ristanovic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта Матријална и духовна култура Косова и Метохија (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

¹ Љ. Димић, Историја српске државности. Књига 3. Србија у Југославији, САНУ, Нови Сад 2001, стр. 299; Миомир Гагаловић, Косово и Метохија у државној политици Југославије 1958-1965, Београд 2016, стр. 59-60.

који је чинио око две трећине становништва.² У Закону је посебно истакнута равноправност свих грађана (члан 4) и употреба језика (члан 5).³ Иако су Албанци били већинска национална група и у суседним областима Македоније и Црне Горе, у овим републикама нису добили аутономију, што је последица односа КПЈ према Србији, односно решавања *српског питања* од стране комуниста.⁴

До 1948. на простору АКМО у Народни фронт је било учлањено 227.358 Албанаца. У окружним и среским народним одборима било их је преко 60%.⁵ Чланство у КП је након рата било доминантно српско-црногорско,⁶ па је партија одлучила да се критеријум приликом примања Албанаца снизи, „због специјалних прилика, политичке и културне заосталости“. Највећи резултати су постигнути на пољу образовања и културе. Петар Стамболић је на Другом конгресу КПС саопштио да је од завршетка рата отворено 786 нових одељења основних школа у којима се настава изводила на албанском језику, као и 20 гимназија и једна учитељска школа. Такође, основано је пет листова и часописа.⁷ На Косову и Метохији је 1945/6. постојало 388 четворогодишњих школа, а 1956/7. је број већ нарастао на 711, међу којима су биле и шестогодишње и осмогодишње школе. У школску 1945/6. је уписано 23.536 ученика који су учили на албанском и 27.211 на српском. У школској 1974/5. однос је био 279.475 на албанском и 60.188 на српском.⁸ Међутим, средином шездесетих у покрајини је био запослен тек сваки седамнаести Албанац, сваки седми Турчин, сваки четврти Србин, сваки трећи Црногорац итд.⁹

Највећи проблем Косова и Метохије је била привредна и културна заосталост. Покрајина је била најнеразвијенији и најсиромашнији део

² Према попису из 1948. у АКМО их је било 498.242 или 68.45%. На следећем попису, 1951. године, број је порастао на 524.559 или 64.91%, док их је према попису 1961. било 646.605 или 67.07%. *Југославија 1918-1988*, Статистички годишњак, Београд 1989, стр. 35.

³ „Закон о установљењу и устројству Аутономне Косовско-метохијске области од 3. септембра 1945“, у: Р. Рајовић, *Аутономија Косова. Историјско-правна студија*, Економика, Београд 1985, стр. 459-461.

⁴ М. Гаталовић, *нав. дело*, стр. 61.

⁵ К. Николић, С. Цветковић, *Срби и Албанци на Косову и Метохији у 20. веку (1912-1990)*, Институт за савремену историју, Београд 2014, стр. 43.

⁶ На седници Политбироа ЦК СКЈ 1. маја 1945. Благоје Нешковић је изнео податак да у партијској организацији на Косову и Метохији има 1700 чланова, „од тога 300 Шиптара“. Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југословенски федерализам: идеје и стварност*, том 2, Просвета, Београд 1987, стр. 295.

⁷ *Други конгрес Комунистичке партије Србије*, Комунист, Београд 1949, стр. 39.

⁸ D. Kostovicova, *Kosovo: The politics of identity and space*, Routledge, New York 2005, стр. 40.

⁹ Р. Рајовић, *нав. дело*, стр. 286.

Југославије.¹⁰ Одскора укинути феудални односи, привреда у зачетку, недостатак инфраструктуре, ниска запосленост, непросвећеност становништва, низак културни ниво и жилави опстанак обичаја племенског друштва утицали су на међуетничке тензије које су тињале испод наизглед мирне свакодневице. У деценијама након рата изграђени су велики производни и привредни капацитети, међутим, ниска полазна позиција је условила да развој тече споро и да покрајина стално све више заостаје у односу на југословенски просек.¹¹

Над Албанцима је стајала и сенка колаборације у Другом светском рату. Након укидања војне управе (фебруар–јун 1945) сукоби са балистима и присталицама Друге призренске лиге на простору АКМО су потрајали све до 1947. године.¹² Снажне племенске и родбинске везе међу албанским породицама утицале су на климу неповерења нове власти, због сумње у постојање веза са бившим одметницима. Убрзо је дошла резолуција Информбироа 1948. и затварање границе према Албанији. Југословенска власт је страховала од нове побуне Албанаца, што је довело до још већег подозрења.¹³ Критеријуми за пријем Албанца у партију су били олакшани, али је УДБА строго контролисала прошлост и породичне везе свих кандидата који су могли да дођу на руководеће позиције. Призренски процес 1956. и акција прикупљања оружја, често насилна и брутална, утврдили су политику чврсте руке која је вођена на Косову и Метохији у деценији након завршетка рата.¹⁴

На положај АКМО и албанске националне мањине нису значајније утицале промене које су донели устави Југославије из 1946. и 1953, као

¹⁰ Године 1947. друштвени производ по глави становника је у АКМО био три пута мањи него у Словенији, и једва на 50% југословенског просека. М. Ж. Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, Слио, Београд 2013, стр. 243.

¹¹ Р. Рајковић, *нав. дело*, стр. 311-315.

¹² Р. Видачић, Прилози за историју Косова и Метохије. Обрачун са балистима 1944-1952, Београд 1999, стр. 47. После одлобођења Југославије на Косову и Метохији је деловало око 55 непријатељских група са око 1400 припадника. Након 1947. преостала су 33 одметника који су, захваљујући конфигурацији терена и јатацима опстали до 1952. године. П. Илић, „О континуитету сецесионистичког деловања албанских националиста на Косову и Метохији (1945-1999)“, у: *Косово и Метохија: прошлост, садашњост, будућност*, Зборник радова с међународног научног скупа одржаног у Београду 16-18. марта 2006. године, уредник Коста Михаиловић, САНУ, Београд 2007, стр. 165.

¹³ У учбенику за обучавање кадрова УДБЕ Албанци су означени били као несигуран елемент, склони иредентизму, па се зато морају држати под контролом. Ј. Перовић, *Затварање круга. Исход политичког расцепа у СКЈ 1971/1972*, Светлост, Сарајево 1991, стр. 41.

¹⁴ М. Гаталовић, *нав. дело*, стр. 240.

ни пратећи устави НР Србије и покрајински статuti.¹⁵ Еманципација Албанаца се највише спроводила кроз образовну и издавачку делатност на албанском језику. Учесће у раду друштвених и политичких тела је било масовно, међутим, већина кључних места, посебно у службама безбедности, била су резервисана за Србе и Црногорце. До првих већих промена је дошло 1959. године, након објављивања закључака Извршног комитета ЦК СКЈ о националним мањинама.¹⁶ Партијске организације у читавој Југославији, а посебно оне у Војводини и на Косову и Метохији, обавезале су се да предузму мере ради афирмације националних мањина.¹⁷ Захтевало се њихово укључивање у друштвено-политички живот, у складу са националном структуром области.¹⁸ Коначно, током припрема за доношење новог Устава, након 1960. године, у врху СКЈ је рођена замисао да би АКМО требало изједначити по називу, статусу и организацији са Аутономном покрајином Војводином (АПВ). То је и учињено Уставом СФРЈ из 1963. године, и потом потврђено одговарајућим републичким и покрајинским актима.¹⁹

Односи са НСР Албанијом су били од великог значаја за Албанце у Југославији. Сарадња АКМО са Албанијом је отпочела 1954. године. Иако је требало да буде само културна, било је неизбежно да са књигама и уџбеницима на албанском из Албаније буду „уезене“ и националистичке идеје албанске партије рада и агенти Сигуримија. Попуштање притиска изнутра, јачање „бирокуратског национализма“,²⁰ делатност убачених

¹⁵ „Одредбе Устава ФНРЈ из 1946, Устава НР Србије из 1947. и Статута АКМО из 1948. које се односе на положај, функције и организацију аутономних јединица“, у: Р. Рајовић, *нав. дело*, стр. 461-462.

¹⁶ „Закључци Извршног комитета ЦК КПЈ о питањима националних мањина са саветовања 2. марта 1959“, у: *Исто*, стр. 474-480.

¹⁷ До усвајања Устава 1963. за Албанце и припаднике других мањинских народа у Југославији је коришћен термин национална мањина. Устав СФРЈ из 1963. у члану 3. је увео термин „народност“ уместо „национална мањина“, како би се и термилошки показало да припадницима свих етничких група треба обезбедити сва права и равноправан положај, без обзира на то да ли припада већинском или мањинском народу. *Устав Социјалистичке Федеративне Републике Југославије*, Службени лист СФРЈ, Београд 1963.

¹⁸ П. Илић, *нав. дело*, стр. 167. М. Гаталовић, *нав. дело*, стр. 138-140.

¹⁹ Љ. Димић, *нав. дело*, стр. 377.

²⁰ „Бирокуратски национализам“ је појава на коју је указао Ј. Б. Тито на Осмом конгресу СКЈ 1964, а која се од почетка шездесетих огледала у затварању република и покрајина чији су руководиоци под видом заштите интереса „свог народа“ критиковали федерацију и утицали на све веће удаљавање федералних јединица од ње. Р. Рајовић, *нав. дело*, стр. 283.

обавештајаца,²¹ снажна антијугословенска пропаганда из НСР Албаније,²² национално буђење под утицајем тек стасалог танког слоја интелигенције, махом учитеља, професора и књижевника, довела је до нарастања албанског национализма почетком шездесетих.²³ То су убрзо осетили Срби и Црногорци у покрајини јер су учестали међунационални експеси и порасли притисци за њихово исељавање.²⁴ Један од начина исказивања албанског јединства, пркоса према југословенским властима и подршке Енвер Хоциној Албанији било је истицање албанских застава, црног двоглавог орла на црвеној позадини. Најчешће се то догађало током славља и жалости, и посебно 28. новембра, на албански национални празник, Дан заставе, који се слави на дан када је 1912. донесена Декларација о независности Албаније чији део је требало да буде и Косово и Метохија. Тада је Исмаил Кемал подигао црвено-црно заставу (алб. *Flamuri i Shqipërisë*) која је постала симбол националног јединства Албанаца и тежњи за уједињењем територија тзв. Велике Албаније.

Брионски пленум је потпуно изменио односе у покрајини. Кадрови са Косова и Метохије, предвођени Фадиљом Хоцом и Вели Девом, пружили су подршку Титу у обарању Ранковића и потом спремно прихватили политику одржавања Србије слабом. Период 1966-1974. био је прелазни у одређивању уставноправног положаја САП Косова и албанске народности.²⁵ За то време је спроведена темељна демонтажа СДБ-а. Једном броју кадрова, претежно Срба, суђено је а знатно више је отпуштено па су били приморани да напусте покрајину.

Пад Александра Ранковића је значио коначно напуштање концепта дубље интеграције и снажења централне власти. Да ништа више неће бити као што је било Тито је најавио у разговору са делегацијом косовских комуниста 1967. и потом током посете Косову и Метохији 1968. године. Фебруара 1967. Ј. Б. Тито је примио делегацију руководиоца АП Косова и Метохије коју су чинили Вели Дева, Али Шукрија, Илија Вакић, Фадиљ

²¹ На простору АКМО је током педесетих и почетком шездесетих откривен низ група и појединаца Албанаца, убачених из Албаније или локалног становништва, коју су оптужени и осуђени за непријатељско деловање. М. Гаталовић, *нав. дело*, стр. 236-257.

²² Ђ. Трипковић, „Извештаји о албанској политици и пропаганди према Косову и Метохији 60-их година 20. века“, у: *Токови историје*, ИНИС, бр. 2 (2013), стр. 283-299.

²³ К. Николић, С. Цветковић, *нав. дело*, стр. 45.

²⁴ Притисци на Србе и Црногорце су постојали у читавом послератном периоду. Од 1960. они су били у поратсу а исељавање је постало масовније. Због тога је УДБА 1960. почела да саставља извештаје о исељавању српских и црногорских насељеника из АКМО. М. Гаталовић, *нав. дело*, 259-270.

²⁵ М. Јовичић, „Уставноправни положај припадника албанске националности у Југославији“, у: *Срби и Албанци у XX веку. Циклус предавања 7-10. мај 1990*, уредник Андреј Митровић, САНУ, Београд 1991, стр. 149.

Хоџа, Кадри Реуфи и Лука Влаховић.²⁶ Током излагања, Вели Дева је истакао да су нова кретања после Брионског пленума од стране Албанаца примљена позитивно, да је порасла вера у Партију, да је дошло „код Шиптара до буђење националне свести“, али и да је сужен простор за деловање реакције. Навео је симптоматичан пример. Претходне године, први пут након 7-8 година, како је тврдио, ни у једном месту није истакнута застава Албаније 28. новембра.²⁷ Суштина излагања Вели Деве је био захтев за већом еманципацијом Албанаца и ревизијом Устава из 1963. како би положај покрајине био додатно ојачан у односу на Србију.

Тито је делегацији обећао да ће добити „сва права која им припадају, не само материјална, већ и политичка, грађанска и друга“. Истакао је да у погледу помоћи за бржи развој Косово и Метохија морају доћи на прво место, а заузврат је тражио беспоговорну оданост политици државног врха. Два пута је поновио да аболиција Ранковића не значи и његов повратак у руководство. „Он је политички мртав“, уверио је косовске руководиоце, још увек уплашене чак и од сенке некадашњег шефа УДБЕ.²⁸

Питање заставе у разговору са Титом је покренуо Али Шукрија. Отворено је тражио већу афирмацију албанског језика, културе, историје и националних симбола. Истакао је да су они још 1945. имали заставу, и да је питање заставе главни адут непријатељским групама, јер користе сваку прилику да је истакну. Потискивање заставе је упоредио са потискивањем из школског програма историјских личности као што је Скендербег.²⁹ Шукрија је тако потенцирао да би питање заставе требало решити како непријатељ на њему не би стицао наклоност маса. Тито се у одговору није конкретно дотакао заставе, али су дух састанка и његова обећања да ће Албанци добити „сва права“ давали повода да чланови делегације закључе да ће и ово питање бити позитивно решено.

Апетити Албанаца су расли. Још пре састанка са Титом Аслан Фазлију је на седници ЦК СКЈ истакао да би требало изједначити права и надлежности република и покрајина.³⁰ У склопу припрема за Титову посету Косову, на састанку најужег партијског руководства, отворено је разговарано како на Косову постоји тенденција ка стварању републике, што се правдало бржим економским развојем и већом еманципацијом Албанаца. Питање није темељно разматрано, доминирао је став да о томе не треба дискутовати јер конкретан захтев није „на столу“, иако је неколицина српских кадрова

²⁶ Транскрипт разговора делегације са Титом објавила је „Политика“ у фелтону „Разговор Тита са делегацијом Косова и Метохије фебруара 1967“ који је изашао у седам наставака, од 12. до 18. маја 1987.

²⁷ „Буђење националне свести Шиптара“, *Политика*, 14. мај 1987.

²⁸ „Космет пробни камен за СК“, *Политика*, 15. мај 1987.

²⁹ „Спас је био у заједничкој борби“, *Политика*, 16. мај 1987.

³⁰ Р. Рајовић, *нав. дело*, стр. 287.

(Петар Стамболић, Коча Поповић, Драги Стаменковић) истакла да су међунационални односи знатно погоршани, са чиме су се сви сложили, и да Албанци плански раде како би у будућности, на основу „квантитета“, затражили републику. Састанак је завршен речима Едварда Кадрелја да ће се питање републике „братским договором“ решавати када за то буде време, и да Албанцима треба дати „што је потребно“.³¹

Ј. Б. Тито је у посети Косову боравио од 25. до 28. марта 1967. У говорима је осудио сваки вид шовинизма, истакао је да не сме бити дискриминације, без обзира на бројност неке народности, и заложиио се да Албанци остваре праву равноправност, „а не само на речима“.³² Поновио је да је неопходно радити на бржем развоју покрајине јер ће само тако и други проблеми бити лакше решавани.

Отворени захтеви за прерастањем АП Косово и Метохија у републику чули су се током састанака Комисије за измену статута покрајине 1968. године. Већ на првој дискусији, 16. августа 1968. у Ђаковици, захтеви дискутаната су били: да се Косово и Метохија прогласе републиком, да се „албанска народност“ у Уставу СФРЈ замени за „албански народ“ и да се Уставом и законом регулише званична употреба албанске заставе.³³ Став партијског актива у Ђаковици прихватили су партијски активи у Пећи, Митровици, Гњилану, Приштини... Средства информисања су редовно преносила ове захтеве, што је довело до мобилизације маса. У Приштини је 22. априла 1968. одржана проширена седница Председништва и Извршног комитета ПК СК Србије за Косово и Метохију, на тему „Аутономне покрајине и проблеми у вези са остваривањем Устава и промена уставних одредби“. Уводничар Фадиљ Хоџа је потврдио да су се на састанцима актива чули бројни захтеви да Косово и Метохија постану република, да се промени име „албанска народност“ у „албански народ“, да се из назива покрајине избрише реч Метохија, да статут покрајине постане Устав. По питању заставе је рекао да је „било мишљења да застава треба да буде нека измишљена застава и да некако буде шарена српско-црногорска-албанска“, међутим, „пошто на Косову и Метохији 70% становништва чине Шиптари, да то буде шиптарска, албанска застава као службена.“³⁴

Велики део захтева Албанаца је испуњен амандманима на Устав 1967, 1968. и 1971. године.³⁵ Амандманом VII 1968. покрајине су добиле статус

³¹ М. Живковић, „Посета Јосипа Броза Тита Косову и Метохији 25-28. марта 1967. године“, у: *Баштина*, св. 30 (2011), Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, стр. 146-148.

³² *Исто*, стр. 149.

³³ С. Ђаковић, *Сукоби на Косову*, Народна књига, Београд 1986, стр. 256.

³⁴ *Исто*, стр. 258.

³⁵ Амандмани I-VI су усвојени 18. априла 1967, амандмани VII-XIX 26. децембра 1968. а амандмани XX-XLII 1. јула 1971. године. Б. Петрановић, М. Зечевић, *нав. дело*, стр. 405-429.

конститутивног елемента федерације. Такође, из назива покрајине је 1968. избрисана реч „Метохија“. Ипак, то није задовољило велики број Албанаца јер су већ били заживели ставови да Косово треба да постане република. Незадовољство је избило на демонстрацијама у октобру и новембру 1968. године, када је на улицама градова Косова и Метохије затражено „Косово република“, али и уједињење Косова са Албанијом. До највећег окупљања Албанаца је дошло у Приштини 27. новембра, симболично један дан пре Дана заставе.

Процес децентрализације Југославије је окончан доношењем Устава 1974, када су покрајине постале суштински самосталне од СР Србије, републике по свему осим по имену. На простору Самосталне аутономне покрајине (САП) Косово промене су имале за прокламовани циљ да подстакну снажну националну еманципацију Албанаца. Овај процес је требало да се одвија кроз бржи привредни развој покрајине, подстицање запошљавања Албанаца, њихово укључивање у рад политичких тела, администрације, привреде и органа безбедности у сразмери са њиховим бројем у покрајини, снажење равноправности албанског и српског језика, укључивање више националног садржаја у образовни програм. Велики симболички значај требало је да има усвајање званичне заставе албанске народности.

На Деветом конгресу СКЈ марта 1969. Тито је током излагања рекао „да Албанци у Југославији имају право на своју заставу, али да она мора бити у складу са државним суверенитетом и интегритетом Југославије и да о томе треба донети одговарајући пропис“.³⁶ Титове речи су биле аргумент Албанаца да имају право на своју заставу народности, али и касније аргумент у оспоравању заставе током расправа у Скупштини СФРЈ, јер су се критичари позивали на речи да застава мора бити у „складу са државним суверенитетом и интегритетом Југославије“.

Устав СФРЈ и Устав СР Србије из 1974. питање заставе народности нису конкретно регулисали. У Уставу СР Србије, у члану 300, стоји да се употреба заставе „Републичким законом уређује за целу територију републике“. Гарантовано је право народности на коришћење заставе, али није прецизиран њен изглед.

У Уставу САП Косово из 1974. члан 6. је гласио:

„У САП Косову право је припадника свих народа и народности да употребљавају своју националну заставу. Услови и начин употребе заставе уређују се Законом.“³⁷

Такође, члан 283. наводи:

„Покрајина преко покрајинских органа и организација уређује услове и начин употребе националне заставе“.

³⁶ Батрић Јовановић, *Косово. Инфлација. Социјалне разлике*, Партизанска књига, Београд 1985, стр. 75.

³⁷ Б. Петрановић, М. Зечевић, *нав. дело*, стр. 536.

Члан Устава се темељио на ставовима Савезне конференције ССРН Југославије из новембра 1970, где је стајало:

„Савезна конференција ССРНЈ сматра да је неутуђиво право појединца – припадника народности, друштвених органа и других самоуправних заједница у којима они живе и раде да на вишенационалној територији, која се одређује законима република, да равноправно употребљавају заставу својих народности у свим местима и у свим случајевима када се уобичајено истичу заставе СФРЈ и социјалистичких република.“³⁸

У вези са изгледом и формом застава, Савезна конференција је сматрала да је застава народности она застава коју је та народност прихватила као симбол. Међутим, ни Устав СФРЈ ни СР Србије нису правно описали заставе народности као што су то урадили са републичким заставама. Остало је и недефинисано питање уређивања њихове употребе, јер су Устави СР Србије (члан 300) и САП Косова (члан 283) по том питању били противречни.

И поред тога што изглед и употреба заставе нису били решени одговарајућим законом, као застава албанске народности је коришћена црвена застава са црним двоглавим орлом изнад кога је била златна звезда петокрака. Димензије су биле 1,5 пута 1 метар. Застава је била истоветна са заставом НСР Албаније. Устав САП Косова је прописивао да буде истакнута увек заједно са заставама СФРЈ и СР Србије. У пракси, често је коришћена и застава без петокраке. Такође, застава је често на свечаностима, посебно на свадбама, верским и породичним слављима, утакмицама и сличним догађајима истицана сама, без државне и републичке заставе.

На демонстрацијама Албанаца 1968. заставе су биле део кореографије поворке. Током седамдесетих могле су се видети широм покрајине, посебно на различитим слављима и свечаностима. Процес еманципације Албанаца је прерастао у њихову доминацију у покрајини. Срби и Црногорци су трпели све веће притиске који су довели до масовног иселјавања са Косова. Равноправност албанског и српског језика се претворила у доминацију албанског. Захтеви за познавањем оба језика коришћени су као средство дисквалификације Срба приликом запошљавања. Напади на Србе и Црногорце, узурпација имања, крађе, пољске штете, шиканирање од стране јавних служби, прозивке, добацивања, псовке и претње постајали су косовска свакодневица. Расла је клима страха и неповерења. Како је након 1981. констатовано, процес националне афирмације Албанаца на многим пољима је прерастао у бујање национализма.³⁹ Ипак, све до 1981. овај процес је текао ван званичних дискусија на форумима и ван медија.

³⁸ „Застава симбол народности“, *Борба*, 19. јул 1981.

³⁹ АС, ЦК СКС, б-2 к-305, Материјали са 14. седнице ЦК СКС Србије, одржане 6. маја 1981, „Активност непријатељских и контрареволуционарних снага на Косову: неке оцене узрока, осврти и чињенице“.

Побуна на Косову, марта 1981, коју су званични државни и пратијски органи окарактерисали као „контрареволуцију“, постепено је на видело изнела све проблеме у покрајини, посебно оне међунационалне. Део кореографије демонстраната је поново била и албанска застава.⁴⁰ Комисија Председништва ЦК СКС и ПК Косова која је имала да утврди одговорност Председника ПК СКК Махмута Бакалија закључила је да је у покрајини долазило до „националистичке индоктринације у образовању, пропаганди и култури“, да је „контрареволуција била јасно најављена“, да се избегавало да се говори о националистичким ексцесима, да су бројни историографски, публицистички и књижевни текстови били испуњени национализмом, да се уздизало национално јединство и заједнички национални интерес Албанаца. Једна од главних парола демонстрација је била „Јединство“, а односила се на јединство са НСР Албанијом.⁴¹ Узвикивано је и „Слобода“, „Хоћемо уједињене албанске земље“ и „Срби, напоље са Косова“. Црвена застава са црним орлом је била најснажнији симбол албанског јединства и захтева за уједињењем Косова са Албанијом.

Као реакција на злоупотребу заставе на демонстрацијама и у другим приликама од стране сепаратиста, делегат у Већу општина Собрања Македоније Вели Шаипи, из Струге, поднео је захтев за измену Закона о употреби застава у Македонији. Према Уставу Македоније, која је дефинисана као држава македонског народа и албанске и турске народности, прописана је застава Македоније и речено да постоје заставе народности, али нису дефинисани њихова садржина и облик. Након побуне на Косову, дошло је до националистичких испада Албанаца у више места западне Македоније. Демонстранти су као обележје носили албанске заставе. Вели Шаипи је истакао да, пошто изглед заставе није дефинисан „ниједним позитивним југословенским прописом“, тражи да то буде урађено, како би се она разликовала од заставе Албаније.⁴² Комисија за међунационалне односе Собрања СР Македоније је закључила да има злоупотреба заставе, али је заузела став да не постоји основа за измену Закона за употребу застава. Такође, Комисија је истакла да застава треба да буде симбол заједништва, а да изглед и форма нису предмет нормативне регулативе постојећег Устава и Закона.⁴³

До покретања питања заставе је дошло и на седници Председништва ПК ССРН Косова од 17. јула 1981. Делегат Мирослав Лазић је изнео мишљење да би требало прецизно регулисати начин употребе заставе и размислити

⁴⁰ АС, ПК СК Косова, б-2 к-28, Информација о току непријатељских демонстрација у покрајини 11, 25, 26. марта, 1, 2, и 3. априла 1981. године, стр. 21.

⁴¹ АС, ПК СК Косова, фонд б-2, к-29, Извештај комисије Председништва ЦК СКС и ПК Косова за утврђивање партијске одговорности Махмута Бакалија.

⁴² „Изменити закон о употреби застава“, *Експрес Политика*, 16. август 1981.

⁴³ „Спријечити појаве злоупотребе заставе“, *Ослобођење*, 23. септембар 1989.

о њеном изгледу, јер има примера њене злоупотребе. Председништво му је одговорило доста оштро, одбацујући сваку расправу о изгледу заставе.⁴⁴ Дискусија о застави се пренела на странице београдског НИИ-а. У рубрици „Одјеци“ Емин Гаши из Приштине (касније је утврђено да име измишљено) дискутовао је са више других читалаца тврдећи да заставу злоупотребљавају сепаратисти, да се скоро увек истиче сама, и да би је требало променити јер је истоветна застави НСР Албаније.⁴⁵ Полемика је имала доста снажан одјек и утицала да питање заставе остане отворено.

Иницијатива да се забрани коришћење заставе албанске народности покренута је и у општини Улцињ која је била већински настањена Албанцима. Скупштина општине је укинула члан 14. статута општине, којим је питање заставе било регулисано, са образложењем да је застава која се истиче застава друге државе, па је стога њено истицање у супротности са Уставом СР Црне Горе. Иницијатива је наводно дошла од Албанаца настањених на територији општине.⁴⁶ Истоветна одлука је донесена и на подручју општине Бар, где је истицање црвено-црне заставе прекинуто одмах након побуне на Косову.⁴⁷ На иницијативу општинских конференција ССРН Титограда, Улциња, Плава, Бара и Рожаја Председништво РК ССРН Црне Горе је почетком 1983. донело одлуку да се на територији републике не истиче застава албанске народности до доношења одговарајућих законских решења. Позив да се ово питање законски реши за читаву територију СФРЈ упутили су Скупштини Југославије.

Исти позив је упутила и Скупштина СР Србије 1982. године. Покренута је иницијатива о јединственом уређивању питања садржаја и употребе застава народности на савезном нивоу. Став Скупштине је био да питање заставе треба уредити договором у федерацији. Одбор за друштвено-политичке односе Скупштине СФРЈ је тек након 15 месеци, крајем септембра 1984, прихватио иницијативу. Вјекослав Виђак је на седници одбора истакао да се ово питање мора решити и да је за то крајње време, јер „беже од њега већ 15 година“.⁴⁸

На истом становишту је био и Уставни суд СФРЈ који је писмом од 18. јула 1984. указао Скупштини СФРЈ да питање застава народности треба да се уреди савезним законом.

Као један од аргумената за одбрану изгледа заставе Албански руководиоци и интелектуалци су истицали да је таква застава ношена од

⁴⁴ „Застава симбол народа“, *Борба*, 19. јул 1989.

⁴⁵ Полемика је трајала током августа и септембра 1981. године.

⁴⁶ „Застава без симбола“, *Борба*, 31. 12. 1983/1. 1. 184; „О забрани употребе албанске заставе“, *Вјесник*, 31. 12. 1983/1. 1. 1984.

⁴⁷ „Не под заставу друге државе“, *Борба*, 25. фебруар 1983.

⁴⁸ „Етнички чиста застава“, *НИИ*, 7. октобар 1984.

стране Албанаца у НОБ-у.⁴⁹ Овај аргумент је искористио и Аљуш Салиху, председник ОК ССРН Приштине, у интервјуу за НИН, међутим, већ у следећем броју реаговала су двојица бивших бораца са Косова, Радомир Лаловић и Славко Радовић, и негирали да је таква застава икада ношена од стране јединица НОВЈ.⁵⁰

Покрајински руководиоци су се након побуне нашли у деликатној ситуацији. Морали су да пажљиво мере сваку реч, посебно у медијима, како не би били оптужени за попустљивост или чак подршку националистима. Зато није необично што је једна од првих јавних одбрана заставе дошла од утицајне новинарке загребачког „Вјесника“, Надире Авдић Власи, супруге Азема Власија. У тренутку када су гласови о одрицању од заставе били све гласнији, Надира је писала:

„Као да се извори и узроци непријатељске ескалације налазе у националним симболима, у ношњи, повјесним личностима, пореклу (јесу ли Албанци Илири или нису – и ко је националиста, онај који тврди да јесу или онај који тврди да нису!). [...] Стигло се дакле дотле кад се каже црвено и црно – мисли се на непријатеља.“⁵¹

Покрајински руководиоци су изабрали другачији приступ. Покушавали су да питање заставе скину са дневног реда. На тај начин су желели да задрже постојеће стање, без ризика да трпе политичке последице. Тако је Синан Хасани, говорећи пред политичким активом НИРО „Јединства“ у фебруару 1983. рекао да отварање питање заставе у том тренутку „није добро“.⁵² Илија Ђукић, председник Скупштине САП Косово и један од српских кадрова који се дуго година налазио у врху покрајине, тврдио је да питање заставе није важно, да су Албанци под симболом двоглавог орла ратовали и да на расправи не треба инсистирати.⁵³ На истој линији је био и Азем Власи који је у јулу 1983, на 8. седници ПК СКК, приликом расправе о остваривању Платформе о Косову, истакао да се од „контрареволуционарних догађаја наовамо, већ неколико пута на неприхватљив начин покреће питање заставе албанске народности, и то тако да се више иде на руку непријатељским снагама. Слажем се да треба законом и другом регулативом јединствено уредити начин њене употребе, али се никако не слажем да се доводи у питање њена употреба како је регулисано ставовима из 1969. односно 1970. године.“⁵⁴ Исте ставове Власи је поновио и годину дана касније, залажући се да се начин употребе коначно реши законом, али оспоравајући

⁴⁹ „Стегови и стеге“, *Комунист*, 4. септембар 1981.

⁵⁰ „Чињенице су јасне“, *НИН*, 4. октобар 1981.

⁵¹ „Подмукли рат против заставе“, *Вјесник*, 17. април 1982.

⁵² „Промене које охрабрују“, *Вечерње Новости*, 27. фебруар 1983.

⁵³ „Још једном о застави“, *Политика*, 25. јуна 1983.

⁵⁴ „Исељавање, један од најосетљивијих проблема Покрајине“, *Политика*, 9. јул 1983.

икоме право да доведе у питање саму заставу.⁵⁵ Нешто оштрије је наступио Исмаил Бајра, који је у разговору са политичким активом општине Драгаш критиковао одлуку РК ССРН Црне Горе да забрани истицање заставе.⁵⁶

Након побуне 1981, акција против контрареволуције се суштински свела на искључења чланова Партије, суспензије и отпуштања с посла, забране студирања, добијања студентских домова и других привилегија за учеснике демонстрација. Диференцијација, тј. идејно ограђивање од захтева демонстраната и обрачун са њима, текла је слабо. Платформа о Косову ЦК СКЈ, донесена у новембру 1981, формално је спровођена, али су резултати изостајали. Да све не остане на „папирнатим резултатима“ утицали су медији који су опширно извештавали о проблемима у покрајини. Међунационални експеси и исељавање Срба и Црногораца под притиском Албанаца постале су теме свакодневно присутне у новинама. Покрајински органи су одговорили појачаном репресијом, па је читав низ непријатељских група, махом средњошколаца и студентске омладине, ухапшен и осуђен на дугогодишње казне затвора.⁵⁷ Кажњавани су за поседовање и дељење непријатељског материјала, најчешће литературе добијене из Албаније у којој се говорило о тлачењу Албанаца у Југославији и потреби уједињења Косова са Албанијом. Њихове активности су се најчешће сводиле на врбовање нових чланова, дељење материјала, растурање пропагандних памфлета, исписивање парола. Окружни судови су изрицали строге казне вишегодишње робије, па су провооптужени често добијали преко десет, а неки и преко 15 година робије. Уместо да утичу на смиривање стања, ови процеси су подстицали пркос и незадовољство Албанаца.

До националистичких манифестација је највише долазило приликом масовних окупљања, током славља и жалости. У октобру 1981, на сахрани старог Кадрија Четија, осуђеног информбировца, чија је породица позната по националистичким испадима и чији је члан Зун Четај био осуђен на 13 година због непријатељске активности, на челу посмртне поворке је ношена албанска застава на пола копља. За њом су ишла четири ученика у албанској ношњи, са белим капама и са венцима. Међу 150 присутних било је шест просветних радника и два директора школа.⁵⁸ У августу 1984, на свадби у селу Жур код Призрена, сватови су били „украшени“ албанским националним симболима. На челу свадбарске поворке јахао је младић у албанској националној ношњи и носио албанску заставу. Свдбар који је водио волове имао је уместо кошуље заставу, док су чак

⁵⁵ „У потрази за доказима повјерења“, *Данас*, 2. април 1984.

⁵⁶ „Још једном о употреби заставе“, *Политика*, 22. фебруар 1983.

⁵⁷ „Непријатељске групе откривене током 1983, 1984. и у првој половини 1985. године (1-3)“, *Политика*, 1-3. март 1986.

⁵⁸ „Националистички испади на сахрани“, *Политика*, 29. октобра 1981.

и волови били офарбани у црвено-црно. Сватови су носили гоблене које је као девојачки дар извезла млада, а на којима су били Скендербег, Шота Гаљица и други ликови из албанске историје.⁵⁹ У српском селу Клокот, близу Косовске Витине, у августу 1987. колона сватова из суседног села се возила кроз село. Звиждали су и трубили аутомобилским сиренама и махали албанским заставама. Међу сватовима је био и председник општинског суда за прекршаје у Витини Цавид Хазири.⁶⁰ У селу Плава код Драгаша, у октобру 1987, млада је извезла заставу на којој је изнад орла и петокраке писало „Да бранимо заставу“. Таква застава је ношена на челу колоне сватова у којој је било и више просветних радника.⁶¹ Симптоматично је да је осамдесетих веома често име међу Албанцима на Косову и у Македонији постало Фламур, што је назив за црвено-црну заставу.

Договор о изгледу и начину употребе застава народности у Скупштини СФРЈ није могао да буде постигнут. Албански кадрови су захтевали да застава албанске народности буде црвено-црна са двоглавим орлом, а да петокрака оивичена златном бојом буде симбол југословенског интегритета. Међутим, већина делегата, посебно они из ткз. уже Србије, Црне Горе и Македоније, је захтевала да се на заставу као југословенски симбол дода грб Југославије или да њена основа буде тробојка.⁶² На седницама на којима је покретано ово питање било је много тензије и оштрих речи.⁶³ Једини консензус који је до средине осамдесетих био постигнут је било да облик, садржину и употребу застава народности треба регулисати на јединственим основама за целу земљу. Овај став је подржала и Скупштина СР Србије, међутим, до договора у Скупштини СФРЈ није дошло.

Напади, злостављања и притисци које су Срби и Црногорци трпели на Косову до 1986. су постали једна од најважнијих тема у југословенском друштву. Поред Србије и Црне Горе, догађаје су помно пратили и у СР Македонији, јер су и тамо међунационалне тензије расле, а испади албанских националиста и сепаратиста постајали све чешћи. Собрање Македоније је покушало да одговори забраном давања одређених албанских имена која су сматрала националистичким, сузбијањем преименовања насеља на албанска имена и инсистирањем на употреби македонског

⁵⁹ „Провокативне свадбе“, *Политика*, 18. август 1984; „Заставе“, *НИН*, 18. март 1984.

⁶⁰ „И сватови служе иредентистима“, *Експрес политика*, 18. август 1987; „Неки чудни сватови“, *Политика*, 18. август 1987.

⁶¹ „Националистички испади на свадби“, *Политика*, 9. октобар 1987; „Девојачки дар □ Месмете Бериша“, *Политика*, 19. октобар 1987.

⁶² Батрић Јовановић, *нав. дело*, стр. 75-76.

⁶³ „Шта је са заставама?“, *Вечерње новости*, 28. јун 1984; „Какве заставе народности?“, *Дневник*, 3. октобар 1984; „Кад је федерација уставно (не)надлежна“, *Новости* 8, 4. октобар 1984; „Етнички чиста застава“, *НИН*, 7. октобар 1984.

језика у администрацији. С друге стране, препознатљив симбол Албанаца приликом окупљања и демонстрација у Куманову, Тетову, Струги, била је застава. У децембру 1986. неколицина Македонаца су у знак протеста у Тетову спалили албанску и турску заставу.⁶⁴

Расправа о застави се није смиривала. Правник из Титограда (Подгорице) Максим Кораћ је поднео иницијативу Уставном суду СФРЈ са питањем: „Да ли је косовска уставна норма о националној застави у супротности са савезним Уставом и Уставним законом?“⁶⁵ Суд је 1986. пресудио да је члан противустанован и о томе обавестио Скупштину СФРЈ.

Председништво ЦК СКЈ је у септембру 1986. разматрало питање заставе и донело Ставоу у којима је стајало да питање треба да буде решено договором из кога ће произаћи савезни закон. Приликом договора, мора се водити рачуна да застава садржи „симбол суверенитета и интегритета СФРЈ“ и о „праву припадника свих народности СФРЈ да слободно и у складу са опредељењима утврђеним у закону употребљавају заставу народности којој припадају“. Питање је требало да буде регулисано до краја 1986.⁶⁶

Председништво ПК ССРН Косова је подржало ставове Председништва ЦК СКЈ. Њихово становиште је било да суверенитет и интегритет СФРЈ треба изразити звездом петокраком на застави која ће бити померена у леви ћошак и исте величине као она на државној застави СФРЈ, као и истим димензијама заставе народности са димензијама заставе СФРЈ.⁶⁷

Иако до договора у Скупштини СФРЈ није дошло, Председништво САП Косова је 5. новембра 1987, пред прославу Дана државности, донело одлуку о изгледу и начину коришћења заставе. Одлука је правдана жељом да се уз нове заставе прослави државни празник. У ствари, Дан државности се скоро преклапао са Даном заставе, а крајем 1987. тензије на Косову су биле огромне. Притисак на покрајинско руководство је растао, па је нова застава, само козметички различита од заставе Албаније, требало да задовољи обе стране и покаже да се руководство успешно носи са проблемима. Звезда петокрака оивичена златном бојом је померена у горњи леви угао, а промењене су и димензије заставе. Већ током обележавања Дана Републике овакве заставе су биле истакнуте широм покрајине. На бризину донесену одлуку Председништво САП Косова образложило је на следећи начин:

„Одлука да се ставови Председништва ЦК СКЈ и Председништва Савезне конференције ССРНЈ о изгледу и употреби застава народности

⁶⁴ „Непријатељ и шибицом“, *Вечерње новости*, 4. децембар 1986.

⁶⁵ „Оспорен члан 6.“, *НИН*, 25. април 1986.

⁶⁶ „Ставови Председништва ЦК СКЈ о јединственом регулистању изгледа и употребе застава народности Југославије“, *Јединство*, 3. октобар 1986.

⁶⁷ „Петокрака изражава суверенитет СФРЈ“, *Јединство*, 3. октобар 1986.

у земљи спроведу на Косову већ за Дан Републике нипошто не значи прејудуцирање недлежности Скупштине СФРЈ да донесе закон о томе.⁶⁸

Одлука је изазвала незадовољство у Србији, Црној Гори и Македонији. Председник СК ССРНЈ Милојко Друловић је истакао да се политиком свршеног чина гура форумашка, политичка одлука, која није усвојена од стране надлежних државних органа.⁶⁹ На седници СК ССРНЈ Ненад Бућин је одлуку критиковао као „илегалну, изванинституционалну и нерегуларну“, и да се њом „дезавуира улога Скупштине СФРЈ“. Тврдио је да петокрака не може да изражава југословенски суверенитет, и то описао речима да би се по тој логици неко осећао Југословеном педесет пута више у САД него у Југославији јер њихова застава има педесет звездица.⁷⁰

Одлука о новој застави је у покрајини поштована само делимично. У највећем делу Косова је и даље коришћена застава истоветна албанској. Додатну забуну је изазвао „Принтекс“ из Призрена који је добио задужење да одштампа нове заставе. Међутим, због обима посла, како је важило званично образложење, нови изглед заставе је штампан само на једној страни, док је на другој штампана застава Албаније.⁷¹

Нарасли притисци да се засутави исељавање Срба, покушаји Србије да издејствује измене Устава којима би покрајина била враћена под њено окриље, стално извештавање медија о међунационалним ексцесима на Косову, заједно са све већим сиромаштвом, привредним заостајањем покрајине и снажном антисрпском и антијугословенском пропагандом из Албаније, утицали су да Албанци масовно стану на страну сепаратиста. Истицање заставе је било симбол јединства свих Албанаца и пркоса Србији и федерацији, за које су сматрали да нападају Албанце само зато што су Албанци и да их намерно држе у сиромаштву док економски експлоатишу покрајину.

Прослава празника није могла да протекне без инцидената. У Призрену су током ноћи 28. на 29. новембар нестале две заставе СР Србије, као и државна застава. У селу Главчица је исте ноћи поцепана на два дела државна застава. Сличним провокацијама су прибелгли и локални Срби, па је у Подујеву нестала албанска застава.⁷²

Уставни суд је у јануару 1989. одлучио да се истицање страног барјака на територији СФРЈ коси са међународним уговорима, суверенитетом државе и представља нарушавање уставног поретка. Оцењено је и као неуставно што се у члану 4. Устава Косова говори о употреби „националне заставе“.

⁶⁸ „Заставе народности за Дан Републике“, *Политика*, 26. новембар 1987.

⁶⁹ „Бурно о заставама“, *Експрес политика*, 24. новембар 1987.

⁷⁰ „Звијезда обасјава двоглавог орла“, *Слободна Далмација*, 6. децембар 1987.

⁷¹ „Заставе са два лица“, *Вечерње новости*, 5. децембар 1987.

⁷² „Непријатељ се окомио на заставе“, *Борба*, 4. децембар 1987.

Суд је заузео становиште да је уређивање употребе застава на територији републике право и дружност републике. Према важећим законима, суд је имао само да утврди правно стање и да о томе обавести Скупштину, док су све евентулане измене закона биле у њеној надлежности.⁷³ Било какав договор у Скупштини је и даље био блокиран.

У марту 1989, након великих превирања, „догађања народа“, демонстрација на Косову у новембру 1988. и општег штрајка у фебруару 1989, усвојени су амандмани на Устав СР Србије. Усвајање је протекло у знаку насилних демонстрација широм покрајине у којима су страдала два полицајца и 20 демонстранта, а више десетина је повређено.⁷⁴ Албанци су се на улицама градова покрајине (Урошевац, Сува Река, Призрен, Приштина) бунили против измена Устава којима је сужена самосталност покрајине. Косово је враћено под окриље Србије, задржавајући доста широку аутономију. Народностима је гарантована једнакост, равноправност језика и писма. Амандман 44. је давао право народима и народностима на употребу својих застава у складу са законом и Уставом, док је Покрајини поверено да уреди употребу застава народности.

Заоштравање експлозивне ситуације се наставило након усвајања амандмана и поред тога што је у покрајини 28. марта заведено ванредно стање. За све то време Закон о употреби застава народности и даље није донесен. Крајем 1989. пред Уставним судом је оспорен амандман 44. у којем је стајало да начин употребе заставе регулишу покрајински органи. Аргумент је био да Устав СФРЈ помиње само југословенску заставу, док републички уставни регулишу само питање њихове, државне заставе. Такође, Устав Војводине није садржао одредбе о застави, а у амандманима на Устав Македоније је изостављено право етничких група на употребу заставе народности. У расправи пред Уставним судом још једном је закључено да би ово питање требало регулисати савезним законом на нивоу читаве СФРЈ.⁷⁵

Због тешког стања у покрајини сва три већа Скупштине Србије су 26. јуна 1990. усвојила Закон о поступању републичких органа у посебним околностима. Албанска алтернатива је одговорила 3. јула тако што су нелегитимно поништили сагласност Скупштине САП Косова на амандмане на Устав СР Србије од 23. марта 1989. Косово је проглашено за „самосталну и равноправну заједницу у склопу федерације“, а Албанци су проглашени за „народ-нацију“. Скупштина Србије је потом, 5. јула, донела Закон о престанку рада Скупштине и Извршног већа САП Косова. Могућност за

⁷³ „Држава мора, нација – не може“, *Вечерње новости*, 22. јануар 1989; „Неуставно, али не и решено“, *Борба*, 19. јануар 1989.

⁷⁴ АС, фонд Ђ-2, к-48, ЦК СКС, ПК СКС, „Информација о демонстрацијама грађана албанске народности од 23. до 28. марта 1989. године“.

⁷⁵ „Споран амандман о употреби заставе народности“, *Политика*, 16. децембар 1989; „Спорна застава“, *Слободна Далмација*, 16. децембар 1989.

било какав договор је тада нестала, а питање заставе народности је постало ирелевантно пред тешким искушењима са којима се СФРЈ суочавала и под којима се 1992. распала.⁷⁶

Извори и литература

Архивски фондови

Архив Србије, ПК СК Косова
Архив Србије, ЦК СК Србије

Штампа

Вечерње новости
Вјесник
Данас
Дневник
Експрес политика
Јединство
НИН
Новости 8
Ослобођење
Политика
Слободна Далмација

Објављени извори

Други конгрес Комунистичке партије Србије, Комунист, Београд 1949.

Јовановић 1985: Батрић Јовановић, *Косово. Инфлација. Социјалне разлике*, Партизанска књига, Београд.

Југославија 1918-1988, Статистички годишњак, Београд 1989.

Петрановић, Зечевић 1987: Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југословенски федерализам: идеје и стварност*, том 2, Просвета, Београд.

Рајовић 1985: Радошин Рајовић, *Аутономија Косова. Историјско-правна студија*, Економика, Београд.

Устав Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, Службени лист СФРЈ, Београд 1963.

Ђаковић 1986: Спасоје Ђаковић, *Сукоби на Косову*, Народна књига, Београд.

Литература

Видачић 1999: Рајко Видачић, *Прилози за историју Косова и Метохије. Обрачун са балистима 1944-1952*, Београд.

⁷⁶ К. Николић, С. Цветковић, *нав. дело*, стр. 316.

Гаталовић 2016: Миомир Гаталовић, *Косово и Метохија у државној политици Југославије 1958-1965*, Београд.

Димић 2001: Љубодраг Димић, *Историја српске државности. Књига 3. Србија у Југославији*, САНУ, Нови Сад.

Живковић 2011: Милутин Живковић, „Посета Јосипа Броза Тита Косову и Метохији 25-28. марта 1967. године“, у: *Баштина*, св. 30 (2011), Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Илић 2007: Предраг Илић, „О континуитету сецесионистичког деловања албанских националиста на Косову и Метохији (1945-1999)“, у: *Косово и Метохија: прошлост, садашњост, будућност*, Зборник радова с међународног научног скупа одржаног у Београду 16-18. марта 2006. године, уредник Коста Михаиловић, САНУ, Београд.

Јовичић 1991: М. Јовичић, „Уставноправни положај припадника албанске националности у Југославији“, у: *Срби и Албанци у XX веку. Циклус предавања 7-10. мај 1990*, уредник Андреј Митровић, САНУ, Београд.

Kostovicova 2005: Denisa Kostovicova, *Kosovo: The politics od identity and space*, Routledge, New York.

Николић, Цветковић 2014: К. Николић, С. Цветковић, *Срби и Албанци на Косову и Метохији у 20. веку (1912-1990)*, Институт за савремену историју Београд.

Перовић 1991: Латинка Перовић, *Затварање круга. Исход политичког расцепа у СКЈ 1971/1972*, Светлост, Сарајево 1991.

Трипковић 20013: Ђоко Трипковић, „Извештаји о албанској политици и пропаганди према Косову и Метохији 60-их година 20. века“, у: *Токови историје*, Институт за новију историју Србије, Београд.

Чалић 2013: Мари Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, Слио, Београд.

Summary

Petar Ristanović
THE ALBANIAN NATIONALITY FLAG IN
THE SOCIALIST YUGOSLAVIA

The question of Albanian nationality flag use was raised in the time of preparation of the Constitution changes, after the Brioni Plenum. Until then, red-and-black flags, with two-headed eagle, identical to one on the flag of NSR Albania, were usually hoisted in celebration and grief, and especially on the Flag Day, the Albanian national holiday on 28th of November, when the Albania independence was proclaimed. Highlighting the flag symbolically expressed the Albanian national unity and defiance to the Yugoslavian regime.

After acceptance of amendments on the Constitutions of Yugoslavia from 1967, 1968. and 1971, and especially after Constitution of 1974, Socialistic Autonomous Province of Kosovo became Republic in all, but the name. That burst into flame the nationalist aspirations of Albanians, present to the public since the mid-sixties. Although the Law of ethnic flag use was never enacted, in the province as national flag was used a red-black flag, identical to the one in Albania.

The rebellion in Kosovo in 1981 brought to the surface the inter-ethnic problems in Kosovo and revealed the depth of the secessionist movement. The separatists have used the flag as a symbol of aspiration for the separation of Kosovo from Yugoslavia and unification with Albania. On the other hand, in Serbia, Montenegro and Macedonia, have tried to challenge the use of the flag, pointing out that as the flag of nationality can not be used the flag of another country. They demanded to define the new look of the flag, which would include a symbol of Yugoslav integrity, tricolor flag or coat of arms.

In the numerous excesses in Kosovo the flag was used in the symbolic sense. Province authorities balanced between the aspirations of the majority Albanian who did not want another flag, and the risk of being accused of supporting the nationalists. They persistently defended the use of the flag, trying to close the story about it, or, after minor changes in appearance, to gain its official adoption. A deal in the Federal Assembly even after fierce debate was not reached.

The Constitutional Court of Yugoslavia challenged provision of the Kosovo Constitution, which talks about “national flag”. Also, the 44th Amendment to the Constitution of the Republic of Serbia, adopted in March 1989, which talked about ethnic flag, had been questioned. The escalation of events in Kosovo, illegitimate proclamation of the Republic of Kosovo by the Albanian’s alternative and then the suspension of provincial institutions by the Assembly of the Socialist Republic of Serbia in 1991 affected the permanent divergence authorities in the Federal Republic of Serbia and representatives of the Albanians, so the question of acceptance of an official ethnic Albanians flag became irrelevant.

Александра Димитријевић
историчар уметности
Јасмина Златковић
историчар уметности

УДК 75.052:271.222(497.11)''15''
930.85(497.11)

ЗИДНО СЛИКАРСТВО НАОСА У МАНАСТИРУ СВЕТОГ ЂОРЂА У ТЕМСКОЈ

Апстракт: У овом раду је начињен покушај да се да обједињени приказ комплетног зидног сликарства наоса у манастиру Темска. Приступано је са аспекта тематске, иконографске и стилске анализе, тако да се могло закључити да у оквиру овог сликарског програма није било битнијих одступања, а што се тиче квалитета израде живописа може се уврстити у споменике осредње вредности. Међутим, оно што га издваја и што га чини посебним међу српским споменицима јесте то што је својеврсни документ турбулентног времена и атмосфере у коме је то сликарство настало, док у уметничком смислу представља једну синтезу старих и чак архаичних иконографских решења и неких нових, као што и са собом носи нове представе светитеља пострадалих за веру.

Кључне речи: Темска, манастир Светог Ђорђа, Пећка патријаршија, породица Соколовић, Свети Георгије Нови Кратовац, Света Јулита, Свети Кирик, Успење Богородице.

Обновом Пећке патријаршије средином XVI века, почиње период уметничког препорода српског народа потлаченог под влашћу Турака. Истицање духовних и уметничких вредности, како илуминираних рукописа, тако и средњевековних фресака које су саме по себи славно обележје минулих времена, пружа се снажан подстицај поновном уметничком стварању и духовном уздизању од стране црквених поглавара, ктитора и приложника.¹ Оновремени црквени достојанственици, били су људи широке културе и интересовања. Један од најистакнутијих поглавара, био је први патријарх обновљене Патријаршије, Макарије Соколовић, који је био познат и као врсни љубитељ књиге и писане речи, и познавалац уметности.² Око патријарха Макарија били су окупљени епископи, који су заједно са њим, често наггледали уметничке радове, и давали опште инструкције мајсторима, на шта свакако указује склад и промишљеност обновљених зидних слика, у више црква тога периода.³

¹ С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557-1614*, Нови Сад 1965., 34.

² Исто

³ Исто

Упркос томе што су поједини путници и дипломате, који су у XVI веку пролазили Србијом, углавном рђаво о њој говорили, у манастирским средиштима, након обнове Пећке патријаршије, развијале су се велике преписивачке активности, и оживљавао се књижевни рад.⁴ Поред погрешних процена и умањивања значаја српског живља и свештенства, постоје записи који дозвољавају и оно другачије мишљење. Наиме, путописац Герлах је лично на свом путовању видео једну цркву која се налазила између Пирота и Ниша, где неколицина калуђера држи школу, у којој подучавају писању, читању и литургијском појању.⁵ Преписивачка делатност, књижевност, усмено и примењено стваралаштво, указује на веома богату културну заоставштину српског средњовековног друштва. Опасност да ове културне тековине и традиција буду заборављене под турским разарањима, нестала је обновом Пећке патријаршије 1557. године, када је донет нов и јак подстицај културном развитку, а посебно уметничком стваралаштву.⁶

Закони Османлија су били оштри у случају грубог кршења њихових прописа, али они у већини случајева нису ометали градитељску делатност, што је у пуној мери искоришћено након обнове Пећке патријаршије.⁷ Том приликом су обновљени многи значајни манастири попут Пећи и Грачанице, Милешеве и Студенице, али су и многобројне мање цркве и манастири, такође обнављани, као што је случај са црквом у Будисавцима код Пећи и манастиром Светог Ђорђа у Темској. Тим обновама су умногоме допринели мајстори друге половине XVI и почетком XVII века, који су представљали не само веште рестаураторе, већ и врле познаваоце појединих сликарских техника.⁸ Међутим, оно што је од велике важности у погледу духовног и уметничког уздицања, најзначајну улогу су одиграли црквени поглавари, сви пореклом из породице Соколовић.⁹

Пећку сликарску радионицу, коју су основали поглавари из породице Соколовић, карактерисале су озбиљне ликовне могућности и изузетно познавање сликарских техника.¹⁰ Мајстори који су припадали овој групи сликара, нису узоре налазили у оновременим грчким остварењима, без обзира што су грчки утицаји оставили трага на стваралаштво у другој половини XV, као и у првим деценијама XVI века. Као такви, мајстори из пећке сликарске дружине, ипак су стварали једна од најзначајнијих и

⁴ Исто, 35.

⁵ П. Матковић, *Путовања по Балканском полуотоку XVI века*, Рад ЈАЗУ CXVI, Zagreb 1893, 50

⁶ С. Петковић, *наведено дело*, 39-40

⁷ Исто, 49.

⁸ С. Петковић, *наведено дело*, 62.

⁹ Исто

¹⁰ Исто, 134.

најоригиналнијих дела српске уметности под турском влашћу.¹¹ Доказ њиховог угледа, огледа се и у томе што су они били задужени за реализацију уметничких пројеката који су захтевали највише одговорности, а за које их је препоручивао сам патријарх Макарије, или пак његови најближи сарадници.¹²

Групу мајстора из пећке радионице током шездесетих и седамдесетих година XVI века, нису све време чинили исти сликари, њој су се често прикључивали и многи други мајстори, нарочито онда када је требало обавити значајне и крупне послове¹³, али исто тако и онда када је за то постојала потреба при осликавању и других, мањих храмова.

Пратећи дисциплину академског цртежа, фигура коректно и уједначено пропорционалних, колористичког склада, мајстори пећке радионице, остављају препознатљив печат у црквама у којима раде.¹⁴ Ти сликари су се пажљиво односили према првобитном сликарству, попут данашњих конзерватора, учвршћујући оронолу подлогу, допуњавајући и пратећи преостале фрагменте старијег слоја сликарства, надовезујући се на изворни цртеж и боје.¹⁵

Сликари су поштовали академизам при обнови живописа старијих здања, и придржавали се свих начела старијих слојева сликарства. Онда када није било могуће у потпуности поступити у конзерваторском духу, сликари пећке радионице би предузимали специфичне мере. Уколико је првобитни слој живописа потпуно црн, или јако оштећен скоро до неразазнавања, мајстори би га пресвлагали малтером, и испочетка изводили целу сцену, или пак фигуру, трудећи се да што прецизније понове њихову претходну иконографију.¹⁶ Међутим, треба напоменути и то да су мајстори из ове сликарске радионице показивали посебну наклоност према остварењима из времена владавине краља Милутина, Стефана Дечанског и цара Душана.¹⁷ Када су у питању зидне слике из периода XIII века, сликари из пећке радионице нису били ради да их копирају на начин какав се у том периоду неговао.¹⁸ Ова сликарска радионица, имала је одјека у свим крајевима оновремене Србије, и на њихов су се начин рада угледали и други зографи и мајстори у земљи.

¹¹ С. Петковић, *О фрескама из XVI века, из приправе Пећке Патријаршије*, у; Саопштења бр. XVI, Београд 1984, 65.

¹² С. Петковић, *Зидно сликарство*, 134.

¹³ С. Петковић, *Зидно сликарство*, 135.

¹⁴ Исто, 65.

¹⁵ В. Ђурић, С. Тирковић, В. Кораћ, *Пећка Патријаршија*, Београд 1990, 255.

¹⁶ В. Ђурић, С. Тирковић, В. Кораћ, *наведено дело*, 255.

¹⁷ С. Петковић, *Зидно сликарство*, 136.

¹⁸ Исто; О томе најбоље сведоче Лонгинове иконе и зидне слике са крајаосме деценије XVI века, где овај живописац није ништа обнављао, али се ипак та његова дела ослањају на сликарску традицију прве половине XIV века.

Опште прилике

Значајну улогу у ктиторским подухватима последњих деценија XV и током XVI века, имали су удружени верници у хришћанским маханама градова и у селима, који су углавном били предвођени свештеним лицима, и својим делањем омогућавали живописање и обнављање цркава.¹⁹ Осликавање храмова су најчешће спроводили домаћи мајстори, какви су били управо и они из пећке сликарске групе, док су градитељи углавном пристизали из приморских крајева.²⁰ Уз мајсторе из српских крајева, појављивали су се и уметници из северне Гчке, нарочито у периоду XV и почетком XVI века.²¹

Очувани споменици сведоче о томе да је у условима без чврсте подршке црквене организације, локална предузимљивост била од велике важности, толико да је у појединим случајевима била пресудна у пословима око обнове црквеног, а самим тим и уметничког живота.²² У првим деценијама после обнове Пећке патријаршије, као ктитори су се све чешће јављали имућнији појединци из различитих сталежа, као што су биле занатлије, трговци, војводе, па чак и неке спахије хришћани.²³ Оно што се сазнаје из многих турских докумената, јесте да се, при обнови неке цркве, доста водило рачуна да не дође до измена првобитне величине храмова.²⁴ Натписи над улазима у храмове често носе са собом и информацију о трајању градитељских радова, а иако шкрти или оштећени, служе као најпоузданији подаци о градитељству а нарочито о ктиторима код Срба.²⁵

Храм Светог Ђорђа

Међу споменицима који су поновно обнављани и живописани, налази се и манастир Светог Ђорђа у Темској. На старом путу Пирот-Књажевац, 18км од Пирота, у близини средњовековног утврђења Темас, налази се и данас активан манастир Темска.²⁶ Манастир је посвећен светом Ђорђу, и поједини истраживачи сматрају да је то још једна црква чији су ктитори били чланови породице Дејановић, (сестрић цара Душана)²⁷ из XIV века. Што се тачно датовања оснивања овог тиче, постоје полемике о којима ће бити речи, а нарочито су везане за време настанка живописа.

¹⁹ С. Петковић. *Српска уметност у XVI и XVII веку*, Београд 1995, 7.

²⁰ Исто, 9.

²¹ Исто

²² Исто, 11.

²³ Исто, 60.

²⁴ Исто, 65.

²⁵ Исто, 66.

²⁶ Л. Павловић, *Манастир Темска*, Смедерево 1966, 5.

²⁷ Л. Павловић, *наведено дело*, 26.

Црква Светог Ђорђа, својим изгледом и архитектуром, подсећа на споменике Моравске школе. Основа цркве је триконхос, мањих је димензија, са полукружно завршеним апсидама, наткривена је куполом са осмостраним кубетом, која лежи на ниском и широком кубичном постољу. Има наос, припрату и трем. Црква је зидана комбинацијом облутка и обичног ломљеног камена и прекривена је двосливним кровом.²⁸ Кровни покривач није вешто изведен, и то каменим плочама, тако да гуши архитектуру горњег конструктивног склопа.²⁹ Целокупна архитектура цркве је вероватно нарушена низом различитих интервенција, те се не може констатовати нека чиста, аутентична архитектура, међутим, својом триконхалном основом асоцира на период Моравске школе.

Црква је у више наврата осликавана, а најстарији очувани живопис се налази управо у наосу. Наиме, на основу натписа који се налази на надвратнику западних царских двери, може се донети закључак да је црква живописана од 10. маја до 21. јула 1576. године. Поред тога, ишчитавањем натписа се још може сазнати да је црква осликана трудом игумана Захарија.³⁰ Међутим, на источном зиду протезиса, постоји још један натпис, у коме се наводи и неколицина других имена, због чега се може претпоставити да је постојало и више ктитора који су дали прилог за живописање храма.³¹ Ктитори су највероватније били имућнији људи из тог краја, премда поред њихових имена не стоје никакве властелинске титуле. Претпоставља се да су том приликом, заједничким снагама, само обновили живопис 1576. године.³²

Натпис над улазним вратима из припрате у наос, са наставком над прозором на јужном зиду припрате, сведочи да је припрата зидана и „писана” 1654. године. Живописање је извршено од 5. септембра до 15. октобра исте године, и то заслугом игумана Симеона.³³ То значи да је припрата зидана у току летњих месеци 1654. године, што је веома могуће. Међутим, податак да је наос живописан у току маја, јуна и јула месеца,

²⁸ Исто

²⁹ Исто

³⁰ А. Радовић, *Манастир Темска*, Саопштења X, Београд 1974, 125.

³¹ Исто

³² Исто, 126.

³³ Л. Павловић о томе; нартекс је рађен за време патријарха Гаврила Рајића, који је крајем 1653., због политичких сукоба са Турцима, отишао у Русију. Ради опозиције, мирнију политику са Турцима, успоставио је 1655. патријарх Максим. Игуман Захарије и Симеон, у својим натписима, нису споменули надлежног патријарха и епископа, јер са њима нису имали приснијих нити дисциплинских односа. Овим су се прилагођавали, и у борби за самоодржање, на свој начин, чували феудално друштвено одређене традиције српског народа. Као такав, манастир Темска, је део резултата опште културне атмосфере, јер је поникла из низа сплетова разноврсних околних утицаја

поништава могућност да је црква зидана 1576. године.³⁴ Према томе, црква је највероватније зидана, ако не знатно раније, онда током 1575. године.³⁵

Стање живописа данас је јако лоше. Стално и обилно влажење зидова кроз руинирани кровни покривач, и кроз многобројне пукотине у сводовима, има катастрофалне последице по судбину фрескосликарства из XVI и XVII века.³⁶ Из тих разлога је живопис, на велику жалост, доста страдао.³⁷

Распоред и иконографија живописа

Према старој византијској традицији унутрашњост храмова је увек осликавана, стога је та традиција наставила да се поштује и у XVI веку. У оквиру тих сликарских композиција често су се налазили натписи у црквама, као што је претходно споменуто, али су доста штуро обавештавали о идентитету игумана манастира, о ктиторима, и времену настанка храма и зидног сликарства, а идентитет зографа је често изостављан, осим ако се они сами нису потписивали, што је било редак случај.³⁸ Међутим, ти натписи су некада и једини прави докази о живописању и изградњи храмова. Писани извори о фрескосликарству су угланом веома сажети и мало казују, стога, ако није у храмовима било натписа у којима су се могле јавити неке кључне информације, до одређених закључака и претпоставки се долазило при темељној анализи тематских и иконографских особености црквеног живописа.³⁹ Тако је за истраживање привлачан тематски репертоар живописа насталог између 1557. и 1614. године који је веома разнолик и богат, премда је тада у највећој мери обнављан старији фрескопис како у мањим, тако и у монументалним храмовима.⁴⁰ Посебно је карактеристичан за анализу избор ликова и сцена, које се приказују по црквама на подручју обновљене Пећке патријаршије.

На основу тематског и иконографског анализирања програма живописа католикона Светог Ђорђа у Темској долази се до закључка да потиче из два различита временска периода, као и да су за његово осликавање била задужена најмање два мајстора. Традиционални репертоар испуњава зидове и сводове овог манастира, као и осталих мањих храмова. Тај репертоар подразумева сцене из циклуса Великих празника, често проширеног појединим сценама из циклуса Христовог Страдања, затим стојеће фигуре светих ратника, монаха, пустињака, осликане медаљоне са допојасним

³⁴ Исто

³⁵ Исто

³⁶ Исто, 126.

³⁷ У наосу је на појединим местима малтер опао, а негде је живопис знатно оштећен.

³⁸ С. Петковић, *Српска уметност XVI и XVII века*, 79.

³⁹ Исто, 80.

⁴⁰ Исто

фигурама светитеља, док су новије иконографске теме готово свуда искључене. Из тога се може закључити да је оданост старим тематским узорима била императив.⁴¹

У наосу овог храма приказани су редом: **северни зид:** IV зона: Христова страдања. У северној певници, на врху свода, Прање ногу, источно Тајна вечера, док се у сегменту између обе композиције налази допојасна слика једног анђела, Богородица, Улазак у Јерусалим. III зона: Скидање са крста, Распеће. Пут на Голготу, Ругање Христу, Св. Вартоломеј. II зона: Појас медаљона, иде из олтара преко северне певнице до западног зида, четири бисте светаца у протезису, осам медаљона у северној певници, источно од прозора су приказани цар Урош, Марко, Тимон и Георгије Нови (Кратовац). Западно од прозора су Св. Арсеније, Мисаил, Азарије и Ананије, затим Св. Мина, Виктор и Викентије. I зона: у северној певници источно од прозора насликан је Деизис, испод прозора северне певнице Св. Симеон Столпник, затим Св. Георгије, Св. Нестор, Св. Трифун, Св. Прокопије, старац Зосим и Марија Египатска. **Јужни зид:** IV зона: у полукалоти јужне певнице насликане су две композиције, источно Сретење, а западно Крштење Христово. На јужном делу, Васкрсење Лазарево. III зона: Наставак сцена Христовог страдања, које почињу у јужној певници, Христос пред Пилатом, сигнирана као Умивение Пилату, затим одрицање Петрово, подељена у три сцене (одрицање пред служавком, одрицање пред девојком, кукурикање петла), пророк Илија. II зона: појас медаљона, креће од ђаконикона, кроз јужну певницу и завршава се код западног зида наоса. Источно од прозора су Св. Пантелејмон, Св. Ангелина, Св. Анастасија, Св. Петка. Западно од прозора су Св. Катерина, Свете Варвара, Марина и Ореста. У медаљонима су још наликани и Св. Евгеније, Евстатије и Аксентије, док је најзападнији медаљон Св. Мардарија. I зона: у јужној певници насликана је Св. Недеља, на источном делу, арханђел Рафаил, Пахомије и Св. Меркурије, испод прозора Св. Козма, на западној страни до прозора Св. Дамјан, Теодор Стратилат и Теодор Тирон. Ту се налазе и представе Св. Јулите и Кирика, последње фигуре Св. Зосима и Марија Египатска. У јужном углу од врата, на западном зиду наоса, насликани су Св. Меркурије и Св. Онуфрије, док се до самих врата налази Св. арханђел Михаило. У јужном довратнику царских двери, налази се представа Св. Антонија, док је његов пандан Св. Јефтимије, северно од двери, насликан је Св. арханђел Гаврило. У сверозападном углу су Свети цар Константин и царица Јелена са крстом између њих. II и III зона: Изнад побројаних фресака, по целој дужини насликано је Оплакивање Богородице-Успење.

Целокупна тематика темачког живописа, као и целокупно фрескосликарство, према старој традицији живописања хришћанских

⁴¹ С. Петковић, *Српска уметност XVI и XVII века*, 86-87.

храмова, симболички је представљала небо и небески склад на земаљски начин. Начин украшавања унутрашњости цркава свакако је зависио од симболике појединих делова архитектонског простора, који су имали, као што и даље имају, строго одређену литургијску функцију. Према томе, сам механизам читања програма декорације, трабло је да буде у функцији симболичког значења простора цркве, која је могла бити како спиритуална тако и темпорална.⁴² У Темској је, и поред свих недостатак, и поред слабијег квалитета сликања, у потпуности остварена сликарска хармонија, склад фресака, композиција и орнамената.

Након обнове Пећке патријаршије, у храмовима се, поред уобичајених ликова апостола, светих ратника, врача и монаха, сликао приличан број домаћих, преваходно српских светитеља, као и чланова породице Немањића.⁴³ На основу ових чињеница и насликаних српских великодостојника у нартексу Темске, долази се до закључка да је крај око Темске засигурно припадао обновљеној Пећкој патријаршији, а не Цариградској. Након Обнове, култови Св. Симеона Немање и Св. Саве су итекако заживели на великој територији Пећке патријаршије, и то са јасном симболиком Св. Саве као оснивача црквене организације, са пећким патријарсима, као његовим наследницима, и Св. Симеона Немање, као родоначелника славне средњовековне династије.⁴⁴

Одраз потреба српске цркве у тадашњем времену, била је и потреба да се устали и учврсти култ једног новог светитеља као што је то био Св. Георгије Нови Кратовац⁴⁵, који је приказан у наосу темачког католикона. Георгије Кратовац је био златар, који је страдао као мученик у Софији 1515. одбијајући да прими ислам.⁴⁶ Убрзо потом, написано је његово житије, али је тек након 1557. године, његов лик постао један од омиљених за приказивање у српским црквама, и на тај тачин, српска црква је верницима пружала узор, указивала је верницима на жртвовање, и уздизала све оне који су се жртвовали за своју хришћанску веру⁴⁷. На овај начин, представе Св. Георгија Кратовца, како на фрескама, тако и на иконама, алудирале су на неку врсту симболичног супротстављања исламизацији, која је као последица турских освајања у појединим крајевима узимала маха.⁴⁸

Пећки патријарси су од обнове до укидања Пећке патријаршије (1557-1766), имали под својом јуриздикцијом и југоисточни део Бугарске око

⁴² И. М. Ђорђевић, Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића, Београд 1994, 65.

⁴³ С. Петковић, *Српска уметност у XIV XVII веку*, 80.

⁴⁴ Исто, 81.

⁴⁵ Исто, 84.

⁴⁶ И С. Петковић, *Српска уметност у XIV XVII веку*, 84.

⁴⁷ С. Петковић, *Зидно сликарство 1557-1614*, 86-87.

⁴⁸ С. Петковић, *Српска уметност у XIV XVII веку*, 84.

Дупнице, Ћустендила, Самокова и (Татар) Пазарџика.⁴⁹ Софија је била под утицајем Цариградске патријаршије, док је предео око Темске, који је много западнији, био под српском доминацијом, још у доба деспота Стефана Лазаревића.⁵⁰ Једини траг утицаја Цариградске патријаршије у Темској, може се препознати на појединим грчким натписима, али тек након укидања Пећке и Охридске патријаршије.

Сликари који су живописали цркву Св. Ђорђа у манастиру Темска, нигде нису оставили свој потпис, али је евидентно да су за живописање храма биле задужене две сликарске групе. Разматрајући слова у текстовима на свицима које држе свеци, могу се уочити извесне неправилности, слаб квалитет и грешке при исписивању текстова на грчком језику, те се може претпоставити да су сликари били Срби, који су се користили грчким предлошцима, али их нису пажљиво проучили и копирали. На основу сачуваних натписа се сазнаје да је прва група сликара осликавала цркву 1576., док је друга група живописала 1654. године. Наос је осликан за свега 72 дана, тачније од 10. маја до 21. јула. Прву групу сликара чинило је највероватније два или три мајстора, како је и био обичај у периоду под турском влашћу, у случају осликавања мањих цркава, а што се може опазити на основу изведбе ротулуса.⁵¹ Пример томе је у олтару, где су постављени уздигнути ротулуси, у висини груди, а такво приказивање свитака, може да укаже на прави смер при истраживању порекла мајстора или пак уметничке радионице.⁵² Све сигнатуре су исписиване полууставним словима, док су текстови на свицима извођени калиграфским словима, без труда, са великим бројем грешака словне и језичке природе. На текстовима се могу приметити чак и нека потпуно неразумљива места.⁵³

Разматрајући читаве натписе на фрескама и нарочито начин исписивања и изглед слова, уочава се сличност грчких слова са српским ћирилским, што може да наведе на траг да је у Темској радила сликарска група која је припадала зографима из обновљене Пећке патријаршије, а који су неки временски период вероватно провели на Светој Гори.⁵⁴ Неке од тих сликарских дружина биле су теолошки прилично образоване, међутим, оне некада не да су имале само нејасне уметничке идеале, већ су се често неуспешно бориле чак и са основним занатским проблемима.⁵⁵ Такви су били и сликари храма у Темској. Живописци овог храма јако су брзо радили, те је као последица те ужурбаности највероватније била та што

⁴⁹ Л. Павловић, *наведено дело*, 71.

⁵⁰ Исто

⁵¹ Исто, 72.

⁵² Л. Павловић, *наведено дело*, 72.

⁵³ Исто

⁵⁴ Исто

⁵⁵ С. Петковић, *Српска уметност у XIV XVII веку*, 89.

је велики број медаљона на јужном зиду наоса, остао без уобичајеног префикса „свети“. Затим су негде бивала и дуплирана слова, што све указује на слабу писменост уметника.⁵⁶ Зографска опорост, крутост при изведби композиција и неспретно слагање боја, карактерише сликарев рукопис, који је подређен декоративном схватању фигуре. Управо тај рукопис главног мајстора наоса присутан је у сваком натпису и на свицима, где се види да је највероватније он исписивао и српске и грчке натписе, и то мешањем одређених ћириличних слова са грчким.⁵⁷ Тај мајстор, који је сликао у наосу и исписивао сигнатуре и текстове, сигурно је био Србин, који је познавао нешто грчког, и који је користио грчке предлошке.⁵⁸

Разматрањем и анализом тематике, иконографије и стила, својим сликарски језиком, ове фреске указују и географски и политички на метохијски крај.⁵⁹ На основу сачуваних записа се зна да су људи из Пирота често посећивали Студеницу, Пећ и Дечане, тако да је веома могуће да су управо тако довели зографе за живописање Темске. Истицање култова локалних светитеља, поред насликаног Св. Георгија Кратовца, види се и у насликаним ликовима светих Јулите и Кирика, који се у наосу налазе насликани на једном од најистакнутијих места, код архијерејског стола.⁶⁰ У прилог томе да је њихов култ био важан за овај крај, говори и чињеница да је један манастир у околини Пирота био посвећен Светој Јулити и њеном сину Кирику и њиховом страдању за веру. Насликани ликови Св. Мине, Св. Виктора и Св. Викентија, пак, упућују на прихватање посебних култова, које су нарочито могли да форсирају српски ктитори и сликари са подручја Пећке патријаршије, јер се ови светитељи славе истог дана када и Стефан Дечански.⁶¹ Треба напоменути да се Јулита и Кирик сликају и поред сцене Христ пред Пилатом, како би нагласили њихово храбро држање пред судијом, и страдање за Христову веру. Што се тиче култа Св. Мине, треба напоменути и разјаснити да постоје два светитеља са именом Мина. Један је био војник египатског порекла, на служби у Фригији, где је страдао (у граду Котиајону), док је други био ретор, родом из Атине, страдао у Александрији.⁶² Испрва су се ова два светитеља сматрала за једног, али се касније одвајају, тако да постоји Св. Мина Каликелад, који се углавном слика уз Св. Ермогена и Св. Евграфа, као дружбеници у страдању, а други је

⁵⁶ Л. Павловић, *наведено дело*, 73.

⁵⁷ Исто

⁵⁸ Исто

⁵⁹ Исто

⁶⁰ Л. Павловић, *наведено дело*, 73-74

⁶¹ Исто 74.

⁶² М. Марковић, *О иконографији светих ратника у источнохришћанској уметности*, у; Зидно сликарство манастира Дечана, Грађа и студије, Београд 1995, 611-612.

Св. Мина Египатски, који се приказује уз присуство фигура Св. Викентија и Св. Виктора⁶³, какав је и приказан у наосу манастира Темска.

Према тумачењима неколицине истраживача, живопис наоса манастира Темска се не може убројити у врсна остварења српске уметности у периоду XVI и XVII века. Сви ликови су углавном рађени типски, без карактеристичних особина, већ скоро па шематски. Пластичности има по негде у форми, али не и у колориту, тако да слика делује грубо, Цртеж је доста невешт, док је анатомија светаца изведена штуро, не студиозно.⁶⁴ Старији свеци су приказани као старци издуженог лица, кошчати, дугих брада и носева. Млађи су такође изведени једнолично, округлих лица, крупних очију и ситнијег, здепастог тела. Сличан је случај и са изведбом женских ликова, који су решени поприлично исто, имају крупне очи, мала уста, и обучени су у мафрионе, чији су набори некада нелогично наборани.⁶⁵ Одећу су сликари изводили једнообразно, било да је у питању свештеничка одежа или да је у питању одећа и опрема светих ратника. Међутим, често су је украшавали разним орнаментима или додацима у виду појасева, наруквица, дијадема. Такође су додавали и декоративне порубе, трачице или ресе.⁶⁶ Репрезентативан пример раскошно украшене одежде представља приказ Св. Саве. Тканина је приказивана како слободно пада и прати сваки покрет, а завршавана је оштро. Све те представе су употпуњаване живописним контрастним колоритом.

Цртеж је сиров, линеаран, са оштрим потезима, што се може видети управо у томе како су тканине решене, али и у појединим детаљима и у сликању позадина. Боље и нешто минуциозније, обрађена је физиономија централних фигура на композицијама, где је цртеж прецизнији и допадљивији.⁶⁷ Ликовна реализација архитектонских простора била је разноврснија; осим зидова и кула, сликане су и издужене грађевине равних и двосливних кровова, четворостране куле или засведене базилике.⁶⁸ Кровови и горње партије грађевина надвисују фигуре. Онда када жели да нагласи фигуру, сликар је истиче у први план, а вишу и обрађенију зграду ставља у други план. Што се тиче архитектонске орнаментике, мајстори су сликали розете, аркаде, кругове, крстове или пак уске прозоре.⁶⁹ Пејзаж је у позадини приказан углавном у виду стеновитих планина са широким заравнима, са сиромашном вегетацијом.

Сликари наоса у Темској имали су карактеристичан однос према реалном расположивом простору, где они нису приступали правилној подели

⁶³ Исто

⁶⁴ Л. Павловић, *наведено дело*, 76-77.

⁶⁵ Исто

⁶⁶ Исто, 80.

⁶⁷ Л. Павловић, *наведено дело*, 77-79.

⁶⁸ Исто, 79.

⁶⁹ Исто

зидних површина према задатом садржају. Они су у наосу свакако хтели да насликају што више појединости на малом простору, те су површину зидова изделили на мале појасеве, у којима су фигуре веома збијене. Због тога је целокупна васељена коју зограф слика дата у здепастим формама, често невешто смештеним у архитектонски простор. Поред невештог савладавања композиционих и других решења, зографи који су осликали наосу у Темској ипак су успели да остваре солидне сликарске радове, као што је Успење Богородице. Успење је у фрескосликарству наоса најбоље изведена композиција. Оно што је занимљиво јесте приказ 12 облака, који окупљају апостоле, а који налице на маске. То се може довести у везу са античким утицајима, и то нарочито са Аристофановом комедијом „Облаци“.⁷⁰ Мотив људских искаркираних маски у античкој Грчкој, имао је одјека и у византијском ликовном изражавању, те самим тим, ова сцена у наосу манастира Темска, одликује се специфичним архаизмом у односу на друге споменике XVI века.⁷¹ Овако решена сцена Успења у наосу Темске, наглашава процес еволуције ове композиције.⁷² Живописац који је насликао ову сцену, углавном се служи кратким потезима, без наглашенијих колористичких контраста и са знатним осветљеним површинама. Он знатно невештије слика одећу, која круто и неприродно обавија тела приказаних ликова. Он није склон детаљнијем опису одеће, архитектуре и предмета, као ни брижљивом исликавању инкарната. Живописних појединости покрета и емоција има и у композицијама као што су Цвети, Христос пред Пилатом, Крштење и Одрицање Петрово. Интересантно је приказана и сцена Христоса пред Пилатом, где је слично овакво представљање било устаљено на старијим узорима насталим на темељима античке традиције, које се уклопило у поствизантијско схватање овог драматичног догађаја.⁷³

Треба напоменути да је овај манастир задесио и пожар у другој половини XIX века, те се услед тога на многим местима променио и оригинални колорит живописа.⁷⁴ Из тих разлога, ретке су фреске у наосу, где се може наслутити како су на њима били изведени инкарнати. У том погледу, најбоље је очувана и најлепша је представа царице Јелене. На њеном лицу, у пределу носа, чела, браде, усана, може се уочити неки тон беле боје, попут неког рефлекса.⁷⁵ Фреске у наосу темског католикона су освежаване и поправљане, али на штету оригиналних, што се може опазити на оним фрескама на којима поправке нису вршене и које су и даље црне.

⁷⁰ Исто, 76.

⁷¹ Исто

⁷² Исто

⁷³ С. Радојчић, *Пилатов суд у византијском сликарству, раног XIV века*, ЗРВИ 13, Београд 1971, 298-320.

⁷⁴ Л. Павловић, *наведено дело*, 78.

⁷⁵ Исто

Сликарство наоса темачког католикона се може дефинисати као дело осредњег квалитета, које је изведено без сигурности и рутине. Збир ликовних решења у наосу је изведен доста неуравнотежено и са недостатком интереса како за анатомске студије, тако и за прецизно исписивање натписа, што се може приписати недостатку средстава за исплаћивање бољих и умешнијих сликара. Међутим, и као такав, овај живопис карактерише време и атмосферу у којој се у доба турске владавине радило и стварало. Стога, вредност живописа у манастиру Темска се може вредновати и кроз његову документарну и кроз његову уметничку природу и као такво је од посебног значајан. Као документ, сведочи о једном ужурбаном и турбулентном времену најезде Турака и дефинише тешко стање српског ктиторта и уметничког стваралаштва у том времену. Међутим, у уметничком смислу ово сликарство, иако осредње вредности, представља синтезу старих иконографских решења једноставно изведених и неких нових решења, која су наговештавала нека нова времена.

Литература:

Ђорђевић И. М., *Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића*, Београд 1994.

Ђорђевић И. М., *Студије српске средњовековне уметности*, Београд 2008.

Ђурић В., Ђирковић С., Кораћ В., *Пећка Патријаршија*, Београд 1990.

Зиројевић О., *Србија под турском влашћу: 1459-1804*, Београд 2009.

Зиројевић О., *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије, од 1683.*, Београд 1984.

Лазарев В., *Историја византијског сликарства*, Београд 2004.

Марковић М., *О иконографији светих ратника у источнохришћанској уметности*, у; *Зидно сликарство манастира Дечана, Грађа и студије*, Београд 1995.

Матковић П., *Путовања по Балканском полуотоку XVI вијека*, Рад ЈАЗУ СХVI, Zagreb 1893.

Милеуснић М., *Средњовековни манастири Србије*, Нови Сад 1995.

Павловић Л., *Манастир Темска*, Смедерево 1966.

Петковић С., *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557-1614*, Нови Сад 1965.

Петковић С., *О фрескама из XVI века, из приправе Пећке Патријаршије*, у; *Саопштења бр. XVI*, Београд 1984.

Петковић С., *Српска уметност у XVI и XVII веку*, Београд 1995.

Радовић А., *Манастир Темска*, Саопштења X, Београд 1974.

Радојчић С., *Пилатов суд у византијском сликарству, раног XIV века*, ЗРВИ 13, Београд 1971.

Стојановић Љ., *Стари српски записи и натписи III*, Београд 1905.

Summary

Aleksandra Dimitrijević, Jasmina Zlatković
WALL PAINTINGS OF THE NAVE IN THE MONASTERY
OF SAINT GEORGE IN TEMSKA

In this work there was an attempt made to give a complex representation of the entire wall painting of the nave in monastery Temska. By the restoration of Patriarchate of Pec in the middle of 16th century, there started a period of artistic revival of the Serbian people oppressed under the Turkish rule. Emphasizing the spiritual and artistic values, as well as illuminated manuscripts and medieval frescoes which are by themselves glorious representation of the past, provide a strong incentive for a new artistic and spiritual elevation by church leaders, the founders and the donors.

The painters respected academism in the reconstruction of the frescoes of the older buildings, and complied with all the principles of older layers of painting. Among the reconstructed and painted monuments, there is St George's Church in Temska. The church was painted for several times and the oldest preserved frescoes are in the nave. The founders were probably the wealthiest people of that area.

Based on the thematic and iconographic analysis of frescoes in St George's Church in Temska, there came a conclusion that they origin from two different periods of time, as well as there were two masters who painted them. After the reconstruction of Patriarchate of Pec, in churches, except the common faces of the apostles, holy warriors, and monks, there was painted a considerable number of local, primarily Serbian saints, as well as family members the Nemanjic dynasty. Based on these facts and the Serbian dignitaries painted in the narthex of Temska, it can be concluded that the area around Temska certainly belonged to the reconstructed Patriarchate of Pec.

The painting of the nave of Temska catholicon can be defined as a medium quality work, done without security and routine. The sum of art solutions in the nave is derived rather unbalanced, with lack of interest for anatomic studies as well as for precise print labeling which can be attributed to the lack of funds for the payment of better and more skillful painters. However, even as such, this mural represents the time and atmosphere in which it was created during the period of Turkish rule. In artistic terms, this painting, although of medium quality value, represents a synthesis of old iconographic solutions easily derived and some new solutions, which indicated a new time.

Александра Стаменковић
докторанд, Филозофски факултет
Универзитет у Београду
Одељење за Историју уметности

УДК 904:728.31(497.11 Врање)

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊА КОМПЛЕКСА БАБА ЗЛАТИНЕ УЛИЦЕ У ВРАЊУ

Апстракт: Комплекс баба Златине улице једна је од просторних целина у старом језгру Врања са значајним бројем кућа које сведоче о архитектонском и урбанистичком развоју града. Куће су препознатљиве по наглашеним народним обележјима у архитектури, а уједно указују и на историјски, друштвени, економски и културни развој у градском контексту. Историјско-уметничка вредност објеката додатно је појачала вредност амбијента, па је циљ овог прилога да подсети на његов културни значај и нагласи потребу за очувањем и ревитализацијом, што би подстакло размишљања о сличним целинама на ширем простору Србије.

Кључне речи: Врање, комплекс, баба Злата, улица, градитељство, историјско наслеђе

Градитељство једног народа везано је за начин живота, менталитет, организацију друштва, културну политику што, заједно, ствара појам о националном карактеру у ширем смислу.¹ Припадници једног народа у свој културни дискурс уграђују историјско наслеђе и један дефинисани модел градње, те на идентичан начин доживљавају све токове и активности који их еволуцијом удаљавају од традиционалних националних оквира. „Највећа вредност старе српске куће је у томе што је рођена само из потребе, што је једноставна, човекомерна и људска. Изнедрена је из живота и посвећена њему. Не служи за рекламу, за престиж, за инат. [...] Има ту кодекса, стандардизације која је вековима прочишћавана и дотеривана. То се тада није тако звало, али је суштински било присутно.”²

Интензивну индустријализацију и промену просторне концепције градског језгра Врања прати карактеристични немар у односу на наслеђене вредности. Нестајање или угрожавање аутентичних вредности градитељске

¹ Видети: Александар Кадиевић, „Архитектура и урбанизам у Србији од 1854. до 1904. године”, *Наука и техника* (зборник радова), Крагујевац, 1998, 263–284.

² Опис српске куће наведен из интервјуа са архитектором Божидарем Петровићем у: Урош Анђелковић, „Српска кућа”, *Србија. Национална ревија*.

Доступно на: <http://www.nacionalnarevija.com/tekstovi/br2/domsadusom.html>.

баштине условили су креирање слике средине која једва да евоцира варошку атмосферу града из времена турске владавине овим просторима и непосредно по ослобођењу. Малобројни очувани примери „народног” градитељства, иако утврђени за споменике културе, систематски су занемаривани. Многима од њих је смислена пренамена вратила употребну функцију, али интервенције на околини резултирале су неповратном изменом њихових оригиналних контекста.

Врање је град који има богате слојеве стварности, а слика о њему се најчешће везује за један део његове симболичне прошлости и за оријенталистички осенчене мотиве изведене из књижевности Боре Станковића.³

У говото свим описима Врања, историографским, књижевним и путописним, истиче се да су прошлост града обележили бурни догађаји.⁴ До 1878. године био је под управом Отоманске царевине. Повољан географски положај⁵ града привлачио је отменије представнике царства да се у њему настане и да изграде бројне џамије, конаке и хамаме.⁶ Претежно развијена трговачка делатност утицала је на то да врањански трговци, због посла, говоре и турски и арапски језик.⁷ Међутим, ситуација се променила после 1878. године. Исељавање муслимана је било масовно, а џамије и други објекти изложени су разарању.⁸

На пољу урбанизма град се развијао на примерима турских узора. Имао је свој духовни, пословни и трговачки центар – чаршију, а око ње, по

³ О историјским, културним и друштвеним последицама на развој града видети: Милош Савковић, *Писма из Врања I*, књ. XLII, св. 1–4, Београд 1933, 190–191; Група аутора, *Врање кроз векове*, Врање: Општина Врање, 1993; Риста Симоновић, *Друштвена историја Врања од краја 19. до краја 20. века*, Врање: Историјски архив „31. јануар”, 2015.

⁴ Сања Златановић, *Свадба – прича о идентитету: Врање и околина*, Београд: Етнографски институт, 2003, 31.

⁵ „[...] На шестомеђи, на седмомеђи лежи Врање. На седмомеђи раса, држава, социјалних формација, економских активности, политичких експериментисања, културних плима и осека, Словена, Грка, Арнаута, Бугара, Срба, Турака [...] То је чудо колико се расних, политичких, економских, социјалних и културних полигона ту сударило [...]“ Милош Савковић, „Писма из Врања“, I, *Мисао* XLII, св. 1–4, Београд 1933, 190–191.

⁶ Један од таквих објеката је преуређен да би примио функцију Народног музеја. То је тзв. Пашин конак, здање које је 1765. године саградио Раиф-бег. Конак чине две зграде: харемлук (зграда за мушкарце) и селамлук (зграда за жене). У селамлуку је данас, а у харемлуку ресторан. Видети: <http://vranjskikutak.rs/pasin-konak/>.

⁷ Сања Златановић, *нав. дело*, 34.

⁸ Татомир Вукановић, *Врање; Етничка историја и културна баштина врањског гравитационог подручја у доба ослобођења од Турака 1878*, Врање: Раднички факултет у Врању, 1978.

ободу, стамбене четврти – махале, организоване по принципу суседства. Оријентални начин живота, условљен пре свега односом према вери и традицији, потребом за опуштеношћу и приватношћу, одредио је и начин организовања града.⁹ Основну урбанистичку јединицу чинила је ниска и једноставна кућа са двориштем, смештена у пространој башти, а окружена зидовима који су штитили, односно обезбеђивали неопходну породичну интимност.¹⁰

У доњем, српском, делу некадашње врањске чаршије (тзв. Доња махала) налази се улица која је добила име по Злати, баби Боре Станковића.¹¹ Под заштитом је државе јер је једини сачуван архитектонско-урбанистички склоп који веома верно приказује градска обележја старог Врања. Наслањајући се на трасу суседне, трговачко-занатске улице ова целина је, у искључивој стамбеној намени, формирана у време развоја града у XIX веку. Како је процес културне еманципације становништва у крајевима под турском доминацијом текао знатно спорије и неуједначеније,¹² хијерархизовани и, превасходно, патријархални оријентални систем је одређивао организацију приватног живота. Није се могао лако одбацити у овом крају и дуго је утицао на изглед стамбених објеката у којима су јасно одвојени приватни и јавни делови. Сходно претпоставци да градитељски оквир одсликава друштвени и материјални положај власника, западноевропски системи декорације, односно диференцијације објеката на основу примењеног репертоара на простор југоисточне Србије стижу доста касније.

Композициони систем у коме се приватни живот породица одвија у миру, иза затворених дебелих зидова, задржао се у Баба-Златиној улици до данас. Високи и дуги оградни зидови покривени ћерамидом смењују се са зидовима помоћних економских објеката у северном делу калдрисане и профилисане улице, док на јужној страни доминирају масивни, затворени кућни фронтови.¹³ Разлике у физичким облицима ових кућа варирају

⁹ Андреј Митровић, *Србија у новом историјском добу*, Пола века науке и технике у обновљеној Србији 1804–1854 (зборник радова), Крагујевац, 1996, 11–18; Јован Крунић, *Баштина градова Средњег Балкана*, Београд: Завет, 1996, 40.

¹⁰ Јован Крунић, *Баштина градова Средњег Балкана*, Београд: Завет, 1996, 40.

¹¹ Бора Станковић је рођен у Врању око 1876. године. Ту је завршио основну школу и седам разреда Гимназије. Осми разред са матуром завршио је у Нишу, а потом је уписао студије права у Београду где се и настанио. Рано је остао без родитеља, па га је одгајала очева мајка, баба Злата од које је слушао о „старом Врању” што је касније преточио у своју књижевност. I. M., „Vorina kuća najveća znamenitost Vranja”, *Južne vesti*, Vranje, 25. 4. 2014.

¹² Александар Кадијевић, „Архитектура – оквир приватног живота у српским земаља од почетка деветнаестог века до Првог светског рата”, у: *Приватни живот Срба у деветнаестом веку* (прир. А. Столић, Н. Макуљевић), Београд, 2006, 245.

¹³ <http://spomenickulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=963> (Приступљено 20. 10. 2016. године).

између два или три уобичајена типа прилагођена приватним схватањима, интересима и обичајима.¹⁴ Реч је о варијанти дводелних, троделних или четвороделних кућа код којих преовлађује симетричан распоред просторија и отвора. То значи да је централну позицију добила кухиња или просторија у којој се одвија већина колективних активности, док су остале просторије распоређене са леве и десне стране и одређене као радне или спаваће. Куће су грађене од слабијих трошних материјала, у бондручном систему са опеком у блату. Фасаде се малтеришу кречним малтером. У већини случајева улазне фасаде имају трем преко којег се долази до улаза у кућу и по правилу су оријентисане према уређеним двориштима у којима се одвија приватни живот власника.

Сл. 1–2, Баба-Златина улица у Врању, северна страна, данашњи изглед
Извор: приватно власништво

Најстарије куће у Баба-Златиној улици настале су пре ослобођења од Турака, у другој половини XIX века. Углавном су скромних градитељских ознака, али уклопљене са кућама млађег настанка у амбијент целине, сачувавши основне карактеристике и у односу на двориште и у односу на улицу.¹⁵

Заједничка карактеристика свих објеката у овој улици је чињеница да се није полагало много пажње на изглед фасаде која се показује јавности, те су зидови због малог броја отвора, већином, затворени према улици и решени врло једноставно без декорације. Углавном су куће са истуреним стрехама и ниским крововима на које су постављени високи димњаци са украсним капама. Као и куће, и зидови су од трошних материјала.

¹⁴ А. Кадијевић, *Архитектура – оквир приватног живота у српским земаља од почетка деветнаестог века до Првог светског рата*, 245.

¹⁵ <http://spomenickulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=963> (Приступљено 20. 10. 2016. године).

Сл. 3–6, Баба-Златина улица у Врању, данашњи изглед
Извор: приватно власништво

Супротно од уличних фасада, дворишна страна је живља, са тремовима, односно отвореним доклатима у приземљу, што је одговарало тадашњем начину организовања породичног живота. Оријентисаност према дворишту и башти више него према улици најбоље оцртава културну симбиозу оријенталних и традиционалних елемената. Одлика оријенталног, турског начина живота јесте наглашени однос према природи, потреба да се архитектура складно уклопи у зеленило пејзажа, да стамбени и други објекти буду изложени сунцу и да се текућа вода максимално искористи. Полазећи од тога, свака кућа у улици је имала своју башту са воћем, поврћем, цвећем и другим зеленилом. Авлије уз куће су декорисане каменим облацима, цвећем и виновом лозом, која је често обавијала читаву дворишну фасаду. Такође, настојало се да једна зграда не омета видик другој, па су се постављале тако да се једна на другу хармонично надовезују. Унутрашњи распоред у свим објектима је био сличан, а карактеристичан по централној просторији из које се улазило у остале просторије.

Посебну вредност у склопу целине, као једна од најстаријих и меморијално најзначајнијих кућа, има породична кућа књижевника Боре Станковића, подсећајући на живот и дух старог Врања који су веома упечатљиво осликани у његовом књижевном делу.

Попут осталих објеката у улици, кућа је зграда симетричног облика са истуреним положајем дворишног доксата. Кроз стару капију улази се у унутрашње двориште (авлија) које је калдрмисано, па се између бунара и летње кухиње долази до куће. Кућа је приземна, правилне и правоугаоне основе. Грађена је током 1855. године, према ондашњим архитектонским решењима,¹⁶ у бондручном систему са испуном од чатме и са благим четвороводним кровом покривеним ћерамидом. У кућу се преко пет степеника улази кроз покривени трем са оградом. Кров изнад трема, који се наставља целом дужином фасаде, ослоњен је на три дрвена стуба. Трем има форму доксата под којим је улаз у подрум. Унутрашњост куће представљала је складну амбијенталну целину. Имала је гостињску, дневну и радну (баба-Златину) собу, као и зимску кухињу.

Типолошки, Борина кућа припада варијанти развијене моравске куће¹⁷ и добар је модел за анализу народног градитељства овог краја.

Сл. 7–8, Баба-Златина улица у Врању, Борина кућа, данашњи изглед
Извор: приватно власништво

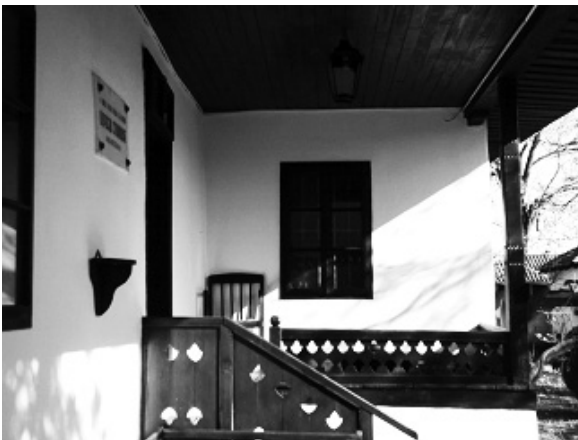
Данас Борина кућа има статус споменика културе од великог значаја. Године 1966. изведени су први значајни конзерваторско-рестаураторски радови након чега је, у јуну 1967. године, од типичног врањског домаћинства

¹⁶ <http://www.rtv-vranje.rs>, Приступљено: 20. 2. 2017. године.

¹⁷ Моравска кућа је приземна, квадратне основе, ретко правоугаоне и најчешће са две просторије: „кућа” са озиданим огњиштем и двоја врата, соба и отворен трем, који може служити као трећа просторије, а све је под истим кровом. Кров је широк, четвороводан са дубоком надстрешницом и покривен, углавном, ћерамидом. На крову је четворострани, сламом или прућем оплетен димњак, наткривен ћерамидом, капићем или отворен. Препознаје се по бело креченим фасадама и упечатљивим тремом са луковима. Видети: Бранислав Којић, *Стара градска и сеоска архитектура у Србији*, Београд: Просвета, 1949, 167, 169; Видосава Николић Стојанчевић, *Врањско Поморавље – етнолошка испитивања*, Београд: САНУ, 1974; Надежда Пешић Максимовић, *Моравска кућа Србије*, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 2014.

претворена у Музеј Боре Станковића.¹⁸ Кућа је задржала аутентичан изглед, у прилог чему сведочи и опис куће из сећања Боре Станковића: „Наша кућа беше стара, широка, сува, гломазна и заудараше на чађ. Са улице била је ограђена високим зидом. Капија беше велика, стара, с похрђалим алкама и испод које се могаше човек провући у свако доба. Испред куће беше стари бунар [...]”¹⁹ Простор је максимално искоришћен, економично и складно уређен, опремљен традиционалним рукотворинама и алатима са практичном и естетском функцијом. Највећа просторија у кући је гостињска соба. Намештена је полуоријентално, а садржи примерке бакарног посуђа, од којих се по лепоти издвајају послужавници на којима се служило јело у свечаним приликама (сахани), затим миндерлуци за седење поред прозора и сандук за постелину. Поред ње је Златина соба, са креветом и разбојем. У средишњем делу куће централну позицију добио је бакарни суд са жаром, који је служио за загревање просторија и подгревање јела (мангал), а поред њега су бакарни судови за воду (ибрик и ђугуми). У одвојеној летњој кухињи у дворишту изложени су предмети потребни за домаћинство.

Кућа је данас отворена за посетиоце, а због значајних етнографских предмета и архитектуре доступна и за истраживање културне, историјске и уметничке традиције. Друге куће, као приватни простори у којима се одвија највећи део личног живота појединаца и породица, још увек у том смислу нису отворене за јавност.

Сл. 9–10, Баба-Златина улица у Врању, Борина кућа, данашњи изглед

Извор: приватно власништво

¹⁸ <http://www.muzejvranje.rs/index.php/o-nama> (Приступљено 20. 10. 2016. године).

Са око 20 година је остао и без баке, а због лоше материјалне ситуације морао је да прода породичну кућу. Године 1898. кућа је продата свештенику Арси Поповићу из Буљесовца. Општина ју је откупила 1964, да би већ 1967. године постала музејско одељење.

¹⁹ Опис Борине куће преузет је са сајта Wikipedia.org (<https://sr.wikipedia.org/sr>).

Комплекс Баба-Златине улице, по примерима варошке архитектуре, заостаје по својим естетским, уметничким и архитектонским особинама у односу на неке познатије примере из истог периода, али је значајна заоставштина архитектуре остварене у времену турске доминације на простору југоисточне Србије и непосредно по ослобођењу. Годинама се одржава у оној мери у којој је то најнеопходније. Од тренутка када је пренамењен и када је физички стављен под заштиту придодата му је активна улога у савременом друштвеном и културном развоју околине. Током времена, на њему су вршене измене са циљем обезбеђивања потребних услова за боравак и рад, у складу са савременим принципима градње, а потребама власника кућа, на начин који није у већој мери угрозио архитектуру историјског амбијента.

Још увек недовољно истражено поље које одсликава специфичан вид градитељства на подручју читаве југоситочне Србије, комплекс Баба-Златине улице је забележен у пописима и појединачним студијама завода за заштиту споменика културе на регионалном и републичком нивоу, те у малобројним публикованим прилозима истраживања архитектонских, етнолошких и историјских вредности овог краја. Начин и облици градње приватних објеката у овој целини нису случајни, већ су кристализација вековних искустава и најдубљих душевних импулса. Стога би требало да дужност сваког, па и нашег народа буде да наслеђено транспонује и развија до савремених потреба, до модерног које не сме бити формална и беживотна архитектура. Баба-Златина улица у Врању је успела да задржи и емитује дух старе, балканске чаршије, те да буди сентимент на „оно време“ када је град почео да се развија. Међутим, страх да велики број законом заштићених објеката не може да се апсолутно заштити од немара локалног окружења овде је оправдан. Осим неких спонтано изведених и потпуно неетичких прерада, на препознатљивим зидовима из Баба-Златине улице могу се видети графити, оронули и запуштени делови, поломљени прозори. Још већи страх од деградације затечених историјских и амбијенталних вредности изазива непланско подизање вишеспратних стамбених објеката у непосредном окружењу, па се мора активније деловати на развијању свести о њиховој важности и о непоходности њиховог одржавања.

Литература:

Вукановић, Т., *Врање: Етничка историја и културна баштина врањског гравитационог подручја у доба ослобођења од Турака 1878.*, Врање: Раднички факултет у Врању, 1978.

Група аутора, *Врање кроз векове*, Врање: Општина Врање, 1993.

Здравковић, И., *Документи народног стваралаштва у прошлости*, Београд, 1990.

Златановић, С., *Свадба – прича о идентитету: Врање и околина*, Београд: Етнографски институт, 2003, 31.

І. М., „Vorina kuća najveća znamenitost Vranja”, *Južne vesti*, Vranje, 25. 4. 2014.

Кадијевић, А., „Примери архитектуре српског националног стила у Врању између два светска рата”, *Врањски гласник* 28, Врање, 1995, 67–80.

Кадијевић, А., „Архитектура и урбанизам у Србији од 1854. до 1904. године”, *Наука и техника* (зборник радова), Крагујевац, 1998, 263–284.

Кадијевић, А., „Архитектура – оквир приватног живота у српским земаља од почетка деветнаестог века до Првог светског рата”, у: Столић, А., Макуљевић, Н. (прир.), *Приватни живот Срба у деветнаестом веку*, Београд, 2006, 245–258.

Кадијевић, А., „Прилог културној историографији југоисточне Србије”, *Лесковачки зборник* LI, Лесковац, 2011, 469–471.

Којић, Б., *Сеоска архитектура и руризам: теорија и елементи*, Београд: Грађевинска књига, 1973.

Крунић, Ј., *Баштина градова Средњег Балкана*, Београд: Завет, 1996, 40.

Митровић, А., „Србија у новом историјском добу“, *Пола века науке и технике у обновљеној Србији 1804–1854* (зборник радова), Крагујевац, 1996, 11–18.

Несторовић, Б., *Архитектура Србије у XIX веку*, Београд: Art Press, 2006.

Ротер Благојевић, М., Милошевић, Г., Николић, М., „Едукација из области проучавања и заштите градитељског наслеђа на Архитектонском факултету у Београду“, *Гласник ДКС* 32, Београд: Друштво конзерватора Србије, 39–43.

Савковић, М., „Писма из Врања“, I, *Мисао* XLII, св. 1–4, Београд 1933, 190–191.

Симоновић, Р., *Друштвена историја Врања од краја 19. до краја 20. века*, Врање: Историјски архив „31. јануар”, 2015.

Stanić, R., *Narodno graditeljstvo na Balkanu*, Beograd: RZZSKS, 1987.

Линкови:

<http://vranjskikutak.rs/pasin-konak/>

<http://www.rtv-vranje.rs>

<http://spomenickulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=963>

<https://www.srbijadanas.com/clanak/grad-meraka-i-sevdaha-10-03-2015>

<https://sr.wikipedia.org/sr>

<http://www.nacionalnarevija.com/tekstovi/br2/domsadusom.html>

Summary

Aleksandra Stamenković
THE CONTRIBUTION TO STUDY OF BABA ZLATA STREET
COMPLEX IN VRANJE

The „Baba-Zlata street“ is one of the spatial units in the old town of Vranje, with a significant number of houses that give evidence for the architectural and urban development of the city. The houses are distinguished by a pronounced national characteristics in architecture, but also suggest the historical, social, economic and cultural development of the urban context. Historical and artistic value of the object is further imply value environment, but the aim of this paper is to remind of its cultural significance and highlight the need for conservation and revitalization, which would encourage thinking about similar units in the wider area of Serbia.

Велибор Лазаревић
Институт за српску културу,
Приштина/Лепосавић

УДК 398:303.442.23
930.85(497.11)

ПРОЖИМАЊЕ КРАЉИЧКИХ И ЛАЗАРИЧКИХ ПЕСАМА У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ И ОКОЛНИМ КРАЈЕВИМА

Апстракт: Теренским истраживањима у Јужној Србији, на Космету, Топлици, Жупи александровачкој, Крушевачком Поморављу, Левчу и Темнићу, уочена је позајмица краљичких песама у лазаричким и другим обредима. У новој улози оне су сачувале своје стихове и припеве, али су попримиле сасвим другу обредну функцију. Све то послужило је као повод за овај рад.

Кључне речи: Јужна и централна Србија, Космет, краљичке песме, лазаричке песме, ладовнице.

Посебну врсту обредне лирске песме певају женске обредне групе зване краљице. Оне изводе обред праћен певањем и игром назван по краљици која их води и по краљицама које је прате, попут додола и лазарица које су назване по припевима својих песама, и ове се по припеву, ладо, ладо могу условно назвати и ладаричким, као што су неки истраживачи и теоретичари то већ учинили (Јовренчевић, 1964: 711).

Краљичке (ладаричке) песме су у већем делу Србије временом функционално постале лазаричке, као и по припевима лазаре, лазаре, али временом су српске лазаричке песме по садржају и намени преузеле циганчице (Левач и Темнић), такође у синкретичком облику (игри и песми).

Лазаричке обреде и песме које их прате изводе групе девојака, најчешће званих лазарице или лазарке. Песме испуњене жељом за здрављем, за плодношћу чељади, поља и стоке и друге добробити певале су у свом, а понегде и у суседним селима, сваке године уочи Лазареве суботе или на саму Лазареву суботу. Оне су пригодне, примерене приликама у породици и кући, занимању, а често и импровизоване по жељи наручиоца.

Најранији запис овог обреда налазимо код француског путописца Пјера Лескалопјеа који је 27. марта 1574. године очигледно видео и описао лазарички обред у неком селу између планине Кукавице и села Драгоман у лесковачком крају где су живели Срби. „Неке девојке дођоше да играју пред

нама да добију новац, и украсише се, као невесте, шеширима опточеним разнобојним перижем, које су причврстиле на главу. Играле су по две заједно, једна према другој; најзад ритам постаде бржи, па скакаху и удараху ногама у истом такту. Њихови свирачи беху четири њихове другарице које су стајале по две и две и једне другима одговарале истом песмом“ (Самарцић, 1961: 136).

Пошто су лазарице везане за празник васкрсења Лазаревог, а краљице за Ђурђевдан, Тројицу (Духове) дели их мали временски размак па су и међусобне позајмице биле нормалне. Драгутин М. Ђорђевић наводи да су лазаричке песме у Лесковачкој Морави најбројније и најраспрострањеније од свих обичајних. Запажа да је „припрема за лазарице, у ствари, припрема за краљице. Песме које се певају на дан лазарица, певају се на дан краљица. Ипак, краљичке песме се разликују по садржини (нема таквих много) од лазаричких, како у мелодији, тако и у организацији и припреми.“ (Ђорђевић, 1958 : 236).

У јужној и источној Србији, Добричу, Топлици, Жупи Александровачкој и јужном делу Темнића српски народ је радо позајмљивао краљичке песме за лазарички обред који има исту намену али се обредно друкчије изводи. У томе се не види никакав прекршај већ олакшање обредног, односно певачког посла.

У старини су ова два обреда била више диференцирана јер је један био новији (лазарице), а други старији (краљички), али временом је долазило до позајмица из старијег у нови.

Све песме које имају припев Лазаре су лазаричке, али то није искључиви услов, јер их одређује и време певања, намена и пригода, форма и садржина. Позајмљене краљичке песме у лазаричким које немају припев Лазаре, Лазаре већ Ладо, Ладо (крушевачко Поморавље) и сл., ипак су попримиле функцију лазаричких и рачунају се у лазаричке, јер се певају поводом Лазареве суботе.

Јаснија диференцијација може се поставити међу самим краљичким песмама. Варијанте са припевом Ладо, Ладо; Доз, доз; Ђермане, Ђермане припадају краљичким песмама, као и оне које се без тих припева певају пригоднички у краљичком обреду. Оне краљичке које су лазарице позајмиле треба сматрати само пореклом краљичким, али су оне временом попримиле лазаричку функцију.

О припеву Ладо, Ладо Миодраг А. Васиљевић пише: „У околини Лесковца сматра се да је прави краљички припев само Ладо, услед чега се и краљичке песме називају ладовнице (нпр. у селу Чифлук Бунушки).“ (Васиљевић, 1960: 70). Његово мишљење проширује др Видо Латковић тврдњом да „као уз неке краљичке и коледарске песме и уз ивањске песме често имамо припев ој Ладо или ој Ладо-ле.“ (Латковић 1975: 153).

Занимљиво је да у лазаричким песмама лесковачког краја није толико присутан припев Лазаре код Српкиња као код Циганки у неким другим крајевима (Темнићу и крушевачком Поморављу), или га пак записивачи нису доследно бележили.

Када смо неке казивачице у Топлици и Добричу питали за краљичке и лазаричке песме, оне су нам одговориле да је то исто, да се само пева у различито време и при различитој обредној игри, али да у оба случаја они питају домаћицу: „На кога да певамо? Да ли на домаћина, сина, кћерку, снају, унуче...“ Тако су за оба обреда репертоар песама и намена били слични.

„Лазарице се играју са исто тако различитим наменама које следе једна иза друге и које изражавају многобројне лазаричке песме, као и у Краљицама. Лазарице се изводе и за материјалну добит. Али у неким крајевима (код Обреновца и Шапца) играње Лазарица прати само једна песма (’Ова кућа богата’), а у селу Прову код Шапца народ и Лазарице назива Краљицама. То је сигурно отуда што су се раније, пре забране од стране свештеника, у томе крају играле Краљице (Милићевић, 1894 : 561) па су се после забране Краљице и Лазарице стопиле у један обичај који врше Циганке са једном лазаричком песмом (’Ова кућа богата’). У Охриду се Лазарице не играју, али се редовно певају, што чине деца.“ (Јанковић, 1957 : 31).

У Лесковачкој Морави „лазарички циклус песама, уколико је до данас сачуван, узима се и као краљички, јер песме које се певају на Лазарички петак, Лазареву суботу и Цвети (Заплање), певају се и на Ђурђев дан. Има, међутим, један мали број песама, које се углавном певају на Ђурђевдан, и то су праве краљичке песме.“ (Ђорђевић, 1958 : 316).

Миодраг А. Васиљевић наводи да је у лесковачком Поморављу затекао врло живе краљичке обреде. „У овом делу Србије лазарички и краљички обреди су врло слични с гледишта текстова: оба обреда су посвећена здрављу земљорадника-домаћина и његових чланова породице, радника и слугу, оних који су у војсци, на путу, или за стоком у планини. Лазарице су биле ’молитве’ на почетку Сунчеве градације (у пролећној равниневици), када је земљорадник бацао зрнење жита у земљу, а краљице за време Сунчеве кулминације, летње дугодневице, када су били најдужи дани у години, када је жито нагло почињало да зри.“ (Васиљевић, 1960 : X).

Момчило Златановић закључује како су краљичке песме „веома блиске лазаричким, или се од њих само у припеву разликују. Уочава се, додуше, да у појединим краљичким варијантама има мање наивности. Краљице више певају о удаји и женидби. То је посве разумљиво ако се има на уму чињеница да у лазарице иду девојчице од 7. до 14. године, а у краљице старије, па и удаваче. Могло би се и тврдити да лазаричке песме певају девојчице, а краљичке девојке.“ (Златановић, 1970 : 434).

Певачице из околине Пирота и Бабушнице овако су виделе однос лазарица према краљицама. „У Краљеви смо ишле осам, а у лазарицу шес (Бабушница - Дучевац - В. Л.). Четри поју, две шетају, и момче и води, па му после копају морузу или жњу (Бабушница-Студена - В. Л.). Лазарице девојчетија поју: саберу се по две-три или десетина, и поврчу се куде несу биле (Паклештица - В. Л.). На крај испојемо (за у Краља): Краљ краљицу надиграл/Надиграл, натпојал. За Лазарице: Ој лазаро, лазаро! а за краљицу Ладо, ладо! на крај испојемо (Бабушница-Радињинце - В. Л.). Исте песме и за Лазарицу и за Краља (Бабушница-Дучевац - В. Л.). Кад појемо лазарицу, па испојемо: Ој лазаре девојћо! (Бабушница-Студена - В. Л.). Прво поју две, а после друје две. Две када си заизлазе из кућу поју на овчара, козара, на дете, на свакога, за колко очеш да платиш.“ (Златковић, 1995 : 105)

Намена песама је слична, чак се и у једнима и другима пева и пчелама, укућанима и сл.

Село Брза у лесковачком крају „након лазарица, (...) су на Ђурђевдан обилазиле девојке, тзв. краљице, певајући на пет начина: 'на ладо' (пр. бр. 11, 12 и 13), 'на ој убава мала мома' (пр. бр. 14, 15, 16, 16а, 16б, 16ц), 'на сув оро' (пр. бр. 17, 18, 19, 19а, 19б), 'на мртве' (пр. бр. 20) и 'на љиља' (пр. бр. 21). Описујући овај обред, Бранко је истакао да су у прошлости и лазарице и краљице певале 'на мртве', само што је код лазарица пригодан текст уклапан уз песме 'на доз', док су краљице имале свој засебан мелодијски модел. Занимљиво је да су том приликом и девојчице и девојке певале на уобичајени начин—антифоно, али нису играле, како не би повредиле (изгазиле) онога коме је песма намењена.“ (Марјановић-Крстић, 1998 : 271).

У врањском крају „церемонијал око почетка игре, поздрављања краљица са домаћином, изводио се на исти начин као и код лазаричких игара. Такође су и песме биле сличне по реду певања и по садржини.“ (Николић-Стојанчевић, 1974: 539).

У пиротском крају „од свих песама везаних за календарске обичаје на овом подручју има више него двоструко лазаричких песама. Оне су, уз мало изузетака, и краљичке. Заједничко им је са краљичким што су све у осмерцу, што иду уз исту врсту игре и имају исту мелодију, а разлика је у рефрену и у прилици када се певају. Ипак, има песама које су типично лазаричке. То су песме које се певају пред улазак у двориште и кућу ('Отворете нове порте', 'Отвор' порте, 'Данковице' 'Играј, играј лазаро'), као и оне које се певају животињама, воденици, амбару, тријеру, разбоју, клупчету, бунару. Ту спадају и оне које се певају и мртвима, удовцу и удовици, вођи, које се певају у похвалу или покуду дому и које се певају у путу. Песма 'Орач оре равно поље', уз нешто изузетака пева се искључиво као лазаричка. Типично краљичке певају се виђенијим грађанима са дубљим џепом који седе уз славску трпезу о заветини - председнику Општине, кмету, попу, учитељу,

терзији, газди, ђаку. А разлика је и у репертоару јер лазарице претежно певају песме којима се благосиљају и величају дом и слога, богатство у летини и стоци, а краљице ће певати оне које истичу љубав, нежност, лепоту, снагу, али и богатство дома, односно све оно што као удаваче прижељкују. Ево неколико примера типичних лазаричких: поју на разбој. Једне питају: -Това ли је горска мечка? А оне што питају одговарају: -Това, това, па које је?! Неје имало кво да не знајеш, за све смо појале на Лазарицу', (Бабушница-Дучевац - В. Л.); 'На Лазарицу за сву стоку појемо/' (Радињинце - В. Л.); 'Од капију запојемо; - Орач оре равно поље', (Мали Суводол - В. Л.) А типично краљичке с.: 'У краља појемо на попа, на кмета, на учитеља, на терзију, на газде који су седли уз трпезу, на свакога који може убаво да плати', (Понор - В. Л.); 'За момчетија смо појале највише, па усред село у народ, на крс. Плати момче, и ми му појемо' (Дучевац - В. Л.); 'Газда наручи да му поју: -Запио се кмет Никола! ', (Бабушница - В. Л.) (Златковић, 2001 : 92) За разлику од пиротског краја, у лесковачком, врањском и топличком крају није било овако наглашене разлике у посвећењима лазаричких и краљичких песама.

У пиротском крају „краљице не певају рано већ тек у подне и поподне, када дођу гости и седну уз трпезу и када истовремено почне сабор у селу, и никад не певају само једну песму, што је понегде случај са лазарицама. И у једним и у другим песмама благосиљају се и истичу дом и домаћин, укућани, богатство дома, множење стоке и обиље летине, пчеле, слога и вредноћа, бистрина и вештина, нежност и љубав, лепота, здравље и снага. По томе су ове песме сличне коледарским. Певају се једногласно и групно, и изводе уз игру. Најчешће се певају у кући а ређе испред ње, певају се пред капијом у време доласка, на капији у време изласка, али, мада доста ретко, у сред села, и између два села када група гостује. За Лазарицу се каже да се игра...” (Златковић, 2001 : 92-93)

Петар Костић је за лазарице у селу Сурлици приметио да су задржале „архаичне облике женских пролећних и летњих поворки везаних за производну мађију, којом је требало да се обезбеди плодност и здравље на почетку новог пролећно-летњег периода, односно новог земљорадничког и сточарског производног циклуса. Те карактеристике их изједначавају са 'краљицама' и другим женским поворкама које су везане за женску мотичку земљорадњу и матријархалне родовске односе.“ (Костић, 1982 : 35)

„Брачна мађија је изражена и у краљичким песмама у околини Врања, Лесковца и Власотинца, које су врло сличне лазаричким песмама, а у Лесковачкој Морави многе лазаричке песме певале су се као краљичке. (Златановић, 1971 : 14) У Алексиначком Поморављу 'краљице' су биле обучене слично као 'лазарице' и изводиле су исте обичаје. 'Краљице' играју исто као 'лазар' и 'лазарка', стојећи једно према другом и цупкајући

измењују места као 'лазарице' у Сурлици. 'Краљице' у Грделичкој клисури певале су домаћину, домаћици, невести, момку, детету, овцама и пчелама као и 'лазарице' у Сурлици.

У Врањском и Лесковачком Поморављу краљички обичаји у вези с припремањем, поздрављањем са домаћицом изводили су се скоро на исти начин као лазарички. Осим тога што се подударају у обичајима, и краљичке песме из источне Србије имају сличности са краљичким и лазаричким песмама у јужној Србији. Лазарички и краљички обичаји у јужној Србији везани су за Лазареву суботу и Ђурђевдан, значајне дане пролећног циклуса обичаја. Мада је обичај 'краљица' у северној Србији претежно везан за Тројице (Духове), у Мачви је овај обичај одржаван на Ускрс и током пролећа и лета о великим празницима, а у Крајини о заветинама, најчешће на Биљани петак, Спасовдан и Духове. То упућује на чињеницу да су 'краљице' и 'лазарице' првобитно биле везане за аграрно-мађијске обичаје током пролећа и лета, а касније су извођене у дане појединих хришћанских празника који су прожети паганским обичајима за плодност.

Сличне 'краљицама' и 'лазарицама' биле су поворке 'ладарица' у Словенији и Хрватској, као и 'љеља' - 'краљица' у Славонији. Поворка 'краљица' у Даљу, у Славонији, састојала се од два 'краља', две 'краљице', два 'горња певача', два 'доња певача', два 'девера', 'снаше' и 'јајара' који су носили корпу за дарове. Били су обучени у 'белину' и носили су сабље.“ (Костић, 1982 : 27-28)

Слободан Живковић је на основу мелодијских разлика две врсте лазаричких песама уочио да се певају „на два различита 'гласа', са текстовима у седмерачком стиху без рефрена или у осмерцу са обавезним рефреном 'Ладо, Ладо'. Поредио сам (наводи Живковић - В. Л.) ове друге (у осмерцу са рефреном) са краљичким песмама из недалеког лесковачког краја, које је записао проф. Миодраг Васиљевић. Тако, на пример, песму 'Два се млади оглеђују', записану у Жупи као лазаричку (види текстуални запис на страни 54; ова песма се пева на други 'глас'), записао је проф. Васиљевић у свом обимном раду 'Народне мелодије лесковачког краја' под бројем 65, са другачијом мелодијом и првим стихом 'Два се млади оглеђују' као краљичку.“ (Живковић, 1991 : 15-16)

На основу увида у своје налазе на терену и истраживачке резултате професора Миодрага Васиљевића у лесковачком крају „посебно у његове записе лазаричких и краљичких песама из тог подручја“, Слободан Живковић је дошао „до закључка да су лазаричке песме из жупског краја у осмерачком стиху и са припевом 'Ладо, Ладо' некада извођене у Жупи уз краљичке обреде као краљичке песме, а да су лазаричке песме у седмерачком стиху одувек биле лазаричке. Томе у прилог иду и садржаји појединих лазаричких песама у седмерцу, у којима се помињу лазарице (лазарке) у

песмама за бебу или у песмама за младе супружнике, као и име Лазар у песми Лазару, која се певала старијим особама.“ (Живковић, 1991 : 16)

До сличних закључака о певању лазаричких песама на два начина који чине разлику између наслеђених краљичких са припевом Ладо, Ладо (које су певале Српкиње) и правих лазаричких са припевом Лазаре, Лазаре (које су певале Циганке) дошли смо на основу истраживања у селу Кукљину, Великој Крушевици, Санцу и Јасици на левој обали крушевачке Мораве, докле је допирала досељеничка струја из Јужне Србије која их је могла донети са собом. Ту су краљичке песме са краљичком мелодијом и краљичким припевом Ладо, Ладо певале српске девојчице као лазарице. Даље од ових насеља на запад и север срећу се само лазаричке песме без припева Ладо, Ладо и Љељо, Љељо, сем што је Чедомир Бушетић забележио у Милутовцу једну песму са припевом Ладо. (Бушетић, 1909 : 4).

Становници који су се у XX веку пресељавали из јужних и источних крајева Србије где је било краљица, на пример, у Темнић и Левач, неко време су сачували обред, а потом, суочени са већ изумрлим обичајем и подсмехом и забранама свештенства и староседелаца, обичај је као краљички, прешао у лазарички и тако одумро међу Србима.

Лазаричке песме са припевима Ладо, Ладо певали су потомци досељених јужноморавца у Кукљину северозападно од Крушевца докле је била горња граница припева Ладо Ладо српских лазаричких песама које су певале Српкиње све до половине XX века кад су скоро истовремено Циганчице лазарице певале песме са припевом Лазаре, Лазаре. Западно, као и северно, према Крагујевцу у XX веку није (сем код Бушетића 1909. године) забележен краљички припев Ладо, Ладо већ само лазарички Лазаре, Лазаре, и то најчешће од стране обредних група Циганчица.

У селу Кукљину у Темнићу разликовале су се српске и циганске лазаричке песме и по кореографији и по мелодији. Занимљиво да без обзира на те разлике, и иако се српске са Ладо певају пре и за време Лазареве недеље, а циганске са Лазаре, народ и једне и друге сматра лазаричким.

Међутим, код лазаричких циганских група у Левчу и Темнићу и кад су биле четири играчице међу њима нису биле две заставничарке и две играчице као код краљица (ладарица), но су махом две биле играчице и уједно шљепкале рукама дајући тиме ритам игри, а једна старија је са стране певала. Сувишно је постало и краљичко коло које се некад у току обреда играло.

У пиротском крају „лазаричком обичају веома је сродан обичај зв. краљ, па су и лазаричким песмама сличне краљске песме, које се у другим крајевима и код Вука називају краљичким. Краљске песме пева о Духовима група од осам девојака, од којих се прва, обучена у мушко одело и са сабљом у руци назива краљ, друга је краљица, а остале су без посебних назива.

Девојке иду по селу од куће до куће те певају и играју. Њихова игра је слична игри лазарица, с тим да, док игра, краљ држи у рукама уздигнуту сабљу, њоме управља игром и показује правац кретања играча. Песме су намењене члановима домаћинства, али и дому, имању, стоци. Свака се песма завршава речју 'Ладо, Ладо!' која, вероватно, представља остатак од имена Ладе, богиње љубави у словенској митологији.

Краљске песме су кратке, а певају се увек на исту мелодију. У њима се, као и у лазаричким, исказују жеље да ономе коме су или чему упућене све буде здраво и срећно, све родно и плодно. Ведрина и оптимизам који зраче из ових песама благотворно делују на људе, те их радо слушају, а позитивна хипербола је једна од њихових најчешћих поетских фигура.“ (Живковић, 1998 : 15)

У Лужници од 17 забележених песама (Николић, 1910 : 298-302), четрнаест су у седмерцу, а три у осмерцу (од њих две су пореклом краљичке са припевом ладо, ладо).

У песмама лесковачког краја које је сакупио Драгутин Ђорђевић (Ђорђевић, 1958) махом су присутни шестерци, седмерци и осмерци.

Код лазаричких песама које је у лесковачком крају сакупио Васиљевић „велику групу примера даје седмерац, затим осмерац без припева, потом са припевом доз, доз! и најзад десетерац. Из броја примера види се да је највише заступљен осмерац, који има највећи број текстова у овом зборнику. Седмерац је видно истакла мирошевачка група, али овај стих у читавој области није најбогатији.“ (Васиљевић, 1960 : XV)

Лазаричке песме у записима Златановића (нарочито из Горње Пчиње) развијеније и наративније су од оних које су северније од њега забележили Драгутин М. Ђорђевић, Љубиша Рајковић Кожељац, Владимир Бован и студенти на Космету.

Неке краљичке песме имају и друкчије бифункционалне улоге. „Не треба заборавити ни пример песме 'Ој девојче, снијеш ли ме ноће' (пр. бр. 46) која се пре свега, изводи на седељкама, јер има и све карактеристике седељачких песама. То очигледно није претстављало сметњу, пошто се ова песма данас у селу Брза пева и приликом краљичког обреда. Стога та, својеврсна бифункционалност, вероватно указује на извесне трансформације у музичкој традицији овог села, где је постепени нестанак обредности 'дозволио' учешће и једној чисто забавној песми приликом краљичког опхода села.“ (Марјановић-Крстић, 1998 : 273-274)

У пиротском и лужничком крају „исте песме променом или изостављањем рефрена могу да се певају као краљичке, љубавне или за неку другу прилику.“ (Златковић, 1995 : 105)

Уочено је да су Лазарке „врло сличне са осталим поворкама које иду у време зимских и пролетњих празника, посебно са коледарима. 'Лазарке' су

врло сличне 'колеђанкама' које су у Ресави ишле на Бадњи дан. То су биле девојке, свечано обучене и окићене гранчицама и разним усевима. Оне су ишле од куће до куће, певале песме и добијале колаче, суво месо, тежину, вуну и новац. Све ове поворке треба да донесу плодност и благостање. Како у овим поворкама главну улогу играју жене, то њихово порекло треба тражити у матријархату. Жене посебну улогу играју у пролетњим обичајима, којима је главни циљ да утичу на плодност и благостање." (Костић, 1969 : 383).

У Горњој Пчињи постоји „разлика у поимању обреда и начину лазаричког певања код Српкиња и, малобројних Бугарки у планинским махалама. Анализа сакупљених песама сведочи да Бугарке певају 'на кратко', уз рефренску супституцију уобичајено 'лазере', са 'доз, доз'. Затим, обред је у њих у целости изобичајен, што је веома чудно у компарацији са живописним реконструкцијама и пракси планинки. Највише упитника су изазвала казивања старијих Бугарки 'да су певања подељена...', о чему се једно: 'Сироварштина' је бугарска, а лазарице српске - најочигледније изјашњава." (Докмановић, 1990 : 25-26)

По Јасминки Докмановић из наведене дескрипције и „временске дистанце (20-30 година) од доба нестанка лазаричких поворки, није тешко закључити да су жителке Крајишта биле, евидентно, много мање везане за овај обред од планинки Г. Пчиње. Њихов лазарички ритуал, и данас постојећи обредни закон, садржи неупоредиво више компоненти архаичног од описаног обреда какав се спроводио у Крајишту пре 70 - 100 година! Ако смо при свеукупној компарацији вођени и неприкосновено најширом ритуалном равни за плодност лазаричког обреда (људи, усеви) и његовом страховитом укорененошћу у женској народној традицији, питање: шта се догодило са лазарицама код Бугарки, морало би да има и неко логично разрашење.

Најадекватнији одговор, добили смо у казивању сељана из Божице (Крајиште) о Колоцанима: Поворке колоцана су у овом крају опходиле села пред Цветницу. Око двадесет мушкараца је обилазило куће и поља са циљем 'да што више земље обухвате' и певало - исте песме као лазаричке: да не буде града, за кишу и родну годину итд. (...)

Подробно разматрање компонената колоцанског ритуала: време почетка обреда, функција, састав учесника, песме које се певају и ритуална игра, по обредном мозаику недвосмислено указује на аналогију са лазарицама. Функција обреда, као примарно етнолошка оријентација и тематика песама као етномузиколошко полазиште, наводе нас на хипотезу да су колоцани представљали замену лазарицама - у одређеним околностима нагло несталих из обредно - сеоског репертоара Крајишта. Логичка реконструкција тог тренутка 'нестанка', може се односити управо на појаву покоља лазаричких група: у евентуалном сукобу крајиштанске лазарице су се одрекле традиције,

а колоцани модификовали ритуал, преузевши на себе као јачи пол одржавање обреда пред Лазареву суботу?“ (Докмановић, 1990 : 28-30).

Из свега се може закључити да су пригодне обредне песме из практичних разлога мењале своју функцију, али се садржај није мењао већ се само прилагођавао новој обредној функцији и обредном контексту.

ЛИТЕРАТУРА

Докмановић, 1990

Ласминка Докмановић, Женске обредне песме за плодност у српском делу централнобалканског шоплука (Области планинске Горње Пчиње, Крајишта и Власине), магистарски рад, Београд, ФМУ, 1990.

Јанковић, 1957

Љубица С. Јанковић и Даница С. Јанковић, Прилог проучавању остатака орских обредних игара у Југославији, Посебна издања, књ. ССЛХХ¶], Етнографски институт, књ. 8, САН, Београд, 1957.

Костић, 1982

Петар Костић, Лазарице у селу Сурлици, Гласник Етнографског музеја, књ. 46, Београд, 1982.

Латковић 1975

Др Видо Латковић, Народна књижевност, И Научна књига, Београд 1975

Ловренчевић, 1964

Звонко Ловренчевић, Ладарице, Народно стваралаштво - фолклор, Орган Савеза удружења фолклориста Југославије, св. 9-10, јануар-април 1964.

Марјановић-Крстић, 1998

Злата Марјановић-Крстић, Вокална музичка традиција села Брза, Лесковачки зборник, бр. XXXV, Лесковац, 1998.

Николић-Стојанчевић, 1974

Видосава Николић-Стојанчевић, Врањско Поморавље, етнолошка испитивања, САНУ, СЕЗ, књ. LXXXV, живот и обичаји народни књ. 36, Београд 1974.

Самарџић, 1961

Радован Самарџић, Београд и Србија у списима француских савременика XVI-XVII век, Грађа за историју Београда, Историјски архив Београда, Београд 1961.

ИЗВОРИ И ГРАЂА

Бушетић, 1909

Чедомир Бушетић, Народни обичаји “лазарке” и “додолке” из Левча (опис, песме и мелодија), Архив САНУ, Етн. збирка бр. 165-6.

- Васиљевић, 1960
Миодраг А. Васиљевић, Народне мелодије лесковачког краја, Посебна издања књ. СССXXX, Музиколошки институт, књ. 11, Београд, 1960
Ђорђевић, 1958
Драгутин Ђорђевић, Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави, САНУ, СЕЗ LXX Живот и обичаји народни, књ. 31, Београд 1958
Живковић, 1991
Зоран Живковић, Обредне песме Жупе, дипломски рад, ФМУ, Београд, 1991.
Живковић, 1998
Новица Живковић, Гора бршљанова, народне песме пиротског краја, Музеј Понишавља Пирот, 1998.
Златановић, 1970
Момчило Златановић, Краљичке песме, Врање 1971.
Златановић, 1971
Момчило Златановић, Краљичке песме у Грделичкој клисури, Врањски гласник, књ. V¶, Врање 1970, 433-438.
Златковић, 1995
Драгољуб Златковић, Лазаричке песме, Пиротски зборник, 19-20, 1994.
Златковић, 2001
Драгољуб Златковић, Лазаричке и краљичке песме у пиротском крају, Зборник 10, Народни музеј Ниш, 2001.
Костић, 1969
Петар Костић, Годишњи обичаји у Неготинској крајини, Гласник Етнографског музеја 31-32, Београд, 1969.
Марјановић-Крстић, 1998
Злата Марјановић-Крстић, Вокална музичка традиција Боке Которске, Удружење композитора Црне Горе, Подгорица, 1998.
Милићевић, 1894
М. Ђ. Милићевић, Живот Срба сељака, СЕЗБ СКА, књ. ¶, Београд 1894.

Summary

Velibor Lazarević

**PERMEATION OF THE KRALJICA AND LAZARICA SONGS IN
THE SOUTHERN SERBIA AND THE SURROUNDING AREAS**

A special kind of ritual songs are singing by women ceremonial group kraljice. They perform a ceremony by singing and dancing named after the queen who leads them and queens that follow, like the ritual of “dodole” and

the “lazarica” that are named after a refrain of their songs, and they, after the chorus – *lado, lado* – could conditionally call *ladarice*.

For the most part of Serbia, *kraljica* (*ladarica*) songs have been eventually become functional *lazarica* songs after chorus *Lazare, Lazare*, but over time the Serbian *Lazarica* poems by content and purpose took young Gipsies girls (*Levač* and *Temnić*) also in syncretic form (song and dance).

Lazarica ceremonies and songs that accompany them are performed by the group of girls, usually called *Lazarice*. Songs filled with wishes for health, fertility of ancestors, fields and cattle and other benefits were singing in village of the same group, and, in some areas, in neighboring villages, every year on the eve of *Lazarus Saturday* or on the *Lazarus Saturday*. They are suitable to conditions within the family and home, career, and often improvised on customer demand.

As *Lazarica* songs are related to the feast of the resurrection of *Lazarus*, and *Kraljice* to *Djurdjevdan* (St. George day), *Trinity*, their performances are separated by short period of times, so the mutual permeations were normal. *Dragutin M. Đorđević* said that the *Lazarica* songs in the *Leskovac's Morava* are numerous and most widespread of all ritual songs. He notes that the “preparation for *Lazarica* songs, in fact, is preparation for the *Kraljica* songs. The songs that are sung in *lazarica* day, are singing on the day of the *kraljica*. However, *Kraljica* songs are different in content (there are not too much of them) of *lazarica*, both in melody and in the organization and preparation.”

In southern and eastern Serbia, *Dobrič*, *Toplica*, *Zupa of Aleksandrovac* and the southern part of *Tamnić*, Serbian people willingly borrow *Kraljica* songs for *Lazarica's* ritual because they have the same purpose, but the ritual is performed differently. There is not seen any offense in it but relief of ritual's or singing engagement.

In antiquity, these two rites were more differentiated because one of them was newer (*Lazarica*) and other older (*Kraljica*), but over time it came to borrowing from the old to the new

All the songs that have a chorus *Lazare* are *Lazarica* songs, but it is not the sole requirement because they are determined also, with the time of singing, purpose and occasion, form and content. The borrowed *Kraljica* in *Lazarica* songs that haven't chorus *Lazare, Lazare* but *Lado Lado* (*Krusevac Pomoravlje*) etc., still took the function of *lazarica* and counted in *Lazarica* songs, as they are sung on the occasion of *Lazarus Saturday*.

A clearer differentiation could be established among the *Kraljica* songs themselves. Variants with chorus *lado, lado; Doz, doz; Djermane, Djermane* belong to *Kraljica* songs as well as those without these chorus singing conveniently in *Kraljica* ceremony. Those of *Kraljica* songs which are borrowed by *Lazarica* are to be considered only originating *Kraljica's*, but they gradually acquired *Lazarica* function

From all above could be concluded that convenient ceremony songs have changed its functions because of practical reason, but their content remains the same and only was adapted to ritual function and ritual context.

Верица Р. Михајловић
Институт за српску културу
Приштина / Лепосавић

УДК 398:303.446(497.115)
39:316.722

ФОЛКЛОРНА БЛИСКОСТ БУГАРСКЕ И КОСОВА И МЕТОХИЈЕ: АНАЛОГИЈА ЕЛЕМЕНАТА НАРОДНЕ НОШЊЕ И МУЗИКЕ

Апстракт: Рад је наставак истраживања започетог у раду који је изложен на националном скупу са међународним учешћем Института за српску културу Приштина са седиштем у Лепосавићу.¹ У раду о коме је реч је извршено поређење одређених елемената народне традиције Косова и Метохије са традицијама Албаније и Македоније као географски најближих балканских земаља. Ово истраживање је изнедрило бројне аналогије које показују непрестани међуутицај ових нација који је материјализован кроз заједничке карактеристике језика, народне ношње, као и музике која је аудитивни пандан материјалних аналогија. Показано је да је свака традиција истовремено манифест историјских околности које су потресале подручје које се проучава, отуд и константна заступљеност бројних турских мотива у свакој од проучаваних традиција. У овом раду је разматрана са истог аспекта и бугарска народна традиција, пре свега гранична етничка област која је географски најближа јужној покрајини. Разматрање неких особености језика представља иступање из сфере фолкора са циљем још једне реификације аналогија које две традиције деле.

Кључне речи: Бугарска, Косово и Метохија, народна традиција, народни инструменти, народна ношња, музика.

Свака народна традиција јесте сведок историјско-географских околности и потреса којима је била изложена одређена етнoлошка област. Управо ти фактори омогућавају компаративну анализу елемената различитих култура са премисом о потенцијалним аналогијама које се на тај начин могу наћи. У случају Бугарске и Србије, без обзира на бројне сукобе и размимоилажења о којима сведочи историја двадесетог

¹ Верица Михајловић: „Утицаји суседних балканских народа на народну традицију Косова и Метохије манифестовани кроз елементе фолклора“, *Косово и Метохија у контексту балканских народа и држава*, (тематски зборник са националног научног скупа са међународним учешћем одржаног у Лепосавићу 30. новембра 2015. године), Институт за српску културу / Приштина - Лепосавић, 369-381, 2016.

века како српског тако и бугарског народа, не може се негирати културална блискост која је евидентна у бројним сегментима живота ова два народа.²

Када говоримо о историјским факторима који су утицали на формирање традиције бугарског народа, као и Косова и Метохије, не можемо избећи говор о турској владавини.³ Оријенталне елементе које налазимо у фолклору, па и језику, не треба разматрати као део традиције неког од балканских народа већ као материјалне заоставштине која говори о историји Балкана, о робовању под Турцима. С друге стране, географска блискост и метанастијичка кретања утичу на прожимање других, неоријенталних елемената и њихову симултану заступљеност у различитим народима.

Језичке сличности

Присуство оријенталних елемената у традицији народа са Косова и Метохије је евидентно у самим називима делова националног костима, као што је то случај и са истим елементима у народној традицији других народа на Балкану. Очигледно турско порекло ових назива постаје јасно из податка да су у турској култури ови називи били присутни још за време владавине Сулејмана Величанственог, и наставили да постоје.⁴ Јасна еквиваленција се не мора даље продубљивати, довољно је дати упоредну табелу назива изабраних делова народног костима да констатација оријенталних корена буде потврђена:

Српски	Турски	Бугарски
❖ <i>миџтан</i>	❖ <i>miñtan</i>	❖ <i>миџтан</i>
❖ <i>зубун</i>	❖ <i>zibin</i>	❖ <i>забун</i>
❖ <i>каџтан</i>	❖ <i>kañtan</i>	❖ <i>каџтан</i>
❖ <i>јелек</i>	❖ <i>yelek</i>	❖ <i>елек</i>
❖ <i>потурлије</i>	❖ <i>potur</i>	❖ <i>потур</i>
❖ <i>антерија</i>	❖ <i>entari</i>	❖ <i>антерија</i>
❖ <i>чарапе</i>	❖ <i>çorap</i>	❖ <i>чарапи</i>

² Треба нагласити да односи Србије и Бугарске нису одувек били такви: „Српско-бугарски односи у XIX и на прагу XX века крећу се од узајамне подршке у борби за националну еманципацију и независности двеју нација, која се манифестовала на дипломатском, економском и културно-просветном плану, све до затегнутости, политичких несугласица, пропагандних ратова и отворених војних сукоба.“- Дејан Д. Антић, „Поглед на српско-бугарске односе с краја XIX и почетка XX века“, *Годишњак Педагошког факултета у Врању*, књига VII, 2016.

³ Као што се у могло приметити и у компарацији народне културе Албаније и Косова и Метохије (Верица Михајловић, *Исто*).

⁴ Gülay Yılmaz, „The Probate Register of Hüseyin Beşe bn. Hasan“, *The economic and social roles of janissaries in a 17th century ottoman city: the case of Istanbul*, Institute of Islamic Studies, McGill University Montreal April, 2011: 327-329.

Језичка блискост две нације, бугарске и српске, не завршава се овде. Најјачи међусобни утицај у области језика свакако је евидентан на граничним подручјима две државе где ове еквиваленције настају као једноставна последица географске суседности и историјских околности које указују на суптилне границе дијалектичких области које превазилазе и размимоилазе се са државним границама. Област јужне Србије која се граничи са Бугарском, односно која представља „прелазни регион“ Бугарске ка Косову се карактерише као регион призренско-тимочког дијалекта, односно призренско- јужноморавски говорни тип тог дијалекта. Пре миграција у 16. веку се исто подручје границе Србије са Бугарском карактерисало као област торлачког дијалекта.⁵ Вук Караџић је *Торлаке* описао као људе који говоре „нити чисто српски ни бугарски“⁶. Управо ова карактеризација указује на специфичну језичку блискост два језика, која се може евидентирати двострано. Милош Окука евидентира постојање одређених језичких особина „које повезују западне бугарске, сјевероисточне македонске и источне и југоисточне српске говоре“, као што су замена вокалног „Л“ са „У“ у суседству лабијалних сугласника, наставак -е у вокативу једнине женских имена и хипокористичних именица (*Стојанке*), енклитика *ги* (*гу*) код личних заменица трећег лица, и слично.⁷ На исти начин се у дијалектима западне Бугарске могу наћи елементи који указују на утицај српског језика на говор становника пограничног подручја Бугарске. Неке од карактеристика западних бугарских дијалеката које указују на јасне аналогије два језика су следеће:

Изговор гласова *ћ* (*ќ*), *ђ* (*џ*) уместо бугарског к, г.

Наставак -ње за глаголске именице

Множина именица понекад на -е (уместо на бугарско -и)

Наставак -ам и -ем за прво лице множине презента (уместо бугарског -(j)a)

Наставак -ме за прво лице множине презента (уместо бугарског наставка -м)

Прво лице једнине личног глагола: ја и јас (уместо бугарског: аз)

Треће лице једнине личног глагола: он, она (уместо бугарског: тој, тја)

Треће лице множине личног глагола: они (уместо бугарског: те)

Српско штокавско *што* уместо бугарског *какво*⁸

Постаје јасно да се не може говорити од две потпуно одвојене нације, да је ширење утицаја на граничним подручјима свакако био двостран,

⁵ Треба напоменути да је торлачки дијалект обухватао и део територије Бугарске, као и Македоније.

⁶ Вук Стефановић Караџић, *Српски рјечник* (Беч 1852), Сабрана дела Вука Караџића, XI/II, Београд, 1987: 1011.

⁷ Милош Окука, *Српски дијалекти*, СКД Просвијета, Загреб, 2008:20.

⁸ Изведено из: Лучия Антонова-Василева, Лиљана Василева, Славка Керемидчиева, Ана Кочева-Лефеджиева, *Диалектната делитба на Българския език*, Институт за български език „Професор Любомир Андрейчин“, София, 2014: 9-14.

што само афирмише чињеницу да државне и политичке границе не могу одвојити две културно и духовно, а свакако и историјски и географски блиске нације. Бројне су језичке сличности два народа, међутим та научна област превазилази оквире и тему овог рада, као и стручну област аутора. Међутим, неке од карактеристика бугарског језика које је Милош Окука издвојио присутне су у текстовима народних песама, а постоје и у данашњој употреби, у народу са Косова и Метохије.

Аналогије националних костима

Појава оријенталних елемената у различитим нацијама на Балкану није присутна само у језику. Како наводи Соња Цветковић, „Бројна етномузиколошка истраживања потврдила су да, уколико се крећемо замишљеном линијом Оријент експреса и слушамо фолклорну или фолклором инспирисану музику из предела дуж те линије, нећемо моћи тачно да препознамо и уочимо разлике између националних музичких ентитета, јер ће подручја њихових прожимања замаглити границе.“⁹ Као што је у језику евидентирана та линија прожетих зејадничких елемената, тако се и у фолклору могу наћи „турцизми“ као материјални сведоци далеке историје. Ове фолклорне турцизме је најједноставније илустровати преко народних костима. Илустровање оријенталних утицаја можемо једноставно приказати кроз палету народних костима одабраних регија Турске, Бугарске и Србије:

*Едирне (Турска,
северозападна
област)*

*Бугарска
(фотографија
с поч. 20. века)*

*Врање
(југоисточна
Србија)*

*Призрен (Косово
и Метохија)*

⁹ Соња Цветковић, „Музика, мултикултурализам и концепт *geniusloci*: Балкански и медитерански топоси у звучном простору српске уметничке музике“, *Теме-часопис за друштвене науке*, број 4, Ниш, 2011, 1304.

Киркарели (Турска,
северозападна
област)

Бугарска (Горња
Ораховица,
централна
област)

Врање
(југоисточна
Србија)

Призрен (Косово
и Метохија)

Треба нагласити да је заступљеност димија / шалвара у Бугарској, као и других делова националног костима који показују аналогије са турском културом, готово искорењена. Једна од ретких фотографија која указује на њихово негдашње постојање је управо овде дата. Одређени део становништва је ипак задржао елементе оријенталне традиције. У централним Родопима су жене носиле „широке турске панталоне (шалваре), кошуљу (риза) и две врсте јарко обојених капута без рукава (антерија и елек), кратку јакну (џубе)...“¹⁰ Међутим, изгубљени трагови оријента су последица националног покрета који је владао у Бугарској током двадесетог века. Бугарски *Помаци*, као специфична група муслиманских Бугара, били су санкционисани током овог покрета бугарске тежње ка моноетницизму. Овој групи је током друге половине двадесетог века законски забрањивано да задрже елементе своје традиције који показују јасне аналогије са турском традицијом. Новчане казне су биле наплаћиване за ношење муслиманске гардеробе, попут шалвара, велова, па чак и марама.¹¹

Поред заједничких заостатака оријенталних елемената, Бугарска и Србија деле и друге неоријенталне аналогије које су евидентне фолклору. Када је у питању национални костим, свака земља има шаролико богатство најразличитијих елемената према којима се диференцирају етнолошке области. Такво богатство је последица иновативности и импровизације индивидуалних креатора и израђивача делова одеће, али и бројних

¹⁰ Carol Silverman, *Etnicity, folklore, and cultural politics in Bulgaria*, University of Oregon, Eugene, Oregon 1989: 39.

¹¹ Исто, 11.

историјско-географских околности које доводе до мултинационалности на једном простору, а самим тим и до стварања погодног тла за стварање специфичних микстура различитих елемената као последица двостране струје међуутицаја. Узимајући две географски најближе регија Бугарске, Шопску и Пиринску област, лако је уочити бројне заједничке особине са народном културом Србије.¹² Оно на шта у овом раду желимо да обратимо пажњу јесте ширење међусобних утицаја „на растојању“, односно запажање аналогних елемената националне културе Бугарске и јужне покрајине Србије, која пак са Бугарском нема материјалну географску границу. Посредством Македоније, која представља прелаз између Косова и Метохије и југозападне Пиринске области Бугарске, има значајну улогу, јер и Македонија показује неке врло блиске елементе са културом Косова и Метохије. Осим тога, једна област данашње Македоније је у деветнаестом веку припадала Бугарској, тако да у паралели са народном ношњом на Косову и Метохији постаје валидна компарација ових региона као доказа еквиваленција. Узмимо народни костим Дебра из деветнаестог века (дакле периода када је ово место било део бугарске територије), и народну ношњу из метохијске области:

*Косово и Метохија
Средачка жупа*

*Бугарска / Македонија
Дебарски народни костим 19. век*

*Косово и Метохија
Пећ*

Сличности су очигледне. Не само да су исте боје у питању, већ се ради о истим деловима народног костима. Богати вез црвеним концем на рукавима који примећујемо на дебарском националном костиму је присутан и на

¹² У Бугарској разликујемо 7 културних области: Добружданска, Родопска, Пиринска, Северна, Странджанска, Тракијска и Шопска. Последња наведена показује јасне заједничке карактеристике са граничним источним деловима Србије, где такође проналазимо шопску културу, што је евидентно у народном костиму, играма и песмама (познате су шопске игре из Србије које су врло сличне шопским играма из Бугарске).

кошуљи из Пећи, док се коришћење реса на кецељи може упоредити са народном ношњом из Средачке Жупе. Разлика је, осим у мотивима веза, и у начину слагања делова ношње. Док се на Косову и Метохији зубун носи као завршни слој, код дебарске народне ношње се он ставља испод кецеље и појаса.

Међутим, ту се сличност не завршава. Чак и крајеви садашње Бугарске показују велики степен сличности у односу на народни костим неких делова Косова и Метохије. Свечани костим Драгичева¹³ показује врло јасне аналогије, које смо већ илустровали у народном костиму Пећи. Заступљеност црвене и беле боје, кошуља богато извезена црвеним везом на рукавима и оковратнику. Ношење беле мараме подвезане укрштених крајева испод браде и завезане на задњој страни врата је такође манир који се често може наћи код народних костима Косова и Метохије:

*Свечани костим младе жене из Драгичева,
Пиринска област*

Врло специфичан елемент сличности који се може наћи јесте високи и богати украс на глави који се уочава у народним костимима Бугарске и Косова и Метохије. Украси за главу су иначе чест елемент националних костима и једне и друге области, нарочито када је у питању невестина ношња.

¹³ Село из области Перника који се налази у близини Софије на југозападу Бугарске.

*Село Отес на Рогозници, 1929
Косово и Метохија
Косовско-Митровачки округ*

*Традиционални свадбени костим
Бугарска
Северна област*

Бројне су сличности Бугарског костима са народним ношњама Косова и Метохије, издвојени елементи илуструју само неке од специфичних заједничких елемената који показују материјализацију географске блискости и историјских околности које су зближавале ове две области. Како сведоче приложене илустрације, без обзира на бројне историјске сукобе Бугарске и Србије, дух народа овековечен у традиционалној култури показује да се не може оповргнути један врло сличан менталитет две суседне нације.

Народни обичаји - аналогije

Компарација народних обичаја представља још један доказ сличног менталитета одраженог кроз народна веровања у исте ствари од којих се бројним ритуалима људи чувају верујући у магијско дејство одређених радњи или предмета које користе. Узимајући у разматрање сам почетак људског живота, рођење детета, примећујемо велики број сличности између Бугарске и Србије¹⁴ у обредима који прате овај догађај. Једна од главних карактеристика која је пратила сам порођај јесте тајновитост. У

¹⁴ Када је у питању овај животни циклус, обичаји су у великој мери генерално везани за Србију, дакле сличности које издвајамо су део традиције Косова и Метохије као дела Србије.

случају Србије у „патријархалном друштву (...) порођај се крио од других особа како се не би наудило породилци и како би се породилца заштитила од ‘злих погледа’.“¹⁵ Исти однос према порођају примећује се и у бугарској традицији где „бабица бива призвана што је дискретније могуће. Бабица се никада не пита где иде...“¹⁶ Обе нације су одржавале период од 40 дана у којем се породилца сматра „нечистом“. Тада је, по народном веровању, највећа опасност да на дете и породилцу делују нечисте силе, па се у ту сврху користе разни предмети (оштри предмети), биљке (бели лук, босиљак) или намирнице (со) у сврху заштите од „урољивих очију“ и демона. У обе нације се примећује симболична важност трећег дана након рођења, где је код Бугара важно прво мајчино храњење детета,¹⁷ док се у српском народу та трећа ноћ сматра најважнијом за заштиту детета од злих демона.¹⁸ Након рођења детета постоји аналогија у обичајима са социјалног аспекта. Постојање повојнице (бугарски: *повоиница*) у обе нације је један од таквих аналогија. Овај термин се превасходно односи на храну коју доносе комшинице, кумови и рођаци у својој првој посети породилци и детету. У зависности од краја Бугарске, односно Србије, постоје разлике у врсти хране која се доноси, али је ово моменат где можемо истаћи и аналогије у народној кухињи две нације – код оба народа се говори о пити или погачи као обавезном делу повојнице.

Други важан догађај у животу сваке индивидуе је, свакако, венчање. Уговорени бракови су део традиције не само Србије и Бугарске, већ и врло широке етнолошке области која превазилази и границе Балкана. Постојање истих симболичних личности, као дела сватова, са истим одредницама у виду сродства, односно односа са младенцима је само почетак аналогија. Поред кума, старог свата (буг: *старойко*) и девера (код којег је код оба народа обавезни део костима пешкир спуштен преко рамена и везан у висини струка на супротној страни), примећује се исти редослед свадбених обичаја који прате припрему за свадбу, извођење младе из куће, њено дочекивање у младожењину кућу и, коначно, завршно славље склопљеног брака. Навођење само неких од тих обичаја у Бугарској је довољно да се непорециво истакне велика сличност две нације:

Долазак сватова у младину кућу је могућ тек након што се плати откуп или девер пушком погоди неки објекат завезан на дрвету (у Србији је то обично јабука испуњена новчићима). Девер обезбеђује ципеле за младу, и

¹⁵ Дена Дебељковић, “Обичаји српског народа”, *Српски Етнографски Зборник*, Српска Краљевска Академија, Београд, 1907: 176.

¹⁶ Mercia MacDermott, *Bulgarian Folk Customs*, Jessica Kingsley Publishers, London and Philadelphia, 1998: 78.

¹⁷ Исто, 82.

¹⁸ Биљана Стојановић - Јовановић, Стеван Јовановић, „Обичаји при порођају и третман деце и њихових мајки током прве половине XX века“, *Тимочки медицински гласник*, Год.41, бр.2, 2016, 146-151: 147.

у току свадбеног ритуала лично обува те ципеле невести. Обување се врши три пута, а обавезан део је стављање новчића у десну ципелу. Одвођење младе из куће је праћено откупом њених ствари, односно ковчега у којем су спаковане од стране младожењине фамилије (у Србији се откуп реализује за невесту и плаћа га девер). Младу из младожењине куће изводи девер. При њеном одвођењу обичај је поновно пуцање из пиштоља или пушке, свирање, певање и играње. Увођење младе у нову кућу је праћено накоњчетом, мушким дететом чија симболична улога је обезбеђивање мушког порода, а затим и невестиним прилажењем огњишту где мора наложити огањ.¹⁹

Аналогије два народа се уочавају у свим нитима народне традиције. Као још један пример можемо навести и познати српски обичај који има свој пандан у бугарској традицији: *неперуде* које су бугарска верзија српских додола. Јасно је да спровођење неких народних обичаја и веровања за њих везана показују јасне аналогије које пак највероватније сведоче о негдашњим заједничким веровањима која су карактерисала претке настањене на балканским просторима. Као што су два дата примера, рођење и венчање, показала велики степен сличности две нације, на исти начин би се свака прилика могла упоредити са истим резултатима.

Народна музика као елемент аналогија Бугарске и Косова и Метохије

На пољу музике уочавамо такође неке елементе сличности. Једна од истакнутих су метаритмови који се у српској традицији издвајају као специфичан елемент фолклорних напева и кола са југа Србије. У косовско-метохијским и бугарским песмама често се срећу „неправилни“, односно метаритмови 7/8, 5/8, 9/8, 10/8 и слично. Мешање дводела и тродела је типична карактеристика Косова и Метохије (као још неких јужних делова Србије, управо оних који се граниче са Бугарском), по чему се музика ове покрајине разликује у односу на остале делове земље. Највећи степен аналогија које се аудитивно могу регистровати између музике Бугарске и Косова и Метохије се управо базира на на таквој специфичној метрици. У случају обе нације, ова се појава може везати за начин говора, односно акцентуације. Међутим, постоје дебате о томе да ли овакви ритмови потичу из језика, из корака играча, или оба. Тимоти Рајс (*Timothy Rice*) нуди теорију о пореклу ових неправилних ритмова постављајући хипотезу о томе да су на Балкан ове ритмове донели коњаници из централне Азије који су се настанили на Балкан у седмом веку.²⁰ Ова теорија, заправо, говори о оријенталном пореклу метаритмова на Балкану, што нас поновно враћа на почетак овог рада. Који год да је узрок ових метричких специфичности

¹⁹ Mercia MacDermott, *Исто*: 118-125.

²⁰ Timothy Rice, *May it Fill Your Soul: Experiencing Bulgarian Music*, Chicago: University of Chicago Press, 1994: 22.

које налазимо у песмама и играма Бугарске и јужне Србије, оне постоје као сведок блиског менталитета и духа два народа на Балкану.

Свакако да овде морамо издвојити једну од главних разлика између песама Бугарске и Косова и Метохије. Наиме, оно што је истакнута особина песама са Косова и Метохије је искључив једноглас, дакле певање у једној мелодијској линији. Музику Бугарске, с друге стране, карактерише превасходно вишегласно певање. Међутим, мелодијске конструкције које уочавамо у песмама показују неке карактеристичне сличности. Уколико поредимо издвојене мелодије, приметимо неколико специфичних елемената аналогије. Издвојићемо две мелодије из Пиринске области Бугарске и две мелодије из различитих делова Косова и Метохије:

Већ на први поглед можемо уочити специфичну употребу пунктираних ритмова који се користе како у поступном покрету тако и у скоку. Концепција узлазног предудара као карактеристичног украса мелодијске линије је још једна заједничка карактеристика. Врло специфичан елемент који можемо истаћи је завршетак песме из Пиринске области (заокружено). Ову појаву Мокрањац истиче као типично косовску појаву: „на крају скоро свију лаганих песама (и обредних и других) и скоро по свим косовским селима певачи додају по једно дуго ‘И’... Ово је косовско тако тужно и пуно меланхолије, да се по њему самоме може видети како је ту предање о пропасти српској веома дубоко уписано у душу народну. Кад год сам га чуо... уопште ма од кога, старог или младог, студ ме обузимала, а и суза није изостала“²¹

(Пре се сутрин и вечер из пазме)

Играло коло под Видин (Пећ)

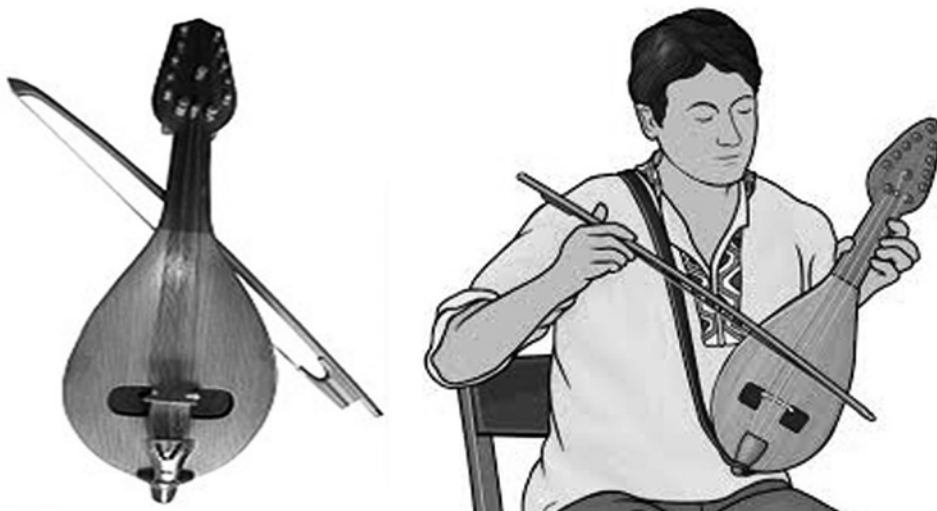
Гајде оро (Ѓылане)

Песме Пиринске области - Бугарска

Песме са Косова и Метохије

²¹ Стеван Ст. Мокрањац, *Записи народних мелодија*, уредник Стана Ђурић – Клајн, Музиколошки институт, Београд, 1966, 21.

Музички инструменти који се користе на простору Косова и Метохије мешавина су оних пореклом са домаћег тла и оних оријенталног порекла. У Бугарској наилазимо на готово исте народне инструменте са истим или сличним називима. Чињеница да у групи заједничких инструмената проналазимо и оне са домаћег тла (свирала / свирка, двојнице / двојанка) говори у прилог томе да се аналогije два народа не могу свести искључиво под задржавање оријенталних утицаја, иако је пуно оријенталних инструмената заступљено у обе културе (дудук, гајде / гайда, дарабука / тарамбука, тапан / тџпан, зурле / зурла или зурна). Један од типичних националних инструмената који важи за Србију, гусле, има свој пандан и у Бугарској култури. Код Бугара постоји *гџдулка* (гудулка), која се дефинише као верзија виолине, али ипак показује велики степен сличности са српским гуслама, нарочито према начину свирања.

Сваки од аспеката народне традиције показао је очигледне аналогije које указују да свако детаљније разматрање различитих елемената националне културе представља обећавајући темељ даљег истраживања. Компарација суседних балканских народа не даје овакве резултате само у случају Бугарске и Србије, већ је то глобална појава која показује да сви политички и државни сукоби суседних нација не могу избрисати и порећи нераскидиве везе материјализоване у виду различитих аналогija националне културе. Сличност менталитета, језика, музике и одеће показује једну глобалну слику Балкана на којем коегзистирају различити, по имену и националном одређењу, народи сличних култура. Ниједна од нација није избрисала остатке оријента, иако су се у Бугарској власти жестоко бориле за то. Народ чува традицију, чак и када је она болно подсећање на патње које је преживео.

Народ чува не само своје, већ и туђе елементе народне традиције на тај начин обезбеђујући да се историја једног народа и његових негдашњих односа са другима не заборави.

ЛИТЕРАТУРА:

Антић, Дејан Д. (2016). “Поглед на српско-бугарске односе с краја XIX и почетка XX века”. *Годишњак Педагошког факултета у Врању*, књига VII.

Антонова-Василева, Лучия; Василева, Лиљана; Керемидчиева, Славка; Кочева-Лефеджиева, Ана (2014). *Диалектната делитба на Българският език*. Институт за български език „Професор Любомир Андрейчин“. Софија.

Дебелковић, Дена (1907). “Обичаји српског народа”. *Српски Етнографски Зборник*. Српска Краљевска Академија. Београд.

Мокрањац, Стеван Ст. (1966). *Записи народних мелодија*. уредник Стана Ђурић – Клајн. Музиколошки институт. Београд.

Окука, Милош (2008). *Српски дијалекти*. СКД Просвијета. Загреб.

Стефановић Караџић, Вук (1987). *Српски рјечник (Беч 1852)*. Сабрана дела Вука Караџића, XI/II. Београд.

Стојановић - Јовановић, Биљана; Јовановић, Стеван (2016). “Обичаји при порођају и третман деце и њихових мајки током прве половине XX века”. *Тимочки медицински гласник, Год.41, бр.2*. 146-151.

Цветковић, Соња (2011). „Музика, мултикултурализам и концепт *geniusloci*: Балкански и медитерански топови у звучном простору српске уметничке музике“. *Теме-часопис за друштвене науке*, број 4. Ниш.

MacDermott, Mercia (1998). *Bulgarian Folk Customs*. Jessica Kingsley Publishers. London and Philadelphia.

Rice, Timothy (1994). *May it Fill Your Soul: Experiencing Bulgarian Music*. Chicago: University of Chicago Press.

Silverman, Carol (1989). *Ethnicity, folklore, and cultural politics in Bulgaria*. University of Oregon. Eugene, Oregon.

Yılmaz, Gülay (2011). "The Probate Register of Hüseyin Beşe bn. Hasan". *The economic and social roles of janissaries in a 17th century ottoman city: the case of Istanbul*. Institute of Islamic Studies. McGill University Montreal.

Summary

Verica R. Mihajlović

**FOLKLORE CLOSENESS OF BULGARIA AND KOSOVO AND
METOHIJA: ANALOGY OF ELEMENTS OF THE NATIONAL
COSTUME AND MUSIC**

The paper is directed to a comparison of folk tradition Kosovo elements with the tradition of some regions in Bulgaria with the purpose of establishing the analogies of material proofs of the coexistence of the two nations on the Balkan Peninsula. Research shows that the two nations share many common features, starting with the language as a factor blurring the boundaries between the two countries, to the extent that the inhabitants of the border areas of Bulgaria and Serbia understand each other better than their compatriots from their own countries. Every aspect of the national heritage of two nations, the Bulgarian people and the Serbian people in Kosovo and Metohija shows a certain degree of analogy. Threads of close mentality in the national spirit run through all layers of the folk culture, undermining sharp political conflicts between the two nations. Actually, the folk culture proves that the Balkan is one specific ground, diverse field of fusion of many cultures, no matter in what extent individual and nationalized, can never avoid noticing similarities in comparative consideration. Historical circumstances, metanastasic movement and geographical proximity always and without exception have their materialization in the folk tradition. This, of course, does not mean the claim and identity of cultures. The specificity of the different nations and local ethnographic areas, which certainly exists, manifests itself through a unique fusion of not unique elements.

Слађана Рајковић
музејски саветник, етнолог
Народни музеј Лесковац

УДК 821.163.41-84:398
398.6(497.11 Лесковац)

НАРОДНЕ ИЗРЕКЕ ЛЕСКОВАЧКОГ КРАЈА

Апстракт: Бележење народних изрека је спроведено на простору лесковачког краја с намером да се забележе и не препусте заборава и оставе за нове генерације као културна баштина овог краја. Наме је била да се забележи што већи број народних изрека које се свакодневно користе у говору, што ће допринети да се изреке које се понављају код нашег народа у традиционалној форми оставе на проучавање и другим стручњацима. Оне, као део нематеријалног културног наслеђа заслужују пажњу етнолога, али и антрополога, а нарочито књижевника.

Кључне речи: Народне изреке, Лесковац, језик, лесковачки говор, традиција, говорна формула

На научном скупу Културно-историјска баштина јужне Србије, који је одржан новембра 2016. године у организацији Народног музеја у Лесковцу, изложила сам саопштење које се тиче народних изрека лесковачког краја. „Народне изреке лесковачког краја“ је пројекат на коме тренутно радим са својим спољним сарадницима проф. др Драгомиром Радовановићем и госпођом Миром Ђермановић. Пројекат је везан за едицију штампаних издања „Обреди, обичаји и народне умотворине лесковачког краја“, као посебно издање.

Зашто баш лесковачке изреке?

Зато што имамо дивних изрека и чак оних и онаквих које до сада нису забележене, али и због тога што припадају подручју језика који бисмо морали више да чувамо, да га чистимо и обогаћујемо.

О значају језика говорио је Стефан Немања у чувеном „Завештању језика“, где каже:

„Чувајте, чедо моје мило, језик као земљу. Реч се може изгубити као град, као земља, као душа. А шта је народ ако изгуби језик, земљу и душу?

Боље ти је изгубити и највећи и најтврђи град своје земље него најмању и најнезначајнију реч свога језика.

Језик је хранитељ народа. Докле год живи језик дотле га љубимо и почитујемо, њим говоримо и пишемо, пречишћавамо, дотле живи и народ,

може се међусобно разумевати и умно сједињавати, не прелива се у друге, не пропада.“¹ Имајући ово у виду, Вук Стефановић Караџић је дао огроман допринос очувању и реформисању нашег језика. Није се он уплашио великог посла ни великих опасности, но је рекао:

„Не брине се ти, мој брајко, оће ли народ пропасти или неће, него ради оно што си кадар. Па ако свако уради онолико колико је кадар, неће народ никад пропасти.“

Вук је посао обавио јако темељно, савесно и лепо и можемо рећи да све што је после њега урађено у области прикупљања, не само изрека него и осталих народних умотворина, представља само допуну, већу или мању.

У Вуковом делу има пуно изрека које су и наше, јер се користе и у Лесковцу и околини, али сматрам да ће се међу овим нашим изрекама, на којима радим, вероватно наћи на десетине њих којих код њега нема, па ће наше изреке повећати културну баштину нашег народа.²

Иначе, изрека је мисао која је стекла популаран статус због честе употребе идентичне формулације, а наука о изрекама назива се паремиологија. Она изражава одређену истину у култури једног народа.

„Изрека („у обзир узета реч“) јесте метафорички израз, говорна формула исказана најчешће сликом која чини део реченице и у њој се лако одржава и проширује. Од пословице је изрека конкретнија, не тежи уопштавању. Може изражавати особину (луд-лак испод капе), стање ствари (наврат-нанос), акцију (метнути неком бубу у ухо).

При том, изрека користи извесну пренесеност значења синтагме као целине. Изрека је и сваки говорни облик који се понавља у традиционалној форми: поређења из обичног живота, литературе, историје (бео као снег, шта је ту је, храна и обрана), такође се могу сматрати изрекама.

Мој превасходни задатак је био да са сарадницима сакупим што више оваквих изрека, па да их касније неки други стручњаци класификују и анализирају.

Поред рада на терену, на овом пројекту користимо и предности информатичке технологије, па смо почели да пратимо поједине групе на друштвеним мрежама, а неке смо активно укључили у рад на пројекту и на тај начин проширили мрежу сарадника са најистакнутијим члановима ових група.

За изреке које је у Русији објавио чувени сакупљач народних умотворина Владимир Иванович Даљ, Пушкин је рекао: „Каква раскош, какав смисао, какав говор у свакој нашој изреци, какво злато!“ То исто важи и за наше народне изреке.³

¹ Zaveštanje Stefana Nemanje o jeziku: [HTTPS/www.youtube.com/](https://www.youtube.com/)

² Nova enciklopedija u boji - „Vuk Stefanović-Laruse“ br.1.689 Beograd 1977.

³ Драгомир С. Радовановић, *Обредне песме, пословице и изреке пусоречког села Кацабаћ*, стр. 101 -132. Лесковац 2014.

Глетав ко глетава баница.
Ако ђубре ч'чкаш – дуже смрди.
Ако идеш куде вука, поведи си и куче.
Ако је зет род, и врба је дрво.
Ако је куче изело леб, остала је црепуља.
Ако се татко обесија, неје сас њега и конопац понеја.
Ако се трава окосила, корен је остаја.
Ако не знајеш какав си, питај си жену.
Ако нумем да снесем јајце, знам које је мућак.
Ако работи полачке, бар неје људски.
Ако си сам замрсија, сам си и размрсуј.
Баба викала деду на врбопуц, а он дошја на гројзобер.
Баје ко баба пред облак.
Бација кашику.
Ма без њега се ни кучка не мож окучи.
Бери кожу на рогожу.
Бери кожу на шиљак.
Бија је бог и батина.
Бир, бир па у вир.
Бистар ко боза на дно.
Биће даће, ал не знам ка ће.
Блеји ко да је јеја буњике.
Блеји ко метиљава овца.
Бог да чува од крњу краву и од удовицу.
Бог је прво себи браду створија (оставија).
Обогатија се ко шугав зајац.
Боље је да се обесија, него што се овакој оженија.
Боље данас печена чеврљуга, него јутре печена кокошка.
Боље врабац у руци, него голуб на грани.
Брго ће исцепи крштеницу.
Бација кашику.
Брго ће му искусамо гра.
Будалајеста снага, брго малакше.
Колко је смотан, нацртано куче ће га изеде.
Вампир човек.
Вол бија, вол остаја.
Вредан ко бробињак.
Вуче се по кућу ко пометина.
Гледа се коњ, а не самар.
Гледају се ко маче и пиле.
Гњави ко пијан питу.

Гњави ко штрк, жабу.
Госпоцки, али псује.
Дере се ко селски биров.
Цепи се ко шифонске гаће.
Догураја га до торбу.
Дошја нож до коску.
Доле тврдо, а горе високо.
Доста је ако је за вајду.
Дрпља, нема за које куче да га уапе.
Жени сина кад оћеш, а ћерку удавај кад можеш.
Забраздија ко вол.
Учукао се.
Спни ги.
Претупаше га.
Запни порту.
Немој се утепујеш.
Уши му се скрозирају.
Зинуја ко Тимча за баницу.
Зинуја ко Здравко за спржу.
Потикаја се.
Аметом се алчосала.
Куде си кад те нема?
Напеја пршу.
Запеја ко бивол на мос.
Уштумеја.
Куде га не сејеш туј ница.
Прима се ко саучешће.
Б'гим нешто и знаје.
Типка га нема.
Ћу те изрепчим.
Нисам ти ја бре јебанција.
Жива несам.
Стра лојзе чува.
Гле му алишта.
Сватља нешто.
Ће му исчукамо канту.
У пушку и у жену вера нема.
Брнзаво.
У мужа вера, ко у кера.
Утубољија.
Шпиртосаја се.

Не се знаје, Заре игра.
Болест не бира.
Ако си газда, Бог неси.
Не иде тај чизма на туј ногу.
Млого белъаван.
На сечену главу лек нема.
Ће се излацкаш ти за тој.
Арно убаво.
Увоштела се.
Види бробињка на Суву планину.
Млого се усилија.
Нагњезди се.
Ће му чука гоч.
Кучићи лају, каравани пролазе.
Сигурација ко врбов клин.
Добра земља, мушко дете да роди.
Ново сито на клин виси.
Ради ко врзан.
Чист ко суза.
Пропаја ко муда кроз цепене гаће.
Заноси се ко муда у косидбу.
Дреме ко ћуран на мотку.
Удременија ко буа на пандурска муда.
Море ће играш на паприцу.
Клепан камен боље меље,
Празан ко црквено звоно.
Кад зине, дува промаја.
Празан ко лејка на воду.
Меље ко воденица.
Не мешај се с трице, ће те изедев свиње.
Чисто, бистро ко помије.
Лети ко мушица без главу.
Зајебаја тутку.
Како сејеш, тако жњејеш.
Врана, врани очи не вади.
Гладан ко куче.
Бесан ко пас.
Видела жаба куде се коњи потковују, па и она дигла крак.
Бесполен поп и говеду крштева.
Без алата нема ни заната.
Без муке нема науке.

Прошаја и сито и решето.
Бирала, бирка ћоравога Мирка.
И ћорава кокошка кљуне неко зрно.
Растужија се ко квачка за стрну врцу.
Дреме ко коњ на празно јасле.
Не трчи ко теле пред руду!
Колко паре, толко музика.
Запеја ко слеп за штап, или ко мутав за телефон.
Досадан ко пролив.
Свиња најбољу јабуку изеде.
Зло ко куче.
Кад би свака буба брала мед, бумбар би највише набрао.
Вредан ко пчела.
Збира ко чума децу.
Ћу те исцепим ко свиња мрсан цак!
Исцерија се ко варена глава.
Мрда ко врбов клин.
Ниже ги ко ћорав манистра.
Вредан ко доњи воденични камен.
Прича ко чекетаљка.
Ко високо лети ниско пада.
Сече грану на коју седи.
Сам себи у стомак скаче.
Ко другоме јаму копа сам у њу пада.
Кад би човек знао кад ће умре, сам би си ископаја гроб.
Ће буде кад мартав прдне.
Кад на врбу роди грожђе.
Ако је голема црква, немој се много крстиш.
Топи се ко белутрак у воду.
Секирам се ко за лањски снег.
Скрати му ланац да не лаје.
Прича ми причу од шарени врапци.
Од Кулина Бана до данашњих дана.
Обрни, заврни, па на исто.
Како се обрнеш, дупе ти отпозади.
Беж, да бегамо.
Беш'те браћо, пристадоше.
У туђега татка поголема патка.
Иста мајка, други татко.
Заљубија се ко тетреб.
Забуљија ко жљуна у шупаљ ора.

Шепури се ко паун.
Брз ко стрела.
Вредан ко струја.
Сече ко сабља.
Убав ко слика.
Лупа ко празна канта.
Лупа ко отворен прозор.
Меље ко празна воденица.
Иде ко бик на кланицу.
Прошо ко бос по трње.
Колко сирење толко леб.
Буни се ко Грк у апсу.
Нема леба без мотике.
Ко да смо се с камења у Бога гађали.
Немам ћорав (кршен) динар.
Води си ред.
Ако коза лаже, рог не лаже.
Ако неће милом, он ће силом.
Ако правиш зло, не надај се за добро.
Криво оди, право збори.
Како си замрсија, такој размрсуй.
Обелеја ко овца.
Удара гоч у комшије, ће дође и код нас.
Ако сам реко, несам посеко.
Блеји ко ован.
Болест никог не краси.
Видеја вајду од очи, него ли и од трепке.
Боље иди у најам, него да тражиш зајам.
Боље мршава погодба, него дебела парница.
Бруку нико не тражи она сама дође.
Будале се не сејев, него саме ницав.
Будалу и врзано куче уапс.
Ваде му душу на памук.
Весели ко на сарану.
Видела жаба колев се коњи, па и она дигла ногу (дигла крак).
Вино каже: иди ти, ја ћу те стигнем.
Ракија у буре мирује, у главу лудује.
Вуче се ко пребијена мачка.
Вол се врзује за рогови, а човек за реч.
Вол увек остаје вол.
Врана врани очи не вади.

Врзане му и руке и ноге.
Глас по небеса, а муда по пепел.
Гледа ко теле у шарена врата.
Гледај мајку, не питај за ћерку.
Гњави ко штрк жабу.
Да га бациш на главу, на ноге ће се дочека.
Дала баба банку да уђе у коло, после дава две да изађе.
Далеко од очи, далеко од срца.
Цабе крава да млеко, кад га ритне и расипе.
До сад су ручали и они који су говеда изгубили.
Добра овца много не блеји, него добру вуну дава.
Како сејеш, тако жњејеш.
Догурао цара до дувара.
Док једном не смркне, другом не мож да савне.
Доле тврдо, а горе високо.
Држи се ко пијан за плот.
Ђаво не оре и не копа, тој му работа да зло мисли.
Жалите ме док сам жива, а не после.
Живи ко мали Бог.
Живи ко бубрег у лоју.
За будалу увек има работа.
Задужија се до гушу.
Риба у море, а тигањ на шпорет.
Зајци лети век векују, а зими ги утепују.
Замињује ги ко турско гробље.
Замочал очи, ко куче дрво.
Запенил ко вепар (нерез).
Обрадовао се ко озебо за сунце.
Запија се ко амза.
Здрав ко дрен.
Зид руши влага, а човека бриге.
Злато је чисто и у благо.
Зло и наопако.
Знаје ораси на таван.
Знам те пушко, кад си пиштољ била.
Цреп грне кори.
И стара овца лиже сол.
Ивер не пада далеко од кладе.
Играју му очи ко на зејтин.
Има ги прс и плева.
Има змију на срце.
Има змију у цеп.

Исцерија зуби ко варен зајац.
Јак ко тресак.
Један у клин, други у плочу.
Једна коза, једно легало.
Једно, и оно без дно.
Кафа без дуван, ко свадба без тупан.
Кад дуго живе заједно, стока се заволи, а човек намрзне.
Кад идеш у голему кућу, малечак кош понеси.
Кад је була нашла масло, и дупе мазала.
Кад лисица придикује, припази на гуске.
Кад на врбу роди грожђе.
Кад пшеница полега, газда се диза.
Кад се кола искрше, пут се нађе.
Кад се куче наједе, оно побесни.
Кад се свиња наједе, она изврне корито.
Кад се човек дави, за сламку се вата.
Кад си у оро, мора да играш.
Какав је килав, врзано куче ће га изеде.
Какав татко, такав син.
Какво надробиш, такво кусаш.
Како сејеш, тако жњејеш.
Како дошло, тако отишло.
Шта је тражио, то је добио.
Које неје прошло кроз воденицу, не пиши гузицу.
Клепан камен боље меље.
Клима сас главу ко коњ на празно јасле.
Ко Бадњи дан и Божић.
Ко да се фрљаја у Бога сас камења.
Кој нема стра и срам, немо'ж буде човек.
Кој се с мене тера, брзо ће се окози.
Кој си га тражи, он си га нађе.
Коме чавка на раме, он вика иш.
Кога је Бог обележија, бегај од њега.
Куде је танко, туј се кида.
Куде тиква поникла, туј навикла.
Кум кумицу, ко бик јуницу.
Куче кад мисли да бега, највише сугреби фрља.
Куде је власт, ту је и маст.
Мења жене, ко Циганин гоч.
Удала се мома, да није дома.⁴

⁴ Група „Leskovčani i ostali južnjaci“, профил на fejsbiku, i sa terena u svakodnevnom korišćenju narodnih izreka u komunikaciji sa ljudima.

Изреке које је народ створио и понављао кроз своју традицију приказане су онако какве јесу, према шаренилу њихових аутентичних својстава. Језик којим је изражен сублимат духовног бића народа једног подручја, са својим светлим или пак тамним странама, добротом као и злом у њима, у лепотом али и ругобом својом – изречене у појединим тренуцима свакодневног живота – представља, свакако, допринос обogaћивању наше културне баштине.

Summary

Sladana Rajković
THE POPULAR SAYINGS IN LESKOVAC AREA

The popular sayings, as a language form, expresses a certain truth in the culture of a people. A saying is a metaphorical expression, verbal formula commonly shown by a picture that forms part of the sentence, inside which it is easy to maintain and expand. A saying is a more concrete than proverbs and doesn't tend to generalizations. It can express the trait, situation, action. At the same time, it uses the allegorical meaning of the syntagma as a whole. A saying is every form of speech that is repeated in the traditional form: comparisons from ordinary life, literature, history, can also be considered sayings.

This paper contains 295 collected sayings that later some other experts can classify and analyze.

Beside the work on the field, for this project are used advantages of information technology, by monitoring certain groups on social networks, and some of them are actively involved in the project and thus expanded the network of contributors with the most prominent members of these groups.

I think that sayings quoted in this paper deserve the attention of anthropologists, as well as contemporary writers.

Слободан Б. Митић
Народни музеј Ниш

УДК 069.51:904(497.11)
904:623.446.1"653"(497.11)

КОМПАРАТИВНИ ПРИКАЗ СРЕДЊОВЕКОВНОГ НАОРУЖАЊА ИЗ НАРОДНОГ МУЗЕЈА НИШ И ЛЕСКОВАЦ

Апстракт: Рад се бави компаративном анализом примерака оружја који се чувају у средњовековним збиркама Народного музеја у Нишу и Народного музеја у Лесковцу. Овом анализом обухваћени су врхови стрела, буздовани и топузи. Акцент ће се ставити на типолошку атрибуцију примерака из Ниша, њихову функцију и хронолошку детерминацију која ће бити извршена уз помоћ аналогича из Лесковца, али и целе Србије и земаља у региону.

Кључне речи: Ниш, Лесковац, средњи век, буздовани, топуз, врхови стрела.

Уводна разматрања

Оружје за ударање употребљавало се претежно у борби прса у прса, мада се, по потреби, могло и бацати на непријатеља. Палица-тојага, буздован и топуз, спадају у ову групу оружја. Основна карактеристика топуза и буздована је да имају кратку дрвену или металну дршку, која је повећавала њихову ударну ефикасност.¹ Њихова основна разлика је у томе што топуз има пуну бронзану или гвоздену главу, прекривену мањим или већим пирамидалним избочинама које главици дају звездолики изглед, док буздован има главицу подељену на режњеве, односно пера.² Пре доласка Турака на Балкан, у српским средњовековним изворима наилазимо на термине бат, палица или жезло. Бат и палица су речи прасловенског порекла и тешко је на основу сачуваних писаних извора докучити разлику између њих. Палица, у правом смислу речи, означава обичну мотку са задебљањем на једној страни. У нашим средњовековним списима палица се помиње у биографији Стефана Уроша III Дечанског, као и у Житију св. Симеона. У касном средњем веку оваква врста оружја била

¹ М. Ниношевић, Ј. Пешић и С. Јовић, *Оружје за ударање, у: Хладно оружје: каталог музејске збирке I*, Лесковац 2011, 41..

² *Vojna enciklopedija* 10, Београд 1975, 43,44; Г. А. Шкриванић, *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, Београд 1957, 87.

је позната као топуз, с тим што су први топузи били од дрвета. То потврђују примерци приказани на нашим средњовековним фрескама. Средином XIII века почело се са употребом металних оклопа, што је знатно умањило ефикасност дрвених и довело до појаве металних топуза.³ Од XI до XIII века у употреби је био тип топуза са мањом главом, чије се пирамиде од почетка XIV века постепено губе у пера и из њих се развија буздован.⁴ Употреба буздована посебно се проширила са доласком Турака у наше крајеве. Данашњи назив буздован највероватније није српског порекла, већ је у нашу лексикку дошао са турског подручја.⁵ У средњовековној српској војсци ово оружје је додељивано гарди владара за њихову заштиту, а осим тога, буздован постаје и знак владарског достојанства. Доказе за ово налазимо на новцу деспота Стефана Лазаревића. Буздован у овом периоду почиње да се приказује као атрибут власти и постепено прелази у основно обележје феудалца.⁶

Врхови стрела представљају једно од најстаријих бацачких оружја за борбу на даљину и, као такве, неопходно средство приликом ратова. По својој основној функцији стреле спадају у нападну врсту оружја и углавном су коришћене на већим раздаљинама. Лук, стрела и тоболац делови су стрељачке опреме. Лук је израђен од дрвета које може бити ојачано коштаном плочицама или влакнима.⁷ Може бити обичан – једноструко савијен, или сложен – ако је двоструко савијен, са дршком у средини. Крајеви лука су спојени тетивом која је прављена од коже, длаке, црева, жила или свиле. Натезањем тетива вршило се одапињање стрела. Стрела се састоји од дрвеног тела и врха стрелице од кремена, кости или тврдог дрвета, у палеолиту и неолиту, и метала у каснијим временима.⁸ Врх стреле може бити отрован или запаљив. На другом крају дршке се налази лежиште за тетиву и перје птица којим се усмерава лет стреле. Стреле су чуване и ношене у тоболцу који је прављен од коже, дрвета или тканине с оплатом од металних или коштаных, а често и декорисаних плочица.⁹ У Грчкој су луком и стрелом наоружани војници из нижих друштвених слојева и робови,

³ М. Цуњак, *Средњовековно оружје и опрема ратника са територије Подунавског и Браничевског округа*, Смедерево, 2005, 28-29.

⁴ П. Поп-Лазич, „Каталог средњовековног оружја и опреме у Историјском музеју Србије“, *Зборник Историјског музеја Србије* 20, 1983, 163.

⁵ М. Цуњак, *нав. дело*, 29,35.

⁶ Г. Шкриванић, *нав. дело*, 93.

⁷ *Исто*, 105.

⁸ *Војна енциклопедија* 5, Београд 1962, 267-268.

⁹ Г. Шкриванић, *нав. дело*, 109.

док су у Риму лук и стрела оружје помоћних стрелачких јединица (*sagitarii*) које су састављене од странаца – плаћеника вештих у гађању. Били су распоређени у последњим борбеним редовима као подршка пешадији у нападу, односно да пре саме битке ометају и нанесу што више губитака непријатељској пешадији, у одбрани или опсади утврђења.¹⁰ Током IV века, у време све чешћих сукоба са степским народима, вештих у руковању луком и стрелом, улога стрелаца и у римској војсци постаје све значајнија, што доводи до формирања лаких коњичких јединица наоружаних овим оружјем.¹¹ Приликом доласка на Балкан, и Словени су користили лук и стрелу. У византијским изворима Словени су представљени као веома добри стрелци.¹² У средњовековној Србији лук и стрела су оружје пешадије.¹³

Аналогије

Топузи

Од топуза пронађеног у околини Ниша остала је очувана само глава која је лоптастог облика, и вертикално је бушена, са четвоространим, већим и мањим, пирамидалним испустима (четири већих и осам мањих). Глава је направљена од гвожђа ковањем, њена висина износи 5,5 cm, ширина 8,5 cm, док је пречник отвора 3,3 cm. Примерак из Лесковца идентичног облика смештен је у период XII–XIV века. Аналогије налазимо и у Народном музеју у Шапцу, где се чува примерак који је хронолошки детерминисан у период XI–XIII века.¹⁴ Слични примерци евидентирани су у околини Свилајнца где је пронађени примерак датован од XII до XV века, и Јагодине и Деспотовца где су два налаза смештена у период XIV, односно XV века.¹⁵ У Историјском музеју чувају се два случајна и налаз из Велике Плане

¹⁰ М. Вујовић, *Наоружање и опрема римског војника у Горњој Меџији и југоисточном делу Паноније*, Магистарски рад, Филозофски факултет, Универзитет у Београду 1998, 100.

¹¹ Исто.

¹² D. Pribaković, Prilog hronologiji naoružanja Slovena u VI i VII veku, *Vesnik Vojnog muzeja* 11-12, 1966, 46.

¹³ М. Цуњак, *нав. дело*, 60.

¹⁴ С. Милутиновић, *Оружје на мотки из збирке Народног музеја у Шапцу*, *Museum* 7, 2006, 61, Т. III/4; Д. Миловановић, *Уметничка обрада неплеменитих метала на тлу Србије - од позне антике до 1690. године*, Београд 1985-1986, 76, кат. бр. 166.

¹⁵ S. Vetnić, *Medieval weapons and implements deriving from the Middle Morava basin*, *Balkanoslavica* 10, 1983, 142, Т. V, 8, 9, 10.

који могу послужити као аналогije, а датовани су од XII до XIV века.¹⁶ У Народном музеју у Пожаревцу чува се топуз који је опредељен у XII-XIII век,¹⁷ док је на Мирочу евидентиран примерак који може послужити као аналогija, а датован је од XII до XIV века и чува се у Народном музеју у Зајечару.¹⁸ У Градском музеју у Вршцу налазимо два слична примерка који су опредељени као турски и поуздано датовани у XIII, односно XIV век.¹⁹ Аналогije ван наше територије налазимо у Бугарској у тврђави Перник где је приликом археолошких ископавања пронађен топуз сличног облика. Овакви примерци су у Бугарској датовани у период од XI до XIII века.²⁰

Бузовани

У средњовековној збирци Народног музеја у Нишу чувају се три бузована. Први примерак потиче из околине села Јелашница код Ниша, направљен је од гвожђа ковањем, глава се састоји од четрнаест усечених пера, док је врх дугметастог облика. Очувана је дршка која на крају има перфорацију која је вероватно служила за причвршћивање дрвене мотке. Дужина бузована је 24,1 cm, док је обим главе 6,5 cm. Примерак из села Шиљомана код Блага је направљен такође од гвожђа ковањем, глава, односно језгро у смеру дршке рашчлањено је на латице, тзв. пера, којих има седамнаест. Према врху језгро образује малу розету која се завршава профилисаним испустом у виду мањег дугмета. Дужина је 27,1 cm, док је обим главе 6,7 cm. Бузован чије налазиште није познато има осамнаест дубоко засечених пера који се завршавају дугметастим испупчењем око којег је кружна трака са осамнаест плитких зареза који одговарају перима и чине розету. Глава се продужава у шупљу дршку са једном перфорацијом на крају и служила је за насађивање дрвене дршке. Дужина износи 28,0 cm, док је обим главе 7,5 cm. Аналогije налазимо у Народном музеју у Лесковцу где се чува примерак који припада типовима бузована који су хронолошки опредељени у XVI век.²¹ Обликом слични бузовани чувају се и у Народном музеју у Крушевцу, а пронађени су приликом археолошких истраживања у Сталаћу и Крушевцу и поуздано датовани у XV, односно

¹⁶ М. Ниношевић, Ј. Пешић и С. Јовић, *нав. дело*, 42, 151, кат. бр. 125.

¹⁷ М. Цуњак, *нав. дело*, 32, 139, Т. 15/84.

¹⁸ А. Lalović, *Srednjovekovno oružje iz Narodnog muzeja u Zaječaru i Zavičajnog muzeja u Knjaževcu*, Zbornik radova Muzeja rudarstva i metalurgije 2, 1982, 82, Т. VI, sl. 48.

¹⁹ Д. Петровић, *Хладно оружје из збирки Градског музеја Вршац*, Вршац 2005, 57, кат. бр. 97, 98.

²⁰ Ј. Чангова, *Крепостта Перник VIII-XIV в.* том III, Софија 1992, 172, Обр. 156/2.

²¹ М. Ниношевић, Ј. Пешић и С. Јовић, *нав. дело*, 43, 152, кат. бр. 126.

XVI век.²² Два слична примерка евидентирана су и у Историјском музеју Србије, а пронађени су случајно у околини Великог Градишта и смештени у XIII, односно XVI век.²³ У овом музеју се чувају и два примерка који потичу са археолошких ископавања тврђава Голубац и Призрен и датовани су у XV-XVI век.²⁴ Поред ових, идентичан примерак констатован је у околини Јагодине и датован у XIV, односно XV век.²⁵ Сличне примерке налазимо и у Градском музеју у Вршцу где се чувају два примерка који су опредељени као турски и поуздано датовани у XV век.²⁶ У Војном музеју у Београду се чувају два слична примерка која нису хронолошки опредељена.²⁷ Аналогije налазимо и у Бањалуци у Музеју Републике Српске где се чува буздован који је опредељен као османско-турски и смештен у период XVII века.²⁸ Поред овога, у Хрватској такође налазимо сличне примерке који су хронолошки опредељени у XVII век, а чувају се у Повијесном музеју Хрватске.²⁹

Врхови стрела

Врхови стрела из средњовековне збирке Народног музеја у Нишу који се облицима могу поистоветити са примерцима из Лесковца, могу се поделити на три типа.

Тип I

Први тип јесу они облици троугаоних стрела са продуженим крајевима који подсећају на „ластин реп“, а користили су се још у праисторији.³⁰ Делимо их на примерке са тулцем и трном, као и на оне са тордираним или нетордираним вратом. У литератури су познати још и као врхови стрела „медитеранског типа“ и приписују се Словенима, нарочито они примерци са тулцем.³¹ Варијанти „медитеранског типа“ са тулцем припадају три примерка са нетордираним вратом који су

²² Д. Миловановић, нав. дело, 144, 161, кат. бр. 369,418.

²³ Исто, 173, 182, кат. бр. 455, 480.

²⁴ П. Поп-Лазих, „Каталог средњовековног оружја и опреме у Историјском музеју Србије“, *Зборник Историјског музеја Србије* 20, Београд 1983, 190, кат. 7,10.

²⁵ S. Vetnić, нав. дело, 143.

²⁶ Д. Петровић, нав. дело, 59-60.

²⁷ D. Piletić, „Zbirka topuza, buzdovana, nadžaka i bojnih sekira u Vojnom muzeju“, *Vesnik Vojnog muzeja* 28, 1982, 65-68, sl. 1, sl. 3.

²⁸ Б. Теиновић, *Хладно оружје из османско-турског периода у Музеју Републике Српске*, Каталог музејске збирке I, Бања Лука 2008, 143.

²⁹ М. Šercer, *Staro oružje na motki, katalog muzejskih zbirki VII*, Zagreb 1972, 49-50, kat. br. 81, 85, 86, T. 11.

³⁰ М. Ниношевић, Ј. Пешић и С. Јовић, нав. дело, 52.

³¹ М. Алексић, „Оружје из средњовековне збирке Народног музеја у Београду“, *Гласник Српског археолошког друштва* 17, 2000, 203.

пронађени на локалитету „Градац“ у Горњем Рињу код Беле Паланке, Крављу код Књажевца и у Драшковцу код Лесковца. Аналогије за ове примерке налазимо на локалитету „Поточак“ код Рековца у примерку који је коришћен од IX до XIV века,³² у Костолу код Кладова,³³ у Народном музеју у Лесковцу где се чува налаз коме није познато налазиште, а датован је у XIII-XIV век,³⁴ као и у Пернику у Бугарској где су овакви врхови стрела били у употреби у периоду од VII до XIV века.³⁵ Сличне примерке датоване у XIII, односно XIV век имамо и у Малом Извору, Златској пећини, Сокобањи, локалитету „Поповац“ у Градској и Кални,³⁶ али и у пиротском крају.³⁷ У Гамзиграду налазимо сличан примерак који је датован у период XIII-XIV века,³⁸ док је у Народном музеју у Пожаревцу овакав врх стреле хронолошки опредељен у XIV-XV век.³⁹ У Плавну,⁴⁰ у Хрватској евидентиран је налаз који по облику одговара нашим примерцима, али није датован.

Варијанти „медитеранског типа“ са трном припада шест врхова стрела. Два примерка потичу са локалитета „Кулина“ у селу Равна код Књажевца, а по један врх стреле пронађен је у Клисурској код Беле Паланке, Горњој Невљи код Димитровграда, Горњем Душнику код Гаџиног Хана и на подручју Блаца. У Народном музеју у Лесковцу чува се примерак који је коришћен у XIV веку.⁴¹ Аналогије налазимо у Сталаћу,⁴² у примерцима датованим у XIV, односно XV век из Јагодине и Свилајнца,⁴³ као и у Народном музеју у Пожаревцу где су овакви врхови стрела хронолошки опредељени у период XIII-XIV века.⁴⁴ Слични налази евидентирани су и у селу Сеона код Смедерева.⁴⁵

³² S. Vetnić, *нав. дело*, 139, Т. I, 18.

³³ М. Алексић, *нав. дело*, 202, 211, кат. бр. 10, сл. 3/3.

³⁴ М. Ниношевић, Ј. Пешић и С. Јовић, *нав. дело*, 52-53, 161, кат. бр. 158.

³⁵ Ј. Чангова, *нав. дело*, 176, Обр. 160/17, 25.

³⁶ А. Lalović, *нав. дело*, 71, кат. бр. 10-13, 15, 16, Т. II, сл. 10-13, 15, 16.

³⁷ Р. Војнић, *Средњи век, у: Археолошко благо Понишавља: каталог изложбе, Пирот, 1983*, кат. бр. 114.

³⁸ А. Lalović, *нав. дело*, 71, кат. бр. 14, Т. II, сл. 14.

³⁹ М. Цуњак, *нав. дело*, 72-73, 153, кат. бр. 215, Т. 30/ 215.

⁴⁰ D. Pribaković, *нав. дело*, 42, Т. IX/с.

⁴¹ М. Ниношевић, Ј. Пешић и С. Јовић, *нав. дело*, 53, 162, кат. бр. 160.

⁴² D. Minić, O. Vukadin, *Srednjovekovni Stalać*, Beograd, 2007, 115, tip VII, sl. 72/18.

⁴³ S. Vetnić, *нав. дело*, 139, Т. I, 15-16.

⁴⁴ М. Цуњак, *нав. дело*, 72, 152, кат. бр. 209,210, Т. 29/209, Т. 30/210.

⁴⁵ В. Нинковић, „Средњовековно оружје из збирки Народног музеја у Београду“, *Зборник Народног музеја - археологија* 19-1, 2009, 468, Т. IV/5.

Тип II

Рефлексни лукови и тробридне стрелице означили су револуционарну промену у начину ратовања. Знатно делотворније дејство омогућено је повећањем домета стрела са 80 на 400 m, као и брзине њиховог испаливања јер тетива, због коштаног ојачања лука, није морала да се затеже до рамена већ само до груди.⁴⁶ Варијанти тробридних стрелица са трном припадају два примерка са локалитета „Кулина“ у Равни поред Књажевца и са локалитета Бубањ код Ниша листоликог облика пробојца који су идентични са примерком из Лесковца, односно Царичиног града који се датује у период VI, односно почетак VII века.⁴⁷ Заједничко примерцима из Равне, Бубња и Лесковца јесте то да имају наглашен граничник при прелазу из пробојца у трн. Аналогије налазимо на локалитету Љубичевац–Гламија, Ушће Слатинске реке, односно Дијана,⁴⁸ и у тврђави Рас.⁴⁹

Тип III

Ромбоидни врхови стрела карактеристични су за номадске народе, нарочито за Аваре, који поред тробридних, користе и овакве облике стрела, али их често налазимо и у наоружању римских војника.⁵⁰ Варијанти са ромбоидним пробојцем припадају два примерка, из села Моклиште код Беле Паланке и Јагодин мале у Нишу који при прелазу у трн имају наглашен конични граничник. Сличан примерак пронађен је и на локалитету Хисар у Лесковцу и хронолошки опредељен у период од XII до XIV века.⁵¹ Аналогије за ове врхове стрела налазимо у примерцима датованим у XIV, односно XV век из Сталаћа,⁵² у хоризонту XII века на локалитету Ушће Себечевске реке у Расу,⁵³ као и у тврђави у Пернику где су овакви врхови стрела коришћени углавном у XIII-XIV веку.⁵⁴

Закључна разматрања

Топузи из Народног музеја у Нишу и Народног музеја у Лесковцу су по М. Цуњак представници завршне фазе развоја топуза. Слични примерци од

⁴⁶ Ј. Ковачевић, *Аварски каганат*, Београд, 1977, 116-117.

⁴⁷ М. Ниношевић, Ј. Пешић и С. Јовић, *нав. дело*, 50, 157, кат. бр. 142, 143.

⁴⁸ Р. Špehar, *Materijalna kultura iz ranovizantijskih utvrđenja u Đerdapu*, Београд, 2010, 129-130, кат. бр. 696, 703, 704, Т. XXXIX/696, 703, 704.

⁴⁹ М. Поповић, *Tvrđava Ras*, Београд, 1999, 112, сл. 59/4.

⁵⁰ Ј. Ковачевић, *нав. дело*, 119.

⁵¹ М. Ниношевић, Ј. Пешић и С. Јовић, *нав. дело*, 51, 162-163, кат. бр. 162.

⁵² D. Minić, O. Vukadin, *нав. дело*, 113, сл. 72/7, 8.

⁵³ М. Поповић, *нав. дело*, 254, сл. 215/1.

⁵⁴ Ј. Чангова, *нав. дело*, 176, Обр. 160/13,23.

стране А. Н. Кирпичникова и L. Kovácsa сврстани су у тип IV и налазимо их на широком подручју Кијевске Русије датоване у XII-XIII век.⁵⁵ То су примерци призматичне, масивно ливене главе, на којима се са спољне стране налази по четири или пет пирамидалних, и осам или десет мањих избочина троугаоног облика. Из претходно приложених аналогича се види да су овакви примерци у околним земљама ушли у употребу раније, али су код нас присутни од XII до XV века, што би свакако био и период када су коришћени и примерци из Лесковца и Ниша. Овако дуг период употребе оваквих топуза говори о њиховој ефикасности јер су њихове избочине биле веома практичне у пробијању лакших и тежих оклопа који су улазили у употребу током XIV века.

Обликом слични буздовани примерцима из Народног музеја у Нишу и Лесковцу пронађени су археолошким истраживањима у Сталаћу, Крушевцу, Голупцу и Призрену и поуздано су датовани у период од XIV до XVI века. Ови буздовани представљају примерке који се приписују источноевропском типу са лоптастом главом кришкасто издељеном на пера.⁵⁶ Према М. Шерцер, буздовани са троугластим или обликом перима и зупцем на доњем рубу припадају периоду XVI, односно почетку XVII века.⁵⁷ У XIV и XV веку пера буздована су уска, плитка и дугуљаста, доста слична украсима са готичких катедрала, док се у XVI и XVII веку главице буздована обликују у обла или троугласта пера, што свакако одговара опису наших примерака. У XV веку у Србији, у тврђавама и у посебним специјализованим селима, радило се оружје искључиво за војску и тврђавску посаду. После освајања Деспотовине познато је да су Османлије укључивале у свој војни систем све затечене мајсторе оружаре. Јужно од Куршумлије налазила су се села Рудар, Лубница и Самоково чији су се житељи у петој деценији XV века бавили искључиво израдом гвоздених топуза и буздована. Сви они су били обавезни да годишње израде 800 комада тог ударног оружја.⁵⁸ Међутим, иако су примерци који се чувају у средњовековним збиркама у Нишу и Лесковцу релативно близу радионица где је израђивана ова врста оружја, нема доказа да било који од ових примерака потиче из истих.

Готово сви типови врхова стрела су у употреби дуг временски период, у неким случајевима и по неколико стотина година. „Медитерански тип“ стрела карактеристичан је за Словене, нарочито они примерци са тулцем, док се на античким локалитетима среће веома ретко. Примерци из Ниша

⁵⁵ А. Н. Кирпичников, Древнорусское оружие 2, Археология СССР-Свод археологических источников, Ел-36, Москва-Ленинград, 1966, 47-58; L. Kovács, A magyar Nemzeti muzeum fegyvertárának XI-XIV századi csillag alakú buzogánzai, Folia archaeologia XXII, Budapest 1971, 165-180.

⁵⁶ В. Нинковић, *нав. дело*, 461.

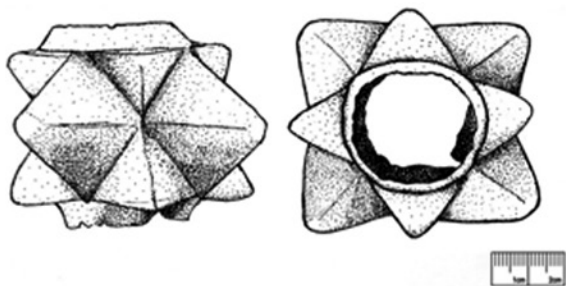
⁵⁷ М. Šerčer, *нав. дело*, 11.

⁵⁸ М. Ниношевић, Ј. Пешић и С. Јовић, *нав. дело*, 43.

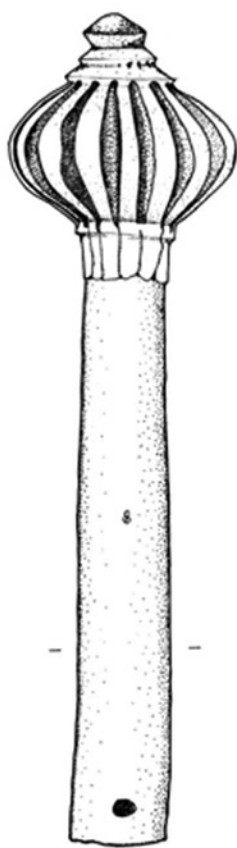
са тулцем сигурно припадају средњем веку, са напоменом да би познија раздобља средњег века могла бити период када су интензивније коришћени. За примерке са трном можемо такође претпоставити време коришћења у познијим раздобљима средњег века, тачније, од XIII до XV века. Иако су рефлексни лук и тробридне стрелице дуго приписивани искључиво Аварима, бројна археолошка истраживања показују да су ову врсту убојитог оружја користили разни народи, па и Римљани.⁵⁹ Примерци из Ниша и Лесковца се датују у период VI, односно почетак VII века, са тим што су вероватно били у употреби током целог раног средњег века. Врхови стрела ромбоидног облика пробојца оријенталног су порекла и представљају најраспрострањенији тип који је већ од IX до X века био у широкој употреби на простору Карпатске котлине, у Русији и готово свим деловима Балкана, где се задржао и у XIV и XV веку.⁶⁰ На основу аналогича са територије Србије, а и шире, период у коме су се користили ромбоидни врхови стрела налик онима из Ниша био је од XII до XV века.

⁵⁹ M. C. Bishop, J.C.N. Coulston, *Roman Military Equipment: From the Punic Wars to the Fall of Rome*, London, 1993, 54.

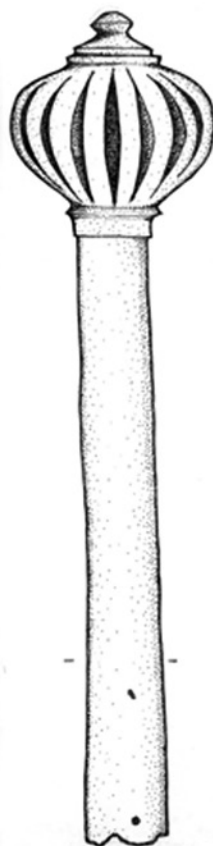
⁶⁰ D. Minić, O. Vukadin, *нав. дело*, 112.

1

2

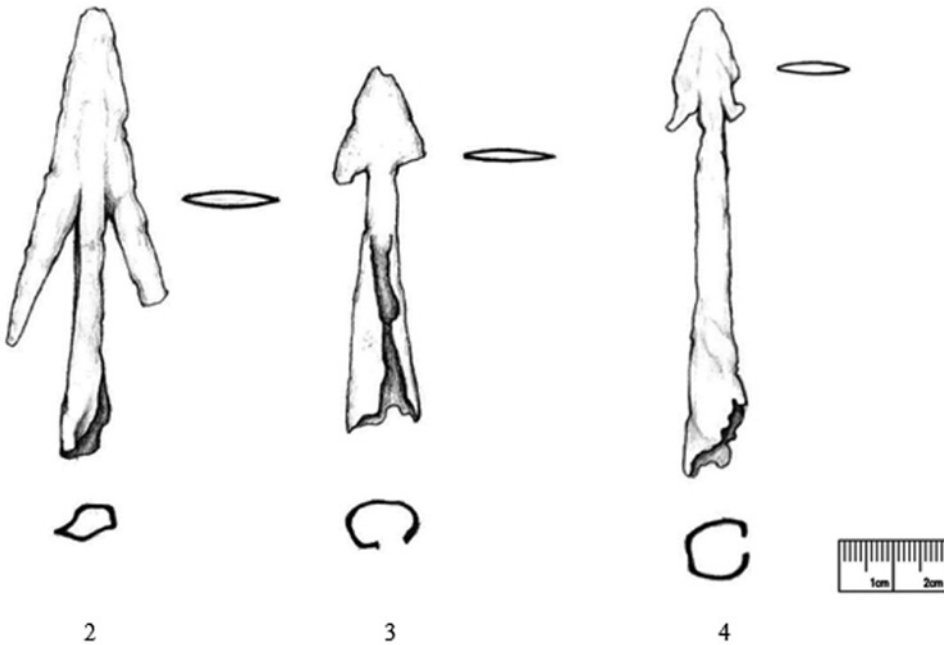

3

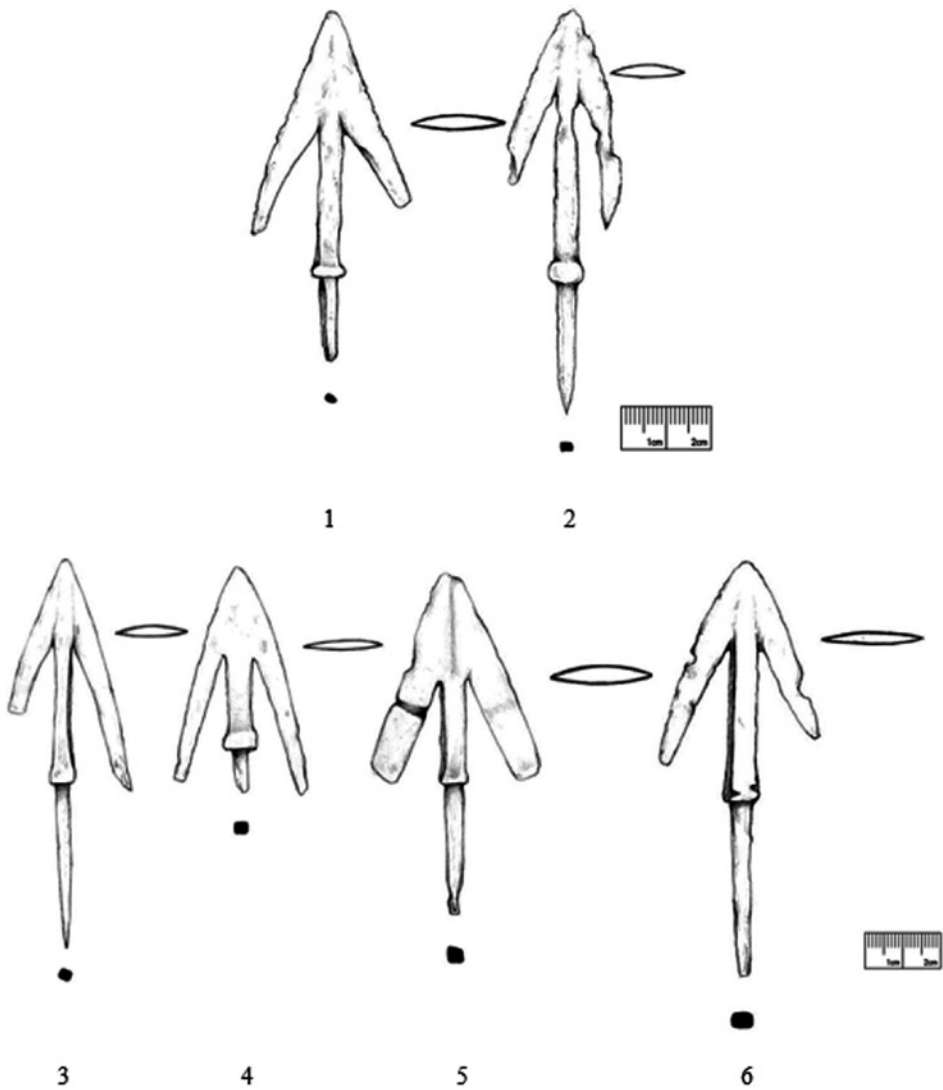
Т. I, 1. Глава топуза, околина Ниша; Буздовани: 2. Јелашиница код Ниша; 3. Шилџомана код Блаца (Цртежи и обрада: М. Јовић)

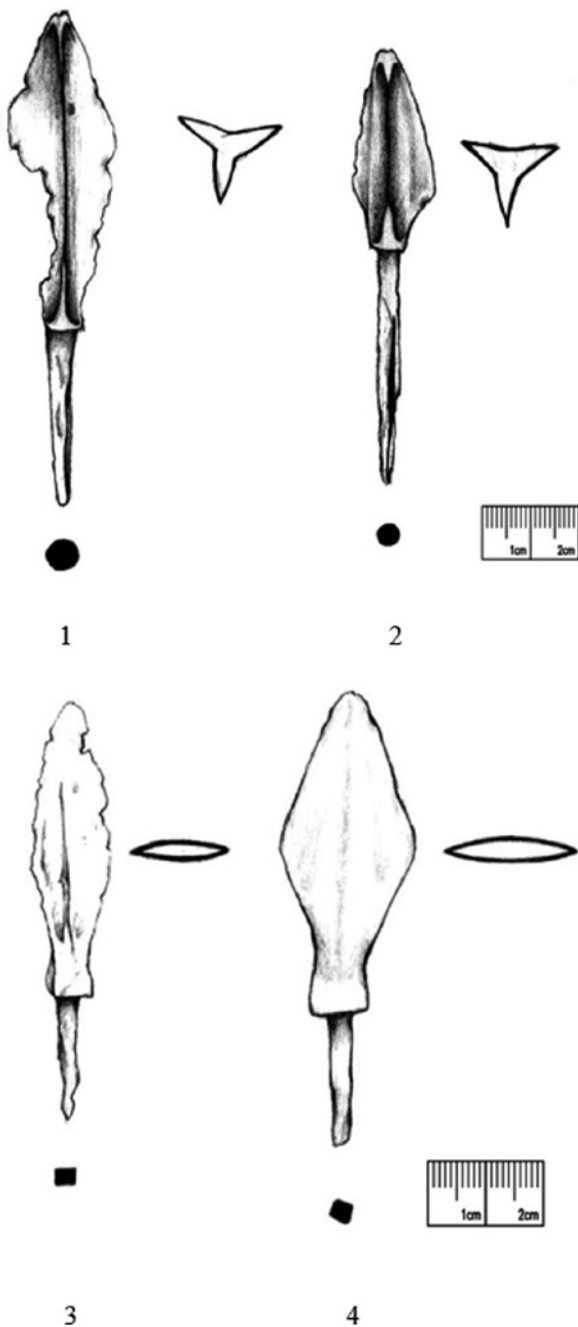
1

Т. II, 1. Бuzдован, непознато налазиште; Тип I - Врхови стрела „медитеранског” типа са тулцем; 2. Горњи Рињ код Беле Паланке; 3. Кравље код Књажевца; 4. Драшковац код Лесковца; (Обрада фотографије и цртежа: М. Јовић, фото: Ж. Цајић, цртежи: И. Голубовић)

Т. III, Тип I - Врхови стрела „медитеранског” типа са трном: 1,2. Равна код Књажевца; 3. Клисура код Беле Паланке; 4. Горња Невља код Димитровграда; 5. Горњи Душник код Гаџиног Хана; 6. околина Блаца; (Обрада цртежа: М. Јовић, цртежи: И. Голубовић)

Т. IV, Тип II - Гробридни врхови стрела: 1. Равна код Књажевца; 2. Бубањ, Ниш;
 Тип III - Ромбоидни врхови стрела: 3. Моклиште код Беле Паланке; 4. Јагодин
 мала, Ниш; (Обрада цртежа: М. Јовић, цртежи: И. Голубовић)

Summary

Slobodan Mitić**COMPARATIVE PRESENTATION OF MEDIEVAL WEAPONS IN
COLLECTIONS OF THE NATIONAL MUSEUMS IN NIS AND IN
LESKOVAC**

This paper deals with the interpretation and analysis of maces, clubs and arrowheads that are kept in the medieval collection of the National Museum in Nis. The main problem relates to dating because it is mainly about chance finds that have no archaeological context. Given this, the only way that these specimens were dated are analogies from the weapon collection of National Museum in Leskovac, and museum collections throughout Serbia. Using this analogy, an attempt was made to overcome this problem, i.e., by comparison of ours and copies that have been published, and are from closed archaeological sites, certain chronological framework has been obtained. Those frameworks indicate that represented arrowheads, mace and mace were in use from the Migration period until the late Middle Ages.

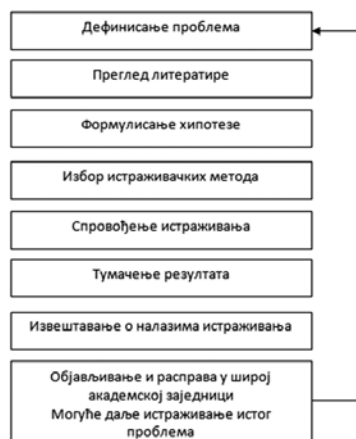
Сузана Ранђеловић
кустос
Народни музеј Лесковац

УДК 069.012(497.11)
069.8(497.11 Лесковац”

ПРИМЕНА ЕМПИРИЈСКИХ ТЕХНИКА ИСПИТИВАЊА У ИСТРАЖИВАЊУ МУЗЕЈСКЕ ДЕЛАТНОСТИ - СТУДИЈА СЛУЧАЈА НАРОДНИ МУЗЕЈ У ЛЕСКОВЦУ

Апстракт: Рад пружа основни увид у методе које се могу користити за истраживања која се могу спроводити у музеју а представљена је и детаљна употреба упитника и анкете као емпиријске технике испитивања које се могу користити у музејској делатности. Спроведено истраживање имало је за циљ да сагледа актуелно стање у погледу задовољства посетилаца музеја и да се на тај начин уочи потенцијал за унапређење задовољства посетилаца. Емпиријска анализа спроведена је на узорку од 281 посетиоца. Дефинисан модел представљен у овом раду показује да сви критеријуми који су узети у обзир имају позитиван утицај на задовољство посетилаца у музеју.
Кључне речи: музеј, методе, емпиријско испитивање, анкета

Који ће од научних метода истраживач изабрати зависи од различитих фактора и потребно је метод бирати према предмету истраживања. За примену било које конкретне методе потребно је знање о правилима њене примене јер примена било које истраживачке технике подразумева јасно дефинисане поступке.

Слика 1. Фазе у истраживачком процесу ¹

¹ Milovan Vuković, Živan Živković, *Metodologija naučno-istraživačkog rada*, Beograd, 2005.

Сматра се пожељним да се прате истраживања која развијају тестове, теорију коришћења математике, моделирање, симулацију и истраживања која користе емпиријске податке. Истраживање литературе испитивано је у раду аутора Фереира и Смарта² и дате су препоруке како системи инжењеринга могу побољшати истраживање.

МЕТОДЕ ИСТРАЖИВАЊА У МУЗЕЈСКОЈ ДЕЛАТНОСТИ

У раду „Преглед и класификација емпиријског истраживања у оперативном менаџменту“, аутора Скадера и Крега,³ представљен је преглед литературе студија које се баве емпиријским истраживањима у менаџменту која се могу применити и на менаџмент музеја. Друштвено корисне мере служе напредовању друштва у духовном, културном, моралном и нематеријалном смислу и музеји морају у својим статутима јасно да нагласе своје деловање у искључиво друштвено корисне сврхе.⁴

Током последњих неколико година, у оквиру Завода за проучавање културног развика, реализована су истраживања публике која посећује музеје, као и истраживања која су се бавила културним потребама и навикама опште популације и посебних група.

Код друштвених наука као што је музеологија најчешће се користе следеће методе: (1) историјски метод, (2) компаративни метод (3) метод студије случаја и (4) психолошки метод. Примењује се и скуп емпиријских истраживачких техника. Наведеним методама и техникама могу се истраживати друштвени феномени (појаве и процеси) у различитим областима, попут менаџмента, организације рада, међусобних односа, односа радника у колективима, итд.⁵

У музеологији се могу спровести примењена и основна истраживања. Примењена истраживања чине оригинална истраживања спроведена у циљу стицања нових знања са примарним циљем примене знања до решења практичних или техничких проблема. Основна истраживања односе се на ниво теоријског и филозофског знања, док се примењена истраживања односе на ниво емпиријског знања и из области примењене музеологије. Разлика између основних и примењених истраживања тече паралелно између емпиријски-теоријског приступа и практичног приступа

² Ferreira S., Smartt C., „Applying Systems Engineering to Survey Research“, *Procedia Computer Science* 16, 2013, 102 – 111.

³ Scudder D. Gary, Hill A. Craig, „A review and classification of empirical research in operations management“, *Journal of Operations Management* 16, 1998, 91 – 101.

⁴ Krivošejev Vladimir, *Muzeji, publika, marketing – Stalne muzejske postavke i njegova visost posetilac*, Valjevo, 2009.

⁵ Milovan Vuković, Živan Živković, *Metodologija naučno-istraživačkog rada*, Beograd, 2005.

у музеологији. У овом смислу, примењена истраживања су синоним за музеографска истраживања, док се основна истраживања односе на проучавање културног информисања.⁶

У зависности од истраживачког питања, истраживач може одлучити да примени квалитативан, квантитативан или комбинацију ова два истраживачка стила. На пример, да Народни музеј у Лесковцу бележи све мање посетилаца, а менаџери музеја немају одговор на питање: Зашто је до тога дошло? Квалитативни стил истраживања би био добар да би се могло разумети понашање посетилаца. Међутим, на другом нивоу потребно је применити и квантитативан стил како би се тестирале хипотезе постављене на претходном нивоу. Касније се може користити и комбинација оба, квалитативног и квантитативног стила истраживања.

Историјски метод користи историјске изворе не на начин својствен за историју, као посебне научне дисциплине, већ на начин од интереса за поједине друштвене науке. То значи да је потребно имати историјски извор и одредити полазне тачке каснијих дешавања, садашњости и предвиђања будућности. Коришћење историјских података у истраживању друштвених појава и процеса треба да избегне замке екстремног историцизма, с једне, и апстрактне неисторичности, с друге стране.⁷ Пошто се у музејима налази доста историјских извора података могуће је примењивати овај метод за коришћење тих података у истраживању друштвених појава и процеса.

Компаративни метод истражује друштвене појаве коришћењем сличности и разлика између одређених друштвених појава. Рецимо, у музејима би се могло вршити поређење између сеоских и градских обичаја у оквиру истог друштва, затим, поређење обичаја у Србији и народних обичаја у Бугарској. Или поређење Првог светског рата са Другим светским ратом.

Историјско-компаративни метод комбинује предности историјског и компаративног метода. Овај метод је погодан за проучавање великих друштвених трансформација као што су, на пример, револуције, недавне трансформације из социјалистичког према капиталистичком систему у земљама источне и југоисточне Европе итд.⁸

Студије случаја је метода у којој се изучавању друштвених феномена приступа кроз анализе индивидуалних случајева. Случај може бити особа, група, догађај, процес, друштво или било која друга јединица друштвеног живота. У раду Скадер⁹ представљен је преглед литературе студија које се баве емпиријским истраживањима у менаџменту.

⁶ Van M. Peter, *Museological research, Towards a methodology of museology*, PhD thesis, University of Zagreb, 1992.

⁷ Milovan Vuković, Živan Živković, *Metodologija naučno- istraživačkog rada*, Beograd, 2005.

⁸ Isto.

⁹ Scudder D. Gary, Hill A. Craig, "A review and classification of empirical research in operationc management", *Journal of Operations Management* 16, 1998, 91 – 101.

Студије случаја и стратегија триангулације подразумева допуну мерења којима би се омогућило испитаницима да се понашају природније. Ово у пракси значи да би податке добијене из анкета требало допунити неким мерењима. На пример, истраживач може седети или стајати у Сталној поставци музеја и посматрати интеракције између посетилаца и кустоса, с циљем да објективније проникне у интересовање посетилаца за начин комуникације и доживљаја музејске изложбе.

Психолошком методом анализирају се психичка стања и реакције на основу којих се тумаче друштвени процеси и појаве.

Емпиријске (истраживачке) технике служе да се подаци сакупљају, описују и класификују да би се они логички и статистички могли обрадити касније. Најчешће се користе следеће емпиријске (фактографске) методе:¹⁰ (1) посматрање, (2) испитивање (анкетирање, интервјусање и тестирање), (3) статистички метод, (4) анализа садржаја и (5) социометрија.

Посматрање је техника где се посматра одабрани узорак према плану и води се евиденција о ономе што се уочава посматрањем. Евиденција се може вршити вођењем бележака, фотографисањем и сл. Посматрањем се може стећи бољи увид у реакције и понашање испитаника, у случају музеја, рецимо – посетилаца.

Статистички метод се може дефинисати као скуп истраживачких и аналитичких поступака, коришћених у емпиријским истраживањима, да би се дошло до бројчаног (квантитативног) израза о друштвеним односима, стањима и ситуацијама.

Анализа садржаја представља посебан вид квантитативног емпиријског истраживања у циљу одређивања присутности појединих идеја, идејних тенденција, њених носилаца и противника, у некој области друштвеног живота. Анализа садржаја укључује и елементе квалитативног истраживања, с обзиром на то да анализа садржаја мора поћи од јасне идентификације категорија.¹¹ Овом методом може се доћи до описа, разумевања, па и предвиђања појаве која се истражује. Аутор Кривошејев Владимир, директор музеја у Ваљеву у раду¹² је користио метод анализе садржаја докумената.

Социометрија је техника на основу које се сазнаје какав је статус појединца у групи, на основу одговора чланова групе. Статус појединца у групи се приказује графички или нумерички.

¹⁰ Vuković M., Živković Ž., *Metodologija naučno – istraživačkog rada*, Beograd, 2005, 64.

¹¹ Milovan Vuković, Živan Živković, *Metodologija naučno – istraživačkog rada*, Beograd, 2005, 70.

¹² Krivošević Vladimir, *Muzeji, publika, marketing – Stalne muzejske postavke i njegova visost posetilac*, Valjevo, 2009.

Autor Де Ваус Дејвид¹³ у свом раду даје савете о томе како да се планира и анализира друштвена анкета. У раду аутор наглашава везе између теорије и истраживања, логике и тумачења статистике и праксе социјалног истраживања и представља читаоцима алате који су потребни да се ухвати у коштац са овом често конфузном области.

Емпиријске технике испитивања у музејској делатности

- Музеј је јединствено место где посетиоци комуницирају и имају интеракцију са експонатима у дати архитектонски простор.¹⁴ Начин на који људи виде музеј је различит од једне до друге особе. Неко може да види музеј као мрачно, хладно место где су смештени стари предмети само за показивање малом броју људи, други могу да те предмете повезују са учењем или забавом.¹⁵

- Завод за проучавање културног развика реализује истраживачке и документационе пројекте из различитих области културне политике. Нека од истраживања која су спроведена су:

- Музеји Србије – актуелно стање,

- Истраживање о музејској публици,

- Музејски стручњаци и развој музејске делатности – обухваћени су запослени на стручним пословима у националним музејима.¹⁶

Аутор Владимир Кривошејев обавио је истраживања¹⁷ и наводи анкете и интервјуе коришћене за истраживања која је спроводио у музејским установама за потребе писања књиге, као и резултате истраживања.

Метода испитивања подразумева прикупљање података о перцепцијама, мишљењу, судовима, понашању, навикама, мотивима, жељама и ставовима испитаника, постављајући им питања усмено или у писаном облику.¹⁸

Анкета и интервју су инструменти посебног поступка, или емпиријског метода, који се генерално назива испитивање.¹⁹ Техника испитивања у

¹³ De Vaus David, *Surveys in Social Research*, 5th Edition, 2005.

¹⁴ Jeong, Lee, H.K., "The physical environment in museums and its effects on visitors' satisfaction", *Building and Environment* 41, 2006, 963 – 969.

¹⁵ Enasel I.O., "The Role of Information in Art Museum Communication Process", *Procedia Economics and Finance* 6, 2013, 476 – 481.

¹⁶ Žabkar V., Makovec M., B., Dmitrović T., "Modelling perceived quality, visitor satisfaction and behavioural intentions at the destination level", *Tourism Management* 31, 2010, 537– 546.

¹⁷ Krivošejev Vladimir, *Muzeji, menadžment, turizam – Ka savremenom muzeju, od teorije do prakse*, Valjevo, 2012, 463.

Krivošejev Vladimir, *Muzeji, publika, marketing – Stalne muzejske postavke i njegova visost posetilac*, Valjevo, 2009.

¹⁸ Tkalač V. Ana, Sinčić Ć. D., Pološki V. N., *Priručnik za metodologiju istraživačkog rada MEP*. Doo Zagreb, 2010.

¹⁹ Milovan Vuković, Živan Živković, *Metodologija naučno – istraživačkog rada*, Beograd, 2005.

светској пракси увелико се примењује за различите студије случаја и на тај начин се долази до веома корисних информација за унапређење пословања и даља истраживања. У радовима²⁰ могу се видети примери примене техника испитивања у музејској делатности као и обрада и тумачење резултата са конкретним предлозима.

Поред бројних предности технике испитивања имају и недостатке као што су рецимо различит ниво интелигенције, психичке зрелости, образовања испитаника, разлике у језику, систему вредности и обичајима, животним искуствима и слично.

Интервју

Интервју представља прикупљање података путем разговора између испитивача и испитаника а садржај је одређен циљем научног истраживања. Завод за културни развитак користи технику интервјуа у оквиру метода испитивања, и то индивидуални полуструктурисани интервју да се испита како кустоси опажају корисност „Ноћи музеја“, као и могућности организовања сличних партнерских пројеката у функцији унапређења делатности музеја. Такође, у истраживању „Културна политика националних музеја“ обављени су интервјуи са директорима, а истраживање је допуњено анкетом запослених стручњака у националним музејима. Интервју може бити:

Слободни интервју – користи се када се желе прикупити општи подаци о одређеној појави и постоји велика слобода приликом постављања питања.

Усмерени или дубински интервју – користи се за прикупљање података о скривеним слојевима појаве која се истражује и овде је присутна минимална слобода истраживача.

Панел интервју – користи се за проучавање дуготрајних, променљивих друштвених појава.

Групни интервју – сврха јесте да се посредством групне динамике дође до информације о ставовима према одређеном проблему (питању) у односу на који субјекти обично имају другачије, различите или супротстављене ставове.

²⁰ Ruiz, David Martin, M. Castellanos – Verdugo. M, Garcia, O., “A visitors’ evaluation index for a visit to an archaeological site”, *Tourism Management* 31, 2010, 590 – 596.

Sheng, C.W., Chen, M.C., “A study of experience expectations of museum visitors”, *Tourism Management*, 33 (1), 2012, 53 – 60.

Pachucki M.C., “Classifying quality: Cognition, interaction, and status appraisal of art museums”, *Poetics* 40, 2012, 67 – 90.

Camarero C.J.G. Maria, V.Eva, “Achieving effective visitor orientation in European museums Innovation versus custodial”, *Jurnal of Cultural Heritage*, 2014.

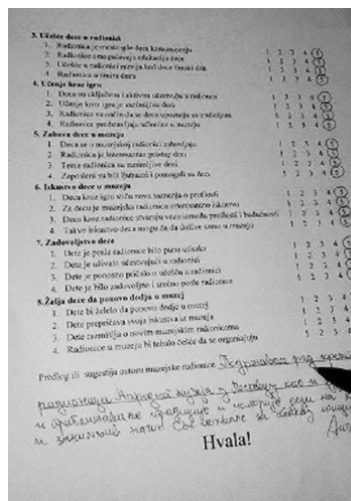
Jeong, Lee, H.K., “The physical environment in museums and its effects on visitors’ satisfaction”, *Building and Environment* 41, 2006, 963 – 969.

Да би се уз помоћ интервјуа прикупило што више квалитетних података, мора се водити рачуна о следећем:

1. Време интервјуа треба унапред договорити.
2. Питања треба унапред припремити.
3. Треба затражити дозволу за записивање или снимање разговора.
4. Добро је испитаника неколико дана пре интервјуа подсетити на предстојећи разговор и дати му листу са припремљеним питањима.
5. Треба бити тачан, држати се плана питања и имати своју копију плана питања у случају да је испитаник своју изгубио.
6. Током разговора треба одмах питати ако нам излагање испитаника није јасно.
7. Након интервјуа, када средите материјал у облик који је подобан за ваш истраживачки извештај, треба материјал показати испитанику и тражити његову писмену дозволу за његово коришћење као података у вашем извештају.

Анкета

Анкета је техника испитивања код које не долази до личне комуникације између испитивача и испитаника, већ се до података долази преко писаног упитника. Испитаницима се доставља анкетни упитник и од њих тражи да одговоре на питања у складу са упутствима из упитника. У пракси се срећу стандардизована анкета која се користи при истраживању простих и једноставних појава, нестандардизована анкета се користи за истраживање комплекснијих појава, као и комбинација два типа анкете.

Слика 2. Анкетни листић са истраживања

Циљ сваке анкете је да се дође до научно релевантних информација, помоћу којих се могу анализирати ставови, мишљења, веровања, убеђења и систем вредности. Приликом састављања анкете треба водити рачуна и пажљиво планирати питања која би требало да буду кратка, разумна, а могу бити отворена (без понуђених одговора) и затворена (са понуђеним одговорима). Ако је реч о анкети, упитнику, или интервјуу, важно је да су питања пажљиво изабрана, дакле јасна, недвосмислена и употребљива. Корисно је да питања за интервјуе и анкете припреме сами кустоси.²¹

Писмена анкета омогућава анонимност и захтева мање труда (поштанска, новинарска, статистичка), док усмена анкета (телефонска, радио, ТВ) има неких предности, као сто су: могућност појашњавања тежих питања уколико их испитаник не разуме, невербалним говором могу се схватити неки одговори итд. У раду аутора Шидлоу²² представљени су резултати свеобухватне анализе садржаја научних радова објављених у четири водећа међународна бизнис-часописа током протекле деценије. Истраживачи су за прикупљање података користили поштанске анкете. Резултати указују на интересантне трендове у процедури прикупљања података. Смернице за формулацију питања у упитнику:

- употреба одговарајућег нивоа разумљивости речи – речи које се користе морају бити једноставне и конкретне,
- осигурати дефиниције речи и израза – користити одређене речи или изразе за које унапред можемо претпоставити да их неки људи не разумеју,
- избегавати нејасне и двосмислене речи – питања не треба да садрже нејасне и двосмислене речи,
- избегавати постављање више од једног питања одједном – то збуњује испитанике,
- примена несугестивних питања – треба избегавати сугестивна питања, питања која наводе испитаника на одређени одговор,
- не постављати хипотетичка питања,
- допустити различите нивое задовољства,
- проблем меморије – при састављању питања не треба преценити памћење људи. На пример, не треба претпоставити да ће људи памтити колико су тачно пута у последње три године посетили музеј.

Техника испитивања у музеју

Постоји много разлога за примену технике испитивања у музеју. Неки од њих су:

²¹ Šola Tomislav, *Marketing u muzejima*, Beograd, 2002.

²² Chidlow A., Ghauri P., Yenyurt S., Cavusgil T., "Establishing rigor in mail - survey procedures in international business research", *Journal of World Business*, 50, 2015, 26 – 35.

1. Сазнајемо ко долази у музеј – коме се обраћамо и шаљемо своје поруке; кога желимо привући.
2. Сазнајемо шта посетиоци очекују од посете.
3. Сазнајемо разлог посете; да ли је музеј део обиласка или циљ сам по себи и сл.
4. Одређујемо промену трендова, тј. очекивања посетилаца.
5. Могућност да посетиоце питамо за мишљење.
6. Олакшање планирања повремених изложби и посебних програма.
7. Утврђујемо које нас групе становништва подржавају.
8. Испитујемо задовољство посетилаца квалитетом услуга и понудом музеја.
9. Сазнајемо шта посетиоце занима и чиме су незадовољни.
10. Имамо прилику да побољшамо недостатке и употпунимо понуду музеја и прилагодимо музеј људима који га посећују.

Табела 1. Предности и недостаци анкетног испитивања у музеју

Метода	Предности	Недостаци
упитник који посетилац сам попуњава на изласку из музеја	изискује мање времена	делимично испуњен упитник
вођено испуњавање упитника	већи одазив и сва питања испуњена	изискује више времена / људи,
телефонска анкета	допире до људи који не посећују музеје, јефтиније је од личног контакта а испитивач може испитанику појаснити поједина питања телефонске анкете, морају бити што краће и једноставније	скупа, број питања је ограничен

поштанска анкета	велика економичност, повећана објективност испитивања, непостојање субјективних грешака испитивача	немогућност одређивања броја враћених испуњених упитника унапред, остају непопуњена питања, нема контроле ко одговара на питања, одзив испитаника је мали
on-line анкета	брзина добијања одговора, једноставна могућност анализе и обраде података	мали број личних адреса потенцијалних испитаника
E-mail анкета	анкета се директно шаље испитанику путем mail адресе	немогућност интеракције са испитаником

СТУДИЈА СЛУЧАЈА НАРОДНИ МУЗЕЈ У ЛЕСКОВЦУ

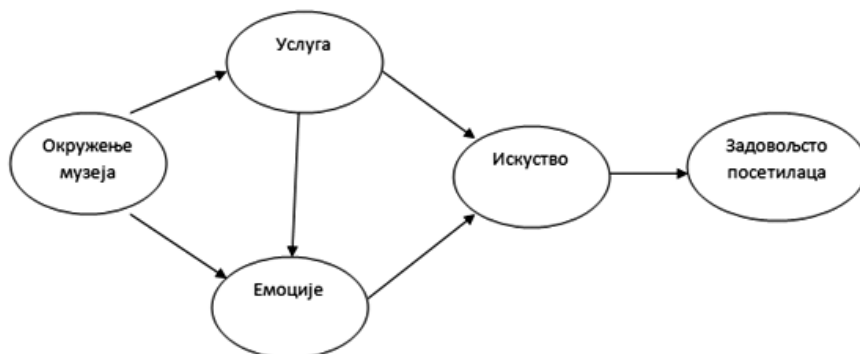
Процедура

За ову студију изабрана су две Сталне поставке музеја у Лесковцу: Стална поставка Народног музеја у Лесковцу и Градска кућа у Лесковцу. Субјекти за упитник су посетиоци музеја који су случајно изабрани од оних који су желели да добровољно учествују и попуне упитник. Анкетно испитивање посетилаца спроведено је децембра 2014. године. Мерен је утицај следећих група варијабли на задовољство посетилаца: (1) окружење музеја, (2) емоције (3) искуство посетилаца и (4) квалитет услуга посетилаца музеја.

Теоријски модел

На основу теоријских разматрања основних критеријума који утичу на задовољство посетилаца музеја, теоријски хипотетички модел о утицају

квалитета искуства на задовољство посетилаца, може да се дефинише (слика 4).

Слика 3. Концептуални модел утицаја квалитета искуства на задовољство посетилаца у музеју

Хипотезе

Хипотеза је претпоставка о односима између елемената пручаване појаве, или о томе да ли међу елементима појаве, или између те и неке друге појаве постоји она врста правилности коју она спецификује. Задатак истраживања је да провери да ли тај тип односа међу чињеницама одговара на постављено питање и да ли је то решење проблема. У овом истраживању на основу теоријског модела дефинисане су следеће хипотезе:

H1a – Окружење музеја има позитиван утицај на квалитет услуга посетилаца музеја

H1б – Окружење музеја има позитиван утицај на емоције посетилаца музеја

H2a – Услуга музеја има позитиван утицај на емоције посетилаца

H2б – Услуга музеја има позитиван утицај на квалитет искуства у музеју

H3 – Емоције посетилаца музеја имају позитиван утицај на квалитет искуства у музеју

H4 – Квалитет искуства има позитиван утицај на задовољство посетилаца музеја

Методологија истраживања

За истраживање чији су резултати представљени у овом раду упитник који је коришћен налази се у прилогу. Истраживање је обављено тако што је упитник попуњен од стране 281 случајно изабраног посетиоца

Народног музеја у Лесковцу. Укупан број питања у истраживању износио је 20, подељених у пет група. Након обиласка музеја, посетиоци су били замољени да попуне упитник. Од укупно 300 понуђених упитника број посетилаца који су попунили упитник износи 281, односно 93% посетилаца.

Демографске карактеристике испитиване популације су приказане у табели 2.

Табела 2. Демографске карактеристике узорка

Демографске варијабле	Структура узорка		
	Категорија	Број	Учешће (%)
Пол	Мушки	152	54.1
	Женски	129	45.9
Занимање	Радник	94	33.5
	Остало	62	22.1
	Економиста	27	9.6
	Професор	27	9.6
	Срудент	21	7.5
	Инжењер	21	7.5
	Правник	13	4.6
	Лекар	5	1.8
	Менаџер	11	3.9
Старосна структура испитаника	16-25 година	63	22.4
	26-35 година	72	25.6
	36-45 година	64	22.8
	46-55 година	46	16.4
	Преко 55 година	36	12.8
Стручна спрема	Основна или средња школа	103	36.7
	Виша школа	38	13.5
	Висока стручна спрема	99	35.2
	Магистратура или мастер	36	12.8
	Докторат	5	1.8

Пет тачака Ликертове скале (1 – апсолутно се не слажем, 2 – не слажем се, 3 – може да прође, 4 – слажем се и 5 – апсолутно се слажем) коришћено је за истраживање чији су резултати приказани у овом раду.

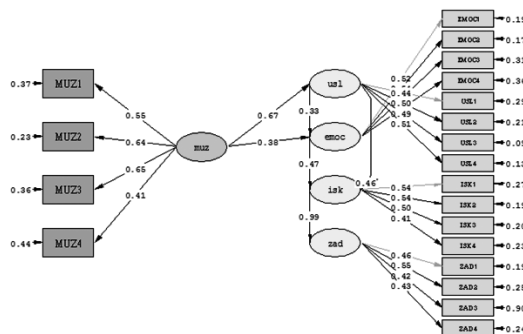
Резултати истраживања

Валидација теоријског модела дефинисаног на слици 4. је спроведена помоћу софтверског пакета SPSS st.18 и LISREL V. 16. За емпиријску валидацију хипотетичког модела у овом раду коришћена је SEM (Structural Equation Modeling) методологија. У статистичкој анализи валидације дефинисања модела, прво је једанодимензионалност потврђена помоћу PSA факторске анализе (Principal Component Analysis), преко свих 5 група латентних варијабли у моделу.

Конзистентност варијабли дефинисаних у оквиру латентних класа у истраживачком моделу мерена је величином Кромбах алфа коефицијента.²³ Добијене вредности Кромбах алфе веће су од 0,7, за сваку групу питања, чиме показују добру конзистентност појединачних варијабли у оквиру пат дефинисаних латентних група варијабли испитиваног модела.

Да би се тестирала валидност концептуалног модела дефинисаног на слици 4. софтверски пакет LISREL V.16 је коришћен за статистичку анализу података коришћењем SEM-path анализе. С обзиром на то да је претходна анализа мерног модела показала задовољавајућу статистичку поузданост података за валидацију разматраног хипотетичког модела у овом раду, приступило се анализи дефинисаних релација између латентних варијабли.

Коришћењем LISREL V.16 коефицијенти регресије су одређени и резултати су приказани на слици 4. (PTH дијаграм модела). Резултати указују на то да све хипотезе дефинисаних модела имају позитивне вредности. Добијени резултати имају вредности које су у свим случајевима већи од 2, са статистичком значајношћу $p < 0.05$. На овај начин, позитивни утицај између дефинисаних латентних варијабли додатно се потврђује, у оквиру модела дефинисаног на слици 3.

Слика 4. PTH дијаграм модела

²³ Cronbach, J.I., „Coefficient alpha and the internal structure in tests“, *Psychometrika*, 16, 1951, 297 – 334.

Резултати структурне анализе указују на снагу предвиђања за променљиве у моделу, као и на чињеницу да су све постављене хипотезе у моделу и потврђене. При чему се, у дефинисаном структурном моделу, степен утицаја изражава кроз утицај Окружење музеја, дефинисан хипотезама Н1а, Н1б, на зависне предикторе и има ниво утицаја (б - вредности: 0.67, 0.38, респективно). Утицај Квалитет услуге је дефинисан хипотезама Н2а, Н2б и има ниво утицаја (б - вредности: 0.46, 0.33, респективно). Утицај Емоције посетилаца представљен је кроз хипотезу Н3, (б - вредности: 0.47), а утицај Квалитета искуства дефинисан је хипотезом Н4 и има ниво утицаја (б - вредности: 0.99).

ЗАКЉУЧАК

Друштвене науке проучавају разне аспекте социјалног живота друштва или појединца, применом научних методологија под претпоставком да је главни циљ друштвених наука да утврде опште законе који могу послужити као инструменти систематског објашњења поузданог предвиђања.

Након одређеног циља и предмета истраживања, дефинишу се хипотезе, одређују варијабле и индикатори, онда се може радити анкета. Тада се добијају поуздани подаци у складу са којима ћемо доносити ваљане закључке и деловати и мењати друштво у којем живимо. Због својих широких могућности, прилагодљивости, отворености према квантитативном али и према квалитативном стилу, интервју и анкете ће остати међу пожељнијим и чешће коришћеним методама у истраживањима која се могу спроводити у музејској делатности. Како би обезбедили квалитете укупног искуства, менаџери наслеђа треба да настоје да испуне очекивања посетилаца музеја.²⁴

У будућности ће бити важно да се укључи коришћење најновијих метода испитивања који би музејску основну сврху постојања унели у средиште свакодневног живота људи. Музеји морају да буду присутни, доступни, поуздани и професионални на начин на који се олакшава људима интеракција са знањем. Музеј као институција која ствара, обрађује и шири информације у савременом свету тумачи се као медиј, жариште комуникационих активности са израженом друштвеном функцијом. Информација, с друге стране, као врста духовног рада, има све већи утицај на друштвени развој и одлучујућу улогу у економском систему, као основни производни чинилац у економији заснованој на знању.²⁵

²⁴ Chen, C.F, Chen, F.S., „Experience quality, perceived value, satisfaction and behavioral intentions for heritage tourists“, *Tourism Management* 3, 2010, 29 – 35.

²⁵ Milošević M. Milena, „Образовни програми Завичајног музеја Књажевац као инструменти комуникације“, ICOM 2013.

ЛИТЕРАТУРА

Camarero C. J.G. Maria, V.Eva., „Achieving effective visitor orientation in European museums. Innovation versus custodial“, *Journal of Cultural Heritage*, 2014.

Chidlow A., Ghauri P., Yenyurt S., Cavusgil T., „Establishing rigor in mail-survey procedures in international business research“, *Journal of World Business*, 50, 2015, 26 – 35.

Chen, C.F., Chen, F.S., „Experience quality, perceived value, satisfaction and behavioral intentions for heritage tourists“, *Tourism Management* 3, 2010, 29 – 35.

Cronbach, J.I., „Coefficient alpha and the internal structure in tests“, *Psychometrika*, 16, 1951, 297 – 334.

De Vaus David, *Surveys in Social Research*, 5th Edition, 2005.

Enasel I.O., „The Role of Information in Art Museum Communication Process“, *Procedia Economics and Finance* 6, 2013, 476 – 481.

Ferreira S., Smartt C., „Applying Systems Engineering to Survey Research“, *Procedia Computer Science* 16, 2013, 102 – 111.

Jeong, Lee, H.K., „The physical environment in museums and its effects on visitors' satisfaction“, *Building and Environment* 41, 2006, 963 – 969.

Krivošejev Vladimir, *Muzeji, menadžment, turizam – Ka savremenom muzeju, od teorije do prakse*, Valjevo, 2012.

Krivošejev Vladimir, *Muzeji, publika, marketing – Stalne muzejske postavke i njegova visost posetilac*, Valjevo, 2009.

Milošević M. Milena, „Obrazovni programi Zavičajnog muzeja Knjaževac kao instrumenti komunikacije, ICOM 2013.

Pachucki M.C., „Classifying quality: Cognition, interaction, and status appraisal of art museums“, *Poetics* 40, 2012, 67 – 90.

Ruiz, David Martin, M. Castellanos – Verdugo. M, Garcia, O., „A visitors' evaluation index for a visit to an archaeological site“, *Tourism Management* 31, 2010, 590 – 596.

Scudder D. Gary, Hill A. Craig, „A review and classification of empirical research in operation management“, *Journal of Operations Management* 16, 1998, 91 – 101.

Sheng, C.W., Chen, M.C., „A study of experience expectations of museum visitors“, *Tourism Management*, 33 (1), 2012, 53 – 60.

Šola Tomislav, *Marketing u muzejima*, Beograd, 2002.

Tkalač V. Ana, Sinčić Č. D., Pološki V. N., „Priručnik za metodologiju istraživačkog rada“ MEP. Doo Zagreb, 2010.

Van M. Peter, „Museological research, Towards a methodology of museology“, PhD thesis, University of Zagreb, 1992.

Vuković M., Živković Ž., *Metodologija naučno – istraživačkog rada*, Beograd, 2005.

Žabkar V., Makovec M., B., Dmitrović T., “Modelling perceived quality, visitor satisfaction and behavioural intentions at the destination level”, *Tourism Management* 31, 2010, 537– 546.

http://www.dukagjinicollege.eu/empirikus1/243_265_safet_kalac_-_bahrije_thaqi.pdf

<http://www.cesk.org.rs/index.php/rs/o-nama>

<http://automobilizam.org/tag/metoda-ankete/>

<http://www.scribd.com/doc/32362860/Povijest-muzeologije#scribd>

http://www.fms-tivat.me/predavanja4god/Methodologija_naucno_istrzivackog_rada_ZL.pdf

http://www.kiphz.hr/znanstveni_rad_anketiranje.php

http://www.anthroserbia.org/Content/PDF/Articles/gavrilovic_muzeologija_u_vakuumu.pdf

ПРИЛОЗИ

Прилог 1. Упитник коришћен за анкетање посетилаца

Прилог 2. Стручна спрема посетилаца музеја који су учествовали у попуњавању анкетних листића - график

Прилог 3. Године посетилаца музеја који су учествовали у попуњавању анкетних листића - график

Прилог 4. Методолошки план истраживања - пример

Прилог 1: Упитник

Поштовани посетиоци музеја,
 како бисмо побољшали квалитет услуга а тиме подигли ниво Вашег
 задовољства, молимо Вас да нам помогнете да дођемо до следећих одговора:

Пол	Стручна спрема
1. Мушки	1. Основна или средња школа
2. Женски	2. Виша школа
	3. Висока стручна спрема
	4. Магистратура или Мастер
	5. Докторат

Године

1. 16 – 25	Занимање (уписати) _____
2. 26 – 35	
3. 36 – 45	
4. 46 – 55	
5. Преко 55	

На постављена питања одговорите заокруживањем следећих одговора :

1. Апсолутно се не слажем;
2. Не слажем се;
3. Може да прође;
4. Слажем се; и
5. Апсолутно се слажем.

Окружење музеја

1. Расвета омогућава да се предмети добро виде	1	2	3	4	5
2. Изложба музеја је занимљива и интересантна	1	2	3	4	5
3. Хигијена у музеју је задовољавајућа	1	2	3	4	5
4. Температура ваздуха у музеју је пријатна	1	2	3	4	5

Емоције посетилаца

1. Музеј је место где се осећам опуштено	1	2	3	4	5
2. Музеј представља место задовољства и уживања	1	2	3	4	5
3. У музеју се не осећа умор	1	2	3	4	5
4. Музеј у мени буди јаке емоције	1	2	3	4	5

Услуга музеја

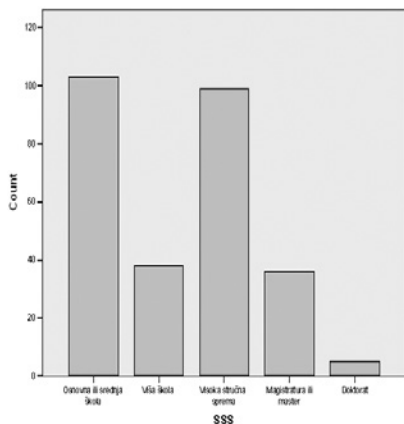
1. У музеју посетилац је на првом месту	1	2	3	4	5
2. Запослени у музеју су јако љубазни	1	2	3	4	5
3. Услуга запослених у музеју је професионална	1	2	3	4	5
4. Квалитет услуга је на завидном нивоу	1	2	3	4	5

Искуство посетилаца

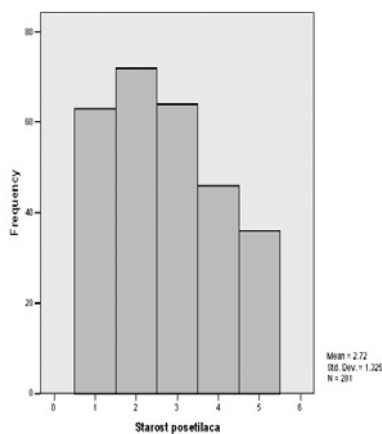
1. Музеј је место образовања	1	2	3	4	5
2. Посета музеју је веома интересантно искуство	1	2	3	4	5
3. У музеју се стичу нова сазнаја и искуства	1	2	3	4	5
4. Посета музеју делује као “путовање кроз време“	1	2	3	4	5

Задовољство посетилаца

1. Веома сам задовољан што сам посетио музеј	1	2	3	4	5
2. Сматрам да овај музеј има квалитетну понуду	1	2	3	4	5
3. Планирам да поново посетим овај музеј	1	2	3	4	5
4. Предложићу пријатељима да обавезно посете овај музеј	1	2	3	4	5

Прилог 2: Стручна спрема посетилаца музеја који су учествовали у попуњавању анкетних листића

Прилог 3: Године старости посетилаца музеја који су учествовали у попуњавању анкетних листића

Прилог 4: Пример дефинисања поступка истраживања

Тема: Образовање посетилаца и посећеност музеја.

Истраживачки проблем: Образовање посетилаца утиче на посећеност музеја.

Истраживачко питање: Да ли образовање посетилаца директно утиче на посећеност музеја?

Нулта хипотеза: Не постоји релација између образовања посетилаца и посећености музеја.

Истраживачка (основна) хипотеза: Људи са нижим образовањем мање посећују музеј у односу на оне људе који имају виши степен образовања.

Врста хипотезе: Компаративна.

Помоћна хипотеза (1): Образовање је процентуално веће код посетилаца из градова него посетилаца са села.

Помоћна хипотеза (2): Више образовање је присутно код посетилаца који потичу из богатих породица а не код посетилаца који су сиромашни.

Јединица посматрања: Појединци (индивидуални ниво) и групе посетилаца.

Независна променљива (варијабла): Образовање.

Концептуална дефиниција независне варијабле: Знање, развој способности, усвајање система вредности и правила понашања, висок квалитет живота.

Операционална дефиниција независне варијабле: Сечена диплома, информисаност.

Зависна променљива (варијабла): Посећеност музеја.

Концептуална дефиниција зависне варијабле: Интересовање за садржај музеја, разгледање.

Операционална дефиниција зависне варијабле: Тест разумевања садржаја и понуде музеја.

Ниво мерења независне варијабле: Сечена диплома, године школовања.

Ниво мерења зависне варијабле: Анкета и интервју о разлозима не/ посећености музеја.

Могуће контролне варијабле: Узраст, запосленост, регион у којем живи испитаник, породица из које потиче испитаник.

Summary

Suzana Randelović

**EMPIRICAL EXAMINATION IN MUSEUM RESEARCH
ACTIVITIES - CASE STUDY NATIONAL MUSEUM OF LESKOVAC**

The study examines the impact of the museum offers to the visitors satisfaction. Visitors were surveyed on permanent display in the National Museum in Leskovac. Model in the study of satisfaction of visitors used the

following indicators: the impact based on the museum ambience, the impact of which is based on emotional impact, and the impact of quality of service and quality of experience. Empirical analysis was conducted on a sample of 281 respondents, which allows us to confirm that a complete museum offers have a great influence on the satisfaction of visitors to the museum. The survey results show what visitors encountered and to what extent they are satisfied, and how their expectations are met. Studies have shown that the criteria of the model can be used for the development and improvement of the quality of the museum offer and thereby raising the level of satisfaction of visitors to the museum.

Татјана Јанков

дипломирани филолог

за српскохрватски језик и књижевност

Народна библиотека „Радоје Домановић“

Лесковац

УДК 014:070“1996/2001“

070 ЛЕСКОВЧАНИН

930.85(497.11 Лесковац)

**„ЛЕСКОВЧАНИН“ – ЛИСТ НАУЧНИ И КЊИЖЕВНИ
(1996–2001)
БИБЛИОГРАФИЈА ПРИЛОГА**

Апстракт: Предмет овог рада је библиографија прилога објављених у листу „Лесковчанин“ који је издаван у Лесковцу у периоду од 1996. до 2001. године. Уредништво листа чинили су: оснивач и власник др Томислав Илић, директор др Димитрије Кулић, главни и одговорни уредник Саша Хаџи Танчић (књижевник) и члан Властимир Вељковић (новинар). Лист је излазио шест година током којих је објављено 14 бројева у 11 свезака. Циљ библиографије је да се покаже садржинско богатство чланака и учини их доступним читаоцима, да послужи као извор за израду персоналних библиографија, посебно локалних аутора, као и да боље осветли културне активности (књижевне, ликовне и др.) у Лесковцу с краја 20. и почетком 21. века.

Кључне речи: Библиографија прилога, „Лесковчанин“ – лист научни и књижевни (1996–2001).

У Лесковцу је 1896. године, убрзо после ослобођења од Турака, почео да излази недељни лист „Лесковчанин“ – политички, економни и књижевни. Оснивач и власник листа био је Љубомир Стојановић, а главни уредник Т. Војводић.¹ Лист је први пут одштампан 9. марта 1896. године у Трговачкој штампарији Живојина Д. Обреновића у Лесковцу. По формату и обиму (штампан на четири стране) са скромним могућностима, лист је излазио сваке недеље, према потреби, и чешће. „Претпоставља се да је лист излазио до балканских ратова, и да је почетком ових а и почетком Првог светског рата, престао да излази.“² По речима др Томислава Илића, лист је требало да афирмише политичке циљеве Српског народа тога времена, да покаже сву његову баштину и културу, да подстакне да се култура, економија и све што је добро у Српском народу брже развија и покаже какве су политичке прилике биле у јужном делу Краљевине Србије.³

¹ У више различитих извора помињу се имена Тодор и Трајко.

² Димитрије Кулић, „Отворених крила“, *Лесковчанин*, Год. I, бр. C/2 (15. мај 1997), стр. 2.

³ Томислав Илић, „Допринос вредностима“, *Лесковчанин*, Год. I, бр. C/2 (15. мај 1997), стр. 2.

У Историјском архиву у Нишу 1990. године случајно је пронађен 6. број овог листа што је утицало на обнову и покретање новог листа под истим именом.

„Лесковчанин“ је обновљен априла 1996. године на стогодишњицу од његовог првог појављивања и био је један од ретких приватних листова у Лесковцу после Другог светског рата чији је оснивачи власник био др Томислав Илић, директор др Димитрије Кулић, главни и одговорни уредник Саша Хаџи Танчић (књижевник) и члан Властимир Вељковић (новинар). Нова редакцији листа, која је конституисана марта 1996. године, одлучила је да се стогодишњица од оснивања и излажења овог листа обележи специјалним, јубиларним бројем. У међувремену, потекле су иницијативе да лист буде обновљен.

Нови „Лесковчанин“ наставља идеју његових првих оснивача, али са знатно измењеном концепцијом и обимом. Лист је по сваку цену желео да избегне локализам те поред афирмације дела културне баштине Лесковца, већ на страницама првог броја Нове серије, доноси прилоге аутора са југа Србије, али и научне и књижевне мисли из Србије, тадашње Југославије и читаве светске заједнице. Прилози су конципирани по рубрикама, у два сталним областима – Свет науке и Свет књижевности.

Поред бројних угледних југословенских стваралаца и афирмисаних локалних аутора који се баве литерарним стваралаштвом и публицистичким радом, лист је афирмисао и младе књижевне и научне раднике. За релативно кратко време лист је стекао висок углед у редовима културне јавности не само на југу Србије, већ и шире.

У просторијама листа у Дому културе у Лесковцу организоване су промоције сваког новоизашлог броја. Промоције су биле нека врста конференције за новинаре, мада су на њих долазили и пријатељи листа као и сви заинтересовани. Медији су редовно обавештавали о свим активностима листа, укључујући и књижевне и научне трибине, које су чланови редакције организовали у сали Окружног суда у Лесковцу. Присутност заинтересованих је била запажена, па се тражила столица више.

У току 1999. године лист оснива издавачко предузеће „Лесковчанин“ у оквиру кога су изашла последња три броја листа и књига „Људске судбине“ др Томислава Илића.

За културну историју Лесковца врло је значајна иницијатива Редакције листа да се отпочне са радом на издавању едиције „Енциклопедија Лесковца“ у више томова. Међутим, идеја није реализована.

Лист престаје са излажењем након шест година, због нерешених проблема у погледу финансирања и покрића трошкова штампања.

Са аспекта извесних недоумица, које су неминовне у раду на библиографији, срећна околност је што су аутору непосредни информатори били Саша Хаџи Танчић и Властимир Вељковић.

БИБЛИОГРАФСКИ ПОСТУПАК

Пописана је сва грађа од броја С/1 за 1996. годину закључно до броја С/13–14 за 2001. годину. Библиографија је рађена *de visu* (на основу непосредног увида у текстове) према утврђеним каталожким правилима и Међународном стандарду за библиографски опис компонентних делова - ISBD (CP) и садржи 307 библиографских јединица.

Прва библиографска јединица има потпун, а све наредне скраћен библиографски опис. Уз основни библиографски опис, библиографске јединице имају и анотације, а по потреби и краће резимее, којима се додатно појашњава садржај текста који се библиографски пописује. Грађа је распоређена азбучним редом по презименима аутора или наслову дела. Више радова истог аутора сређено је хронолошки. Уколико прилог нема потписаног аутора, наслов преузима функцију одреднице. Утврђено је ауторство неколико непотписаних текстова и бележака. Уводник у првом броју листа потписали су оснивач, директор и главни и одговорни уредник, док су уводници у свим осталим бројевима остали непотписани. По речима главног и одговорног уредника Саше Хаџи Танчића, непотписане уводнике писао је он у име уредништва.

У пракси је уобичајено да сваку библиографију прате регистри као својеврсни водичи кроз библиографију и инструменти који увећавају њену информативну вредност. Овде су заступљени: ауторски (именски) регистар; регистар аутора ликовних и фото прилога и предметни регистар.

Библиографија је аналитичка, самостална по облику, примарна по извору. Регионална је и представља део националне библиографије. Ретроспективна је по хронологији и аотирана према опису.

БИБЛИОГРАФСКИ ПОДАЦИ О ЧАСОПИСУ

ЛЕСКОВЧАНИН : лист научни и књижевни / главни и одговорни уредник Саша Хаџи Танчић. – Год. 1, бр. С/1 (1996). – Београд : „Yusticia“, 1996–2001. – 42 cm

[ISSN0354-9739] = Лесковчанин (Лесковац)

Серијски број није нађен на страницама листа, већ у узајамној библиографско-каталожкој бази података COBIB.SR.

Уредништво

Уредништво су чинили: оснивач и власник др Томислав Илић, директор др Димитрије Кулић, главни и одговорни уредник Саша Хаџи Танчић (књижевник) и члан Властимир Вељковић (новинар). Уредништво је радило у пуном саставу до последња три броја, када се даљи рад на листу наставља без др Димитрија Кулића. У импресуму прва три броја наведено

је само име главног и одговорног уредника док се подаци о осталим члановима појављују тек од броја С/4–5. По речима главног и одговорног уредника Саше Хаџи Танчића, изостављање дела уредништва уследило је због махиналне грешке.

Издавачи

„Yusticia“ (Београд) – од бр. С/1 до бр. С/7,

„Просвета“ (Ниш) – бр. С/8–9 и

ИП „Лесковчанин“ (Лесковац) – од бр. С/10 до бр. С/13–14.

Формат, обим и тираж

Обим листа био је 19 страница по броју. Бројеви С/8–9 и С/13–14 имају обим 23 странице. Формат листа је 41x29,5 cm. Последњи број С/13–14 има формат 43,5x31,5 cm. Податак о тиражу није нађен на страницама листа.

Финансирање

Лист је основан као приватно гласило и као такав био је својеврсни изазов и храброст за његове покретаче и чланове уређивачког колегијума. Његово покретање десило се у времену које му није било наклоњено, будући да је новчана средства за његово излагање редакција морала да обезбеђује на начин „како је знала и умела“, углавном, ослањајући се на приватне изворе, док су сарадња аутора и рад чланова редакције били засновани на ентузијазму и волонтерском укључивању. Буџетско финансирање било је искључено.

Писмо

Ћирилично.

Седиште

Лист је након две године од излагања, захваљујући Николи Јовановићу, председнику Скупштине општине Лесковац, добио на коришћење две просторије у поткровљу зграде Дома културе у Лесковцу. До тада чланови редакције су, свако свој „посао“, радили код својих кућа. Адаптацију простора и неопходан канцеларијски намештај обезбедио је власник листа.

Дизајн

Графички уредник листа био је Момчило Младеновић. Логотип је исписан у заглављу, преко целог листа великим, болдираним словима. Лист је штампан црно-белом техником, с тим што последњи број на предњем и задњем коричном листу има слике у боји. У заглављу су означене области уређивачке оријентације, које уједно означавају и поднаслов листа. Паралелно са оснивачем, директором, главним и одговорним уредником Нове серије, у заглављу су наведени и оснивач и одговорни уредник листа из 1896. године, као и податак да је први број „Лесковчанина“ изашао 9. марта 1896. и да је одштампан у Трг. Штампарији Живојина Д. Обреновића у Лесковцу. У заглављу су годиште, година и број листа испред кога се налази слово С које означава Нову серију. У средишњем делу је уводник, где се у кратким цртама разматра и најављује једна или више тема броја.

Уводник прати слика или фото прилог. Једино број С/11 нема уобичајени уводник на предњој коричној страни већ има наслове неколико тема броја са означеним странама, које прате фото прилози. Задњи корични лист је по правилу илустрован фото прилозима везаним за теме најављене уводницима.

Штампарије

„Напредак“ (Лесковац) – од бр. С/4–5 до бр. С/7 и

„Просвета“ (Ниш) – све остале бројеве.

Периодичност излажења

Први број изашао је из штампе 18. децембра 1996. године. Намера оснивача била је да лист излази тромесечно. Међутим, континуитет у тромесечном излажењу није спроведен, искључиво из финансијских разлога.

Преглед објављених бројева листа

Год. 1(1996); бр. С/1

(1997); бр. С/2, С/3

Год. 2 Није штампан ниједан број.

Год. 3 (1997–1998); бр. С/4–5

(1998); бр. С/6, С/7

Год. 4 (1999); бр. С/8–9, С/10, С/11

Год. 5 (2000); бр. С/12

Год. 6 (2001); бр. С/13–14

Лист је излазио шест година током којих је објављено 14 бројева у 11 свезака. У оквиру другог годишта није штампан ниједан број што је, по речима главног и одговорног уредника Саше Хаџи Танчића, вероватно штампарска грешка или махинална редакцијска погрешка.

БИБЛИОГРАФИЈА

1. АКСЕНТИЈЕВИЋ, Драгослав Павле

Певаћу, док сам год / Драгослав Павле Аксентијевић // У : Лесковчанин. – [ISSN 0354-9739]. – Год. 4, бр. С/11 (октобар 1999), стр. 6.

*Аутопоетика.

2. АЛБАХАРИ, Давид

Добровољни прилог / Давид Албахари // 1 : С/1 (18. децембар 1996) 3 : [1] ауторова слика.

*Проза.

3. Свет од речи / говори Давид Албахари // 3 : С/6 (септембар 1998) 3 : [1] ауторова слика.

*Аутопоетика.

4. АНЂЕЛИЋ, Татомир Т.

Научник значајне репутације у нуклеарној и квантној физици / Татомир Т. Анђелић, Стеван Коички и Миодраг Томић // 3 : С/4–5 (децембар 1997 – март 1998) 6–7 : [1] слика Звонка Марића у тексту.

*Поводом предлагања др Звонка Марића за редовног члана САНУ. – С биографском белешком.

- 5. АНЂЕЛКОВИЋ**, Миодраг
Двојица из завичаја / Миодраг Анђелковић // 1 : C/3 (15. август 1997) 2.
*Бранислав Вулековић и Властимир Дискић.
- 6.** Звоне звона јашуњских богомоља / Миодраг Анђелковић // 1 : C/3 (15. август 1997) 17 : илустр.
- 7.** Црква светог Илије у Рудару / Миодраг Анђелковић // 3 : C/4–5 (децембар 1997 – март 1998) 17 : илустр.
- 8.** Црква сабора светих апостола у Турековцу / Миодраг Анђелковић // 3 : C/6 (септембар 1998) 17 : илустр.
- 9. АРАНЂЕЛОВИЋ**, Добривоје
О лику Косте Стаменковића / Добривоје Аранђеловић // 6 : C/13–14 (фебруар 2001) 20.
- 10. АХМАДУЉИНА**, Бела
Зимско затварање / Бела Ахмадуљина ; превео са руског Предраг Бјелошевић // 1 : C/3 (15. август 1997) 5.
*Поезија.
- 11. БАТОРОВИЋ**-Божовић, Верица
Реквијем за стару железничку станицу / Верица Баторовић-Божовић // 3 : C/4–5 (децембар 1997 – март 1998) 19 : фотогр., [1] ауторова слика.
- 12. БЕЋКОВИЋ**, Матија
Да се уздигнемо у самима себи и да то захтевамо од других : разговор са Матијом Бећковићем / разговор водила Љиљана Костадиновић // 1 : C/2 (15. мај 1997) 6 : [1] ауторова слика.
- 13. БОГДАНОВИЋ**, Недељко
Лесковачки говор у језичкој науци / Недељко Богдановић // 1 : C/2 (15. мај 1997) 8–9.
- 14.** Лесковачки говор међу српским дијалектима / Недељко Богдановић // 1 : C/3 (15. август 1997) 9 : [1] ауторова слика.
- 15.** Лесковачки говор као лингвистичка реалност / Недељко Богдановић // 3 : C/4–5 (децембар 1997 – март 1998) 9 : [2] слике Бранислава Митровића и Јована С. Михајловића у тексту.
- 16.** Говор Црне Траве и Власине / Недељко Богдановић // 3 : C/6 (септембар 1998) 8.
*Приказ: Вилотије Вукадиновић, Говор Црне Траве и Власине, Српски дијалектолошки зборник : расправе и грађа, књ. 42, Београд, 1996.
- 17.** Лесковачки говор као лингвистичка реалност : О изворима за овај напис види у претходном броју Лесковчанина, стр. 9 / Недељко Богдановић // 3 : C/6 (септембар 1998) 8.
- 18.** Лексика лесковачког говора / Недељко Богдановић // 3 : C/7 (децембар 1998) 7.
- 19.** Лексика лесковачког говора (2) / Недељко Богдановић // 4 : C/8–9 (март 1999) 10 : [1] ауторова слика.
- 20. БОГДАНОВИЋ**, Радунка
Невенпоље / Радунка Богдановић // 6 : C/13–14 (фебруар 2001) 11.
*Поезија.

21. БОЖИЛОВИЋ, Никола

Филм и роман : Од романа на филму до филма-романа / Никола Божиловић // 5 : C/12 (фeбруар 2000) 15 : [1] ауторова слика.

*Садржи: Транспозиција ; Филм ; Роман ; „Непомирљиве супротности“.

22. ВАЛЗЕР, Мартин

Гомилају се жалбе због мојих метода / Мартин Валзер ; избор и превод са немачког Живота Филиповић // 4 : C/11 (октобар 1999) 18.

*Проза. – С белешком о аутору.

23. ВЕЛИКИЋ, Драган

Простори, обале / говори Драган Великић ; приредила на основу радио снимака Љиљана Костадиновић // 3 : C/4–5 (децембар 1997 – март 1998) 3 : [1] ауторова слика.

*Аутопоетика.

24. ВЕЛМАР-Јанковић, Светлана

Ослушкивање језика : Или како је настајао роман „Бездно“ / говори Светлана Велмар-Јанковић ; приредила на основу радио снимака Љиљана Костадиновић // 1 : C/1 (1996) 4 : [1] ауторова слика.

*Аутопоетика.

25. ВЕЉКОВИЋ, Властимир

Судство – темељ државе : Два велика и вишезначна јубилеја судства у Србији и у лесковачком крају / Властимир Вељковић // 1 : C/1 (18. децембар 1996) 9.

*Садржи: др Томислав Илић, Судска власт припада судовима ; мр Часлав Игњатовић, Повећан рад судова ; мр Аранђел Маркићевић, Ствараоци правног система ; др Мирко Перовић, Установљење дана правосуђа ; мр Боривоје Вукићевић, Допринос развоју правосуђа ; др Љубисав Марковић, Стваралачка друштвена функција ; Драган Петковић, Високоморални и стручни кадрови ; др Драгољуб Стојановић, Усаглашавање закона.

26. Вредност правде и људска права / Властимир Вељковић // 1 : C/2 (15. мај 1997) 15 : [2] слике Ратка Марковића и Првослава Ралића у тексту.

*Са премијере филма: Судство у Србији – Развој судства у лесковачком округу 1877 – 1996, Лесковац, 1996. – Садржи излагања проф. др Ратка Марковића, потпредседника Владе Републике Србије и проф. др Првослава Ралића, саветника у Министарству за информације Републике Србије.

27. Електрицитет је чудесна сила / Властимир Вељковић // 1 : C/2 (15. мај 1997) 18 : фотогр.

*Садржи: У сиромашној Србији... ; Електрификација Лесковца ; Подизање хидроцентрала.

28. Српско лекарско друштво у Лесковцу / Властимир Вељковић // 1 : C/3 (15. август 1997) 12–13 : фотогр., [1] слика Властимира Вељковића у тексту.

*Садржи: После Турака – Грци ; Српски лекари ; Лекари среза лесковачког.

29. Од Власотинца до Харкова / Властимир Вељковић // 1 : C/3 (15. август 1997) 14 : фотогр., [1] слика Стојана Баба-Стојанског у тексту.

*Грађевинско предузеће „Црна Трава“, Власотинце.

30. Српско лекарско друштво у Лесковцу (1918–1940) / Властимир Вељковић // 3 : C/4–5 (децембар 1997 – март 1998) 12 : [4] слике Брана Илић, Милан Мазнић, Александар Павловић и Раде Свилар у тексту.

*Садржи: Прва операциона сала ; Хигијенски завод.

31. Српско лекарско друштво 1940-1944. / Властимир Вељковић // 3 : C/6 (септембар 1998) 16 : [1] ауторова слика.

*Рукопис је заснован коришћењем материјала проф. др В. Стојановића и других извора.

32. Ненад Михајловић : (1923-1998) / В. [Властимир] В. [Вељковић] // 3 : C/7 (децембар 1998) 2.

33. До стоте има времена / Властимир Вељковић // 3 : C/7 (децембар 1998) 19.

*Редакцијска белешка.

34. Српско лекарско друштво 1945-1950 / Властимир Вељковић // 3 : C/7 (децембар 1998) 19 : [1] ауторова слика.

35. Главни уредник и пампур / Властимир Вељковић // 4 : C/8–9 (март 1999) 2.

*Редакцијска белешка.

36. Српско лекарско друштво у Лесковцу : Примери лекарске етике и хуманости / Властимир Вељковић // 4 : C/8–9 (март 1999) 20 : [1] ауторова слика.

37. Кој частија–часан бија / Властимир Вељковић // 4 : C/11 (октобар 1999) 2.

*Редакцијска белешка.

38. Криминалац – личност, мотив / Властимир Вељковић // 4 : C/11 (октобар 1999) 4 : [1] слика Миодрага Јовића у тексту.

*Са промоције: Миодраг Јовић, Криминална личност – да ли се рађа или постаје, Лесковац, 1998. – Садржи: Криминалци „белог оковратника“ ; Кривично-правни аспект ; Психолошке карактеристике криминалаца.

39. Госту су врата отворена / Властимир Вељковић // 5 : C/12 (фебруар 2000) 2.

*Редакцијска белешка.

40. **ВЕЉКОВИЋ**, Небојша

Одржив развој : О перспективи човечанства / Небојша Вељковић // 4 : C/11 (октобар 1999) 3 : [1] ауторова слика.

*С белешком о аутору. – Садржи: Перспектива развоја човечанства и граница раста ; Енергетске потребе и заштита животне средине ; Еколошко унапређење.

41. Грделица балкански предео : Оглед о друштвеном инжењерингу / Небојша Вељковић // 6 : C/13–14 (фебруар 2001) 6 : [1] ауторова слика.

*Садржи: Шумски екосистеми ; Климатске промене ; Технологија.

42. **ВИДАНОВИЋ**, Ђорђе

О значењу у књижевном тексту / Ђорђе Видановић // 1 : C/3 (15. август 1997) 4 : [1] ауторова слика.

*Рад представља писану верзију предавања под насловом „Значење књижевног текста“ одржаног на Отвореној трибини Филозофског факултета, Ниш, 1996.

43. **ВЛАЈИЋ**, Дамњан

Ослобођење Лесковца / Дамњан Влајић // 1 : C/1 (18. децембар 1996) 11 : [1] ауторова слика.

*Под заједничким насл.: ЗА ПОНОС И УГЛЕДАЊЕ. – Текст преузет из: Споменица на прославу педесетогодишњице ослобођења Лесковца 1877–1927.

44. ВЛАЈКОВИЋ, Светозар

Фригијска капа / Светозар Влајковић // 6 : С/13–14 (фебруар 2001) 14–15 : [1] ауторова слика.

*Проза.

45. ВОРНАР, Јан

Послератна црквена слава са фудбалом / Јан Ворнар ; приредио за штампу Милутин Ђуричковић ; превела са лужичкосрпског Нада Ђорђевић // 1 : С/3 (15. август 1997) 11 : [1] ауторова слика.

*Проза. – С белешком о аутору.

46. ВУЧКОВИЋ Ана, Љиљана

Две песме / Љиљана Вучковић Ана // 4 : С/8–9 (март 1999) 17.

*Садржи: Безлисна гора ; Кошуља за време.

47. ГОРУНОВИЋ, Богољуб

Лесковац и његов историјско културни развитак / Богољуб Горуновић // 1 : С/1 (18. децембар 1996) 12 : фотогр., [1] ауторова слика.

*Под заједничким насл.: ЗА ПОНОС И УГЛЕДАЊЕ. – Текст преузет из: Споменица на прославу педесетогодишњице ослобођења Лесковца 1877–1927.

48. ГРГОВ, Саша

Дијагностика ултразвуком / Саша Гргов // 4 : С/11 (октобар 1999) 5.

*Садржи: Физика ултразвука ; Врсте ултразвучног приказа ; Примена ултразвука ; Дијагностички ултразвук ; Интервентивни ултразвук ; Интраоперативна ултрасонографија ; Ендоскопска ултрасонографија.

49. ГРОЗДАНОВИЋ, Винка

Фрактали у компјутерској графици / Винка Гроздановић // 6 : С/13–14 (фебруар 2001) 16 : илустр.

50. ГРУЈИЋ, Марина С.

Косилице / Марина С. Грујић // 6 : С/13–14 (фебруар 2001) 20.

*Проза.

51. ГРУЈИЋ, Радиша

Све ће се разјасни / Радиша Грујић // 4 : С/10 (јун 1999) 8–9.

*Одломак из истоимене комедије.

52. ДЕДИЋ, Дејан

Три песме / Дејан Дедић // 1 : С/2 (15. мај 1997) 16.

*Садржи: Luxestnatura ; Номоquadrates ; Хришћанска тајна.

53. ДИМИТРИЈЕВИЋ, Сава

Како је размађијан Мика Дуз / Сава Димитријевић // 4 : С/8–9 (март 1999) 23 : [1] ауторова слика.

*Одломак из рукописа комедије: Дунда Пекић и Мика Дуз.

54. ДИМИЋ, Мома

Витез и риба / Мома Димић // 1 : С/3 (15. август 1997) 10.

*Садржи и: Милић од Мачве, Клетва витезова (одломак), 1992.

- 55. ДИНЧИЋ**, Љубиша
Државна тајна / Љубиша Динчић // 4 : С/11 (октобар 1999) 19.
*Завршни одломак из рукописа истоимене комедије.
- 56. ДРАШКОВИЋ**, Петар
Снажна развојна полука : Разговор са Петром Драшковићем, директором АИК „Лесковац“ / разговор водио Властимир Вељковић // 6 : С/13–14 (фебруар 2001) 11 : [1] ауторова слика.
*Садржи: Несагледиве резерве ; Модел финансирања ; Како повећати извоз.
- 57. ЂОКИЋ**, Небојша
Годови / Небојша Ђокић // 5 : С/12 (фебруар 2000) 13.
*Поезија.
- 58. ЂОРЂЕВИЋ**, Ђурђа
Лик са фотографије човека од бронзе : Поводом прилога „Споменик и хорски гласови“ / Ђурђа Ђорђевић // 3 : С/6 (септембар 1998) 2.
- 59.** Лесковац и околина у хиландарским повељама / Ђурђа Ђорђевић // 3 : С/6 (септембар 1998) 12–13 : илустр., [1] ауторова слика.
*Поводом обележавања 50 година Народног музеја у Лесковацу.
- 60.** Немањина Дубочица / Ђурђа Ђорђевић // 4 : С/8–9 (март 1999) 12–13 : илустр., [1] ауторова слика.
*Под заједничким насл.: Шест векова од првог писаног помена града на Ветерници. – Садржи: Област Дубочице ; Да ли су Дендра и Дубочица једна иста област ; Дубочица није наследни посед ; Стефан Немања.
- 61. ЂОРЂЕВИЋ**, Јован
О Уставном праву и Политичком систему / Јован Ђорђевић ; [разговор водио Димитрије Кулић] // 3 : С/4–5 (децембар 1997 – март 1998) 5 : [1] ауторова слика.
- 62. ЂОРЂЕВИЋ**, Стеван
Проблеми југословенске дипломатије / Стеван Ђорђевић // 1 : С/3 (15. август 1997) 7.
*Приказ: Миодраг Митић, Проблем југословенске дипломатије, Београд, 1997.
- 63. ЕРИЋ**, Добрица
Корен и врх крошње : Разговор са Добрицом Ерићем / разговор водила Љиљана Костадиновић // 3 : С/7 (децембар 1998) 4 : [1] ауторова слика.
- 64. ЗДРАВКОВИЋ**, Борислав
Подребрица ; Слутња / Борислав Здравковић // 6 : С/13–14 (фебруар 2001) 23.
*Поезија.
- 65. ЗЛАТАНОВИЋ**, Љубиша
Прилог Хартмановој теорији адаптације / Љубиша Златановић // 1 : С/2 (15. мај 1997) 13 : [1] ауторова слика.
*Приказ: Линда Мејз, Разумевање адаптивног процеса у развојном контексту, Психологија у свету, вол. I, бр.1, 1996.
- 66. ЗЛАТКОВИЋ**, Живорад
(ЗА) другарство у пољопривреди и занатству – традиција Срба / Живорад Златковић // 1 : С/2 (15. мај 1997) 12.

*Са научног скупа: Мала и средња предузећа у савременој тржишној привреди Југославије, Прокупље, 1996.

67. ИЛИЋ, Томислав

Допринос вредностима / Томислав Илић // 1 : С/2 (15. мај 1997) 2 : илустр.

*Из уводног слова на промоцији првог броја „Лесковчанина“.

68. Беседа поводом 13. фебруара, Дана судства / Томислав Илић // 3 : С/4–5 (децембар 1997 – март 1998) 2.

69. Дириговани или тржишни односи у привреди / Томислав Илић//3 : С/6 (септембар 1998) 5 : [1] ауторова слика.

70. Теоретичар и професор Уставног права [Димитрије Кулић] / Илић Томислав // 3 : С/7 (децембар 1998) 8 : [1] ауторова слика.

71. Истраживање ванбрачног очинства / Томислав Илић ; разговор водио Властимир Вељковић // 4 : С/8–9 (март 1999) 6–7.

*Садржи: Да ли дозволити истраживање очинства ; Утврђивање очинства ; Како се доказује очинство ; Ванбрачна деца.

72. Рат као средство наметања туђих вредности / Томислав Илић // 4 : С/10 (јун 1999) 10–11 : [8] фотогр.

*НАТО агресија, 1999.

73. О рату, у миру / Томислав Илић // 4 : С/11 (октобар 1999) 2.

*Из уводног слова на промоцији десетог броја „Лесковчанина“.

74. Град Лесковчана / Томислав Илић // 5 : С/12 (фебруар 2000) 2.

*Из уводног слова на промоцији једанаестог броја „Лесковчанина“.

75. На прагу трећег миленијума / Томислав Илић // 6 : С/13–14 (фебруар 2001) 3 : [1] ауторова слика.

*Садржи: Социјализам и право на интервенцију ; Унификација права, заштита људских права и глобализација друштва.

76. ИЛИЋ-Марковић, Људмила

Сукоб закона и меродавно право за обавезу издржавања / Људмила Илић- Марковић // 6 : С/13–14 (фебруар 2001) 12–13 : [1] ауторова слика.

*Завршне напомене.

77. ИСАКОВИЋ, Антоније

Метафора о власти : Или како је настајао роман „Господар и слуге“ / говори Антоније Исаковић ; приредила на основу радио снимака Љиљана Костадиновић // 1 : С/1 (18. децембар 1996) 5 : [1] ауторова слика.

*Аутопоетика.

78. ИСТРАЖИВАЧ звезданих простора // 4 : С/10 (јун 1999) 6–7 : [1] слика др Милана Димитријевића у тексту.

*С биографском белешком. – Садржи: Области истраживања ; Примена резултата ; Неколико значајних радова.

79. ЈАГЛИЧИЋ, Владимир

Поезија и знање / Владимир Јагличић // 1 : С/3 (15. август 1997) 5 : [1] ауторова слика.

*Аутопоетика.

80. ЈАЊИЋ, Душан А.

И друга лица Преверове поезије / Душан А. Јањић // 6 : С/13–14 (фебруар 2001) 19 : [1] слика Жака Превера у тексту.

81. ЈЕВТИЋ, Милош

О језику права / Милош Јевтић // 1 : С/3 (15. август 1997) 2.

*Приказ: Томислав Илић, Имовински односи разведених супружника, Лесковац, 1997.

82. ЈЕРКОВ, Александар

Почетак или крај књижевности / Александар Јерков // 4 : С/10 (јун 1999) 3.

*Садржи: Свест о предходницима ; „Писаљка сећања“ ; Систем текстова. – Завршне напомене.

83. ЈЕФТИМИЈЕВИЋ - Лилић, Милица

Избегли божури ; Скица за икону / Милица Јефтимјевић-Лилић // 6 : С/13–14 (фебруар 2001) 15 : [1] ауторова слика.

*Поезија.

84. ЈОВАНОВИЋ, Бојан

Тајна смрти / Бојан Јовановић // 3 : С/6 (септембар 1998) 7 : [1] ауторова слика.

*Садржи: Отклањање животног застоја ; Искуство разлике. – Завршне напомене.

85. Антрополошка реалност приче о лапоту : Уз књигу „Тајна лапота“ / Бојан Јовановић // 6 : С/13–14 (фебруар 2001) 9 : [1] ауторова слика.

*Садржи: Оспоравање ; Аргументација.

86. ЈОВАНОВИЋ, Драгољуб

Лесковачки радник Коста Стаменковић / [Драгољуб Јовановић] // 1 : С/1 (18. децембар 1996) 13 : фотогр., [1] ауторова слика.

87. ЈОВАНОВИЋ, Душан

Воће на „трпези“ света : Разговор са др Душаном Јовановићем, генералним директором „Поречја“ / разговор водио Властимир Вељковић // 5 : С/12 (фебруар 2000) 9 : [1] ауторова слика.

*Садржи: Научне основе производње ; На „трпези“ Европе и света ; Подухват столећа.

88. ЈОВАНОВИЋ, Јован

„Континент“ : О Лесковачкој котлини / Јован Јовановић // 4 : С/11 (октобар 1999) 12 : [1] ауторова слика.

*Део текста: Јован Јовановић, Лесковац и Лесковчани, Лесковачки гласник, бр. 1, 1933.

89. ЈОВАНОВИЋ, Миливоје Р.

Научна рецепција књижевне баштине / Миливоје Р. Јовановић // 4 : С/11 (октобар 1999) 14 : [1] слика Јована Пејчића у тексту.

*Приказ: Јован Пејчић, Простори књижевног духа, Ниш, 1998. – С био-библиографском белешком.

90. ЈОВАНОВИЋ, Никола

Лесковац – културно средиште : разговор са Председником Скупштине општине Лесковац професором Николом Јовановићем / разговор водио Властимир Вељковић // 1 : С/2 (15. мај 1997) 19 : [1] ауторова слика.

91. ЈОВАНОВИЋ, Саша М.

Регент / Саша М. Јовановић // 6 : С/13–14 (фебруар 2001) 18 : [1] ауторова слика.

*Проза. – С белешком о аутору.

92. ЈОВАНОВИЋ, Тихомир С.

Феноменологија и модалитети свести (1) : Уводна разматрања / Тихомир Јовановић // 3 : С/6 (септембар 1998) 6 : [1] ауторова слика.

*С белешком о аутору.

93. Феноменологија и модалитети свести (2) / Тихомир С. Јовановић // 3 : С/7 (децембар 1998) 6 : [1] ауторова слика.

*Садржи: Свођење модалитета свести ; Парасвест ; Закључак.

94. Фокална теорија снова / Тихомир Јовановић // 5 : С/12 (фебруар 2000) 8 : [1] ауторова слика.

*Садржи: Ослобађање потиснутог ; „Продирање“ ; Синтетичко разумевање снова.

95. ЈОВИЋ, Драгана

Архитектура „старе чаршије“ у улици Светозара Марковића / Драгана Јовић // 3 : С/6 (септембар 1998) 10–11 : фотогр., [1] ауторова слика.

*С белешком о аутору. – Садржи и текст: Лесковачка чаршија.

96. ЈОВИЋ, Раде

Лесковачка работа / Раде Јовић // 1 : С/1 (18. децембар 1996) 16–17.

*Одломак из рукописа романа: Срећно царство.

97. Данило Киш у Лесковцу / Раде Јовић // 3 : С/7 (децембар 1998) 16–17 : фотогр.

*Поводом представе „Гозба“ Радета Јовића, 1967. – Садржи: Антонен Арто–изазов ; Више простора за рад ствараоцима и ентузијастима ; Бошко Бошковић позива „Гозбу“ у Београд ; Самостална драмска група гостује у Кули ; Киш и Драшковић у Лесковцу ; Лесковачки аматери гостују у „Атељеу 212“.

98. Одговор На отворено писмо Душка Стошића, писаном ми поводом „...јеванђеља лесковачког менталитета“ / Раде Јовић // 4 : С/8–9 (март 1999) 19 : [1] ауторова слика.

99. ЈОВИЋ, Славица

Компјутерска пулсна дијагностика / Славица Јовић // 5 : С/12 (фебруар 2000) 7 : илустр., [1] ауторова слика.

*С белешком о аутору. – Садржи: Методологија и начин рада ; Резултати и дискусија ; Закључак.

100. ЈОЦИЋ, Мирослава

Лесковачка тврђава–чувар града под Хисаром / Мирослава Јоцић // 1 : С/1 (18. децембар 1996) 15 : илустр., [1] ауторова слика.

101. Случајни археолошки налази из околине Лесковца / Мирослава Јоцић // 3 : С/6 (септембар 1998) 12 : илустр., [1] ауторова слика.

*Поводом обележавања 50 година Народног музеја у Лесковцу.

102. ЈУЕНИСИ, Рои Катсуми

Стваралаштво и оригиналност / Рои Катсуми Јуениси ; превео са енглеског Горан Костић // 1 : С/3 (15. август 1997) 6 : фотогр.

*Садржи: Образовање за стваралаштво: да ли је могуће? ; Да ли стваралаштво води отуђењу? ; Тражење стварности је стваралачка реакција.

103. Стваралаштво и оригиналност (2) / Рои Катсуми Јуениси ; превео са енглеског Горан Костић // 3 : С/4–5 (децембар 1997 – март 1998) 16 : фотогр.

*Садржи: Веза између препознавања ликова и стваралаштва ; Логографи, књишкост и конформизам ; „Стваралаштво“ машина ; Апстрактно, конкретно и еволуција.

104. КАЛВИНО, Итало

Авантура једне супруге / Итало Калвино ; превео са италијанског Ристо Лаиновић // 5 : С/12 (фебруар 2000) 18–19.

*Проза. – С белешком о аутору.

105. „КАЛОДЕРМА“, фабрика сапуна и парфимерије Јована Влајчића и синова : Влајчићеви, једна судбина // 4 : С/8–9 (март 1999) 14 : [1] слика Јована Влајчића у тексту.

*Садржи и: Опис изградње палате „Калодерма“ на Широкој чаршији у Лесковцу.

106. КОВАЧЕВИЋ, Милан Р.

Облици страног улагања / Милан Р. Ковачевић // 1 : С/2 (15. мај 1997) 12.

*Са научног скупа: Мала и средња предузећа у савременој тржишној привреди Југославије, Прокупље, 1996.

107. КОЛАРИЋ, Иван

(И)морализам Саве Немањића / Иван Коларић // 1 : С/3 (15. август 1997) 18–19.

*Садржи: Пример (и) морализма ; Пример (а) морализма ; Свето и свеци.

108. КОЛЕТ, Сидони-Габријел

Песма плесачице / Сидони-Габријел Колет ; превео са француског Ристо Лаиновић // 6 : С/13–14 (фебруар 2001) 22.

*Проза. – С белешком о аутору и преводиоцу.

109. КОРОЉЕНКО, Владимир

Шесто писмо Луначарском / Владимир Корољенко ; превео с руског Драгомир Јовановић // 4 : С/10 (јун 1999) 17.

110. КОСТИЋ, Јосиф Х.

Уједињење и ослобођење / Јосиф Х. Костић // 1 : С/1 (18. децембар 1996) 10–11 : [1] ауторова слика.

*Под заједничким насл.: ЗА ПОНОС И УГЛЕДАЊЕ.– Текст преузет из: Споменица на прославу педесетогодишњице ослобођења Лесковца 1877–1927.

111. КОЦИЋ, Данило

Ново виђење омбудсмана / Данило Коцић // 3 : С/7 (децембар 1998) 8 : [1] ауторова слика.

*Приказ: Димитрије Кулић, Парламентарни омбудсман, Београд, 1998.

112. КОЦИЋ, Мира

Пуцањ / Мира Коцић // 1 : C/2 (15. мај 1997) 16 : [1] ауторова слика.

*Проза.

113. Благовања / Мира Коцић // 4 : C/10 (јун 1999) 4 : [1] ауторова слика.

*Садржи песме: Тражим да се издвојим ; Откуд ми рајски кључеви? ; Полако ; Плетиља ; Давнина.

114. КРАЖИЋ, Ненад

Било, па прошло : Из старог Лесковца / Ненад Кражић // 1 : C/3 (15. август 1997) 16 : фотогр.

*Одломак из истоимене комедије.

115. Како су се заволели и узели Зорка Мантина и Копе шустер / Ненад Кражић // 3 : C/6 (септембар 1998) 4 : [1] ауторова слика.

*Проза.

116. КУЛИЋ, Димитрије

Проф. др Драгољуб Јовановић о Кости Стаменковићу / Димитрије Кулић // 1 : C/1 (18. децембар 1996) 13 : илустр., [1] ауторова слика.

*Садржи и: Факсимил писма Драгољуба Јовановића упућено Димитрију Кулићу поводом уступања текста „Лесковчанину“.

117. Отворених крила / Димитрије Кулић // 1 : C/2 (15. мај 1997) 2.

*Из уводног слова на промоцији првог броја „Лесковчанина“.

118. О менталитету старих Лесковчана / Димитрије Кулић // 1 : C/2 (15. мај 1997) 7 : [1] слика Божидара Ђорђевића Кукара у тексту.

*Садржи: Индустија грађена сопственим средствима ; Успешни Лесковчани ; Лесковчанин „Манчестерац“ је опет на потезу.

119. Контрола избора у надлежност уставних судова : разговор са проф. др Димитријем Кулићем / разговор водио Жарко Ристић // 1 : C/3 (15. август 1997) 8.

120. Град и његова историја : Педесет година Народног музеја у Лесковцу / Димитрије Кулић // 3 : C/6 (септембар 1998) 14 : фотогр., [1] ауторова слика.

*Садржи: Иницијатива за отварање музеја ; Одлука о оснивању музеја ; Акциони одбор за оснивање Народног музеја ; Стручњаци из Београда ; Отварање музеја ; Свечана академија ; Отварање музеја Народноослободилачке борбе. – Садржи и: Димитрије Кулић – председник Акционог одбора за отварање Музеја.

121. Легенда: Коста Стаменковић : Поводом 105. годишњице рођења / Димитрије Кулић // 3 : C/7 (децембар 1998) 13 : [1] слика Косте Стаменковића у тексту.

*Садржи: За хлеб, мир и слободу ; Српски Јужни фронт водили су Костини ђаци ; Даља научна истраживања животног дела Косте Стаменковића.

122. ЛОРЕНС, Дејвид Херберт

[Песме] / Дејвид Херберт Лоренс ; превела Татјана Рисојевић // 3 : C/4–5 (децембар 1997 – март 1998) 14 : [1] цртеж Дејвида Херберта Лоренса у тексту.

*С белешком о аутору. – Садржи: Судија ; Болест ; Бомбардовање ; У болу и стиду ; Јесења киша.

123. ЉУБЕНОВИЋ, Новица

Подршка града пројекту за вечност : Енциклопедија Лесковца / Новица Љубеновић // 4 : С/8–9 (март 1999) 9 : [1] слика Николе Јовановића у тексту.

*Извештај са састанка чланова уредништва листа са председником Николом Јовановићем у СО-е Лесковац, 1997. – Садржи: „Лесковчанин“ покретач и издавач енциклопедије ; Припрема и финансирање енциклопедије ; Помоћ САНУ ; О прошлости и садашњости, за будућност ; Свесрдно подржана идеја ; Заједнички закључак.

124. МАРИНКОВИЋ, Драган

Слатка сутрашњица / Драган Маринковић // 6 : С/13–14 (фебруар 2001) 18.

*Поезија. – С белешком о аутору.

125. МАРИЋ, Звонко

Луј де Број / Звонко Марић // 3 : С/4–5 (децембар 1997 – март 1998) 7.

*Одломак из истоименог рада.

126. МАРКОВИЋ, Петар

Игриште – подухват столећа : Плантаже у брдима / Петар Марковић // 1 : С/1 (18. децембар 1996) 14 : илустр., [1] ауторова слика.

*С белешком о аутору.

127. МАРКОВИЋ, Срђан

Сликар и завичај / Срђан Марковић // 3 : С/6 (септембар 1998) 13 : [1] ауторова слика.

*Из рукописа монографије о Невени Теокаревић. – С биографском белешком.

128. МЕДАКОВИЋ, Дејан

Научник поетског доживљаја света : Разговор са академиком Дејаном Медаковићем / разговор водила Ивана Ристић // 6 : С/13–14 (фебруар 2001) 5 : [1] ауторова слика.

129. МИЛЕНКОВИЋ Лари, Лазар

Стара трешња пред очевом кућом ; Завичај / Лазар Миленковић Лари // 1 : С/1 (18. децембар 1996) 6.

*Поезија.

130. МИЛЕНКОВИЋ, Србољуб

Како је разношена лесковачка индустрија / Србољуб Миленковић // 3 : С/4–5 (децембар 1997 – март 1998) 18 : [1] ауторова слика.

*Одломак из рукописа књиге: Разарање лесковачке индустрије : (1941–1953). – Садржи: Страдање почиње окупацијом ; Сеоба по гранама привреде (1. Хемијска индустрија. 2. Прехрамбена индустрија. 3. Текстилна индустрија. 4. Графичка индустрија).

131. Како је разношена лесковачка индустрија (2) / Србољуб Миленковић // 3 : С/6 (септембар 1998) 18 : [1] ауторова слика.

*Одломак из рукописа књиге: Разарање лесковачке индустрије : (1941–1953). – Садржи: Металопераћивачка индустрија ; Грађевинарство ; Секција за путеве ; Енергетика ; Рушење и оштећење.

132. Како су „Невена“ и „Здравље“ постали велика предузећа / Србољуб Миленковић // 4 : С/10 (јун 1999) 12 : [1] ауторова слика.

*Садржи: Две хемијске фабрике ; Творац три фабрике.

133. МИЛИЋ, Зоран

Воденице / Зоран Милић // 5 : С/12 (фебруар 2000) 4 : [1] ауторова слика.

*Садржи песме: Светлост у воденици ; Душничке воденице.

134. МИЛЧИЋ, Симон

Ој, Мораво / Симон Милчић // 5 : С/12 (фебруар 2000) 16 : [1] ауторова слика.

*Садржи поетску прозу: Морави у сусрет ; Записи о Морави из далеке 1965 ; Јелена глатко.

135. МИЉКОВИЋ, Мирослав

Учешће у управљању у предузећу / Мирослав Миљковић // 1 : С/2 (15. мај 1997) 12.

*Са научног скупа: Мала и средња предузећа у савременој тржишној привреди Југославије, Прокупље, 1996.

136. МИЉКОВИЋ, Станко

И град се брани лепотом / Станко Миљковић // 3 : С/7 (децембар 1998) 14 : [1] ауторова слика.

*Лесковац од првих помен до данас.

137. Историја културе Београда / Станко Миљковић // 4 : С/11 (октобар 1999) 14.

*Приказ: Јован Пејчић, Култура и памћење, Београд, 1995.

138. МИРКОВИЋ, Чедомир

Продорност песничког мишљења : О поезији Бране Петровића / Чедомир Мирковић // 1 : С/1 (18. децембар 1996) 5 : [1] ауторова слика.

139. Прибежиште у литератури / Чедомир Мирковић//3 : С/7 (децембар 1998) 3 : [1] ауторова слика.

*Аутопоетика.

140. МИТИЋ, Милунка

Право и лажно народно песништво / Милунка Митић // 1 : С/3 (15. август 1997) 19 : [1] ауторова слика.

*Приказ: Зборник Право и лажно народно песништво III, Народна библиотека „Ресавска школа“, Деспотовац, 1995.

141. МИТИЋ, Миодраг

Међународни трибунал / Миодраг Митић// 1 : С/3 (15. август 1997) 7 : [1] ауторова слика.

*С белешком о аутору.

142. МИТРОВИЋ, Војин Ј.

Лесковачко лето / Војин Ј. Митровић //4 : С/8–9 (март 1999) 18–19 : [1] ауторова слика.

*Садржи песме: Пророк ; Лесковачко лето.

143. Узданик у историјске изворе : Испис о Добросаву Ж. Туровићу / Војин Ј. Митровић // 4 : С/10 (јун 1999) 15 : [1] слика Добросава Туровића у тексту.

144. МИТРОВИЋ, Предраг

Савремене миграције и „одлив мозга“ / Предраг Митровић // 6 : С/13–14 (фебруар 2001) 7 : [1] ауторова слика.

145. МИТРОВИЋ, Срба

Три песме / Срба Митровић // 1 : С/2 (15. мај 1997) 3 : [1] ауторова слика.

*Садржи: Прва сећања ; Говор ; Живњиподобије.

146. МИХАИЛОВИЋ, Васа Д.

[Поетска проза] / Васа Д. Михајловић // 1 : С/1 (18. децембар 1996) 17.

*Садржи: Месец на песку ; Љубавници ; Einekleinemasxhtmusik ; Збегови опет.

147. МИХАИЛОВИЋ, Мирослав Цера

Оно овде / Мирослав Цера Михаиловић // 3 : С/4–5 (децембар 1997 – март 1998) 3.

*Поезија.

148. МИХАЈЛОВИЋ, Богољуб Т.

Сливање / Богољуб Т. Михајловић // 4 : С/11 (октобар 1999) 13.

*Поезија.

149. МИХАЈЛОВИЋ, Ненад М.

Имена и надимци старих Лесковчана / Ненад М. Михајловић ; прикупио и саставио Света Граочанкић // 3 : С/6 (септембар 1998) 19.

*Под заједничким насл.: Кажи ми кажи какав надимак да ти дам. – Садржи: 554 имена са надимцима старих Лесковчана.

150. МЛАДЕНОВИЋ, Марко

Из породичног и брачног права / Марко Младеновић // 3 : С/4–5 (децембар 1997 – март 1998) 7 : фотогр.

*Приказ: Томислав Илић, Имовински односи разведених супружника, Београд, 1966.

151. Родитељско право, порекло детета / Марко Младеновић // 4 : С/8–9 (март 1999) 7.

*Извод из рецензије: Томислав Илић, Истраживање ванбрачног очинства, Београд, 1998.

152. МЛАДЕНОВИЋ, Мирољуб

Програми за ново време : За „Лесковчанина“ говори мр Мирољуб Младеновић, директор предузећа „Утензилија“–Лесковац / разговор водио Властимир Вељковић // 6 : С/13–14 (фебруар 2001) 2 : [1] ауторова слика.

153. МОМЧИЛОВИЋ, Милан

Зри истина / Милан Момчиловић // 1 : С/1 (18. децембар 1996) 6.

*Поезија.

154. Макарије и Зосима / Милан Момчиловић // 4 : С/11 (октобар 1999) 16 : [1] ауторова слика.

*Проза.

155. НАГОРНИ, Владимир

Наш доктор / Владимир Нагорни // 1 : С/3 (15. август 1997) 16 : [1] ауторова слика.

*Проза.

156. НАГОРНИ, Миодраг

Фокус Дејана Вељковића / Миодраг Нагорни // 6 : С/13–14 (фебруар 2001) 23.

157. НАУМОВИЋ, Стеван

Обреди повратка / Стеван Наумовић // 3 : С/4–5 (децембар 1997 – март 1998) 14 : [1] слика Симе Бунића у тексту.

*Поетски записи о Сими Бунићу.

158. НЕДИЋ, Марко

Жена из црквеног дворишта / Марко Недић // 1 : С/3 (15. август 1997) 13 : [1] ауторова слика.

*Приказ: Иванка Косанић, Жена из црквеног дворишта, Ниш, 1996.

159. Поново читајући Дучића / Марко Недић // 4 : С/8–9 (март 1999) 5 : [1] Јована Дучића у тексту.

*Садржи и: Јован Дучић, Човек говори Богу.

160. Срећно царство романа Рада Јовића : Двострука прича, два времена, две стварности / Марко Недић // 5 : С/12 (фeбруар 2000) 16 : [1] слика Марка Недића и Радета Јовића у тексту.

*Текст објављен у: Просвета, Београд, 1998.

161. НЕШИЋ, Владимир

Истраживање лица : Фацијална експресија у антрополошким и неуропсихијатријским истраживањима / Владимир Нешић и Милица Нешић // 1 : С/1 (18. децембар 1996) 7–8.

*Садржи: Физиономика ; Схватање емоција ; Експресија емоција.

162. НИКОЛАЈЕВИЋ, Димитрије

На прагу 21. века / Димитрије Николајевић // 6 : С/13–14 (фeбруар 2001) 3.

*Поезија.

163. НОВАКОВИЋ, Миле

Беседа академика Милета Новаковића / Миле Новаковић // 4 : С/8–9 (март 1999) 11 : [1] ауторова слика.

*С белешком о аутору. – Садржи и: Телеграм Међународне академије компјутерских наука и текстилне индустрије у Кијеву.

164. НОГО, Рајко Петров

Песници су несрећни људи / говори Рајко Петров Ного ; приредила на основу радио снимака Љиљана Костадиновић // 1 : С/2 (15. мај 1997) 5 : [1] ауторова слика.

*Аутопоетика.

165. ОГЊЕНОВИЋ, Вида

Два искуства, драмско и књижевно / говори Вида Огњеновић ; приредила на основу радио снимака Љиљана Костадиновић // 1 : С/3 (15. август 1997) 3 : [1] ауторова слика.

*Аутопоетика.

166. ПАВИЋ, Милорад

Приче које су по сваку цену хтеле у роман : разговор са Милорадом Павићем / разговор водила Љиљана Костадиновић // 1 : С/1 (18. децембар 1996) 6 : [1] ауторова слика.

167. ПАВЛОВИЋ, Живојин

Долап / Живојин Павловић // 1 : С/2 (15. мај 1997) 4 : [1] ауторова слика.

*Одломак из рукописа романа: Долап.

168. ПАВЛОВИЋ, Миливоје

Сјај девичанске Византије : Сигнализам на карти света / Миливоје Павловић // 4 : С/8–9 (март 1999) 4 : [1] ауторова слика.

*Књижевно стваралаштво Мирољуба Тодоровића. – Садржи: Стваралачка космогонија ; Радикална песничка позиција.

- 169. ПАВЛОВИЋ**, Миодраг
Личност Драгослава Срејовића / Миодраг Павловић // 1 : С/2 (15. мај 1997) 3 : [1] ауторова слика.
- 170.** Видљива и невидљива чуда / говори Миодраг Павловић // 3 : С/6 (септембар 1998) 3 : [1] ауторова слика.
*Аутопоетика. – Садржи и: Закон ; О имању.
- 171. ПАВЛОВИЋ**, Никола
Етнолог и антрополог великог корака / Никола Павловић // 6 : С/13–14 (фебруар 2001) 9.
*Приказ: Бојан Јовановић, Тајна лапота, Београд, Нови Сад, 2000.
- 172. ПАВЛОВИЋ**, Снежана
Претварање улагања и потраживања у трајни капитал / Снежана Павловић // 1 : С/2 (15. мај 1997) 12.
*Са научног скупа: Мала и средња предузећа у савременој тржишној привреди Југославије, Прокупље, 1996.
- 173. ПАНЕРО**, Леополдо
Писано за сваки тренутак / Леополдо Панеро ; избор и превод са шпанског Милица Д. Шушулић // 3 : С/7 (децембар 1998) 5.
*С белешком о аутору. – Садржи песме: Сама ти ; Далека као бог ; У твом осмеху.
- 174. ПЕЈИЋ**, Драган
Еуро испред националних валута / Драган Пејић // 6 : С/13–14 (фебруар 2001) 4.
*Садржи: Ми и ЕВРО ; Безбрижни грађани ; Штедише и пензионери ; (Не) спремна привреда. – Садржи и: Услови за улазак у ЕМУ.
- 175. ПЕЈЧИЋ**, Јован
„Културни ствараоци Лесковца и околине“ : Биографски лексикон / Јован Пејчић // 1 : С/3 (15. август 1997) 2.
- 176. ПЕТРОВИЋ**, Тихомир
Историјске прилике и књиге / Тихомир Петровић // 6 : С/13–14 (фебруар 2001) 21 : [1] ауторова слика.
*Српска усмена и писана књижевна реч. – Садржи: Манастири као књижевни центри ; О учености и естетској култури.
- 177. ПОПОВИЋ**, Јован П.
Почетак краја СФРЈ / Јован Поповић // 4 : С/8–9 (март 1999) 16 : [1] слика Миливоја Перовића у тексту.
*Из истоименог приказа: Миодраг Зечевић, Проширена седница Извршног комитета ЦК СКЈ од 14. до 16. марта 1962, Политика, Београд, 1999.
- 178. ПОПОВИЋ**, Славољуб Б.
Мала и средња предузећа у нашем праву / Славољуб Б. Поповић // 1 : С/2 (15. мај 1997) 12.
*Са научног скупа: Мала и средња предузећа у савременој тржишној привреди Југославије, Прокупље, 1996.
- 179. ПОСТАНАК** и рад Лесковачког певачког друштва „Бранко“ // 3 : С/4–5 (децембар 1997 – март 1998) 10 : фотогр.

*Текст преузет из: Споменица на прославу педесетогодишњице ослобођења Лесковца 1877–1927.

180. ПРОКОПОВИЋ, Живојин

„Каспаров мост“ : Прича о једној слици / Живојин Прокоповић // 5 : С/12 (фебруар 2000) 19.

181. РАГАБ, Мона

Кад су се пилићи разбежали / Мона Рагаб ; избор и превод Надежда Обрадовић // 4 : С/8–9 (март 1999) 22 : [1] слика Надежде Обрадовић у тексту.

*Проза. – С белешком о аутору и преводиоцу.

182. РАДОВАНОВИЋ, Драгомир С.

Шта после Кејнза? / Драгомир Радовановић // 4 : С/10 (јун 1999) 5 : [1] слика Џона Мајнард Кејнза у тексту; [1] ауторова слика.

*Садржи: Развођа ; Реципроцитет ; Шта се заправо дешава.– Завршне напомене.

183. РАДОВАНОВИЋ, Предраг

Интернет, планетарна комуникација / Предраг Радовановић // 5 : С/12 (фебруар 2000) 6 : [1] ауторова слика.

*Садржи: Настанак, развој и функционисање мреже ; Протоколи и адресе ; Структура мреже ; Апликације и корисници ; WORLDWIDEB (WWW). – Завршне напомене.

184. РАДОВИЋ, Драган

Пусто турско, а словенска душа / Драган Радовић // 4 : С/10 (јун 1999) 9 : [1] ауторова слика.

*Садржи песме: Мој град ; Завичај ; Махале ; Паприци.

185. РАДОЊИЋ, Малина

Ликовни записи : Истоимена књига Срђана Марковића / Малина Радоњић // 4 : С/11 (октобар 1999) 17 : [1] слика Срђана Марковића у тексту.

*Приказ: Срђан Марковић, Ликовни записи, Лесковац, 1998.

186. РАЈИЋ, Милутин

Јашуњски манастири : Пет векова нашег средњевековног православља / Милутин Рајић // 4 : С/11 (октобар 1999) 9.

187. РАЈКОВИЋ, Слађана

Моравска кућа / Слађана Рајковић // 3 : С/6 (септембар 1998) 12 : илустр., [1] ауторова слика.

*Поводом обележавања 50 година Народног музеја у Лесковцу.

188. РАКИТИЋ, Слободан

Земља на језику / говори Слободан Ракитић ; приредила на основу радио снимака Љиљана Костадиновић // 3 : С/4–5 (децембар 1997 – март 1998) 3 : [1] ауторова слика.

*Аутопоетика.

189. Балтичко море / Слободан Ракитић // 6 : С/13–14 (фебруар 2001) 5.

*Поезија.

190. РАКИЋ, Хранислав

Прве штампарије у Лесковцу / Хранислав Ракић // 1 : С/2 (15. мај 1997) 17 : [1] ауторова слика.

191. Живојин Д. Обреновић / Хранислав Ракић // 3 : С/7 (децембар 1998) 15 : [1] слика
Живојина Д. Обреновића у тексту.

192. РАКОЦИЈА, Миша

Уметност и рат / Миша Ракоција// 4 : С/11 (октобар 1999) 6.

*Садржи: Незахвалници ; Освајачи.

193. РАМИЋ, Јашко

Орнаментика у српској народној музици / Јашко Рамић //6 : С/13–14 (фебруар 2001) 17.

*Садржи: Утицаји ; Стиливи (1. Шумадијско–српски стил. 2. Оријентални (источњачки) стил. 3. Орнаментални стил источне Србије. 4. Војвођански стил. 5. Цигански стил). – Све преводе у тексту радио је аутор.

194. РИСТОВИЋ, Миле

Цветник / Миле Ристовић // 3 : С/4–5 (децембар 1997 – март 1998) 8.

*Садржи песме: Перуника ; Липа ; Јавор ; Бреза.

195. САВИЋ, Милисав

Ненаписана прича / говори Милисав Савић ; приредила на основу радио снимака Љиљана Костадиновић // 1 : С/3 (15. август 1997) 3 : [1] ауторова слика.

*Аутопоетика.

196. По белешкама Јосифа Хаци Костића / Милисав Савић // 3 : С/7 (децембар 1998) 5 : [1] ауторова слика.

*Приказ: Јосифа Х. Костић, Ослобођење града Лесковца, Власотинца и околине, Лесковац, 1907.

197. СЕЛИ, Жан-Жак

Месечар са очима од глине / Жан-Жак Сели ; избор и превод Надежда Обрадовић // 1 : С/2 (15. мај 1997) 6 : [1] ауторова слика.

*С белешком о аутору. – Садржи песме: Врач ; Пупољак ; Празнина ; XLIX.

198. СИМОВИЋ, Љубомир

Песме, драме, огледи, живот мој / Љубомир Симовић // 5 : С/12 (фебруар 2000) 5 : [1] ауторова слика.

*Аутопоетика.

199. СПАСИЋ, Бојана

Синдром стечене имунодефицијенције – AIDS / Бојана Спасић // 6 : С/13–14 (фебруар 2001) 10 : [1] ауторова слика.

*С белешком о аутору. – Садржи: Имунологија и патогенеза AIDS-а ; Четири групе ; Лечење ; Превенција.

200. СПОМЕНИК и хорски гласови // 3 : С/4–5 (децембар 1997 – март 1998) 10 : фотогр.

*Текст преузет из: Споменица на прославу педесетогодишњице ослобођења Лесковца 1877–1927. – Садржи: Одбор за подизање споменика ; Код споменика.

201. СТАМЕНКОВИЋ, Властимир

Флора у југоисточној Србији : Историјат флористичких, фитоценолошких и биљногеографских истраживања / Властимир Стаменковић // 4 : С/8–9 (март 1999) 8.

202. СТАМЕНКОВИЋ, Горан

Песник који је призивао љубав у срцу света : Помен Бранку Миљковићу / Горан Станковић // 5 : С/12 (фебруар 2000) 14 : [1] слика Бранка Миљковића у тексту.

203. СТАМЕНКОВИЋ, Радмила

Архитектура „старе чаршије“ : У улици Светозара Марковића са непарне стране / Радмила Стаменковић // 3 : С/7 (децембар 1998) 10–11 : илустр., [1] ауторова слика.

*С белешком о аутору. – Садржи: Бисери архитектуре ; Сведоци немара према традицији ; Дућан до дућана.

204. СТАНКОВИЋ, Горан

Разоткривање светских завера / Горан Станковић // 1 : С/1 (18. децембар 1996) 8.

*Приказ: Ралф Еперсон, Нови светски поредак, Нови Сад, 1995.

205. Долазак техноере / Горан Станковић // 4 : С/8–9 (март 1999) 4 : [1] ауторова слика.

*Приказ: Владимир Ђурић Ђура, Митологије техносвета, Београд, 1998.

206. СТАНКОВИЋ, Југослав

Бајалице / Југослав Станковић // 4 : С/11 (октобар 1999) 16.

*Поезија.

207. СТАНКОВИЋ Чиви, Драган

Четкице / Драган Станковић Чиви // 5 : С/12 (фебруар 2000) 17 : [1] ауторова слика.

*Поезија.

208. СТЕВАНОВИЋ, Славко Л.

Сродна словенска реч / Славко Л. Стевановић // 3 : С/4–5 (децембар 1997 – март 1998) 8.

*О традицији учења руског језика у јужноморавском крају. – Завршне напомене.

209. СТЕФАНОВИЋ, Радослав

Просветитељски и књижевни рад Сретена Динића / Радослав Стефановић // 3 : С/7 (децембар 1998) 2.

*Приказ: Миливоје Р. Јовановић, Народ у човеку, Крушевац, 1997.

210. Задужбине, легати / Радослав Стефановић // 4 : С/11 (октобар 1999) 2.

211. Две стране истог / Радослав Стефановић // 5 : С/12 (фебруар 2000) 2.

*Запис из Лесковца. – Садржи: Како овековечити име ; Ругање ; Јуче и данас.

212. Памтећи траг Борислава Здравковића / Радослав Стефановић // 6 : С/13–14 (2001) 23.

*Приказ: Борислав Здравковић, На падинама сна, Лесковац, 2000.

213. СТЕФАНОВСКИ, Мирјана

О Драгославу Јанковићу / Мирјана Стефановски // 3 : С/7 (децембар 1998) 9 : [1] слика Драгослава Јанковића у тексту.

214. СТОЈАНОВИЋ, Драгољуб

Имовински односи разведених супружника / Драгољуб Стојановић // 1 : С/2 (15. мај 1997) 14. [1] слика Томислава Илића у тексту.

*Приказ: Томислав Илић, Имовински односи разведених супружника, Београд, 1996. – Садржи и: Публикације и научни радови др Томислава Илића.

215. СТОЈАНОВИЋ, Слађана Сл.

Време за антологију? / [Слађана Сл. Стојановић] // 1 : C/1 (18. децембар 1996) 18.

*Под заједничким насл.: Пет деценија књижевног стварања у Лесковцу.

216. Северно од Лесковца / [Слађана Сл. Стојановић] // 1 : C/1 (18. децембар 1996) 18.

*Под заједничким насл.: Пет деценија књижевног стварања у Лесковцу.

217. Изглед зграда – душа града : Градитељство Лесковца и околине између два светска рата / Слађана Сл. Стојановић // 1 : C/1 (18. децембар 1996) 19 : илустр.

*Приказ: Александар Кадијевић и Срђан Марковић, Градитељство Лесковца и околине између два светска рата, Лесковац, 1996.

218. Молитва за дуго трајање / Слађана Сл. Стојановић // 1 : C/2 (15. мај 1997) 16 : [1] ауторова слика.

*Поезија.

219. Књижевне деценије клуба „Светислав Вуловић“ : [1912–1973] / Слађана Сл. Стојановић // 3 : C/4–5 (децембар 1997 – март 1998) 2.

*Приказ: Јосиф Стефановић, Лесковачки књижевни клуб Светислав Вуловић, Лесковац, 1997.

220. Новинари као писци / Слађана Сл. Стојановић // 3 : C/6 (септембар 1998) 2.

*Лесковачки новинари Данило Коцић и Станко Миљковић.

221. Пут, најдужи на свету / Слађана Сл. Стојановић // 4 : C/10 (јун 1999) 18 : фотогр. , [1] ауторова слика.

*Проза.

222. Смисао ; Магла / Слађана Сл. Стојановић // 5 : C/12 (фебруар 2000) 8 : [1] ауторова слика.

*Поезија.

223. СТОЈИЋ, Данко

О заљубљеном Шекспиру / Данко Стојић // 5 : C/12 (фебруар 2000) 14.

*Филм: Џон Маден, Заљубљени Шекспир.

224. СТОЈКОВИЋ, Живан

Занати и занатлије / Живан Стојковић и Ненад Кражић // 3 : C/4–5 (децембар 1997 – март 1998) 13 : илустр.

*Садржи: Од почетка до 1944. године ; Од 1944. до 1951. године.

225. СТОШИЋ, Душан

Симулакруми о наслову романа „Нечиста крв“ / Душан Стошић // 1 : C/2 (15. мај 1997) 17.

226. Тражење излаза : Саша Хаџи Танчић, писац и уредник / Душан Стошић // 3 : C/6 (септембар 1998) 9 : [1] слика Саше Хаџи Танчића у тексту.

*С био-библиографском белешком. – Садржи: Локално и универзално ; Лесковац као књижевни топос.

227. Прилог филозофски заснованој књижевној анализи : „Песник и завичај“ Николаја Тимченка / Душан Стошић // 3 : C/7 (децембар 1998) 12 : [1] ауторова слика.

228. Отворено писмо Раду Јовићу, књижевнику / Душан Стошић // 4 : С/8–9 (март 1999)
18 : [1] ауторова слика.

229. Вода, из камена : Портрет уредника Саше Хаџи Танчића / Душан Стошић // 4 : С/11
(октобар 1999) 15.

*Садржи: Уреднички подвиг ; Часописно тројство ; Енергија креативног духа.

230. Спасавање праведног ума : Нова књига др Љубомира Тадића [Филозофија у свом
времену, Београд, 1999] / Душан Стошић // 5 : С/12 (фебруар 2000) 4.

*Садржи: Анализа фундаменталних појмова ; Политичка разборитост.

231. **СТОШИЋ** Врањски, Зоран

О Црној Трави и Белом анђелу / Зоран Стошић Врањски // 4 : С/8–9 (март 1999) 8.

*Поетска проза.

232. О Хиландару / Зоран Стошић Врањски // 4 : С/10 (јун 1999) 15.

*Проза. – Завршне напомене.

233. **СУБОТИЋ**, Гојко

Светитељ у медаљону : Најстарији познати портрет ефеског епископа Марка Евгеника /
Гојко Суботић // 5 : С/12 (фебруар 2000) 11 : илустр., [1] ауторова слика.

*Саопштење на Научном скупу у Атини, 1999. – Садржи: Фирентинска унија ; Судбина
породице Кантакузиних.

234. **ТАКИЋ**-Миленковић, Љиљана

Монголоидна девојчица / Љиљана Такић-Миленковић // 6 : С/13–14 (фебруар 2001) 10.

*Поезија.

235. **ТАСИЋ**, Димитрије

Сага о српском Манчестеру / Димитрије Тасић // 3 : С/4–5 (децембар 1997 – март 1998)
19 : [1] слика Радета Јовића у тексту.

*Приказ: Раде Јовић, Срећно царство, Београд, 1998.

236. **ТАСИЋ**, Драган

„Филозофски фрагменти“ Ксеније Атанасијевић / Драган Тасић // 3 : С/4–5 (децембар
1997 – март 1998) 4 : [1] ауторова слика.

237. Почетно слово / Драган Тасић // 3 : С/6 (септембар 1998) 4 : [1] ауторова слика.

*Садржи песме: Грађанска драма ; Сој закићен пером.

238. Естетска категорија дехуманизације / Драган Тасић // 4 : С/10 (јун 1999) 4 : [1] ауторова
слика.

239. **ТИМЧЕНКО**, Николај

На тему : „Освиг“ / Николај Тимченко // 4 : С/10 (јун 1999) 14.

*Наслов текста и напомене су редакцијске.

240. **ТОДОРОВИЋ**, Драгутин

Како је постала индустрија у Лесковцу / Драгутин Тодоровић // 1 : С/2 (15. мај 1997) 10–11
: илустр.

*Под заједничким насл.: ПОНОВНО ОБРАЋАЊЕ. – Текст преузет из: Споменица на прославу педесетогодишњице ослобођења Лесковца 1877–1927. – Садржи: Оснивање првог предузећа Антоније Поповић и Комп. ; Оснивање другог предузећа Коста Илић и Комп. ; Фабрика вунених тканина Косте Илића Синова А. Д. Београд ; Текстилене фабрике Косте Илића Синови А. С. Београд ; Фабрика вунених тканина, гајтана и плетива Јовановића и Поповића, Грделица–Лесковац ; Фабрика вунених тканина Влада Теокаревић и Комп. Параћин ; Фабрика гајтана и плетива Јосиф Јовановић и Комп. Козаре – Лесковац ; Фабрика Канапа и Ужарије А. Д. Лесковац ; Аутоматски млинови Живка Стојиљковића Лесковац - Куманово ; Фабрика тканина Врањкићи, Стаменковићи и Комп. Лесковац ; Фабрика Сапуна и гвозденог намештаја Трајко Ђорђевић-Кукар, Лесковац ; „Калодерма“ Фабрика Сапуна и Парфимерије Јована Влајчића и Синова Лесковац ; Керамичка индустрија у Лесковцу.

241. ТОДОРОВИЋ, Хаџи Драган

Мекоте душе : Над стиховима Слађана Сл. Стојановић / Хаџи Драган Тодоровић // 5 : С/12 (фебруар 2000) 8 : [1] ауторова слика.

242. ТОМИЋ, Александар С.

Гравитација, атом, електрон, кварк / Александар С. Томић // 4 : С/10 (јун 1999) 7.

*С белешком о аутору.– Приказ: Душан Стошић, Гравитација, атом, електрон, кварк, Лесковац, 1998.

243. ТОШИЋ, Марјан

Емоционални приступ у психотерапији / Марјан Тошић // 1 : С/3 (15. август 1997) 15 : [1] ауторова слика.

*С белешком о аутору. – Садржи: Принципи ; Теоријски положај овог приступа ; Како радим ; Одговарање на питања ; Разјашњавање циља ; Откривање ; Почетак ; Даљи ток рада ; Резиме ; Утицаји.

244. ТРАЈКОВИЋ, Драгољуб

Како је Немања дошао на престо / Драгољуб Трајковић // 4 : С/8–9 (март 1999) 13.

*Под заједничким насл.: Шест векова од првог писаног помена града на Ветерници. – Текст преузет из: Немањина Дубочица (од најстаријег времена до ослобођења од Турака).

245. ТУРОВИЋ, Добросав

Ослобођење Лесковца 1918. / Добросав Туровић // 3 : С/6 (септембар 1998) 15 : фотогр., [1] ауторова слика.

*Поводом обележавања 50 година Народног музеја у Лесковцу. – Садржи: Лична храброст ; Рововско ратовање ; Савезнички обруч.

246. Бранећи привреду Србије смењен са министарске функције : Из политичке биографије др Миливоја Перовића / Добросав Туровић // 4 : С/8–9 (март 1999) 16–17 : фотогр., [1] карикатура Миливоја Перовића у тексту.

*Садржи: Супротстављени ; Оставка. – Завршне напомене.

247. Лесковац кроз векове (1) : На искрају миленијума, две хиљаде године / Добросав Туровић // 4 : С/11 (октобар 1999) 10–11.

*Под насл.: Шест векова Лесковца и шесто генерација Лесковчана. – Садржи: Исписи о граду ; Најстарији трагови ; Лесковац у средњем веку ; Лесковац у време средњовековних српских владара ; Под турским ропством ; Ослобођење од Турака. – Завршна напомена.

248. Јован Јовановић Абраш : Правник, адвокат, политичар и публициста / Добросав Туровић // 4 : С/11 (октобар 1999) 12–13 : фотогр.

*Садржи: Детињство и младост, ход по мукама ; Страначка и публицистичка активност ; Политички дисидент ; Јовановићево стваралаштво.

249. Лесковац кроз векове (2) : На искрају миленијума, двехиљадите године / Добросав Туровић // 5 : С/12 (фебруар 2000) 10.

*Садржи: Развојни лик града ; Трипут бомбардован у веку.

250. Атанасије Д. Младеновић : Педагог, драматург, новинар и писац / Добросав Туровић // 5 : С/12 (фебруар 2000) 12–13 : [2] слике Атанасија Д. Младеновића у тексту.

*Садржи: Атанасијево сурово детињство ; Истакнути просветар и оснивач школе ; Рад на унапређивању наставе и писање ђачких убеника ; Инспектор у Министарству просвете ; Интернирац немачког заробљеничког логора ; У новој држави ; Књижевни стваралац.– Садржи и: Порекло породице Младеновић. – Литература.

251. Драгољуб М. Трајковић Мојсинче : правник, судија, новинар и историчар / Добросав Туровић // 6 : С/13–14 (фебруар 2001) 8 : [2] слике Драгољуба Трајковића у тексту.

*Садржи: Порекло породице ; Школовање у ратном вихору ; Студирање уз рад ; Службеничка потуцања ; Патриота и антифашиста ; Стваралачки опус Драгољуба Трајковића.

252. ЋИРИЋ, Зоран

Одбрана градова / Зоран Ћирић // 1 : С/1 (18. децембар 1996) 3 : [1] ауторова слика.

*Проза.

253. ЋОСИЋ, Добрица

Време смрти, зла и власти / говори Добрица Ћосић ; приредила на основу радио снимака Љиљана Костадиновић // 1 : С/2 (15. мај 1997) 5 : [1] ауторова слика.

*Аутопоетика.

254. Епохални удес нама је историја нанела / Добрица Ћосић // 4 : С/8–9 (март 1999) 3 : [1] ауторова слика

*Аутопоетика.

255. ХАЦИ-Васиљевић, Јован

Просветне и политичке прилике у Лесковцу : У 19. веку до српско–турских ратова 1876/77. / Јован Хаџи-Васиљевић // 1 : С/1 (18. децембар 1996) 11 : [1] ауторова слика.

*Под заједничким насл.: ЗА ПОНОС И УГЛЕДАЊЕ. – Текст преузет из: Споменица на прославу педесетогодишњице ослобођења Лесковца 1877–1927.

256. Лесковачки правопис / Јован Хаџи-Васиљевић // 1 : С/2 (15. мај 1997) 8.

*Текст преузет из: Споменица на прославу педесетогодишњице ослобођења Лесковца 1877–1927.

257. ХАЦИ Танчић, Саша

Чин обнове / Саша Хаџи Танчић, Димитрије Кулић и Томислав Илић // 1 : С/1 (18. децембар 1996) фотогр.

*Уреднички текст на корицама листа.

258. „Лесковчанин“–како је изгледао и какви су му изгледи : Кратак преглед јединог сачуваног броја лесковачког политичког, економног и књижевног листа из 1896. г. / Саша Хаџи Танчић // 1 : С/1 (18. децембар 1996) 2 : илустр.

259. Како волети Лесковац и српство : И како је прослављено пола века од исламског завојевача / Саша Хаџи Танчић // 1 : C/1 (18. децембар 1996) 10.

*Под заједничким насл.: ЗА ПОНОС И УГЛЕДАЊЕ. – Приказ: Споменица на прославу педесетогодишњице ослобођења Лесковца 1877–1927, Лесковац, 1928.

260. Ходочашће временом / [Саша Хаџи Танчић] // 1 : C/2 (15. мај 1997) фотогр.

*Уреднички текст на корицама листа.

261. „Лесковчанин“ – огледало свеколико / [Саша Хаџи Танчић] // 1 : C/2 (15. мај 1997) 2.

*Уредничка белешка.

262. Стваралаштво поделе не признаје / Саша Хаџи Танчић // 1 : C/2 (15. мај 1997) 2.

*Из уводног слова на промоцији првог броја „Лесковчанина“.

263. Лесковац „српски Манчестер“ / [Саша Хаџи Танчић] // 1 : C/2 (15. мај 1997) 10.

*Под заједничким насл.: ПОНОВНО ОБРАЂАЊЕ. – Приказ: Драгутин Тодоровић, Постанак и развој индустрије у Лесковцу.

264. Пројекат за вечност: Енциклопедија Лесковца? : Одупирање заборава / [Саша Хаџи Танчић] // 1 : C/2 (15. мај 1997) 19.

265. Поднебље духовног / [Саша Хаџи Танчић] // 1 : C/3 (15. август 1997) илустр.

*Уреднички текст на корицама листа.

266. Научна трибина „Лесковчанина“ / [Саша Хаџи Танчић] // 1 : C/3 (15. август 1997) 2.

267. Личност и дело / [Саша Хаџи Танчић]//3 : C/4–5 (децембар 1997 – март 1998) [1] слика Симе Бунића у тексту.

*Уреднички текст на корицама листа.

268. Наше горе листови : „Лесковчанин“ и „Лесковац“ / [Саша Хаџи Танчић] // 3 : C/4–5 (децембар 1997 – март 1998) 2.

*Из историје лесковачке периодике.

269. Дело огледало : Успомени Симе Бунића као драмског писца / Саша Хаџи Танчић // 3 : C/4–5 (децембар 1997 – март 1998) 15 : [1] слика Симе Бунића у тексту.

270. Институције / [Саша Хаџи Танчић] // 3 : C/6 (септембар 1998) [1] слика Алексе Симовића у тексту.

*Уреднички текстна корицама листа.

271. Представљен „парламентарни омбудсман“ др Димитрија Кулића / [Саша Хаџи Танчић] // 3 : C/6 (септембар 1998) 2.

272. Присвојни придев : Лесковачки / [Саша Хаџи Танчић] // 3 : C/6 (септембар 1998) 2.

*Из историје лесковачке периодике.

273. Легенда: Коста Стаменковић / [Саша Хаџи Танчић] // 3 : C/7 (децембар 1998) фотогр.

*Уреднички текст на корицама листа.

274. Групни портрет с кофером / [Саша Хаџи Танчић] // 3 : С/7 (децембар 1998) 2 : [1] слика Димитрија Кулића, Томислава Илића и Саше Хаџи Танчића у тексту.

275. Да ли се рађа или постаје криминална личност? / [Саша Хаџи Танчић] // 3 : С/7 (децембар 1998) 2.

*Поводом промоције: Миодраг Јовић, Криминална личност, Лесковац, 1998.

276. Хиландар / Саша Хаџи Танчић // 3 : С/7 (децембар 1998) 4.

*Поезија.

277. „Архајски“ штампар : Прилог историји разумевања штампарства и културе објављивања [у Лесковцу] / Саша Хаџи Танчић // 3 : С/7 (децембар 1998) 15 : илустр.

278. Немањина Дубочица : Шест векова од првог писаног помена града на Ветерници / [Саша Хаџи Танчић] // 4 : С/8–9 (март 1999) илустр.

*Уреднички текст на корицама листа.

279. Грађанству града Лесковца : Нашим читаоцима / [Саша Хаџи Танчић] // 4 : С/8–9 (март 1999) 2.

280. Да се боље схвати град у коме излази „Лесковчанин“, градски и грађански / [Саша Хаџи Танчић] // 4 : С/8–9 (март 1999) 2.

281. Милан, од Влајчићевих : Или за шта и како треба да се живи? / Саша Хаџи Танчић // 4 : С/8–9 (март 1999) 15 : [1] слика Милана Влајчића у тексту.

*Садржи: Влајчићеви ; Колумнист ; Књиге.

282. Ноћ, до јутра : Књижевни портрет Слађане Сл. Стојановић / Саша Хаџи Танчић // 4 : С/8–9 (март 1999) 21 : [1] слика Слађане Сл. Стојановић у тексту.

*Садржи: Мера проживљене патње : Над причом у настајању „Наслов“ ; Тачка у кружном кретању : Над рукописом збирке песама „Изнада у ноћи“.

283. Ткачи / [Саша Хаџи Танчић] // 4 : С/10 (јун 1999) илустр.

*Уреднички текст на корицама листа.

284. Братству руског и српског народа / [Саша Хаџи Танчић] // 4 : С/10 (јун 1999) 2.

*НАТО агресија, 1999.

285. Грађанству града Лесковца / [Саша Хаџи Танчић] // 4 : С/10 (јун 1999) 2.

*НАТО агресија, 1999.

286. Десет / [Саша Хаџи Танчић] // 4 : С/10 (јун 1999) 2.

*Поводом десетог броја „Лесковчанина“.

287. Наша одбрана / [Саша Хаџи Танчић] // 4 : С/10 (јун 1999) 2.

*НАТО агресија, 1999.

288. У част мајци Српкињи : Драге сестре Лесковчанке / [Саша Хаџи Танчић] // 4 : С/10 (јун 1999) 2.

*НАТО агресија, 1999.

289. Промемориј за утврђивање и одржавање мере после рата / Саша Хаџи Танчић // 4 : С/10 (јун 1999) 11.

*НАТО агресија, 1999.

290. Романи Миливоја Перовића : Периодизација и типолошко разврставање / Саша Хаџи Танчић // 4 : С/10 (јун 1999) 13 : [1] слика Миливоја Перовића у тексту.

*Садржи: Три типа прозе ; Дивергенција.

291. Два писма : Гл. ур. „Освета“ / [Саша Хаџи Танчић] // 4 : С/10 (јун 1999) 14 : [1] ауторова слика.

*Садржи писма упућена Михајлу Дедићу, главном и одговорном уреднику „Наше речи“ и одговорном уреднику „Освета“ и Николи Јовановићу, председнику Скупштине општине Лесковац.

292. Вечнаја памјат на оца Драгутина Ђорђевића / [Саша Хаџи Танчић] // 4 : С/10 (јун 1999) 19 : [1] слика протојереја Драгутина М. Ђорђевића у тексту.

*Садржи песму: Остан' збогом.

293. Писац, чистач обуће и аутомобил / Саша Хаџи Танчић // 4 : С/10 (јун 1999) 19 : [1] слика Иве Андрића у тексту.

*Есеј инспирисан фотографијом на којој је Иво Андрић усликан у Нишу.

294. Основано издавачко предузеће „Лесковчанин“ / [Саша Хаџи Танчић] // 4 : С/11 (октобар 1999) 2 : илустр.

295. Српски средњовековни новац : Монографија о значајној нумизматичкој збирци / Саша Хаџи Танчић // 4 : С/11 (октобар 1999) 8 : илустр.

*Приказ: Сергије Димитријевић, Српски средњовековни новац, Београд, 2001.

296. Трећи век / [Саша Хаџи Танчић] // 5 : С/12 (фебруар 2000).

*Уреднички текст на корицама листа.

297. Двехиљадита : На прагу нових дана / Саша Хаџи Танчић // 5 : С/12 (фебруар 2000) 3 : [1] слика Миодрага Павловића у тексту.

*Садржи: Сусретање ; Двадесети век ; Шта нам се може догодити?. – Садржи и: Миодраг Павловић, Оче, зар је дошло време?.

298. Позирање Лесковца Драгану Станковићу : Писац о сликару / Саша Хаџи Танчић // 5 : С/12 (фебруар 2000) 17.

*Реч на отварању изложбе Драгана Станковића Чивија, Народни музеј, Лесковац, 1999.

299. Раскршће / [Саша Хаџи Танчић] // 6 : С/13–14 (фебруар 2001).

*Уреднички текст на корицама листа.

300. Прва књига у издању „Лесковчанина“ : „Јудске судбине“ Томислава Илића / [Саша Хаџи Танчић] // 6 : С/13–14 (фебруар 2001) 23.

301. ХУБАЧ, Жељко

Шест песама / Жељко Хубач // 3 : С/4–5 (децембар 1997 – март 1998) 4 : [1] ауторова слика.

*Садржи: Дабогда ; Плодна ; Почетак гмаза преко Свачије ; Бројалица ; Додола ; Крста.

302. ЦВЕТКОВИЋ, Јелена

Надимци Лесковчана / Јелена Цветковић // 1 : С/2 (15. мај 1997) 9.

*Одломак.

303. ЦВЕТКОВИЋ, Никола

Тумачење књижевне фантастике : Задатак учитеља у развијању способности ученика у процесу тумачења / Никола Цветковић // 3 : С/7 (децембар 1998) 18 : [1] ауторова слика.

*Садржи: Одређење фантастике ; Важност и место фантастике. – Завршне напомене.

304. Младеначко огледање / Никола Цветковић // 4 : С/10 (јун 1999) 16.

* Поезија.

305. ЦВЕТКОВИЋ, Томислав Н.

Тело, душа и срце града / Томислав Н. Цветковић // 3 : С/7 (децембар 1998) 14 : [1] ауторова слика.

*Лесковац после ослобођења од Турака.

306. Тугогласи / Томислав Н. Цветковић // 4 : С/11 (октобар 1999) 7 : [1] ауторова слика.

*С био-библиографском белешком о аутору. – Садржи песме: Ослушни ; Да снова није ; Завету замаха ; Косовијада.

307. ЦЕКИЋ, Никола

Пројектовање библиотека / Никола Цекић // 1 : С/2 (15. мај 1997) 13.

АУТОРСКИ РЕГИСТАР

АКСЕНТИЈЕВИЋ, Драгослав Павле 1

АЛБАХАРИ, Давид 2, 3

АНЂЕЛИЋ, Тагомир Т. 4

АНЂЕЛКОВИЋ, Миодраг 5, 6, 7, 8

АРАНЂЕЛОВИЋ, Добривоје 9

АХМАДУЉИНА, Бела 10

БАТОРОВИЋ-Божовић, Верица 11

БЕЋКОВИЋ, Матија 12

БЈЕЛОШЕВИЋ, Предраг (прев.) 10

БОГДАНОВИЋ, Недељко 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19

БОГДАНОВИЋ, Радунка 20

БОЖИЛОВИЋ, Никола 21

БОЖОВИЋ, Верица Баторовић-

в. БАТОРОВИЋ-Божовић, Верица

ВАЛЗЕР, Мартин 22

ВЕЛИКИЋ, Драган 23

ВЕЛМАР-Јанковић, Светлана 24

ВЕЉКОВИЋ, Властимир 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39

ВЕЉКОВИЋ, Властимир, особа која интервјуише 56, 71, 90, 152

ВЕЉКОВИЋ, Небојша 40, 41

ВИДАНОВИЋ, Ђорђе 42

- ВЛАЈИЋ, Дамњан 43
ВЛАЈКОВИЋ, Светозар 44
ВОРНАР, Јан 45
ВУЧКОВИЋ Ана, Љиљана 46
ГОРУНОВИЋ, Богољуб 47
ГРАОЧАНКИЋ, Света, сакупљач 149
ГРГОВ, Саша 48
ГРОЗДАНОВИЋ, Винка 49
ГРУЈИЋ, Марина С. 50
ГРУЈИЋ, Радиша 51
ДЕДИЋ, Дејан 52
ДИМИТРИЈЕВИЋ, Сава 53
ДИМИЋ, Мома 54
ДИНЧИЋ, Љубиша 55
ДРАШКОВИЋ, Петар 56
ЂОКИЋ, Небојша 57
ЂОРЂЕВИЋ, Ђурђа 58, 59, 60
ЂОРЂЕВИЋ, Јован 61
ЂОРЂЕВИЋ, Нада (прев.) 45
ЂОРЂЕВИЋ, Стеван 62
ЂУРИЧКОВИЋ, Милутин (прир.) 45
ЕРИЋ, Добрица 63
ЗДРАВКОВИЋ, Борислав 64
ЗЛАТАНОВИЋ, Љубиша 65
ЗЛАТКОВИЋ, Живорад 66
ИЛИЋ, Томислав 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 257
ИЛИЋ-Марковић, Људмила 76
ИСАКОВИЋ, Антоније 77
ЈАГЛИЧИЋ, Владимир 79
ЈАНКОВИЋ, Светлана Велмар-
 в. ВЕЛМАР-Јанковић, Светлана
ЈАЊИЋ, Душан А. 80
ЈЕВТИЋ, Милош 81
ЈЕРКОВ, Александар 82
ЈЕФТИМИЈЕВИЋ-Љилић, Милица 83
ЈОВАНОВИЋ, Бојан 84, 85
ЈОВАНОВИЋ, Драгољуб 86
ЈОВАНОВИЋ, Драгомир (прев.) 109
ЈОВАНОВИЋ, Душан 87
ЈОВАНОВИЋ, Јован 88
ЈОВАНОВИЋ, Миљивоје Р. 89
ЈОВАНОВИЋ, Никола 90
ЈОВАНОВИЋ, Саша М. 91
ЈОВАНОВИЋ, Тихомир С. 92, 93, 94
ЈОВИЋ, Драгана 95
ЈОВИЋ, Раде 96, 97, 98

- ЈОВИЋ, Славица 99
ЈОЦИЋ, Мирослава 100, 101
ЈУЕНИСИ, Рои Катсуми 102, 103
КАЛВИНО, Итало 104
КОВАЧЕВИЋ, Милан Р. 106
КОИЧКИ, Стеван 4
КОЛАРИЋ, Иван 107
КОЛЕТ, Сидони-Габријел 108
КОРОЉЕНКО, Владимир 109
КОСТАДИНОВИЋ, Љиљана (прир.) 23, 24, 77, 165, 195, 253
КОСТАДИНОВИЋ, Љиљана, особа која интервјуише 12, 63, 166
КОСТИЋ, Горан (прев.) 102, 103
КОСТИЋ, Јосиф Х. 110
КОЦИЋ, Данило 111
КОЦИЋ, Мира 112, 113
КРАЖИЋ, Ненад 114, 115, 224
КУЛИЋ, Димитрије 116, 117, 118, 119, 120, 121, 257
КУЛИЋ, Димитрије, особа која интервјуише 61
ЛАИНОВИЋ, Ристо (прев.) 104, 108
ЛИЛИЋ, Милица Јефтимијевић-
в. ЈЕФТИМИЈЕВИЋ-Лилић, Милица
ЛОРЕНС, Дејвид Херберт 122
ЉУБЕНОВИЋ, Новица 123
МАРИНКОВИЋ, Драган 124
МАРИЋ, Звонко 125
МАРКОВИЋ, Људмила Илић-
в. ИЛИЋ-Марковић, Људмила
МАРКОВИЋ, Петар 126
МАРКОВИЋ, Срђан 127
МЕДАКОВИЋ, Дејан 128
МИЛЕНКОВИЋ, Лазар Лари 129
МИЛЕНКОВИЋ, Љиљана Такић-
в. ТАКИЋ-Миленковић, Љиљана
МИЛЕНКОВИЋ, Србољуб 130, 131, 132
МИЛИЋ, Зоран 133
МИЛЧИЋ, Симон 134
МИЉКОВИЋ, Мирослав 135
МИЉКОВИЋ, Станко 136, 137
МИРКОВИЋ, Чедомир 138, 139
МИТИЋ, Милунка 140
МИТИЋ, Миодраг 141
МИТРОВИЋ, Војин Ј. 142, 143
МИТРОВИЋ, Предраг 144
МИТРОВИЋ, Срба 145
МИХАИЛОВИЋ, Васа Д. 146
МИХАИЛОВИЋ, Мирослав Цера 147

- МИХАЈЛОВИЋ, Богољуб Т. 148
МИХАЈЛОВИЋ, Ненад М. 149
МЛАДЕНОВИЋ, Марко 150, 151
МЛАДЕНОВИЋ, Миролуб 152
МОМЧИЛОВИЋ, Милан 153, 154
НАГОРНИ, Владимир 155
НАГОРНИ, Миодраг 156
НАУМОВИЋ, Стеван 157
НЕДИЋ, Марко 158, 159, 160
НЕШИЋ, Владимир 161
НЕШИЋ, Милица 161
НИКОЛАЈЕВИЋ, Димитрије 162
НОВАКОВИЋ, Миле 163
НОГО, Рајко Петров 164
ОБРАДОВИЋ, Надежда (прев.) 181, 197
ОГЊЕНОВИЋ, Вида 165
ПАВИЋ, Миодраг 166
ПАВЛОВИЋ, Живојин 167
ПАВЛОВИЋ, Миливоје 168
ПАВЛОВИЋ, Миодраг 169, 170
ПАВЛОВИЋ, Никола 171
ПАВЛОВИЋ, Снежана 172
ПАНЕРО, Леополдо 173
ПЕЈИЋ, Драган 174
ПЕЈЧИЋ, Јован 175
ПЕТРОВИЋ, Тихомир 176
ПОПОВИЋ, Јован П. 177
ПОПОВИЋ, Славољуб Б. 178
ПРОКОПОВИЋ, Живојин 180
РАГАБ, Мона 181
РАДОВАНОВИЋ, Драгомир С. 182
РАДОВАНОВИЋ, Предраг 183
РАДОВИЋ, Драган 184
РАДОЊИЋ, Малина 185
РАЈИЋ, Милутин 186
РАЈКОВИЋ, Слајана 187
РАКИТИЋ, Слободан 188, 189
РАКИЋ, Хранислав 190, 191
РАКОЦИЈА, Миша 192
РАМИЋ, Јашко 193
РИСОЈЕВИЋ, Татјана (прев.) 122
РИСТИЋ, Ивана, особа која интервјуише 128
РИСТИЋ, Жарко, особа која интервјуише 119
РИСТОВИЋ, Миле 194
САВИЋ, Милисав 195, 196
СЕЛИ, Жан-Жак 197

- СИМОВИЋ, Љубомир 198
СПАСИЋ, Бојана 199
СТАМЕНКОВИЋ, Властимир 201
СТАМЕНКОВИЋ, Горан 202
СТАМЕНКОВИЋ, Радмила 203
СТАНКОВИЋ, Горан 204, 205
СТАНКОВИЋ, Југослав 206
СТАНКОВИЋ Чиви, Драган 207
СТЕВАНОВИЋ, Славко Ј. 208
СТЕФАНОВИЋ, Радослав 209, 210, 211, 212
СТЕФАНОВСКИ, Мирјана 213
СТОЈАНОВИЋ, Драгољуб 214
СТОЈАНОВИЋ, Слађана Сл. 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222
СТОЈИЋ, Данко 223
СТОЈКОВИЋ, Живан 224
СТОШИЋ, Душан 225, 226, 227, 228, 229, 230
СТОШИЋ Врањски, Зоран 231, 232
СУБОТИЋ, Гојко 233
ТАКИЋ-Миленковић, Љиљана 234
ТАСИЋ, Димитрије 235
ТАСИЋ, Драган 236, 237, 238
ТИМЧЕНКО, Николај 239
ТОДОРОВИЋ, Драгутин 240
ТОДОРОВИЋ, Хаџи Драган 241
ТОМИЋ, Александар С. 242
ТОМИЋ, Миодраг 4
ТОШИЋ, Марјан 243
ТРАЈКОВИЋ, Драгољуб 244
ТУРОВИЋ, Добросав 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251
ЋИРИЋ, Зоран 252
ЋОСИЋ, Добрица 253, 254
ФИЛИПОВИЋ, Живота (прев.) 22
ХАЏИ Васиљевић, Јован 255, 256
ХАЏИ Танчић, Саша 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270,
271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289,
290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300
ХУБАЧ, Желько 301
ЦВЕТКОВИЋ, Јелена 302
ЦВЕТКОВИЋ, Никола 303, 304
ЦВЕТКОВИЋ, Томислав Н. 305, 306
ЦЕКИЋ, Никола 307
ШУШУЛИЋ, Милица Д. (прев.) 173

**РЕГИСТАР АУТОРА
ЛИКОВНИХ И ФОТОПРИЛОГА**

- Аноним – Академик др Звонко Марић бр. С/4–5, стр. 6
- Академик проф. др Миле Новаковић бр. С/8–9, стр. 11
 - Академик професор др Јован Ђорђевић бр. С/4–5, стр. 5
 - Акција Лесковачког електричног друштва бр. С/2, стр. 18
 - Амблем берберског заната бр. С/4–5, задња кор. – спољ. стр.
 - Амблем ковачког заната бр. С/4–5, стр. 13
 - Амблем обућарског еснафа у Лесковцу бр. С/4–5, стр. 13
 - Амблем Столарско - коларско-дунђерског еснафа у Лесковцу бр. С/4–5, стр. 13
 - Антоније Исаковић бр. С/1, стр. 5
 - Апотека на Кудељевој пијаци бр. С/3, стр. 12
 - Аристомен Ристић Мења, Јован Јовановић Абраш, Сергије Димитријевић, (Н. Н) и жена Радмила Јована Јовановића и син Љубиша (4. год.) бр. С/13–14, стр. 3
 - Атанасије Д. Младеновић бр. С/12, стр. 12
 - Богољуб Горуновић бр. С/1, стр. 12
 - Божидар Ђорђевић - Боце Кукар бр. С/2, стр. 7
 - Борба на Вучју 1877. год. (слика) бр. С/1, стр. 6
 - Бранислав Митровић, аутор књиге „Речник лесковачког говора“ бр. С/4–5, стр. 9
 - Бранко Миљковић бр. С/12, стр. 14
 - Верица Баторовић-Божовић бр. С/4–5, стр. 19
 - Верица Цветковић и Благоје Ивановић [самостална драмска група из Лесковца] бр. С/7, стр. 16.
 - Вида Огњеновић бр. С/3, стр. 3
 - Владимир Јагличић бр. С/3, стр. 5
 - Владимир Нагорни бр. С/3, стр. 16
 - Властимир Вељковић бр. С/3, стр. 12 ; бр. С/6, стр. 16 ; бр. С/7, стр. 19 ; бр. С/8–9, стр. 20
 - Војин Ј. Митровић бр. С/8–9, стр. 18
 - Глумачка екипа представе „Било па прошло“ бр. С/3, стр. 16
 - Горан Станковић бр. С/8–9, стр. 4
 - „Градитељство Лесковца и околине између два светска рата“ бр. С/1, стр. 19
 - Давид Албахари бр. С/1, стр. 3 ; бр. С/6, стр. 3
 - Дамњан Влајић, пуковник у пензији бр. С/1, стр. 11
 - Данило Коцић бр. С/7, стр. 8
 - Дејан Медаковић бр. С/13–14, стр. 5
 - Дејвид Херберт Лоренс (цртеж) бр. С/4–5, стр. 14
 - ДЕЛО ВРЕДНИХ ВЛАСОТИНЧАНА: Управна зграда „Црне Траве“ у Власотинцу и стамбено пословне јединице у Београду бр. С/3, стр. 14
 - Детаљ са промоције: др Марко Младеновић излаже своје погледе на књигу „Имовински односи разведених супружника“ (у позадини аутор књиге др Томислав Илић и председавајући скупа др Димитрије Кулић) бр. С/4–5, стр. 7
 - Дечја клиника у Београду бр. С/1, задња кор. – спољ. стр.
 - [Димитрије Кулић, Томислав Илић и Саша Хаџи Танчић] бр. С/7, стр. 2
 - Директор Стојан Баба-Стојански бр. С/3, стр. 14
 - Добрица Ерић бр. С/7, стр. 4

- Добрица Ћосић бр. С/2, стр. 5
- (цртеж) бр. С/8–9, стр. 3
- Добросав Ж. Туровић бр. С/6, стр. 15 ; бр. С/10, стр. 15
- др Александар Павловић бр. С/4–5, стр. 12
- др Бојан Јовановић бр. С/13–14, стр. 9 ; бр. С/6, стр. 7
- др Брана Илић бр. С/4–5, стр. 12
- др Гојко Суботић бр. С/12, стр. 11
- др Димитрије Кулић бр. С/1, стр. 13 ; бр. С/6, стр. 14
- др Душан Јовановић бр. С/12, стр. 9
- др Јован Хаџи-Васиљевић бр. С/1, стр. 11
- др Милан Димитријевић бр. С/10, стр. 6
- др Милан Мазнић бр. С/4–5, стр. 12
- др Миливоје Перовић бр. С/8–9, стр. 16
- др Недељко Богдановић бр. С/3, бр. 9 ; бр. С/8–9, стр. 10
- др Никола Божиловић бр. С/12, стр. 15
- др Никола Цветковић бр. С/7, стр. 18
- др Раде Свилар бр. С/4–5, стр. 12
- др спец. Бојана Спасић бр. С/13–14, стр. 10
- др Тихомир Петровић бр. С/13–14, стр. 21
- др Тихомир С. Јовановић бр. С/6, стр. 6 ; бр. С/7, стр. 6 ; бр. С/12, стр. 8
- др Томислав Илић бр. С/8–9, стр. 6 ; бр. С/13–14, стр. 3
- Драган Великић бр. С/4–5, стр. 3
- Драган Радовић бр. С/10, стр. 9
- Драган Станковић у агељеу бр. С/12, стр. 17
- Драган Тасић бр. С/4–5, стр. 3 ; бр. С/6, стр. 4 ; бр. С/10, стр. 4
- Драгана Јовић бр. С/6, стр. 10
- Драгољуб Јовановић бр. С/1, стр. 13
- Драгољуб Трајковић бр. С/13–14, стр. 8
- Драгослав Јанковић бр. С/7, стр. 8
- Дрводеља у Вучју бр. С/4–5, задња кор. – спољ. стр.
- Држава Немањића (карта) бр. С/8–9, стр. 12
- Дршка патере у облику овујске главе бр. С/6, стр. 13
- ДУБОЧИЦУ „ПРЕОБРЕТЕ“ ОД ГРЧКЕ ЗЕМЉЕ: Стефан Немања као монах Симеон (Богородица Љевишка, Призрен, 1307-1309.) бр. С/8–9, предња кор. – спољ. стр.
- Душан Стошић бр. С/7, стр. 12 ; бр. С/8–9, стр. 18
- Ђорђе Видановић бр. С/3, стр. 4
- Ђурђа Ђорђевић, историчар бр. С/6, стр. 12 ; бр. С/8–9, стр. 12
- Експонати из неолита (лево) бр. С/1, стр. 15
- Жак Превер у свом стану, Сите Верон (1959) бр. С/13–14, стр. 19
- [Жан-Жак Сели] бр. С/2, стр. 6
- Железничка улица (Житни трг), 1908. бр. С/8–9, задња кор. – спољ. стр.
- Жељко Хубач бр. С/4–5, стр. 4
- Живојин Павловић бр. С/2, стр. 4
- Зграда археолошко-етнографског музеја бр. С/6, задња кор. – спољ. стр.
- Зграда музеја радничког покрета у Лесковцу снимљено 6.2.1954. бр. С/6, задња кор. – спољ. стр.

- Зоран Милић бр. С/12, стр. 4
- Зоран Ђирић бр. С/1, стр. 3
- Иво Андрић бр. С/10, стр. 19
- Изрицање пресуде Јовану Јовановићу, и Драгутину Станковићу Славују због дела покушаја побуне у борби против Конкордата 27. јула 1937. године у Лесковцу бр. С/11, стр. 13
- Индустрија вунених тканина ВЛАДЕ ТЕОКАРЕВИЋА И КОМП. Парафин бр.С/2, задња кор. – спољ. стр.
- Јан Ворнар бр. С/3, стр. 11
- Јован Влајчић бр. С/8–9, стр. 14
- Јован Дучић бр. С/8–9, стр. 5
- Јован Јовановић бр. С/11, стр. 12
- Јован Пејчић бр. С/11, стр. 14
- Јован С. Михајловић, аутор књиге „Лесковачки говор“ бр. С/4–5, стр. 9
- Јупитар - Долихен са фригијском капом, прва деценија III в. н. е. (у средини) бр. С/1, стр. 15
- Казанцијска радња у Лесковцу, 1934. бр. С/4–5, задња кор. – спољ. стр.
- Казанцијска слава у Лесковцу, 1938. бр. С/4–5, задња кор. – спољ. стр.
- Клешта са калупом од бронзе бр. С/6, стр. 13
- Ковачко-поткивачка радња у Лесковцу бр. С/4–5, задња кор. – спољ. стр.
- Коле Рашић, ослободилац Лесковца бр. С/1, предња кор. – спољ. стр.
- Конак у порти рударске цркве бр. С/4–5, стр. 17
- Коста Стаменковић бр. С/1, стр. 13 ; бр. С/7, стр. 13
- Коста Стаменковић (други с десна) у друштву столарских радника, 1937. год. бр. С/7, задња кор. – спољ. стр.
- Коста Стаменковић (први с лева, стоји са штрајкачима дрводељцима, 1937. год.) бр. С/7, задња кор. – спољ. стр.
- Коста Стаменковић (трећи с лева, стоји) са играчима и функционерима радничког клуба „Грађански“, 1928. год. бр. С/7, задња кор. – спољ. стр.
- Коста Стаменковић (у другом реду, трећи с лева) са играчима и функционерима ФК „Дубочица“, 1936. год. бр. С/7, задња кор. – спољ. стр.
- [Коста Стаменковић у парку у центру Лесковца] (биста) бр. С/13–14, стр. 20
- КУД „Абрашевић“ - Лесковац, 1938 год. са својим председником Костом Стаменковићем бр. С/7, задња кор. – спољ. стр.
- Кућа браће Бељак бр. С/6, стр. 11
- Кућа Димитрија Николића - Папира бр. С/1, задња кор. – спољ. стр.
- Кућа Душана Димитријевића- Смејурије бр. С/1, задња кор. – спољ. стр.
- Кућа Милана Митића- Крњића бр. С/1, задња кор. – спољ. стр.
- Кућа Христодора Сотировића Бабичанца бр. С/1, задња кор. – спољ. стр.
- Лесковац, 12. Април 1999. (8 фотогр.) бр. С/10, стр. 10–11
- Лесковац, текстилна индустрија. Кување боја, сушење конопље, предење, ткање и упредање нити бр. С/10, предња кор. – спољ. стр.
- Лесковачка занатска прерађивачка салерска задруга, 1911. бр. С/4–5, задња кор. – спољ. стр.
- Лесковачки интелектуалци 1934. године, с лева на десно: Драгољуб Станковић, (Н. Н-2), Атанасије Младеновић у свом радном кабинету 1957. године бр. С/12, стр. 13
- Љубиша Златановић бр. С/2, стр. 13
- Љубомир Симовић бр. С/12, стр. 5
- Људмила Илић-Марковић бр. С/13–14, стр. 3

- Мајсторско писмо, 1922. бр. C/4–5, стр. 13
- Манастир св. Јован Прегеча (пример зидања „opusmicstum“) бр. C/3, стр. 17
- (северна фасада) бр. C/3, стр. 17
- Манделброт – скуп фрактал генерисан у програму Winfract бр. C/13–14, стр. 16
- Mandelfin+zsgrd тип фрактала бр. C/13–14, стр. 16
- Мапа Јулија – скуп као пример бесконачне потенције сваке тачке Манделброт-скупа бр. C/13–14, стр. 16
- Марјан Тошић бр. C/3, стр. 15
- Марко Недић бр. C/3, стр. 13
- Марко Недић и Раде Јовић бр. C/12, стр. 16
- Матија Бећковић бр. C/2, стр. 6
- Милан Влајчић бр. C/8–9, стр. 15
- Милан Момчиловић бр. C/11, стр. 16
- Миливоје Павловић бр. C/8–9, стр. 4
- Миливоје Перовић – у карикатури бр. C/8–9, стр. 16
- књижевник бр. C/10, стр. 13
- Милисав Савић бр. C/3, стр. 3 ; бр. C/7, стр. 5
- Милица Јефтимијевић-Лилић бр. C/13–14, стр. 15
- Милорад Павић бр. C/1, стр. 6
- Милунка Митић бр. C/3, стр. 19
- Миодраг Јовић бр. C/11, стр. 4
- [Миодраг Митић] бр. C/3, стр. 7
- Миодраг Павловић бр. C/2, стр. 3 ; бр. C/6, стр. 3 ; бр. C/12, стр. 3
- Мира Коцић бр. C/2, стр. 16 ; бр. C/10, стр. 4
- Мирослава Јоцић бр. C/1, стр. 15
- археолог бр. C/6, стр. 12
- Млин Ж. СТОЈИЉКОВИЋАбр. C/2, задња кор. – спољ. стр.
- мр Мирољуб Младеновић бр. C/13–14, стр. 2
- мр Срђан Марковић бр. C/6, стр. 13
- Музеј НОБ-е бр. C/6, задња кор. – спољ. стр.
- На дан ослобођења после благодарења у цркви бр. C/1, стр. 12
- Надгробни споменик из 18. века бр. C/4–5, стр. 17
- Надежда Обрадовић бр. C/8–9, стр. 22
- Наш „Лесковчанин“: насушна храна, преноси се с колена на колена бр. C/7, стр. 15
- Небојша Вељковић бр. C/11, стр. 3 ; бр. C/13–14, стр. 6
- Ненад Кражић бр. C/6, стр. 4
- Никола Јовановић, председник СО Лесковац бр. C/8–9, стр. 9
- Нова зграда Народног музеја у Лесковцу бр. C/6, задња кор. – спољ. стр.
- Он је некада штампао „Лесковчанин“: Живојин Д.Обреновић, у униформи старешине лесковачког Соколског друштва бр. C/7, стр. 15
- Они су стварали лесковачку индустрију: Петар К. Илић, Глигорије Јовановић, Мита Теокаревић, Горча Петровић, Влада Илић и Милан Поповић бр. C/2, предња кор. – спољ. стр.
- Палата Калодерма бр. C/6, стр. 10 ; бр. C/7, стр. 10
- Панађуриште, 1906. бр. C/8–9, задња кор. – спољ. стр.
- Пантелејмон бр. C/6, стр. 13
- Пејзаж генерисан помоћу случајних фрактала у графичком програму BRYCE 2 бр. C/13–14, стр. 16

- Петар Драшковић бр. С/13–14, стр. 11
- [Петар Марковић] бр. С/1, стр. 14
- Плакат за представу „Било па прошло“ бр. С/3, стр. 16
- Повеља кнегиње Милице и њених синова Стефана и Вука, светогорском манастиру св. Пантелејмон бр. С/6, стр. 13
- Поворка кроз варош бр. С/1, стр. 12
- Полудинар краља Стефана Владислава II (1316 – с.1325) бр. С/11, стр. 8
- Поречје - савремене плантаже бр. С/1, стр. 14
- Портрет славног писца и говорника Марка Евгеника (фреска) бр. С/12, стр. 11
- [Портрети] бр. С/11, стр. 10–11
- Праисторијско оруђе (десно) бр. С/1, стр. 15
- Прва Југословенска фабрика гума бр. С/2, стр. 10
- Прва српска Влада у Београду, априла 1945. године: др Миливоје Перовић, министар за индустрију и рударство бр. С/8–9, стр. 17
- Први управник среске болнице у Лесковцу 1909. Тодор Миленковић бр. С/3, стр. 13
- Први чланови Лесковачког певачког друштва „Бранко“, 1889. године бр. С/4–5, стр. 3
- Предњи део моравске куће бр. С/6, стр. 12
- Предраг Митровић С/13–14, стр. 7
- Предраг Радовановић бр. С/12, стр. 6
- проф. др Првослав Ралић бр. С/2, стр. 15
- проф. др Ратко Марковић бр. С/2, стр. 15
- проф. др Томислав Илић бр. С/7, стр. 8
- проф. Никола Јовановић, председник СО Лесковац бр. С/2, бр. 19
- Пулсограм бр. С/12, стр. 7
- „Пумпау бетонском кориту зарђао и жедан споменик“ бр. С/10, стр. 18
- Раде Јовић бр. С/4–5, стр. 19 ; бр. С/8–9, стр. 19
- Радмила Стаменковић бр. С/7, стр. 10
- Радовановић Драгомир С. бр. С/10, стр. 5
- Разгледница са репрезентативним грађевинама из међуратног Лесковца бр. С/1, задња кор. – спољ. стр.
- Рајко Петров Ного бр. С/2, стр. 5
- Ракетирање међународног путничког воза на мосту на Јужној Морави код Грделице - Лесковац, 12. априла 1999. бр. С/10, стр. 10–11
- Робни магазин Тодора Гичића, прочеље бр. С/6, стр. 11
- бр. С/7, стр. 11
- Са отварања музеја НОБ-а у Лесковцу 29.11.1948. Риста Антуновић (за говорницом), Стојан Милановић и Димитрије Кулић (с лева) бр. С/6, стр. 14
- Сава Димитријевић бр. С/8–9, стр. 23
- Саша М. Јовановић бр. С/13–14, стр. 18
- Саша Хади Танчић бр. С/6, стр. 9 ; бр. С/10, стр. 14
- СВЕТИ РАТНИК: детаљ са фреске из манастира у Јашуњи крај Лесковца бр. С/3, предња кор. – спољ. стр.
- Светлана Велмар-Јанковић, бр. С/1, стр. 4
- Светозар Влајковић бр. С/13–14, стр. 14
- Сима Бунић бр. С/4–5, предња кор. – спољ. стр, 14, 15
- Симеон Немања, Милешева, око 1235. бр. С/8–9, стр. 13

- Симон Милчић бр. C/12, стр. 16
- „Скувај ми штирак, купи прашак у продавници, донеси воде, дођи на пумпу да ми помогнеш да перем...“ бр. C/10, стр. 18
- Славица Јовић бр. C/12, стр. 7
- Славко Стојановић, Раде Јовић, Верица Цветковић и Благоје Ивановић у „Гозби“ [самостална драмска група из Лесковца] бр. C/7, стр. 16
- Слађана Рајковић бр. C/6, стр. 12
- Слађана Сл. Стојановић бр. C/2, стр. 16 ; бр. C/8–9, стр. 21 ; бр. C/10, стр. 18 ; бр. C/12, стр. 8
- [Слика] бр. C/1, стр. 5
- [Слика] бр. C/7, стр. 3
- [Слика] бр. C/11, стр. 9
- [Слика] бр. C/13–14, стр. 22
- [Слике] бр. C/12, предња кор. – спољ. стр, 10, 13, 17
- Слика добијена обрадом фрактала у графичком програму Photoshop 5 бр. C/13–14, стр. 16
- Слободан Ракитић бр. C/4–5, стр. 3
- Споменик „Палима за слободу“ од захвалних Лесковчана бр. C/4–5, стр. 10
- „Споменица на прославу педесетогодишњице ослобођења Лесковца 1877– 1927“ бр. C/1, стр. 10
- Срба Митровић бр. C/2, стр. 3
- Србољуб Миленковић бр. C/4–5, стр. 18 ; бр. C/6, стр. 18 ; бр. C/10, стр. 12
- Срђан Марковић бр. C/11, стр. 17
- Стална поставка бр. C/6, задња кор. – спољ. стр.
- Стамбено-трговачка кућа Тодора Тасића-Зеца бр. C/6, стр. 11
- Станко Миљковић бр. C/7, стр. 14
- Стара железничка станица у Лесковцу бр. C/4–5, стр. 19
- Стефан Немања - Симеон са сином Растком (Светим Савом) (фреска) бр. C/8–9, стр. 12
- „Тамо је гаража, прву је саградио отац и у њу сместио први аутомобил у селу“ бр. C/10, стр. 18
- Текстилна фабрика КОСТЕ ИЛИЋА СИНОВА А. Д. Београд бр. C/2, задња кор. – спољ. стр.
- Томислав Илић бр. C/2, стр. 14 ; бр. C/6, стр. 5
- Томислав Н. Цветковић бр. C/7, стр. 14 ; бр. C/11, стр. 7
- Тонкићева палата бр. C/7, стр. 11
- Улазак прве српске армије у ослобођени Лесковац 24. септембра (7. X) 1918 бр. C/6, стр. 15
- Улица Краља Петра, 1928 бр. C/8–9, задња кор. – спољ. стр.
- Улица Краља Петра, 1930 бр. C/8–9, задња кор. – спољ. стр.
- Улица Краља Петра (Кудељна пијаца) бр. C/8–9, задња кор. – спољ. стр.
- Улица Краљице Марије, 1935 бр. C/8–9, задња кор. – спољ. стр.
- Урна типа Доња Брњица - Горња Стражава бр. C/6, стр. 12
- Учитељ Јосиф Х. Костић бр. C/1, стр. 10
- Фабрика вунених тканина Косте Илића Синова А. Д. Београд бр. C/2, стр. 11
- Фабрика вунених тканина МИКЕ СТАНКОВИЋА И СИНА бр. C/2, задња кор. – спољ. стр.
- Фабрика вунених тканина ПЕТРОВИЋА бр. C/2, задња кор. – спољ. стр.
- Фабрика канапа и ужарије А. Д. Лесковац бр. C/2, задња кор. – спољ. стр.
- Факсимил писма, Драгољуб Јовановић - Димитрију Кулићу бр. C/1, стр. 13
- Факсимил прве странице 6. броја ЛЕСКОВЧАНИНА бр. C/1, стр. 2

- Факсимил решења о упису „Лесковчанина“ у Регистар средстава јавног информисања бр. С/2, стр. 2
- [Фотографија] бр.С/3, стр. 6
- [Фотографија] бр. С/4–5, стр. 16
- [Фотографија] бр. С/13–14, стр. 4
- [Фотографије] бр. С/10, стр. 2
- [Фотографије] бр. С/11, стр. 2, 3, 4, 6,18, 19
- Хаџи Драган Тодоровић бр. С/12, стр. 8
- Хидроцентрала „Вучјанка“ је снабдевала Лесковац струјом бр. С/2, стр. 18
- Хранислав Ракић бр. С/2, стр. 17
- Циклична активност система у 24 часа бр. С/12, стр. 7
- Црква са делом напуштеног гробља бр. С/4–5, стр. 17
- Црква сабора светих апостола у Турековцу бр. С/6, стр. 17
- [Цртеж] бр. С/2, стр. 10
- [Цртеж] бр. С/13–14, стр. 5
- Чедомир Мирковић бр. С/1, стр. 5 ; бр. С/7, стр. 3
- ЧОВЕК СПОМЕНИК: Алекса Симоновић, српски наредник у Првом светском рату, припадник Другог гвозденог пука и учесник пробоја Солунског фронта 1918. године бр. С/6, предња кор. – спољ. стр.
- Џон Мајнар Кејнз бр. С/10, стр. 5

-
- Антонијевић, Богдан Р. – Флора (уље на платну, 55 x 58) бр. С/8–9, стр. 19
 - Аранђеловић Марс, Владимир – Змајево гнездо бр. С/1, стр. 17
 - Аргировић, Биљана – Јутро на прозору бр. С/1, стр. 16
 - Арсиф Басара, Светомир – Облаци над Шаром, 1970 [скулптура] бр. С/13–14, стр. 13
 - Барух, Бора – Коста Стаменковић у логору Билеће, 1940 (цртеж) бр. С/7, стр. 13
 - Брадић, Коста – Узнесење бр. С/7, стр. 4
 - Васић, Ђорђе – Гнездо (уље на платну, 88 x 88) бр. С/8–9, стр. 7
 - Велковић, Дејан – др Томислав Илић (фотогр.) бр. С/8–9, стр. 6
 - Драгутин Ђорђевић, протојереј (фотогр.)бр. С/10, стр. 19
 - Духовни потомак Немањића (фотогр.) бр. С/8–9, стр. 12
 - Коста Стаменковић: Човек из народа и за народ (фотогр.) бр. С/7, предња кор. – спољ. стр.
 - Лесковац на прагу нових дана (фотогр.) бр. С/12, задња кор. – спољ. стр.
 - Лесковац зими (умет. фотогр.) бр. С/13–14, задња кор. – спољ. стр.
 - [Лесковац ноћу](умет. фотогр.) бр. С/13–14, предња кор. – спољ. стр.
 - Музика воде : Слапови Вучјанке(уметн. фотогр.) бр. С/11, задња кор. – спољ. стр.
 - Покушај одласка (уметн. фотогр.) бр. С/13–14, стр. 7
 - Снимио Дејан Велковић (фотогр.) бр. С/12, стр. 2
 - Учесници прославе јубилеја судства у Лесковцу (фотогр.) бр. С/1, стр. 9
 - Фотографије на овој страни снимиио Дејан Велковић бр. С/11, предња кор. – спољ. стр.
 - Врбић, Милан – Каспаров мост у Лесковцу (акварел) бр. С/12, стр. 19
 - Димитријевић, Предраг – Игле четинара I бр. С/1, стр. 17
 - Ђекић, Јован – Пенцери (темпера, 32 x 23) бр. С/10, стр. 3
 - Ђокић, Павле – Стабло (уље на платну) бр. С/2, стр. 3

- Здравковић, Небојша – Састављање тренутка бр. С/10, стр. 16
Илић, Божа – Портрет Кулићев (цртеж пером) бр. С/3, стр. 8
Илић, Светлана – Форма II бр. С/1, стр. 8
Каниц, Феликс – Дев-казан на Вучјанској реци (цртеж) бр.С/10, задња кор. – спољ. стр.
– Кула Демира Барјама у Горини (цртеж) бр.С/10, задња кор. – спољ. стр.
– ЛЕСКОВАЦ, мост и Хисар, 1889, године (цртеж) бр.С/10, задња кор. – спољ. стр.
– Лесковац, текстилна индустрија. Кување боје, сушење конопље, предење, ткање и
упредање нити (цртежи) бр. С/10, предња кор. – спољ. стр.
– РУДАРЕ, тип куће (цртеж) бр.С/10, задња кор. – спољ. стр.
– Споменик код св. Николе (цртеж) бр.С/10, задња кор. – спољ. стр.
– Стари српски разбој (цртеж) бр.С/10, задња кор. – спољ. стр.
Коруновић, Момир – Црква Рођења св. Јована Крститеља (фотогр.) бр. С/1, стр. 19
Кочић-Крсмановић, Гордана – САН бр. С/4–5, стр. 3
Кражић, Ненад – Дом културе у плавом (уље на платну, 34 x 41) бр. С/8–9, стр. 14
Краснов, Никола – Спомен-чесма (фотогр.) бр. С/1, стр. 19
Лаиновић, Цветко – Мома Димић (цртеж, 1994.) бр. С/3, стр. 10
– Ристо Лаиновић (цртеж) бр. С/13–14, стр. 22
Михајловић, Ненад – Без речи (кариатура) бр. С/6, стр. 18
Новаковић, Миливоје – Навијач бр. С/1, стр. 7
Обрадовић, Гмитар – Мртва природа са јабукама бр. С/6, стр. 7
Поповић, Јован – Шема за сазвежђе I бр. С/1, стр. 18
Ристић, Лидија – Слика I бр. С/1, стр. 18
Спасић, Марија – Крст бр. С/13–14, стр. 3
Спасић, Петар – Тиквица (уље на платну, 23 x 27) бр. С/10, стр. 9
Спасић, Предраг – Трајање бр. С/8–9, стр. 22
Ставрић, Миле – Пробни лет (скулптура) бр. С/6, стр. 4
Станковић, Небојша – Анатомија љубави (лабиринти цртеж, 43 x 53) бр. С/8–9, стр. 17
Станковић Чиви, Драгољуб – Свето место (уље на платну, 80 x 60) бр. С/8–9, стр. 5
Стефановић, Небојша – Музиканти (темпера) бр. С/2, стр. 9
Стојановић, Дејан – О духу и простору XX бр. С/13–14, стр. 17
Стошић Врањски, Зоран – Космичке даровнице бр. С/8–9, стр. 8
– Руменица бр. С/10, стр. 15
Теокаревић, Невена – Стари храст бр. С/6, стр. 13
Шурдиловић, Јован – Егзонартекс и живопис из XVII века (фотогр.) бр. С/3, задња кор.
– спољ. стр.
– Пример зидања „opus micstum“ (фотогр.) бр. С/3, задња кор. – спољ. стр.
– Северна фасада манастира (фотогр.) бр. С/3, задња кор. – спољ. стр.
– Смрт Богородице (фотогр.) бр. С/3, задња кор. – спољ. стр.
– Улаз у манастир св. Јован Претеча (фотогр.) бр. С/3, задња кор. – спољ. стр.

ПРЕДМЕТНИ РЕГИСТАР

Агроиндустрија (Јабланички округ)

в. Драшковић, Петар (1936–2011) – Интервјуи

Аксентијевић, Драгослав Павле (1942–) – Аутопоетика1

- Албахари, Давид (1948–) – Аутопоетика 3
- Андрић, Иво (1892–1975) 293
- Антропологија – Смрт 84
- Археологија (Лесковац)
- Случајни налази 101
 - Хисар – Налазиште 100
- Архитектура (Лесковац)
- Моравска тип куће 187
 - Стара чаршија – 20. в. 95, 203
- Атанасијевић, Ксенија (1894–1981) – „Филозофски фрагменти“ 236
- Бећковић, Магија (1939–) – Интервјуи 12
- Библиотеке – Пројектовање 307
- Број, Луј де (1897–1987) 125
- в. и: Марић, Звонко (1931–2006) – Научни рад
- Бунић, Сима (1882–1914)
- Драмско стваралаштво 267, 269
 - Поетски записи 157
- Великић, Драган (1953–) – Аутопоетика 23
- Велмар-Јанковић, Светлана (1933–2014) – Аутопоетика 24
- Вељковић, Дејан (1972–) – Уметничке фотографије 156
- Вишња – Гајење
- в. Предузећа (Јабланички округ) – „Поречје“ – Вучје
- Влајчић, Милан (1939–) – Живот и рад 281
- Врбић, Милан (1894–1954) – Сликарство 180
- Вукадиновић, Вилотије (1937–1997) – „Говор Црне Траве и Власине“ 16
- Вулековић, Бранислав (1936–2004) – У успоменама 5
- Грделичка клисура
- в. Екологија – Климатске промене – Шумски екосистеми – Балкан
- Деклева, др Душан (1896 –1980) – Радна биографија 36
- Димитријевић, Милан [С.] (1947–) – Научни рад 78
- Димитријевић, Сергије (1912–1987) – „Српски средњовековни новац“ 295
- Динић, Сретен (1875–1949)
- в. Јовановић, Миливоје Р. (1948–) – „Народ у човеку“
- Дискић, Властимир (? –?) – У успоменама 5
- Драшковић, Петар (1936–2011) – Интервјуи 56
- Дубочица 60, 244, 278
- Дучић, Јован (1872–1943) – Песничке фазе 159
- Ђорђевић, Драгутин М. (1907–1999) – Сећање 292
- Ђорђевић, Јован (1908–1989) – Интервјуи 61
- Ђурић Ђура, Владимир (1960–) – „Митологије техносвета“ 205
- Европска монетарна унија (ЕМУ)
- Валута еуро – СР Југославија – 2002 – Увођење 174
 - Услови за приступање 174
- Екологија
- Климатске промене – Шумски екосистеми – Балкан 41
 - Одрживи развој 40

- Економски процеси – Кензијанска теорија 182
Еперсон, Ралф (1937–) – „Нови светски поредак“ 204
Ерић, Добрица (1936–) – Интервјуи 63
Железничка станица, стара – Лесковац 11
Занатство (Лесковац)
– до 1944 224
– 1944–1951 224
Здравковић, Борислав (1930–2012) – „На падинама сна“ 212
Здравствено образовање – AIDS 199
Здравство (Лесковац)
– Прва операциона сала 30
– Примери лекарске етике – 19-20.в. 36
– Хигијенски завод – Постанак и развој 30
Знање – 21. век 297
Илић, Томислав (1937–)
– Беседа поводом Дана судства –1998 68
– „Имовински односи разведених супружника“ 81, 150,214
– Интервјуи 71
– „Истраживање ванбрачног очинства“ 151
– „Људске судбине“ 300
– Публикације и научни радови 214
Индустрија (Лесковац) – 19-20. в. 240, 260, 263
в. и: Миленковић, Србољуб (1923–) – „Разарање лесковачке индустрије : (1941-1953)“
Интернет 183
Исаковић, Антоније (1923–2002) – Аутопоетика 77
Историја (Лесковац)
– до 1878 247
– од 1878 до 1998 249
– Ослобођење – 1918 245
– Ослобођење од Турака – 1877-1878 43, 110
– После ослобођења од Турака 305
– Први помени – 12 в. 59
– Први помени до данас 136
Историја – Свет – 20. в. 75
Јагличић, Владимир (1961–) – Аутопоетика 79
Јанковић, Драгослав (1911–1990) – Биографије 213
Јовановић, Бојан (1950–)
– Аутопоетика 85
– „Тајна лапота“ 85, 171
Јовановић, Душан (1946–) – Интервјуи 87
Јовановић, Миливоје Р. (1948–) – „Народ у човеку“ 209
Јовановић, Никола(193? –) – Интервјуи 90
Јовановић Абраш, Јован (1905–1992)
– Биографије 248
– О Лесковачкој котлини 88

- Јовић, Миодраг (1952–) – „Криминална личност - да ли се рађа или постаје“ 38, 275
- Јовић, Раде (1937–2004)
- Отворено писмо Душку Стошићу – Одговор 98
 - в. Стошић, Душан (1929–) – Отворено писмо Раду Јовићу
 - „Срећно царство“ 160, 235
- Југославија (СФРЈ) – Друштвена криза – 1962 177
- Кадиевић, Александар (1963–) – „Градитељство Лесковца и околине између два светска рата“ 217
- Каниц, Феликс (1829–1904) 283
- Кантакузин (породица) – 15. в.
- в. Св. Јован Претеча (Јашуња)– Иконописање
- Киш, Данило (1935–1989) – У Лесковцу
- в. Позоришна представа „Гозба“ – Лесковац – 1967
- Књижевни клуб „Светислав Вуловић“ (Лесковац) – 1912-1973 219
- Књижевни текст – Значења 42
- Књижевно стваралаштво Лесковца – Израда антологије – Предлог 215
- Књижевност
- Дехуманизација 238
 - Идентичност текста 82
- Књижевност за децу – Фантастика 303
- Корољенко, Владимир (1853–1921) – Шесто писмо А. В. Луначарском 109
- Косанић, Иванка (1942–) – „Жена из црквеног дворишта“ 158
- Костић, Јосиф Х. (1848–1899) – „Ослобођење града Лесковца, Власотинца и околине“ 196
- Кочић, Данило (1949–) – „Изабрани живот“ 220
- Криминалци – Психолошке карактеристике
- в. Јовић, Миодраг (1952–) – „Криминална личност - да ли се рађа или постаје“
- Кулић, Димитрије (1923–2004)
- Интервјуи 119
 - Научни портрет 70
 - „Парламентарни омбудсман“ 111, 271
- Култура (Лесковац)
- Енциклопедија Лесковца – Предлог 123, 264
 - Историјско-културни развитак – 19. в. 47
 - Културни садржаји – 1997 90
 - Културни ствараоци Лесковца и околине – Израда биографског лексикона – Предлог 175
 - Кућа легата у Лесковцу – Предлог 210
- Лазаревић, Владимир М.
- в. Споменици (Лесковац) – Незнаком јунаку – Хисар
- „Лесковац“ (лист) – Њујорк – 1901 268
- „Лесковачки гласник“ (недељни лист) – Лесковац – 1921-1941 272
- Лесковачки говор
- Антрополошка лексика 19
 - Дијалектолошки апект 14
 - Лексика 18
 - Морфологија 17

- У језичкој науци 13
 - Фонетика 15
 - Лесковачки правопис – 1862 256
 - „Лесковачки привредник“ (недељни лист) –1928 -1929 272
 - „Лесковачки спортиста“ (недељни лист) – 1928 272
 - Лесковчани
 - Менталитет 118, 211, 260
 - Надимци 149,302
 - „Лесковчанин“ (издавачко предузеће) – Лесковац –1999 294
 - „Лесковчанин“ (лист за политичка, економна и књижевна питања) – Лесковац– 1896-?
 - Шести броја – Преглед 258
 - „Лесковчанин“ (лист научни и књижевни) – Лесковац –1996-2001
 - Концепција 257, 262, 280
 - Научне трибине 266, 271, 275
 - Пет година – Јубилеји 299
 - Промоција првог броја 67, 117, 262
 - Промоција десетог броја 73, 286
 - Промоција једанаестог броја 74
 - Ложичковић, др Михајло (? – ?) – Радна биографија 36
 - Манастири
 - Св. Јован Претеча (Јашуња) – Иконописање 233
 - Историја 6, 265
 - Писани трагови 186
 - Св. Богородица (Јашуња) – Историја 6, 265
 - Писани трагови 186
 - Марић, Звонко (1931–2006)
 - Научни рад 4, 267
 - Марковић, Срђан (1951–)
 - „Градитељство Лесковца и околине између два светска рата“ 217
 - „Ликовни записи“ 185
 - Медаковић, Дејан (1922–2008) – Интервјуи 128
 - Медицина
 - Пулсна дијагностика – Примена 99
 - Ултразвук – Примена 48
 - Мејз, Линда (?–?) – „Разумевање адаптивног процеса у развојном контексту“ 65
 - Миленковић, Србољуб (1923–) – „Разарање лесковачке индустрије : (1941-1953)“ 130,
- 131
- Милић од Мачве
 - в. Станковић, Милић (1934–2000)
 - Миљковић, Бранко (1934–1961) – Поетика 202
 - Миљковић, Станко (1948–2010) – „Рашки сликар“ 220
 - Мирковић, Чедомир (1944–2005) – Аутопоетика 139
 - Митић, Миодраг (1933–2005)– „Проблем југословенске дипломатије“ 62
 - Митровић, Брана (1908–1984) – „Речник лесковачког говора“–198413
 - Михајловић, др Владимир (1906 –1983) – Радна биографија 36
 - Михајловић, Јован С.(1924 –1988) – „Лесковачки говор“ 13
 - Михајловић, Ненад (1923–1998) – Сећање 32

- Младеновић, Атанасије Д. (1899–1965) – Биографије 250
- Младеновић, Мирољуб (195?–) –Интервјуи 152
- Народни музеј (Лесковац)
- Оснивање – 1948 120
 - Педесет година – Јубилеји 270
- НАТО агресија – Југославија (СР) – 1999 284, 285, 287, 288
- Ракетирање међународног путничког воза код Грделице 72, 289
- Новаковић, Миле (1942–) – Приступна академска беседа 163
- Ного, Рајко Петров (1945–) – Аутопоетика 164
- Нумизматика – Србија
- в. Димитријевић, Сергије (1912–1987) – „Српски средњовековни новац“
- Образовање – Руски језик – Јужноморавски крај – Традиција учења 208
- Обреновић, Живојин Д. (1872–1936) 191
- в. Штампарије (Лесковац) – 1887-1914
- Огњеновић, Вида (1941–) – Аутопоетика 165
- „Освит“ (књижевни часопис) – Лесковац – 1991-1999 239
- Павић, Милорад (1929–2009) – Интервјуи 166
- Павловић, Миодраг (1928–2014) – Аутопоетика 170
- Певачко друштво „Бранко“ (Лесковац) – Постанак и рад 179
- Пејчић, Јован (1951–)
- „Култура и памћење“ 137
 - „Простори књижевног духа“ 89
- Перовић, Миливоје (1912–1975)
- Биографије 246
 - Романи – Типолошко разврставање 290
- Петровић, Брана (1937–2002) – Поезија 138
- Позоришна представа „Гозба“ – Лесковац – 1967 97
- „Право и лажно народно песништво“ – Зборници 140
- Превер, Жак (1900–1977) – Поетика 80
- Предузећа (Јабланички округ)
- „Здравље“ – Лесковац 132
 - „Калодерма“ – Лесковац – 1872 105
 - „Невена“ – Лесковац 132
 - „Поречје“ – Вучје 87, 126
 - „Утензилија“ – Лесковац 152
 - „Црна Трава“ – Власотинце – 1954-1997 29
- Привреда – Југославија (СР)
- Задрugarство 66
 - Правни положај 178
 - Страна улагања 106
 - Улагања и потраживања 172
 - Управљање 135
 - Тржишни односи 69
- Психологија
- Модалитети свести 93
 - Психотерапија – Емоционално саветовање 243

- Снови 94
- Фацијална експресија – Истраживања 161
- Функционисање свести 92
- Радна снага – Међународна миграција 144
- Ракитић, Слободан (1940–2013) – Аутопоетика 188
- Савић, Милисав (1945–) – Аутопоетика 195
- Свети Сава(око 1175–1235) – (И)морализам 107
- Свилар, др Раде (1889 –1954) – Радна биографија 36
- СИДА (болест)
 - в. Здравствено образовање – AIDS
- Симовић, Љубомир (1935–) – Аутопоетика 198
- Симоновић, Александар
 - в. Споменици (Лесковац) – Палима за слободу – Јужни блок
- „Споменица на прославу педесетогодишњице ослобођења Лесковца 1877-1927“ 259
- Споменици (Лесковац)
 - Незнаком јунаку – Хисар 58
 - Палимаза слободу – Јужни блок 200
- Србија – Политичке прилике – 20. в.
 - в. Перовић, Миливоје (1912–1975) – Биографије
- Срејовић, Драгослав (1931–1996) – У успоменама 169
- Српска народна музика – Орнаментика 193
- Српска усмена и писана књижевност – Историјске прилике 176
- Српско лекарско друштво (Лесковац)
 - 1878-1918 28
 - 1918-1940 30
 - 1940-1944 31
 - 1945-1950 34
- Стаменковић, Коста (1893–1942) 9, 86, 116, 121,273
- Станковић, Борислав (1876–1927) – „Нечиста крв“ – Симулакруми 225
- Станковић, Милић (1934–2000) 54
- Станковић Чиви, Драган (1946–) – Изложбе – 1999 298
- Станојевић, Ђорђе (1858–1921) – „Електрична индустрија Србије“ 27
- Стваралачки процес 102, 103
- Стефан Немања, велики жупан рашки (1114–1199) – Долазак на престо 244
- Стефановић, Јосиф (1931–) – „Лесковачки књижевни клуб „Светислав Вуловић“ 219
- Стојановић, Слађана Сл. (1958–)
 - „Изненада у ноћи“ 282
 - „Наслов“ 282
 - Поезија 241
- Стојиљковић, др Данило (1914–1991) – Радна биографија 36
- Стошић, Душан (1929 –)
 - „Гравитација, електрон, атом, кварк“ 242
 - Отворено писмо Раду Јовићу 228

- Сува планина
 в. Флора – Југоисточна Србија
- Судство – Историја – Србија – Лесковачки крај – Јубилеји 25
- Тадић, Љубомир (1925–2013) – „Филозофија у свом времену“ 230
- Теокаревић, Невена (1933–2011)– Сликаство 127
- Тимченко, Николај (1934–2004) – „Песник и завичај“ 227
- Тодоровић, Мирољуб (1940–)
 – „Електрична столица“ 168
 – „Звездана мистерија“ 168
 – „Сигнализам – југословенски стваралачки покрет“ 168
- Трајковић Мојсинче, Драгољуб (1904–1992) – Биографије 251
- Туровић, Добросав (1935–) – Историографски рад 143
- Тосић, Добрица (1921–2014) – Аутопоетика 253, 254
- Уметничка дела – Уништавање – Ратови 192
- Филм
 – „Заљубљени Шекспир“ 223
 – Роман 21
 – „Судство у Србији – Развој судства у лесковачком округу 1877-1996.“ – Лесковац
 – 1996 25, 26
- Флора – Југоисточна Србија 201
- Фрактална геометрија – Настанак и примена 49
- Хашки трибунал 141
- Хаџи Васиљевић, Јован (1866–1948)
 в. Школство (Лесковац) – 19. в.
- Хаџи Танчић, Саша (1948–2014)
 – Био-библиографија 226
 – Књижевно дело 226
 – Писма 291
 – Уреднички рад 229
- Хидроцентрала „Вучјанка“ – Изградња – 1902 27
- Цветковић, Томислав (1933–2010) – Био-библиографија 306
- Цркве
 – Сабор Св. Апостола (Турековац) – Историја 8
 – Св. Илија (Рударе) – Живопис 7
- Школство (Лесковац) – 19. в. 255
- Штампариие (Лесковац) – 1887-1914 190, 277

Литература и извори

1. Вранеш, Александра, *Основи библиографије*, Београд, 2001.
2. Вукићевић, Дејан, *Библиографија прилога у краљевачкој књижевној периодици*, књ. 1 ; књ. 2, Краљево, 2001.
3. Комненић, Слободанка и Љиљана Драгићевић, *Упутство за примену стандарда ISBD (CR)*, Београд, 2006.

4. Кисић, Милица и Бранка Булатовић, *Српска штампа : 1768–1995*, Београд, 1993.

5. *Лесковчанин* : лист научни и књижевни. – Год. 1 (1996) – Год. 6 (2001).

Узајамна библиографско-каталожка база података COBIB. SR <http://www.vbs.rs>

<https://www.worldcat.org>

Summary

Tatjana Jankov

„LESKOVČANIN“ – SCIENTIFIC AND LITERARY NEWSPAPER (1996–2001) BIBLIOGRAPHY OF ARTICLES

The subject of this work is a bibliography of articles published in the local paper „Leskovčanin”, which was published from 1996 to 2001 in Leskovac. This local paper published scientific and literary articles. 14 issues of this paper were published. This bibliography is a primary bibliography, it is done de visu and it contains 307 bibliographic units. It contains introduction, editorial notes and bibliographic material and it also contains author index, author index of art and photo supplements and subject index.

Ђорђе Стошић

УДК 726.8(=163.41)(497.2 Софија)

Завод за заштиту споменика културе
Ниш

СРПСКО ВОЈНИЧКО (РАТНИЧКО) ГРОБЉЕ У СОФИЈИ

АПСТРАКТ: Око 40.000 српских ратних заробљеника и интернираца током Првог светског рата налазило се у заробљеничким депоима/логорима у Бугарској. Након завршетка Првог светског рата, у Бугарској су пописана 5.952 гроба интернираних српских грађана и ратних заробљеника умрлих у бугарском ропству, на више од 38 локација. Бугарска није поштовала одредбе чланова 116 и 117 Нејског мировног уговора по којем је била дужна да се стара о гробовима српских војника на бугарској територији, нудила је само половична решења. Такође, на хиљаде српских гробова расејаних по унутрашњости Бугарске, посебно војничка гробља у Сливену, Јамболу, Ђустендилу, Старој Загори, Шумену, Великом Трнову, „немаром“ државних органа Краљевине Југославије нису пописани, обележени и сачувани. Данас се у Бугарској обележени српски гробови могу наћи само у главном граду Софији и на североистоку земље, у граду Добрич у јужној Добруци.

Кључне речи: Ратни заробљеници, српски гробови, војничко гробље, Софија, костурница

Споменици, спомен-обележја и гробља палим и умрлим српским ратницима у балканским и Првом светском рату налазе се у многим земљама у иностранству: у Албанији, Алжиру, Аустрији, Белгији, Италији, Француској, Грчкој, Русији... У Бугарској, на софијском гробљу Орландовце, налази се Српско војно гробље на коме су сахрањени погинули у балканским ратовима 1912–1913. године и помрли у ропству од 1915. до 1918. године у Бугарској.

Гробље представља мањи меморијални комплекс, на површини од 1.200 м², и ограђено је ниским зидом од камених блокова. На парцели број 65, на улазу, на бетонским стубовима који држе гвоздену капију, две мермерне плоче на српском и бугарском језику означавају да је ту лоцирано Српско војничко гробље. Улазна стаза води до централног дела гробља на коме су постављени споменик и гробница.

На споменику је записано:

„Овде почивају СРПСКИ ХЕРОЈИ погинули 1912 и 1913 г. и помрлим у ропству од 1915 до 1919 г.“

На мермерним плочама, лево и десно од централног стуба споменика, уписана су имена српских ратника, међу којима и имена четири жене, палих и умрлих у бугарском ропству.

Испред споменика налази се велика гробница, квадратне основе 3м x 4м, покривена армираном бетонском плочом. У гробници су посмртни остаци 454 погинула и умрла ратника у Бугарској, који су 1918. године били сахрањени на овом гробљу.¹

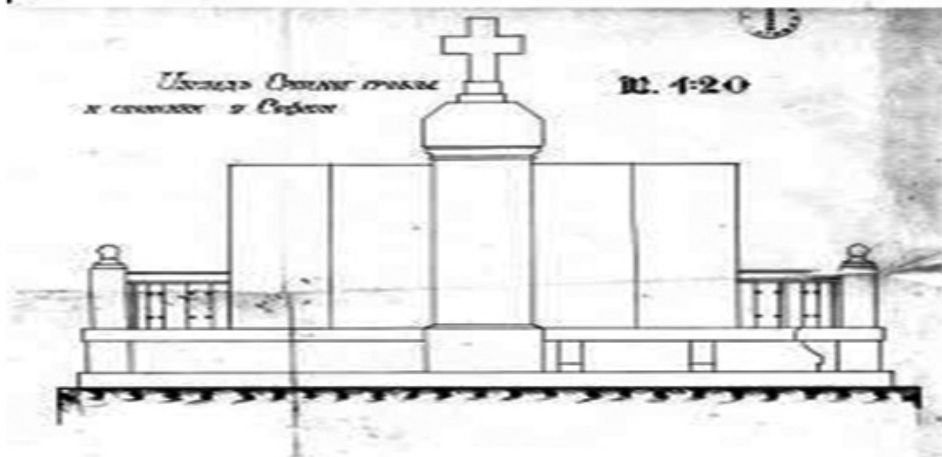
На парковском простору, око споменика и гробнице, засађена су стабла липе и тополе и ниско растиње. Споменик је подигнут 1927. године и рад је београдског архитекте Душана Миросављевића.

Српско војничко гробље у Софији постоји од 1918. године. Било је ограђено бодљикавом жицом, имало је велику улазну капију, а 480 српских гробова обележено је дрвеним крстовима. Пошто није било чувара, већ 1923. године сасвим је запуштено и више није личило на гробље.

Секретар југословенског Посланства у Софији овако је описао стање на гробљу: „Бугарска сиротиња је зими одвлачила крстаче са гробова, капија је била срушена, жице покидане, а преко гробова су направљене стазе за пролазнике – те је било врло жалосно погледати у каквом се стању налазе гробови оних који су овде као заробљеници и интернирани помрли.“ Све је указивало на хитну потребу обнове гробља, чиме би се указало поштовање палим за слободу земље.

Југословенско посланство у Софији је од 1925. године водило преписку са Министарством вера Краљевине СХС у Београду за обезбеђење средстава којим би се српско ратно гробље обновило. Захваљујући великој активности ондашњег софијског посланика, песника и академика Милана Ракића, прикупљени су подаци о покопаним ратницима на гробљу. Министарство вера је у јулу 1926. године одобрило Посланству у Софији 100.000 динара „за уређење и одржавање наших војничких гробља у Бугарској“. На захтев Посланства од 24. фебруара 1927. године, „за подизање споменика и костурнице“ у Софији, Министарство је одобрило још 45.000 динара за додатне радове. Такође, израђен је нов план гробља и споменика. План је израђен на обичном папиру за цртање у размери 1:100, без датума и имена аутора, на коме је означено 15 врста растиња које треба засадити. На парковском простору засађена су 24 стабла и ниско растиње. Назив плана је на француском: „Plan du parc fait au cemetiere de Sofia pour les Hèros Serbes morts pour la patrie. Сачуван је технички цртеж, на паусу без мера и потписа аутора, који носи назив: Изглед српског гробља и споменика у Софији, са изгледом споменика у Р-1:20, и основом гробља, ограде, споменика и гробнице у Р-1:200.

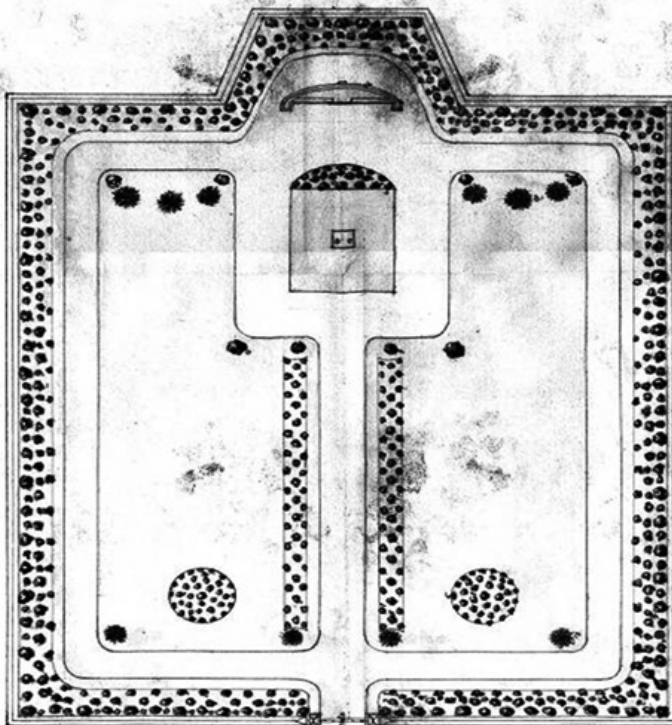
¹ О томе више: Далибор Денда, „Српски ратни заробљеници у Великом рату“ у: Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе, Београд, 2015, стр.17 – 37.

PLAN DU PARC
 FAIT AU CIMETIERE DE SOFIA
 POUR LES **HÉROS SERBES**
 MORTS POUR LA PATRIE.

LÉGENDE

- 1. Мртви српски војници,
- 2. Српски војници, војводе,
- 3. Српски војници, војводе,
- 4. Српски војници,
- 5. Српски војници,
- 6. Српски војници,
- 7. Српски војници,
- 8. Српски војници,
- 9. Српски војници,
- 10. Српски војници,
- 11. Српски војници,
- 12. Српски војници,
- 13. Српски војници,
- 14. Српски војници,
- 15. Српски војници,
- 16. Српски војници,
- 17. Српски војници,
- 18. Српски војници,
- 19. Српски војници,
- 20. Српски војници,

Радови на гробљу изведени су 1927. године, када оно и добија свој коначни (данашњи) изглед. Српско војничко гробље у Софији свечано је откривено на Видовдан, 28. јуна 1928. године, полагањем венаца и одавањем поште палим ратницима. Од 1937. до 1940. године издвојена су минимална годишња средства у износу од 5.000 или 10.000 динара, којима је војничко гробље у Софији одржавано и уређиван парковски простор око Видовдана када су одавене почаст палима ратницима.²

Списак сахрањених на гробљу у Софији

Р.бр.	Име и презиме	Р.бр.	Име и презиме	Р.бр.	Име и презиме
1.	Мајор Светозар Живковић	45.	Никола Чолић	89.	Милан Стоиљковић
2.	Мајор Лазар Одавић	46.	Ранко Митић	91.	Стефан Стојковић
3.	Капет. Васа Миловановић	47.	Димитрије Младеновић	92.	Марко Пауновић
4.	Свешт. Ан Љубичић	48.	Љубомир Милављевић	93.	Милан Алексић
5.	Др. Михајло Менски	49.	Павле Вељковић	94.	Сава Стоиљковић
6.	Димитрије Младеновић	50.	Ђорђе Ранић	95.	Милојко Марковић
7.	Божин Тодоровић	51.	Петар Ореовић	96.	Милан Станисављевић
8.	Радојко Величковић	52.	Љубомир Ћирић	97.	Милан Мошић
9.	Чеда Филиповић	53.	Божидар Томић	98.	Радислав Виларевић
10.	Стојан Степановић	54.	Радомир Спасић	99.	Јефтимије Стоиљковић
11.	Коста Петровић	55.	Живко Ивановић	100.	Коста Стефановић
12.	Захарије Сретенковић	56.	Андеја Алексић	101.	Љубомир Ранчевић

² Б. Андрејевић, фасцикла Ратничко гробље у Софији, Документација Завода за заштиту споменика културе Ниш

13.	Михаило Милутиновић	57.	Живота Петровић	102.	Иван Стојановић
14.	Јован Алексић	58.	Јаков Радовић	103.	Стоило Милошевић
15.	Вуле Вацинић	59.	Милан Баџић	104.	Ђорђе Вулчевић
16.	Стефан Тунчиловић	60.	Вукашин Симић	105.	Таса Рашковић
17.	Илија Петровић	61.	Петко Стоиљковић	106.	Душан Стојановић
18.	Милан Вељковић	62.	Илија Стефановић	107.	Тома Урошевић
19.	Првул Ранковић	63.	Тодор Мирославски	108.	Милан Ђорђевић
20.	Јосип Панић	64.	Станило Анчевић	109.	Радомир Видојковић
21.	Живко Димашкић	65.	Илија Гошковић	110.	Светислав Недељковић
22.	Чедомир Миленковић	66.	Анђел Димитријевић	111.	Радомир Живић
23.	Чедомир Паратенић	67.	Драгољуб Марковић	112.	Светослав Илић
24.	Драгутин Николић	68.	Живко Радић	113.	Живојин Михајловић
25.	Трифун Јовић	69.	Вукашин Варчевић	114.	Никола Стаматовић
26.	Димитрије Гавриловић	70.	Милија Стефановић	115.	Душан Јосифовић
27.	Драгољуб Борисављевић	71.	Душан Димић	116.	Иван Мариновић
28.	Чедомир Грујић	72.	Лазар Ивановић	117.	Крста Илић
29.	Стојан Митровић	73.	Ђурађ Петровић	118.	Таса Кокашевић
30.	Добросав Стојковић	74.	Светозар Љубић	119.	Светисав Жечевић

31.	Живко Васковић	75.	Сава Димитријевић	120.	Костадин Спраковић
32.	Михајло Миловановић	76.	Стефан Плевић	121.	Младен Трпковић
33.	Влајко Младеновић	77.	Михаило Милошевић	122.	Димитрије Гагић
34.	Петар Симоновић	78.	Ђорђе Данковић	123.	Димитрије Дукић
35.	Кузман Бачовић	79.	Методије Живић	124.	Владимир Валевски
36.	Михаило Обреновић	80.	Трајан Чекировић	125.	Елин Тандур
37.	Влајко Станковић	81.	Крста Стоичковић	126.	Димитрије Спасић
38.	Драгутин Павловић	82.	Стефан Арсић	127.	Тома Спасић
39.	Драгомир Јовановић	83.	Таса Вукадиновић	128.	Алекса Терзић
40.	Војислав Стојановић	84.	Коста Петровић	129.	Стефан Гроздановић
41.	Владимир Грандафиловић	85.	Живан Васић	130.	Атанас Станковић
42.	Милутин Ваштевић	86.	Ђорђе Стоилковић	131.	Милан Петровић
43.	Гареча Рањеновић	87.	Иван Ђојић	132.	Драгољуб Јовановић
44.	Стојан Јосиповић	88.	Милоје Трајилковић	133.	Ћира Стефановић
134.	Милић Прокић	178.	Јовица Ираковић	222.	Ђорђе Вукадиновић
135.	Илија Цокић	179.	Иван Радосављевић	223.	Лазар Васић
136.	Михаило Елзовић	180.	Владимир Златановић	224.	Брајло Јорговић
137.	Јеленко Милутиновић	181.	Милић Вуковић	225.	Борисав Димитријевић

138.	Чедомир Ђурић	182.	Стојан Станковић	226.	Захарије Заражовић
139.	Светислав Радовановић	183.	Стојан Мишић	227.	Владимир Томић
140.	Аман Абдин	184.	Животић Стефановић	228.	Трајко Томић
141.	Видин Никић	185.	Душан Станковић	229.	Христа Томић
142.	Паун Јовић	186.	Милан Манојловић	230.	Сокол Алексић
143.	Станко Марковић	187.	Иван Младеновић	231.	Милисав Алексић
144.	Анта Тасић	188.	Драгомир Александровић	232.	Милоје Цветковић
145.	Душан Младеновић	189.	Тане Ристић	233.	Трајило Јовчевић
146.	Властимир Банковић	190.	Јефтин Срећковић	234.	Милан Ивковић
146.	Обрад Новаковић	191.	Стоиљко Милутиновић	235.	Василије Цветковић
148.	Ђорђе Стојановић	192.	Димитрије Ранчић	236.	Чедомир Милић
149.	Милан Николајевић	193.	Јефрем Којић	237.	Михајло Ђурић
150.	Владан Рудић	194.	Милан Веселиновић	238.	Љуба Жујић
151.	Никодије Петковић	195.	Тоза Ђорђевић	239.	Иван Колић
152.	Тома Јордановић	196.	Петар Ранковић	240.	Иван Трајиловић
153.	Драгутин Марковић	197.	Станоје Николић	241.	Раде Каменовић
154.	Миленко Миловановић	198.	Голуб Вељковић	242.	Влајко Аврамовић
155.	Димитрије Николић	199.	Михаило Божић	243.	Петар Марјановић

156.	Добривој Тодоровић	200.	Динко Васић	244.	Иван Косић
157.	Трајко Смешић	201.	Радислав Видошевић	245.	Васа Тодоровић
158.	Радман Пеја	202.	Стојан Цветковић	246.	Милорад Ивановић
159.	Сава Младенчић	203.	Драгомир Биндвић	247.	Михаило Дамјановић
160.	Милоје Милосављевић	204.	Симеон Ранђеловић	248.	Јован Ђукић
161.	Илија Илић	205.	Иван Маранић	249.	Гроздан Савић
162.	Милан Мишковић	206.	Димитрије Ивановић	250.	Милан Петровић
163.	Љубомир Павловић	207.	Прока Ристић	251.	Ђорђе Траиловић
164.	Тихослав Ревећ	208.	Антанасије Андрић	252.	Никола Ристић
165.	Милан Милосављевић	209.	Милош Павловић	253.	Јефта Коцић
166.	Крста Голубовић	210.	Филип Машић	254.	Драгутин Пешић
167.	Драгомир Васиљковић	211.	Мика Огњановић	255.	Дамјан Стојановић
168.	Миша Јокић	212.	Милорад Маринковић	256.	Димитрије Андрејевић
169.	Младен Стојић	213.	Цветко Антанасовић	257.	Петар Стојановић
170.	Јанко Петровић	214.	Петар Грачић	258.	Тихомир Панић
171.	Тоша Милошевић	215.	Марин Вичкић	259.	Коста Баненски
172.	Коста Петровић	216.	Ђорђе Филиповић	260.	Васил Ђорђевић
173.	Иван Смедереновић	217.	Иван Стојилковић	261.	Стефан Пејчировић
174.	Михајло Петровић	218.	Илија Козановић	262.	Јанче Динић

175.	Симеон Арсић	219.	Стојан Ђорђевић	263.	Јанко Динић
176.	Гаја Спајић	220.	Ђорас Манчић	264.	Станислав Ранчевић
177.	Симеон Николић	221.	Петар Пејчић	265.	Никола Жикић
266.	Ташко Андрејевић	311.	Александар Милосављевић	356.	Богомир Ивановић
267.	Ибрим Осман	312.	Груја Стојановић	357.	Лане Николић
268.	Јаначко Милошевић	313.	Трајко Мишић	358.	Трајко Десић
269.	Раденко Рабучевић	314.	Миљко Стојановић	359.	Светолик Дискић
270.	Миливоје Ђосић	315.	Цветко Петровић	360.	Трајко Голубовић
271.	Јанчо Стојиљковић	316.	Игњат Ивановић	361.	Сима Трајковић
272.	Велислав Ђорђевић	317.	Крста Стефановић	362.	Саватије Аничевић
273.	Живко Дабић	318.	Стојадин Станић	363.	Владимир Станковић
274.	Скринче Димитријевић	319.	Светозар Игњатовић	364.	Трајко Ивановић
275.	Живојин Стојковић	320.	Мића Ивановић	365.	Владимир Глаковић
276.	Бошко Каменовић	321.	Тодор Анђеловић	366.	Светислав Степановић
277.	Радисав Стефановић	322.	Станко Ђушић	367.	Света Србиновић
278.	Ђорђе Поповић	323.	Станко Ракић	368.	Григорије Димитријевић
279.	Димитрије Станковић	324.	Димитрије Богдановић	369.	Светислав Митровић
280.	Лазар Миланковић	325.	Ђира ивановић	370.	Милан Раденковић

281.	Илија Бузић	326.	Јанко Петровић	371.	Никола Костадиновић
282.	Тодор Ђорђевић	327.	Паун Добриновић	372.	Милан Станковић
283.	Мирко Васић	328.	Милош Милосављевић	373.	Светозар Ивановић
284.	Гога Спировић (женско)	329.	Иван Костадиновић	374.	Веселин Ивановић
285.	Алекса Стојановић	330.	Светозар Васић	375.	Јордан Костадиновић
286.	Тома Михаиловић	331.	Живота Милиновић	376.	Павле Маринковић
287.	Стојадин Трајковић	332.	Чедомир Ђорђевић	377.	Драгиша Радојковић
288.	Алекса Меромовић	333.	Александар Бркић	378.	Гореча Савић
289.	Милосав Цветковић	334.	Ђорђе Јовановић	379.	Жика Костић
290.	Петар Илић	335.	Стефан Бркић	380.	Житко Јовановић
291.	Алекса Петровић	336.	Родољуб Пешић	381.	Стојан Марковић
292.	Живко Мариновић	337.	Иван Ђорђевић	382.	Светослав Ћирић
293.	Михајло Вукадиновић	338.	Траило Марковић	383.	Илија Вујић
294.	Војислав Васковић	339.	Стојко Перић	384.	Светомир Ивановић
295.	Лазар Панић	340.	Драгутин Митић	385.	Иван Бошић
296.	Крста Танасијевић	341.	Борко Мисић	386.	Ђорђе Стојановић
297.	Сретен Радосављевић	342.	Сретен Милић	387.	Таса Ивановић
298.	Милован Илић	343.	Драгутин Арсић	388.	Стојадин Станојевић
299.	Симеон Михаиловић	344.	Стефан Томић	389.	Милић Давић

300.	Чедомир Живковић	345.	Младен Донић	390.	Стојан Стефановић
301.	Видосав Младеновић	346.	Рашко Ташковић	391.	Санда Виденовић (женско)
302.	Александар Стојковић	347.	Тинчо Мирковић	392.	Милан Радосављевић
303.	Цветан Стојановић	348.	Младимир Стоиљковић	393.	Перса Тијановић (женско)
304.	Милан Марковић	349.	Светомир Видановић	394.	Душан Топаловић
305.	Сима Ковачевић	350.	Станко Мошаревић	395.	Стојан Стефановић
306.	Марко Радосављевић	351.	Милош Илић	396.	Војин Трибановић
307.	Иван Стојановић	352.	Ђорђе Живић	397.	Миливој Манојловић
308.	Драгомир Ланић	353.	Раде Панић	398.	Тоша Ранић
309.	Драгутин Марковић	354.	Јеленко Милошевић	399.	Владин Нетић
310.	Радисав Ђорђевић	355.	Андон Марковић	400.	Александар Сарић
401.	Димитрије Томић	420.	Станко Вељковић	439.	Траило Пауновић
402.	Милан Стојанкаре	421.	Драгутин Митић	440.	Чедомир Јефтић
403.	Крста Савић	422.	Светислав Станковић	441.	Сажир Ђорђевић
404.	Димитрије Стојановић	423.	Степан Вељковић	442.	Цветан Ранђеловић
405.	Видан Микић	424.	Димитрије Станковић	443.	Милорад Крстић
406.	Радомир Димитријевић	425.	Иван Миловановић	444.	Драгић Василић

407.	Драгомир Маринковић	426.	Ђорђе Ђорђевић	445.	Живан Милосављевић
408.	Драгутин Ивановић	427.	Петар Ђорђевић	446.	Рајко Жаидовић
409.	Ранђел Младеновић	428.	Сретен Рашковић	447.	Милорад Васиљевић
410.	Милојко Ивановић	429.	Добросав Величковић	448.	Радован Личић
411.	Живојин Светисављевић	430.	Радован Пауновић	449.	Божин Марчић
412.	Славко Живковић	431.	Добросав Величковић	450.	Вељко Христић
413.	Сретен Лазаревић	432.	Стојан Тасић	451.	Дина Срчић (женско)
414.	Милан Живковић	433.	Светозар Миловановић	452.	Никола Годовић
415.	Ђорђе Каменовић	434.	Божен Вељковић	453.	Тодор Стоиловић
416.	Васа Станисављевић	435.	Милан Цанковић	454.	Петар Тричковић
417.	Димитрије Јанковић	436.	Воја Миладиновић	455.	Степан Младеновић
418.	Мика Ђорђевић	437.	Васа Николић		
419.	Димитрије Богдановић	438.	Илија Брзовић		

Посланство у Софији је организовало прикупљање података о гробовима српских ратника у Бугарској, на основу којих је требало одлучити о потреби подизања нових спомен-обележја. У писму од 4. јула 1928. године секретар Посланства из Софије јавља у Београд : „да се мора имати у виду да у Бугарској, овамо онамо, има многе наше кости расејане. Има по подацима више од 15.000 гробова, негде су ограђена и сакупљена, а негде су измешана. Кад Министарство буде одобрило потребне кредите и кад ПОЛИТИЧКЕ ПРИЛИКЕ буду дозволиле моћи ће се прекопати сви наши гробови и кости пренети на софијско гробље, чија је костурница довољно велика да их прими.“

Током 1935. године, по одобрењу Министарства правде, Посланство у Софији организовало је прикупљање података о гробовима српских ратника

у Бугарској, на основу којих је требало одлучити на коме месту трба подићи нова спомен-обележја. Прикупљени подаци дати су у „Табеларном прегледу ратних гробова у Бугарској“³: Берковица 5 гробова, Белоградчик 1, Брусавци 1, Бела Слатина 6, Враце 63, Видин 12, Варна 40, Горње Паничарево 987, Големо Конаре 10, Дреновац и Чорлево-Ломско 139, Дупница 72, Ески Џамија 9, Лом 136, Летница 1, Луковит 2, Ловеч 2, Орехово 20, Орешец 1, Орханија 51, Плевен 160, Пордим 2, Пловидив 703, Перник 23, Провадија 20, Руса 259, Стара Загора 110, Сомовит 6, Свиштов 27, Софија 680, Трајан 4, Татар Пазарцик 44, Фердинанд 32, Хасково 53, Цибар-варош 1, Д. Цибар – Ломско 1, Црвен Брег 2, Шумен 269. Укупно 3.954 гробова.

За уређења и лоцирање осталих српских гробаља у Бугарској била су потребна велика материјална средства, која се нису могла обезбедити, те се настојало да се посмртни остаци српских ратника пренесу на Српско војничко гробље у Софији. Међутим, на томе се споро радило и све је остало само на преписци. Покушај да се изграде костурнице у Сливену, Горњем Паничареву и Ћустендилу такође није уродио плодом. На крају, одустало се од изградње нових гробаља и костурница у Бугарској, а 1936. године донета је одлука о пресељењу посмртних остатака из гробова српских ратника у Бугарској на Српско војно гробље у Софији, као и о његовом коначном уређењу. Одлука међутим није остварена.

Бригу и старање о Српском војничком гробљу у Софији води амбасада Републике Србије у Бугарској.

Литература:

Документација Завода за заштиту споменика културе Ниш, досије/фасцикла Ратничко гробље у Софији

Архив Србије, фонд Ратничка гробља, III-1

Далибор Денда, „Српски ратни заробљеници у Великом рату“ у: Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе, Београд, 2015.

Summary

ĐORĐE STOŠIĆ SERBIAN MILITARY CEMETERY IN SOFIA

The essay represents a kind of introduction into the history of the Serbian Military Cemetery in Sofia (Republic of Bulgaria) and deals with a little-known facts about the formation and condition of the cemetery. During the WWI

³ Архив Србије, фонд Ратничка гробља, III-1.

militaries prison camps in Bulgaria included around 40,000 of Serbian war prisoners. After the WWI evidenced more than 38 locations and 5,952 graves of POW and interned Serbian citizens in Bulgaria. A large number of Serbian soldiers graves centered around the POWs camps especially in Sliven, Haskovo, Yambol, Kyustendil, Stara Zagora, Shumen, Veliko Tarnovo, but they never listed and marked. These circumstances have caused a little information about them. It seems that the Serbian Military Cemetery in Sofia is among the few which today functioning as a memorial in Bulgaria. In addition to precise data about the condition of the cemetery, the essay provides also names of the Serbian who were buried there.

Миомир Љ. Маринковић
Доктор филозофије
Цуг, Швајцарска

УДК 94:334.732.2(497.11 Лесковац)
334.74:340.134

ПРИЛОГ ЗА ИСТОРИЈУ КРЕДИТНОГ ЗАДРУГАРСТВА У СРБИЈИ: ОМЛАДИНСКА ЗАДРУГА ЗА КРЕДИТ И ШТЕДЊУ У ЛЕСКОВЦУ

Апстракт: У раду је представљена, на основу литературе и досад необјављене архивске грађе, ова интересантна новчана установа. Једина у Лесковцу на задружној основи. Дат је увид у модерно задругарство и задружни покрет у Србији и Лесковцу. Описани су оснивање, организација и циљеви. Приказан је снажан пословни замах и ангажовање на ширењу и промоцији задругарства у Лесковцу „Златног доба“ и Србији.

Кључне речи: Кредитно задругарство, историја, Србија, Омладинска задруга за кредит и штедњу, Лесковац

Увод

Зграда Задруге је у савезничком бомбардовању 1944. срушена а документација уништена. Пошто су судски, општински, као и архиви Министарства за трговину и индустрију такође страдали, то су оригинални документи о пословању практично нестали, али на бази постојећих извора можемо да реконструишемо њену активност.

То је данас од посебног интереса, јер после пропалих нада које су полагане у рецепте реалног и самоуправног социјализма, у социјалну тржишну привреду и, најзад, у класичан, у неолибералној форми презентирани капитализам, модерно задругарство доживљава ренесансу светских размера.

Када данас читамо излагање М. Аврамовића на 15. конгресу српских земљорадничких задруга у Лесковцу у коме он, далеке 1910, позива у борбу за напредак, али и увиђа да држава не може и не треба непосредно да води привреду, да су демократија, владавина права и приватна својина неопходни чиниоци друштвеног развоја, а да је задругарство синтеза тих битних фактора, не можемо да се отмемо утиску да не читамо један говор стар преко 100 година већ да пратимо критичко размишљање једног савременика и његове предлоге за решење савремене кризе.

Задругарство

Брза индустријализација у 19. веку, потакнута снажним развојем науке и технике, створила је огромне друштвене и економске проблеме водећим европским државама. Радна снага је у потрази за послом масовно напуштала села и одлазила у градове који су зато брзо расли. Интензивнији саобраћај између села и града створио је нове потребе, а самим тим и расходе. Села су брзо осиромашивала, патила од недостатка капитала и тако постајала лак плен бескрупулозних зеленаша који су многа домаћинства бацили у беду. Индустријализација је и занатство довела у тешку ситуацију. Недостатак капитала се и ту сурово осећао, док су се еснафи распадали. Незапосленост и сиромаштво су узели застрашујуће размере, а технички прогрес је тражио модернизацију привређивања у целини. Земљорадња и занатство су морали да се прилагоде новонасталој ситуацији.

Највећи проблем за појединце без значајније имовине је био да дођу до кредита, јер они осим личне гаранције немају друге, а кредитор тражи реалну гаранцију за позајмљен новац који, осим тога, има и своју цену, у зависности од ризика по позајмицу, која се огледа у камати. У тој ситуацији је јаз између капитала и рада практично непремостив, осим високим зеленашким каматама. Само се богатима позајмљује, каже једна француска изрека.

У тим условима је рођено модерно задругарство као понуђено решење за излаз из тог незнања. Његов далекосежан и снажан развој базира првенствено на доприносима Рајфајзена (Raiffeisen) и Шулце Делича (Schulze Delitzsch).

Суштинска мисао на коме почива модерно задругарство је закључак да оно што не може слаб појединац може јака заједница, задруга, кроз домаћинско газдовање. Сваки члан заједнице, задругар, уноси редовно средства у заједницу која временом јача и од које онда може да тражи и очекује потребну помоћ. „Под тим околностима, заиста, не сучељавају се један капиталиста који тражи реалне гаранције и један радник који нуди само личне гаранције, један зајмодавац који намеће и један дужник који сноси повећану камату. Између једног и другог појављује се, као посредник, једна заједница и њен друштвени фонд. (...) Заједница, дакле, посредује између капитала и рада преузимањем свих ризика кредитирања; она то постиже принципијелно ангажовањем свог друштвеног фонда као колективне гаранције (Walras L. Les associations populaires de consommation, de productions et de crédit: leçons publiques, страна 57. Paris, Dentu. Преузето из: „Les fondements théoriques des coopératives de crédit. Страна 40. Nazik Beishenaly. (nazik_beishenaly@yahoo.com)

Та заједница, задруга, само је онда јака ако поред очигледних економских побуда и из заједничког напора створене економске снаге унесе у заједништво

и моралне вредности. Солидарност, одговорност према себи и заједници, спремност за међусобну помоћ, заједнички циљ дугорочног привредног и општег напретка, демократско управљање, субсидијарност, тј. заједница помаже само тамо где снага појединца није довољна и потребна му је помоћ. Те вредности су кохезиона сила која је неопходна за опстанак сваке задруге. Због тога је у задругарству толико битан културни, морални и интелектуални напредак његових чланова. Зато је оснивање једне задруге и што је још теже њен опстанак тако велики изазов.

Рајфајзен је као дубоко религиозан човек био мотивисан хришћанским вредностима, а Шулце Делич подстакнут социјалним и економским мотивима. Рајфајзен је почео своју активност на селу оснивањем сеоских штедионица, а Делич у градовима међу занатлијама и трговцима оснивањем кредитних задруга. То је и разлог за њихове разлике у практичној реализацији.

Задруге Рајфајзен су биле локалног карактера, са неограниченом одговорношћу свих задругара, са недељивим резервним фондом, без поделе дивиденде, зајмови су се давали само задругарима и службеници задруге су радили на добровољној бази.

Задруге Делич се оснивају на већој, широј територији претежно у градовима међу занатлијама и трговцима, солидарна и ограничена одговорност свих задругара, пуна самосталност задруге, тј. неприхватање стране интервенције, па ни државне, резервни фонд се може делити, инвестирани капитал доноси добит и службеници задруге примају новчану надокнаду за њихов рад.

Задругарство је већ у другој половини 19. века узело маха у пољопривреди и другим привредним гранама у западној Европи и северној Америци и нашло своје правне и организационе форме, као и подршку државе.

Наравно да је задругарство добило одмах и политичку димензију. Оно се позиционирало између капитализма и социјализма. Прихватило је приватну својину, тржишну привреду и политичку демократију, уз истовремено ангажовање за општи друштвени прогрес, отпор необузданом капитализму, економску демократију и заједништво. Задругарство је ублажавало друштвену поларизацију стварањем и јачањем средњег сталеза и тако доприносило мирном еволутивном развоју насупротив револуционарном преврату.

Организационе форме и циљеви задруге и акционарског друштва су огледало тих разлика између капитализма и задругарства.

Задруге су заједнице слободних појединаца које су демократски вођене по принципу један задругар један глас, независно од броја удела у поседу једног задругара, тј. сви су задругари равноправни у руковођењу задругом, за разлику од акционарског друштва као заједници капитала где се гласа по

принципу једна акција, један глас. Следствено томе, одлучује се по величини уложеног капитала израженог у броју акција у поседу акционара, тј. од броја акција зависи и утицај власника капитала на акционарско предузеће. Осим тога, циљеви задруге и акционарског друштва су различити баш као што су различити и циљеви капитализма и задругарства. Акционарско друштво максимира профит док задруга максимира дугорочни привредни и општи прогрес својих задругара.

Модерно задругарство је данас моћан привредни и друштвени фактор у светским размерама. У земљама у развоју као и у богатим. Оно је битан економски чинилац у многим гранама привреде. Од земљорадње до банкарства.

Кредитне задруге, су у протеклим деценијама прерасле у пословне банке на задружној основи (Raiffeisenbanken и Volksbanken у немачком културном простору). Оне обављају све банкарске послове и не ограничавају се само на пословање са својим задругарима (Банке типа Рајфајзен у Швајцарској дају кредите, углавном хипотеке, само задругарима, али то је чиста формалност јер куповином једног удела клијент постаје задругар). Приступачне су свима, са тежиштем на средњем сталежу. „Новац инвестиран у Volksbank-у остаје у регији и не вагабундира на тржишту капитала... Уз то сваки задругар има један глас и он одлучује директно или преко изабраног представника како ће банка употребити новчана средства“ (Fankfurter Allgemeine Rhein-Mein од 15.02.2016). Задружне банке послују опрезно и у блиском односу са својим клијентима. „Обављамо послове које знамо са људима које познајемо.“ (Директор Elmar Schmitz, Volksbank RheinAhrEifel).

Борба на тржишту захтева раст и снагу. У ту сврху задружне банке, по потреби заједно са специјализираним предузећима, формирају финансијску групу такође на задружним принципима. Сада су учлањене банке, као правна лица, задругари дотичне задружне групе. Група има своју централну банку која пружа неопходну подршку својим задругарима, учлањеним банкама. Група банака Рајфајзен је достигла у Швајцарској такву величину и финансијску снагу да се она рачуна у, за систем, релевантне банке („too big to fail“). То повлачи за собом строгу и редовну контролу рада банке, специјално у односу на капитализацију и ризик пословања, од стране комисије за надзор банака (FINMA) која у Швајцарској има велика овлашћења.

У Француској је удео банкарског задружног, кооперативног, сектора велики. Преко половине штедних улога се налазе у тим банкама и око половине додељених кредита одобравају те банке (Crédits Mutuels и Banques Populaires).

Кооперативни карактер, регионално и опрезно пословање уз близак контакт са клијентима битно разликују задружне банке од класичних пословних банака а о инвестиционим (investment bank) да и не говоримо.

Задружне банке, из наведених разлога, финансијску кризу су претходних година добро пребродиле. Постигнути позитивни резултати у тој екстремној ситуацији су дали нови полет задружним идејама у савременом банкарству. Многи водећи политичари, Ангела Меркел нпр., сматрају да ће задругарство бити „модел будућности“.

Задругарство у Србији

Задругарство у Србији има дубоке корене. Оно је у менталитету српског народа и сеже у далеку прошлост.

Дуги векови турске окупације, живот народа у великој већини на селу као раја, без националне елите, ако се изузме слабо образовано и од турске власти зависно свештенство, били су повољни за одржање и развој задругарског духа. Зато и не чуди дуг опстанак породичне задруге. Местимично до краја Другог светског рата.

У Србији је удео земљорадничког становништа почетком 20. века износио 84% по подацима са Петнаестог конгреса српских земљорадничких задруга одржаног у Лесковцу 1910 (Рад Конгреса, страна 32, Народни музеј у Лесковацу). Из те чињенице је очигледно колико је била битна земљорадња за целокупну српску економију.

Проблеми те базичне привредне гране и становништва које се њом бавило били су огромни. Велика општа заосталост, политичка нестабилност, како у земљи тако и окружењу, низак културни ниво, распад породичне задруге, уситњен посед неповољан за развој савремене пољопривреде и недостатак капитала представљали су велике тешкоће за општи напредак Србије. Прелазак из натуралне на робноовчане односе био је и у Србији тежак и трновит. Као и пољопривреда, и занатство се борило са великим тешкоћама. На југу земље, у крајевима који су после Берлинског конгреса ушли у састав српске државе, стање је било додатно отежано већом заосталашћу у односу на раније ослобођене крајеве и отплатом аграрног дуга који је био наметнут српској држави на Берлинском конгресу.

Модерне задружне идеје су пале у Србији на плодно тло и нашле велики број присталица. Поменимо само оца српског задругарства Михајла Аврамовића и његовог дугогодишњег блиског сарадника Сретена Динића.

„Прву земљорадничку кредитну задругу Михаило Аврамовић је основао 29. Фебруара 1894. године у селу Вранову, недалеко од Смедерева. (...) Држећи се Рајфајзеновог метода развоја земљорадничког кредитног задругарства, 1895. године Михаило Аврамовић оснива у Смедереву Главну земљорадничку кредитну задругу, са задатком да прикупља новчана средства за финансирање локалних кредитних задруга. Исте године он покреће иницијативу да Главна задруга и 11 локалних земљорадничких

кредитних задруга, колико их је тада започело са радом, постану оснивачи прве задружне асоцијације у Србији. Тако је 20. јуна 1895. године основан Савез српских земљорадничких задруга, са седиштем у Смедереву и под управитељством Михаила Аврамовића. (...) На иницијативу Велике Британије, Међународни задружни савез основали су представници 11 земаља, међу којима је била и Србија. У 1898. години, Савез српских земљорадничких задруга се пресељава из Смедерева у Београд и од тада делује као Главни савез српских земљорадничких задруга. (...) Наредне, 1898. године, усвојен је први српски Закон о земљорадничким и занатским задругама који је тада сматран једним од најлибералнијих међу одговарајућим законима у Европи. [*Задружни лексикон*, 1488]“ (Земљорадничке кредитне задруге: Прве институције за финансирање развоја пољопривреде у Србији. Стране 20 и 22. Проф. др Драгана Ђатовић. dgnjatovic@megatrend.edu.rs)

Стање у српском задругарству и на селу је на 15. конгресу српских земљорадничких задруга 1910. у Лесковцу темељно анализирано кроз излагање Михајла Аврамовића и дискусије која је уследила. М. Аврамовић је изнео у свом предавању „Држава и здругарство“ тешку привредну и друштвену стварност Србије, нашао је у задругарству решење и најбољи пут развоја, и то кроз сарадњу државе и задругарства: „Овде се само собом истиче једно важно питање. Пошто задругарство, ради свога одржања и напредовања, потребује извесне политичке мере, може ли се претпоставити да ће задругари бити равнодушни према оним државним установама, чија је основна функција политичка акција? Не долази ли задружни покрет у положај да обелодани, да покаже свој однос према овој акцији? И, зар на тај начин не ниче само по себи питање о узајамним односима који се морају зачети између задружног покрета и оних организација, које лиферују носиоце и представнике за ову акцију (Рад Конгреса, страна 42)... Ми стојимо такође на гледишту да задружни покрет треба да буде *ванстраначки* (курзив у оргиналу, страна 43)... Али ако задружни покрет треба да буде *ванстраначки*, значи ли то у исто време да он мора да буде и *неутралан*? (курзив у оргиналу). Ми држимо да су то два разнолика појма и постараћемо се да то ближе и утврдимо (страна 43)... Ванстраначност не значи напуштање свих положаја и мирно посматрање чак и онда, када одређени, познати противници друштвенога напретка ометају или огледају да ометају задругарство. Неутралност је та, која тежи друштвеноме почивању, ванстраначност напротив не искључује борбу за извесан одређени интерес (страна 44)... Са своје стране и странке имају право да апелују на задругарство да прихвати у своју област све оне њихове елементе којима је интервенција задружне снаге потребна. С тог становишта задругарство треба да добије видно место у програму свих политичких странака. (страна

45) ...Задругарство је највиднији и најлојалнији сарадник државни. Оно се не руководи револуционарним методама, не одриче основе на којима почива данашње друштво, не ремети правни поредак нити тражи неке изузетке за себе, већ се прилагођава свему што постоји и тражи само подједнаку правду – за себе као и за све друге облике у економском животу.“ (страна 65)

У резолуцији Конгреса, донетој после предавања М. Аврамовића, констатује се и тражи (страна 184):

„Конгрес полази од поставке да су основе задругарства напори, који потичу из приватне иницијативе и узајмног помагања здружених лица. Али, како има прилика када ови напори не достижу сами за све задружне смерове, држава је позвана, и по својој улози као подстрекач и помагач напретка у народу и по томе што је задругарство најбољи сарадник и помагач на извођењу те улоге, да увек у таквим приликама буде на помоћи задругарству.“ Та помоћ је прецизирана у осам тачака. У закључку се тражи (страна 186):

„Да би државна сарадња била у овоме погледу стална и доследна, она треба да почива на демократској основи, *тј. државна сарадња треба да се креће у споразуму и уза [sic] суделовање оних који су најзаинтересованији за исту сарадњу а уз то су најпозванији да даду и да дају тој сарадњи правилан правац* – уза [sic] суделовање задружне средишње организације – Главног Савеза Српских Земљорадничких Задруга.“ (курзив преузет из оригинала)

Било је битно да су задругарство прихватили носиоци сеоске интелигенције учитељи и свештеници. То се види и из њиховог бројног присуства и активног учешћа у раду Конгреса. Они су често били иницијатори, оснивачи и/или активни чланови задруга. Зато су и одушевљење задругарством, ширење кооперативне идеје и брзи раст задружног покрета били могући.

У одговору на писмо једног учитеља, Сретен Динић пише свом младом колеги и ентузијасту који од њега тражи савет следеће речи: „Ја сам одмах да ти кажем, радио на многим културним гранама, али ни на једном послу нисам пожњео више успеха и народног признања него у земљорадничким задругама. Нигде ја нисам добио веће моралне сатисфакције него ту. Нигде се моје име није више прочуло него у задругарству. Доказ си за то и ти, који си ми се обратио за савет. Од тог признања куда ћеш веће!“ (Учитељ и Земљорадничка задруга. Задружна књижница. Књига 110. Страна 8. Издање Главног Савеза Српских Земљорадничких Задруга. Народни Музеј у Лесковцу).

Али Велики рат је и задругарству, као и целој земљи, нанео огромне губитке и у извесном смислу вратио ствари на почетак.

Задругарство у Краљевини Југославији и посебно у Лесковцу

Да би се добила слика о условима и тешкоћама у којима се развијало послератно задругарство, неопходно је узети у обзир у каквој је привредној и финансијској ситуацији била југословенска држава у целини, а посебно Лесковац и околина. Та проблематика је обрађена у радовима Ивана М. Бецића: „Приватни новчани заводи и банкарство у Лесковцу између два светска рата“, *Историја 20. века* 1/2002“ и „Министарство финансија Краљевине Југославије, 1918-1941“ поглавље о банкарству, Институт за савремену историју, Београд. Резултати те обраде биће и у овом раду употребљени.

Разореној и исцрпљеној Србији био је потребан значајан капитал за обнову и даљи развој кога, наравно, није било и није могло бити у довољној мери да би задовољио финансијске потребе државе и привреде. Осим тога, послератна инфлација и брз развој привреде, обнова и изградња, са своје стране су утицале на висину камате. Додатни проблем је лежао у приватном банкарству Србије. Оно било уситњено и недовољно капитализирано. То је повећавало режијске трошкове банака који су преко повишене камате пребацивани на клијенте, што се банкама и пребацивало, као што је то чинио *Лесковачки гласник*, у даљем тексту ЛГ, од 11. 06. 1927, у чланку „Новчани заводи и каматна стопа“: „...банке не могу да оправдају ону велику разлику у интересу коју оне плаћају Народној Банци и својим улагачима и интересу које оне наплаћују од својих клијената, те би требало потражити начина да се банке приволе на смањење каматне стопе. А смањење каматне стопе би у многоме допринело да се ублажи привредна криза која је притисла нашу земљу.“ (курзив преузет)

Такво стање је, на први поглед, подстицајно за развој заругарства, бар у неким његовим сегментима. Зато је оправдано питање да ли је оно у Лесковцу било успешно.

О послератном лесковачком задругарству писао је у ЛГ из 1931. у неколико наставака, почев од 18. јула, опширно Људевит Јенко. Он извештава о броју активних и угашених задруга за период од 1919. до 1931. у Лесковцу. Од 32 у задружни регистар суда до 1931. уписане задруге стварно је радило само 12. Остале су угашене. Даје неке битне податке, као врста задруге, број чланова, месечне уплате сталне штедње, уплаћени капитал, висину резервног фонда, каматну стопу, напомене о општем стању дотичне задруге и слично. Помиње укратко и Омладинску задругу, за коју каже да полако али сигурно напредује и очекује у будућности веће успехе. (Примедба: Омладинска задруга је већ била у пуном замаху и брзом развоју, што се види из биланса задругиних. Она је до 1931. постала јака кредитна установа чија је билансна сума за 1930. износила преко 5 милиона динара а обрт 35.000.000. динара).

Љ. Јенко наводи Печењевачку кредитну задругу као водећу у срезу. „Печењевачка кредитна задруга основана око 1901-1902 год. иницијативом тамошњег свештеника, а заведена у судски регистар децембра месеца 1920. јесте наша најјача задруга у целом срезу. Има свог одличног вођу у лицу иницијатора и ондашњег свештеника који откако постоји управња њом и благодарећи коме постизава велике успехе. У 1930. год. имала је обрта за 690.000 дин. Стална је штедња 10 дин. месечно. Резервни фонд износи 70.000 дин. У горе поменутој години била је каматна стопа од 10% –12%. Никада није тражила никакав зајам од Савеза и једина је која је вишак свог новца могла да да Савезу на чување. Има око 190 чланова, а стална штедња износи 123.000. Једна је од најјачих и најразвијенијих у целом срезу.“ (ЈГ из 1931. год. број 35).

За врло напредну задругу сматра Бунушку кредитну задругу: „(...) основана је и заведена у судски задружни регистар јануара месеца 1925 године. Врло је напредна. Има око 56 чланова. Стална је штедња 10 дин. месечно, чланови су врло агилни. У 1930 г. имала је обрта око 124.000 дин., а свог новца 56.000 дин. Добила је и зајам 72.000 дин. Чланарина се уплаћује уредно. Али нарочито је похвална чињеница да је она удружена са Бунушком набављачком приступила грађењу свог властитог Дома. Важи у срезу за врло активну задругу.“ (ЈГ 12.09.1931)

У закључку (ЈГ број 40 из 1931.), Људевит Јенко износи негативан суд о успеху задругарства код нас и наводи за то разлоге.

„На питање да ли је задругарство код нас развијено довољно или не морамо дати негативан одговор. Јер данас у граду Лесковцу и у целом срезу фактички раде само 12 задруга... А откуда тако мали број задруга? Први је узрок што идеја о задругарству у селу још није развијена а сељак иначе неповерљив према сваком новачењу, као најконзервативнији елеманат, тражи примед, успехе, а не само речи и теорије, којима он не верује. Затим друга је сметња та што у већини случајева немају наша села активне интелигенте који би ту идеју ширили, оно дакле нема праве иницијативе за рад, а то је дужност свештеника и учитеља, које свуда где је та идеја успела и видимо на челу задруге. Треће, у задругу се увлаче или непоштени људи, или људи непријатељски расположени због њихове личне користи (н. пр. трговци, механције и т.д.), четврто економска криза у којој народ губи сваку вољу за давање, пето код кредитних специјално високе камате, шесто понегде и лични и политички психолошки момент, шесто [sic] незаузимаљивост и немарност самих чланова и седмо губитак у кредиту, одн. роби и због сувише великих властитих режија. Ти се узроци јављају или појединачно или се комбинују и сви иду на уштрб и штету задругарства... Сви су ти узроци и у Лесковцу и у нашем срезу допринели да данас тако мали број задруга ради.“

Ипак, аутор верује у будућност задругарства и пише даље. „Али временом ће се идеја о задругарству проширити, када људи увиде стварну њену корисност и можда ће она и решити тешки проблем кризе не само у нашој земљи већ и у свету.“ Ту исту наду, да ће задругарство извести свет из садашње кризе, у акутној форми од 2008. гаје многи наши савременици. О задругарству у држави навешћемо два супротна мишљења.

„Народна одбрана“ у ЛГ из 1929. број 24 у чланку „Значај Задругарства“ долази до критичког закључка, посматрајући задругарство у целој земљи, да оно не испуњава наде положене у њега и види разлог у неадаптирању те западне идеје на наше националне услове. Задругарство би морало да буде, по мишљењу „Народне одбране“, опште решење наших друштвених проблема и развојни пут између капитализма и социјализма. Јер, уколико Југославија не реши проблеме свог развоја, онда се класна борба код нас претвара у сукоб града и села са фаталним последицама, закључује „Народна одбрана“.

ЛГ од 04.08.1934. у чланку „Нагли развитак земљорадничког набављачког задругарства“ даје позитиван одговор за земљорадничко-набављачко задругарство посматрано у целини, на целој државној територији. „У Југославији се опажа нагли развитак земљорадничких набављачких задруга, што најбоље показују ови бројеви: 1919 г. постајала је свега 141 набављачка задруга, а 1928 г. 756. Од 1929 број задруга још више се повећава што се има приписати, добрим делом, оснивању Главне земљорадничке набављачке задруге у Београду, која својом организацијом пружа добре услове за почетак оснивања сваке земљорадничке задруге који је свакако тежак. Број оваквих задруга, који је износио 1929 г. 806, повећао се 1930 г. на 880; 1932 г. на 1018, а 1933 г. на 1155. ...У чланство Главног савеза српских земљорадничких задруга ступило је у току 1933 г. 211 нових задруга, од којих 136 набављачких, 34 кредитне, 10 лекарских и 31 осталих разних; свега 211 задруга. На набављачке задруге отпада, према горњим бројевима 64% што показује колико земљорадници цене ове задруге у данашњој привредној кризи.“

У одговору на питање о успеху или неуспеху задругарства не сме се изгубити из вида да је временски период од двадесет нестабилних и делом кризних међуратних година после једне катаклизме и сувише кратак период за постизање већих резултата и извођење дефинитивних закључака. Поготову не, негативних.

**Омладинска Задруга за Кредит и Штедњу у Лесковцу
(прилог: слика 1)
Оснивање**

Високе камате лесковачких банака, преко 16%, средином двадесетих година болно су осећали оне занатлије и трговци којима је недостајао

капитал за рад или старт. То се нарочито односило на трговачку и занатлијску омладину, младе људе којима кредити Народне банке и београдских завода нису били доступни. У том привредно-финансијском окружењу је на иницијативу и по замисли Љубомира (Љубе) Н. Маринковића Стројковчанина, извозника из Лесковца, основана Омладинска задруга за кредит и штедњу у Лесковцу управо зато да би младе занатлије и трговци дошли кроз самопомоћ до средстава за рад и општи развој.

У броју 4. из 1926. ЛГ представља Омладинску задругу лесковачкој јавности у чланку „Позив на упис и уплату“: „Правила Омладинске Задруге за Штедњу и Помоћ потврђена су код Лесковачког Првостепеног Суда 12 тек. мес. под Бр. 35580, иста је уредно регистрована и од тога дана пуноправно функционише. До сада је уписано доста чланова и први члански улози су већ на приплоду.

Ова је Задруга популарна, прва у Србији – можда и у Југославији – која мора убрзо постићи свој циљ, јер је њен рад заснован потпуно на здравој основи. Она неће имати никаквих расхода, ослобођена је од пореза и ост. државних дажбина.

Врата ове похвалне установе биће широм отворена свима својим члановима, у којој ће сви они имати подједнака права.

Позивају се сви они, који се за чланове ове Задруге до сада нису уписали, да то што пре, најдаље до 4. фебруара тек. год. када ће се упис завршити и одредити прва редовна годишња скупштина на којој ће сви дотле уписани чланови имати подједнака права. Дан, време и место где ће се скупштина одржати објавиће се у идућем броју нашег листа као и плакатама.

Уписнина једном за свагда за сваког члана износи дин. 20.- а члански је улог најмање по 100.- дин. месечно. Све уплаћене суме на име улога остају својина чланова-улагача са свим приходима. Уписати се може свако лице које није старије од 35 година.“

ЛГ у свом броју од 03.04.1926. извештава своје читаоце да је Омладинска задруга у сали хотела „Круна“ на дан 28.03.1926. одржала своју прву редовну годишњу скупштину којој је присуствовало 48 чланова, да је једногласно одлучено да Задруга приђе Савезу занатских задруга и да су чланови управног и надзорног одбора такође изабрани једногласно, а да је за председника управног одбора изабран Љубомир Н. Маринковић Стројковчанин, трговац. ЛГ пише да за непуна два месеца од оснивања Задруга броји преко 160 чланова и очекује још већи број задругара када Задруга у другој половини године почне давати зајмове, јер ће камата за њене чланове бити мала, што је циљ Задруге. ЛГ поздравља са задовољством Задругу од које очекује да ће бити од велике користи својим члановима повољним кредитима.

Организација и постављени циљеви оснивача садржани су у правилима Задруге. Копија правила се налазе у Народном музеју у Лесковцу, а ЛГ

је 1925. у броју 46 штампало пројект правила а касније, 1927, у бројевима 25-31 од суда потврђена правила. Цитираћемо нека карактеристична места из Правила Задруге.

Правила Омладинске Задруге за Кредит и Штедњу у Лесковцу

I Име и седиште Задруге

Чл. 1. На основу закона о земљ. и занатским задругама у вароши Лесковцу оснива се кредитно кооперационо друштво под именом „Омладинска Задруга за кредит и штедњу“. Седиште Задрузи је у Лесковцу.

II Одговорност

Чл. 2. Задруга се оснива на уделима (слика 2) и сваки задругар одговара за обавезе задругине десет пута колико износи збир свих његових удела, а према одредбама закона за задруге.

III Циљ Задруге

Чл. 3. Задатак је Задрузи:

а) **Штедња.** Да буди и шири свест о штедњи међу својим задругарима и да прима штедионичне улоге како од задругара, тако и од других лица. Штедња имамо: *сталне, дечије и обичне.*

б) **Кредитирање.** - Да својим задругарима, који заслужују кредит и који су кадри да врате што им се повери, набавља потребан новац и даје у облику позајмице за њихове послове;

в) Да развија код својих задругара свест о привреди у свим правцима и да негује и ствара услове за што већу привреду и на свима добрима својих задругара;

г) Да се брине о просветно и морално подизање својих задругара и да се бори противу друштвених порока;

д) Да обезбеђује своје задругаре на случај онеспособљења и старости стварањем нарочитих устнова или фондова за то.

IV Задругари, њихова права и дужности.

Чл.4 Задругаром може постати: Свако лице без разлике пола, вере и народности а које при упису несме имати више од 35 година.

Чл. 5 Не могу бити задруари: 1.- Зеленаши и 2.- Лица која су штетна за циљеве и интересе задругине.

Чл.8 Мора се искључити из Задруге сваки онај задругар:

1) који не дође на три скупштине задругара узастопце а не може да оправда свој изостанак;

2) који се иначе покаже недостојан да буде у задрузи, јер делима својим компромитује и убија углед задруге;

3) који не врати на време позајмицу, него задруга мора да тражи наплату судским путем;

4) који сплеткари, завађа задругаре и који ради противу интереса задругина;

5) који падне под стечај, и уопште, који не одговара више погодбама из чл. 5 ових правила.

6) који се не потчињава одредбама ових правила, правилника, скупштинских решења и одредбама управних тела задруге.

Чл. 11) Сваки задругар дужан је:

1) да упише најмање један удео од 600 дин. Више од 50 удела не може имати ниједан задругар.

3) да редовно сваког месеца уплаћује свој улог на име сталне штедње.

5) да присуствује редовним и ванредним скупштинама;

7) да се строго приджава ових одредбама ових правила, правилника и других решења скупштине и одлука управног одбора и да дела свим својим силама за постигнуће задругиних циљева и пропагира исту идеју.

Чл. 12) Сваки задругар има право:

да суделује на скупштинама задругиним са правом решавања:

да бира и да буде биран у управни и надзорни одбор;

3) да се у смислу ових правила служи новчаном позајмицом, у колико то допуштају средства задругина;

4.) да улаже новац за себе или своју децу на сталну или обичну штедњу у задрузи.

V Орган Задруге

Орган Задруге јесу:

А. Управни одбор Б. Надзорни одбор В. Скупштина

Чл. 33 На скупштини имају право гласа само пунолетни чланови оба пола ма које вере били. Чланови по овим условима имају по **један глас**. Гласање је лично а дали је јавно или тајно зависи од природе ствари о којој се решава простом већином присутних.

VII Пословање задруге

Чл. 48. Међутим поред главних основа за пословање које ће се овде поменути, мора се особито имати на уму још и то, да цело задругино пословање буде задахнуто тежином, да се подстиче и унапређује привреда задругара имајући вазда у виду првенствено сиромашније; да се они развијају и усавшавају умно и морално, да се из њихове средине искорењују сви пороци, јер они ометају правилан развитак привреде и човека.

Главне пак основе, којих ће се задруга држати у своме пословању јесу:

А. У погледу давања позајмица задругарима.

1) Задруга даје позајмице само својим задругарима и својим члановима-улагачима по сталној штедњи, а пошто се увери јели позајмица довољно обезбеђена.

4) Позајмице се дају:

а) на краће време-од једног месеца до годину дана; б) на дуже време-највише за 4 године.

5) Позајмице морају у сваком случају бити тако обезбеђене, да за задругу нема опасности;

б) Задруга има права тражити од дужника исплату целе суме и пре рока: а) кад наступе неповољне прилике у имовинском одношају главнога дужника или јемца, тако да више не пружају јемства задрузи за безбедност позајмице; б) кад главни дужник или његови јемци иступе из задруге.

VIII Средства за пословање задруге.

Чл. 49. Средства за пословање задругино састоје се:

1) из удела задругарских; 2) из штедионичких удела; 3) из зајмова и 4) из разних фондова.

Чл. 50. 3) задругар који не полаже уредно своје уплате, сматра се да не испуњава своје обавезе према задрузи и као такав искључиће се из задруге;

Б. Штедња

Чл. 51. Задруга ће тежити да своју потребу у новцу подмирује првенствено из месних извора (штедионичких улога, задругарских удела и из фондова).

1. Стална штедња

Чл. 53. Сваки члан има на име штедње уплаћивати сваког месеца, најдаље до петог идућег за протекли месец по СТО ДИНАРА најмање.

Чл. 56. Чланови који наврше три године улагања на име сталне штедње могу подићи свој улог са свим приходима.

Чл. 57. Стална штедња је периодична и траје три године. По истеку три године улагања сваки члан може подићи своју уштеђевину са свима приходима који му припадају. Али ако жели да и даље остане задругар дужан је да поново улаже наредне три године и.т. д, и.т.д.

2.—Обична штедња.

Чл. 60. Задругина ће брига бити да свест о штедњи пробуди и негује и са мањом обавезом него код сталне штедње. У овоме смеру установљава се и обична штедња.

3.—Дечја штедња.

Чл. 61. Ну изнад свега задруга ће брижљиво будити и неговати штедњу код деце, како би се ова од малена спремала за штедљиве грађне. Ради овога се установљава стална дечија штедња.

В. Зајмови

Чл. 63 Зајмове гради задруга само онда, када јој сопствена средства не достигну.

Г. Резервни фонд

Чл. 64. Од чистог прихода уноси се сваке године 10% у резервни фонд. Резервни фонд служи на то, да се из њега покрију губитци које задруга претрпи у послу правилно предузетим и извршеним а са штетом окончаним.

Задругари немају личнога права на овај фонд, нити могу захтевати да се он подели, ако би задруга престала (чл. 69. закона). Ну резервни фонд може се употребити за куповину или зидање задружног дома или пак на оснивању задружне библиотеке и читаонице.

IX Годишњи рачуни

Чл. 66. Од чистогa прихода, када се одбију сви расходи, дотираће се: 10% резервном фонду и 10% фонду за подизање задружног дома. Остатак ће се распоредити на чланове, сразмерно висини (удела) чланских и времену када су ове уплаћене. Овај се приход члановима неће исплаћивати већ укапиталисавати сваке године. Висина овог прихода не може бити већа од висине камате коју задругари на позајмице буду задрузи плаћали.

X Задружни суд

Чл. 68. Да своме задатку што боље одговори да очува и очврсти што боље односе међу заругарима, што је преко потребно за сваки предузетак и напредак, задруга ће се старати да стишава спорове који се појаве међу задругарима.

XI Трајање задруге

Чл. 69. Задруга правно постоји од дана када буде регистрована код суда. Задруга се оснива на неодређено време.

XIV Повластице

Чл. 72. Задруга ова ужива све повластице по закону о земљорадничким и занатским задругама.

XV Прелазне одредбе.

Чл. 73. Ови задругари уписани до 31. децембра 1925. год. сматрају се као оснивачи.

Чл. 76. Ова правила ступају на снагу када их надлежна власт потврди.

Љубомир Н. Маринковић, Милутин Ђ. Миленковић, Милорад Јосиповић, Алекса Х. Миленковић, Драгутин Станковић, Јован А. Митровић, Драгољуб К. Стојановић, Аца В. Гичић, Анђелко Ј. Шурковић, Александар Ђорђевић-Бургиски, Исак Ково, Влада Филиповић, Љубомир Дунђеровић и Будимир Станковић.(...)

Бр. 22096 28.XII.1925. Лесковац.(...) Да је на основу чл. 9, 10 и 95, закона о земљорад. и занатских задругама Лесковачка Омладинска Задруга за помоћ и штедњу својих задругара уведена у задружни регистар овога суда под Бр. 52(...) Лесковачки Првостепени Суд тврди.

Пословање Омладинске Задруге

Иако су информације о пословној активности Задруге непотпуне, ретке и расуте, ипак, захваљујући ЛГ и бечком Компасу (Compass, Finanzielles Jahrbuch Jugoslawien, Wien.) могуће је реконструисати, бар у основним цртама, пословање Омладинске задруге. Подаци узети из Компаса за 1930. страна 433, 1931. страна 467 и 1932. страна 453, обавештавају нас о билансима Задруге за 1928, 1929 и 1930. уз неколико података из рачуна

успеха (Erfolgsrechnung). У тим билансима има неколико грешака. Неке очигледне, као на пример, непаран број за динарски износ удела. Из других грешака имамо разлику од 20, односно 36 динара између активе и пасиве за 1928. и 1930. респективно, као и неподударност основног капитала израчунатог из наведеног, очигледно погрешног, броја удела и динарске вредности удела у пасиви, која се са своје стране уклапа у билансну суму и као таква тачна је. Те грешке, највероватније штампарске, за наше потребе су ирелевантне.

Биланс Задруге за 1928. објављен у публикацији „Лесковац српски Манчестер 1930.“ страна XIV је коришћен као контрола а подаци из ЛГ, у даљем тексту цитирани, нам дају додатне информације и, што је посебно важно, опширне изводе из биланса за 1935. годину, и тако чине са подацима из Компаса извесну целину.

ЛГ од 14.03.1931. извештава своје читаоце са шесте редовне скупштине Омладинске задруге одржане 8. марта и даје важне и интересантне податке о пословању у **1930.** ЛГ од 23.03.1935 извештава са редовне годишње скупштине Омладинске задруге и даје малобројне али вредне податке за **1934.** Изводи из биланса за **1935.** су објављени у ЛГ од 27 јуна 1936 у чланку „Омладинска задруга у Лесковцу“ и одатле преузети. Неколико информација о кредитирању и штедњи су наведене посебно на крају приказа о пословању Задруге.

Из наведених извора коришћени подаци нам дају увид у пословање Задруге а најбитнији подаци о пословању су табеларно приказани.

А) Кратак табеларни приказ пословања Задруге

Изводи из биланса, у динарима	1928	1929	1930	1935
Готовина	244 784	313 663	588 053	148 995
Удели у динарима	538 200	614 400	685 083	661 200
Укупна штедња у динарима	1 114 494	2 002 295	2 816 787	1 986 665
Резервни фонд у динарима	53 736	85 837	138 265	97 295
Кредити задругарима и члановима	1 459 740	2 387 267	3 031 160	2 531 885
Зарада	22 419	28 132	116 440	Није приказана
Билансна сума	1 973 037	3 868 294	5 341 954	3 112 026*

*Израчуната по изводима из биланса за 1935.

Б) Шири приказ пословања Задруге

- Са редовне годишње скупштине одаржане 8. марта 1931. сазнајемо да је од укупног броја пуноправних задругара, око 150, на скупштини учествовало преко 100 њих. Из извештаја књиговође „...види се и то: Да је Задруга држећи се принципа васпитавања омладине у смислу што веће штедње, прикупила око себе у току свог петогодишњег рада око 1000 чланова са штедњом од преко три и по милиона динара (Примедба: Очигледно су ту урачунати и удели). Даље се види да су задругари, само у прошлој години, помогнути позајмицама у износу до 12 милиона.“ Те године, 1930, дивиденда је износила 12% (бечки Компас). Уштеда на штедњи је у односу на претходну годину порасла за 800.000 динара. Средства Задруге у висини од динара 4.000 000 су била пласирана у краткорочне кредите задругарима у износу од око 2.000.000 динара и око 1.000.000 динара по текућим рачунима. Непласирана готовина у износу преко 500.000 динара је уложена код локалних банака. Укупни обрт касе износио је 35.000.000 динара. Камата за кредите износила је 8%, уз 3% меничних трошкова, 11% укупно. На скупштини је констатовано да су по угледу на њу, Омладинску задругу у Лесковцу, основане задруге истог типа у Битољу, Власотинцу, Нишу, Косанчићу и Лебану.

- Са редовне годишње скупштине Задруге одржане 17. марта 1935. добијемо „ове главне цифре“: Укупни обрт у 1934. је износио око 38.000.000 динара, а сума свих фондова 418.565 динара а од тога за просвећивање и библиотеку 39.182 динара.

„Из последњег биланса за 1935 год. види се следеће: да Задруга има уплаћених и то:

1102 удела по 600.-	Дин.	661 200.-
сталне Задругарске штедње од 274 улагача	Дин.	471 835.-
сталне незадругарске штедње од 190 улагача	Дин.	488 971,35
обичне штедње од 224 улагача	Дин.	807 542,50
од штедње малишана по штедним касицама	Дин.	218 316,50
Фондови Задруге:		
резервни фонд	Дин.	97 295.-
фонд за Задружни Дом	Дин.	148 952,25
фонд за књижницу и просвећивање	Дин.	43 338.-
фонд за отпис сумљивих потраживања	Дин.	121 536.-
фонд за помоћ изнемоглим задругарима	Дин.	43 919,34
дакле укупно сви фондови на дан 31.12.1935 износе	Дин.	455 040,59
Ова сума је пласирана на следећи начин:		
готовина	Дин.	148 994,92
у Задружни Дом	Дин.	277 486.-
у хартијама од вредности	[sic]	72 443.-

есконтни зајам задругарима	Дин.	1 573 982.-
по тек. рач. Задругарским	[sic]	921 633.-
по залогама	Дин.	36 270.-
у намештају	„	45 000.-
у књижницу	„	36 217.- “

Максимални износ позајмице те пословне године ишао је до 150.000 динара. Кредити су се кретали просечно између 5. 000 и 50.000 динара.

- На годишњој скупштини 14.03.1936 прихваћен је буџет од 68.000 динара.

- Редовна скупштина Задруге је заказана за 13.03.1938. ЛГ од 05.03.1938.

- *Оглас од 11. маја 1939.* у коме Задруга нуди на продају своје непокретно имање у Лесковцу у улицама Учитеља Миленковића и Стојана Протића, с кућом и осталим зградама, укњижено 12 јануара 1934. године под бр. 15702/33 код Среског суда у Лесковцу.

- Редовна скупштина Задруге је заказана за 23. 03. 1941. ЛГ од 22.03.1941.

То је задњи податак о активности Задруге до почетка рата. Дигитална библиотека поседује само неколико бројева из 1939, 1940. и 1941.

Ратна опасност је свакако морала имати одраза на пословање Задруге. О финансијској ситуацији у Југославији која је претходила рату Иван М. Бецић у књизи „Министарство финансија Краљевине Југославије 1918-1941“ на страни 482 пише: „Догађаји непосредно пре напада на Пољску и почетак светског сукоба најавили су и општу финансијску кризу у Југославији (...) Инфлација и ратно окружење паралисали су нормалан рад новчаних завода, док је тезаурација узела великог маха.“

Инфомације о кредитирању и штедњи су преузете из ЛГ, и то: од 17. 07. 1926; 05.03.1927; 04.08.1928 и 28.01.1933.

Задруга је почела са кредитирањем задругара и чланова 1926. у висини до 5. 000 дин. Следеће 1927. до 10.000 са каматом од 15% и кварталном отплатом. Камата на улоге сталне, обавезне, задругарске штедње износила је 13% а обичне, свима приступачне и без отказног рока – 12%. Максимална висина кредита је подигнута 1928. на 20.000 дин. Године 1932. камата на улоге сталне штедње и дечије износила је 8% а на улоге обичне штедње 6%.

Осврт на пословне резултате Задруге

Из анализе коришћених извора видимо да је Задруга имала успешан и динамичан развој. Одмах после оснивања већ се додељују кредити. Максимална висина одобрених кредита је у сталном порасту. Од 5.000 динара у 1926. до 150.000 динара у 1935. Најбољи резултати су постигнути 1930: Штедни улози близу три милиона, волумен додељених кредита 12.000.000 динара, обрт 35.000.000. динара и билансна сума од преко

5.000.000 динара. То су показатељи финансијске снаге Задруге остварених у петогодишњем раду! Из биланса видимо да је Задруга имала и значајна сопствена средства, уделе и фондове. Задруга је, осим Задружног дома, поседовала и некретнине у Лесковцу. Просветни рад, један од битних циљева задружног покрета, заслужује посебну пажњу. Резултат тог рада су велика задружна библиотека са 3000 књига по стању из 1935. и читаоница. То је био значајан допринос културном развоју Лесковца и околине. О квалитету библиотеке говори једна очувана књига, Платонова гозба, из задружне читаонице (Народни музеј у Лесковцу) и најзад, свакако, важан податак да је Задруга имала тих година око 1000 задругара и чланова.

Из пословних резултата за 1930. и 1935. годину на почетку и године на крају кризе, тј. на почетку стабилизације, можемо да закључимо да је Задруга и за време светске финансијске кризе успешно пословала, што је, свакако, велики успех, јер предуслов за нормалан рад је економска и новчана стабилност, а тај предуслов је био прва жртва финансијске кризе. Криза је нарочито оштро погодила недовољно капитализирано приватно банкарство и улагачи су масовно повлачили своје улоге и тезаурисали их. Да је Задруга под тим условима и даље успешно пословала, као што се види из биланса са 1935, указује на велико поверења улагача у солидност Задруге и пословне способности њеног руководства.

Осим биланса и других доступних података о пословном успеху Задруге говори и чињеница да су савременици Задругу, управо због висине и обима додељиваних кредита и висине штедних улога, рачунали у банке, што су касније чинили и историчари.

Ч. Локсимовић је био очигледно тог мишљења, јер је у публикацији „Српски Манчестер Лесковац 1930“ ставио на страни XIV и биланс Омладинске задруге за 1928, уз билансе осталих банака.

У статистици објављеној у публикацији „Лесковац јуче и данас“ из 1935. у одељку о банкарству, страна 95, наведена је и Омладинска задруга.

Благоје Глигоријевић у чланку „Лесковачка индустрија и банке за време рата“, *Лесковачки зборник* за 1982. страна 371, уз остале банке наводи и Омладинску задругу.

Сергије Димитријевић у својој књизи „Историја Лесковца и околине“ даје податке о Омладинској задрузи и долази до закључка, у фусноти, страна 222 : „Из свега овога се види да се Омладинска задруга за кредит и штедњу постепено претворила у праву банку—штедионицу, а њени управљачи у банкаре.“

Истог су мишљења биле и послератне власти, као што се види из докумената о ликвидацији кредитних установа.

Допринос Омладинске задруге задружном покрету

По члану 11, тачка 7 Правила Омладинске задруге, који дефинише дужности задругара, ставља се у дужност сваког задругара „да дела свим својим силама за постигнуће задругиних циљева и пропагира исту идеју.“ Тај налог је руководство Задруге доследно испуњавало, а вероватно је, бар делимично, и остало чланство учествовало у друштвеним збивањима у Лесковцу.

Борба за вредности и развој задругарства је вођена у пет равни: 1) Преко ЛГ; 2) Активном сарадњом и снагом примера; 3) Просветним радом; 4) Ангажовањем у Главном савезу занатских задруга; 5) Политичком активношћу.

1) Сергије Димитријевић у „Историји Лесковца и околине“, у фусноти 24 на страни 427 цитира Ј. Јовановића Абраша, дугогодишњег сарадника ЛГ, специјално у 1928: „Лист је био гласило Лесковачке трговачке омладине, у којој су главну реч водили Михајло С. Николић (Сикичкин), Милутин Миленковић, Обрад Пешић, Љубомир Маринковић и други.“

Та четворица, на руководећим положјима у Л.Т.О. и ЛГ, „су главну реч водили“ и у Омладинској задрузи. Тако је ЛГ под њихвим утицајем и постао незванични гласник задружног покрета. Уз то је и дугогодишњи главни уредник ЛГ Сретен Динић, својевремено близак сарадник Михајла Аврамовића, био ватрен заговорник задругарства.

Као репрезентативну илустрацију те постојане и тесне спреге погледајмо састав управе Л.Т.О., ЛГ и Омладинске задруге у 1930. ЛГ од 05.10.1930 доноси фотографије (прилог: слике 3 и 4) са именима и функцијама чланова управе Л.Т.О. и редакционог одбора ЛГ, а ЛГ од 14.03.1931 наводи имена чланова управе Омладинске задруге. Погледајмо ту везу детаљније.

Милутин Миленковић, председник Л.Т.О., председник уређивачког одбора ЛГ, оснивач Омладинске задруге и њен вишегодишњи потпредседник. *Љубомир Маринковић*, први потпреседник Л.Т.О., члан уређивачког одбора ЛГ, оснивач Омладинске задруге и њен председник непрекидно од оснивања до ликвидације. *Михајло С. Николић* члан управног одбора Л.Т.О., пословођа редакционог одбора ЛГ и дугогодишњи потпредседник Омладинске задруге. *Обрад Пешић* члан управног одбора Л.Т.О. и у више наврата члан управног одбора Омладинске задруге. *Сретен Костић* члан управног одбора Л.Т.О., члан уређивачког одбора ЛГ и потпредседник Омладинске задруге. Врло вероватно су и многи други чланови Л.Т.О. били и задругари Омладинске задруге.

Пишући позитивно о задругарству, ЛГ је изазивао незадовољство многих трговаца.

У ЛГ од 21.04.1934 у чланку „Трговина и Задругарство“, аутор потписан иницијалима С. Д., очигледно Сретен Динић, полемише са противницима задругарства: „Други приговор „Лесковачком гласнику“ на истој скупштини Трговачког удружења био је тај што Лесковачки гласник пушта чланке о задругарству (...) Није задругарство патент само сељачких набављачких задруга (...) Баш у Лесковцу имамо један типичан пример, Омладинску задругу за помоћ и штедњу, која не само што није шкодила трговини него је помогла (...) На подлози задругарста и трговина све крупније послове свршава (...) И место борбе против задругарства, трговина мора и сама потражити задругарство (...) Јер то је једна нова система [sic] светске привреде којом се цео свет интересује.“ У издању од 15.12.1934, у чланку „Став Задругарства“, Ананије Христовић, уч., износи став задругарства „по науци Михајла Аврамовића“ према трговини, банкама, вери и политици. Један чланак у ЛГ број 52 из 1933, под насловом „Постанак задругарства“ потписан иницијалима М. А., судећи по теми и стилу написао је Михајло Аврамовић. У ЛГ из 1926. број 9, Душан Граочанкић констатује у чланку Задругарство и Капитализам: „Тешко је нашим зељорадницима и занатлијама доказивати значај и вредност покрета задругарске заједнице.“ Упознавање тих сталежа са вредностима и предностима задругарства био је лакши вид борбе за ширење задружне мисли. Теже је било доказивати корист коју кредитно задругарство доноси трговцима. То је водило у полемику и тражило веће ангажовање.

ЛГ од 04.07.1936 објављује чанак „Задругарство и Трговина“ у коме аутор, Михајло С. Николић, полемише са трговцима противницима задругарства и пише: „Али специјално у задругарству се бркају две ствари, или управо два облика задругарства: кредитно задругарство и набављачко-потрошачко задругарство. То друго задругарство је штетно по трговачки сталеж. Али зашто оглашавати и кредитно задругарство за штетно и оне људе за штетне по трговину који остварују и негују кредитно задругарство, кад се зна да је кредитно задругарство много пре поникло међу трговцима него ли међу земљорадницима и да је оно у многоме не само подигло трговину и трговачки углед него је било и спасоносно за поједине трговачке куће.“

Николић прилаже своје писмо Савезу трговачких удружења у Београду и одговор на то писмо Савеза трговачких удружења Вардарске Бановине.

„Пуноправни сам члан фирме и члан Трговачког удружења још од 1924. год. Као такав показао сам одличне резултате на пољу трговине и опште привреде. У овом међувремену изабран сам за п.преседника овдашње Омладинске задруге за кредит и штедњу која је чисто кредитна установа и која помаже једино своје задругаре-трговце и привреднике. Исто тако сам и п.преседник Омладинске задруге Краљевине Југославије... Зато се обраћам Савезу са молбом за објашњење: 1) Дали и уколико смета моје

присуство-чланство у чисто кредитним задружним установама и дали као такав могу се кандидовати у професионално удружење где ми је и место и где све услове испуњавам. 2) Дали ћу ја, као функционер удружења, бити штетан трговини ако једновремено будем и функционер у чисто кредитним задругама, које имају за циљ једино да помажу ситног трговца и привредника а никако да раде на штету трговине и њених чланова.“

У одговору Савеза трговачких удружења Вардарске бановине од 26.05.1936 се заузима следећи став: „Делатност Савеза и свих осталих привредних институција ограничава се на борбу против набављачких и потрошачких задруга које су у правом смислу речи баве трговином (...) Међутим трговци се не буне против задругарства као таквог. Докле год се делатност задругарства заснива на чисто задругарским принципима и не прекорачује свој делокруг рада, ми немамо ништа против постојања задругарства. Извесни облици задругарства су чак и за препоруку, као произвођачке, кредитне, селекционе и здравствене задруге. Како сте Ви члан тамошње Омладинске задруге за кредит и штедњу, која иде за тим да развија код својих припадника смисао за штедњу и да кредитом помогне своје чланове-ситне трговце то Савез сматра да Вам Ваше чланство у овој задрузи не може сметати да као исправан трговац уђете у управу тамошњег Трговачког удружења, пошто рад Омладинске задруге за кредит и штедњу не иде у раскорак с интересима трговачког сталежа, већ напротив тежи да пружи извесну помоћ и подршку трговцима, специјално оним који су слабог мартеријалног стања.“

До које мере је ишла нетрпељивост, па и непријатељство, многих трговаца према задругарству, првенствено према набављачко-потрошачком, најбоље се види из извештаја управе Лесковачког трговачког удружења, поднетог годишњој скупштини Удружења трговаца за срез лесковачки одржаној 27.03.1938, а објављеног у ЛГ од 30.04.1938. под насловом „Задругарство“ где се констатује: „Трговину је такође погодило оснивање набављачко-потрошачких и других задруга, јер су ове ослобођене државне и самоуправне дажбине, а поред тога уживају и разне друге повластице, те им је једном речју омогућено да трговину потисну. Удружење је настојало, да се наведене задруге опорезу, да и оне плаћају оно што трговац плаћа. Ми не идемо да задругарство уништимо али желимо да будемо изједначени са издатцима, да се не делимо на повлашћене и подвлашћене и да сви имамо једнака права и једнаке дужности... али све док се задруге не опорезу, оне су један од највећих и најопаснијих непријатеља...“ Очигледно, у борби за ширење задружних идеја Омладинска задруга је имала пуне руке посла.

2) По угледу на Задругу основане су задруге истог типа у Битољу, Власотинцу, Нишу, Косанчићу и Лебану. (ЛГ од 14.03.1931)

3) Задружна библиотека и читаоница су биле отворене само за задругаре и чланове, а ко је хтео да их користи а није био задругар морао је да се

обавеже на вишегодишњу сталну штедњу. Најмање 30 динара месечно, што је било довољно да се добије право на коришћење библиотеке и читаонице (ЛГ број 26 из 1936. у чланку „Омладинска задруга у Лесковцу“).

4) Битна карактеристика задружног покрета, од самог почетка, јесте удруживање појединачних задруга у задружни савез, јер задругарство је покрет широких размера. Омладинска задруга, у духу тог начела, била је врло активна у Главном савезу занатских задруга.

„Као сваке тако и ове године на конгресу Савеза Занат. Задруга у Куманову била је заступљена и наша Задруга преко г. г. Јеша А. Ково и Ђока Новаковић, те на њихов предлог, једногласно је решено да се идући конгрес одржи у Лесковцу“ (Извештај из Омладинске задруге (ЛГ од 05.11.1927) .

ЛГ од 12.10.1935 извештава са Збора задругара—чланова трговачких омладина за кредит и штедњу из целе Југославије који су се у циљу формирања Омладинске задруге Краљевине Југославије и њене управе окупили у Београду: „Збор је одмах изабрао једногласно кандидациони одбор на челу са нашим делегатом г. Миком Николићем (курзив у оригиналу)... У овој Управи почаствована је и наша Омладина, те је наш делегат г. Михајло С. Николић изабран за првог П.председника из унупрашњости“ (курзив у оригиналу).

Признање Задрузи, а тиме и лесковачком задругарству, од стране југословенског задругарства за успешан рад и допринос задружном покрету су избор Љубомира Н. Маринковића, председника Задруге, у Управу Главног савеза занатских задруга у Београду (ЛГ од 27. јуна 1936) и избор потпредседника Задруге Михајла С. Николића за потпредседника Омладинске задруге Краљевине Југославије.

5) Задругарство, као покрет, силом прилика налазило се у сталној интеракцији са политичким фактором, тј. са странкама, које су својим деловањем битно утицале на законодавство и самим тим на положај и развојне могућности задругарства. Омладинска задруга била је активна у политичком животу Лесковца.

У „Историји Лесковца и околине“, страна 452, Сргије Димитријевић пише о политичким борбама у Лесковцу: „Пошто су лесковачкој трговини, индустрији и банкама били потребни посланици који би штитили њихове интересе, политички сукоби грађанских партија у периоду 1921-1928. били су у знаку борбе између два њихова финансијска центра, Централне и Трговачке банке, тј. између две групе лесковачких богаташа окупљених око ова два центра. Поред ове две новчане институције, знатну улогу у тим политичким окршајима имале су и друге банке, Привредна и Омладинска“.

Вредно је пажње да је Задруга у тако кратком временском интервалу, две до три године, од оснивања 1926. до 1928, стекла толики политички утицај.

Тодор Тонић, народни посланик, пише 13. децембра 1935. председнику Централне банке Цилету Миленковићу (копија писма се налази у збирци Љубе Маринковића у Народном музеју у Лесковцу): „Две су листе биле Циле, Мичина и Биволаревића на листи Мичиној било је твојих људи а на Биволаревићој није ни један. Он се споразумео са Мазнићем, па метнуо Какинанца Миле Миленковића, Љубу Маринковића, Дискића, и целу ону мафију из трговачког удружења, што кад сам видео у несвест сам хтео да паднем, па морао сам у министарству да пристанем на Миче, него на те хуље Миле и на Љубу (...) Овако Циле драги мој брате и пријатељу Миче ће радити како ти хоћеш.“

Посебну пажњу заслужују друштвено-политичке последице које су произиласиле из редовне активности Задруге. Помагањем својих задругара кредитима и просветним радом, Задруга је учествовала у стварању и развоју мале и средње привреде, окоснице сваке модерне економије. Задруга је на тај начин доприносила и настајању средњег сталежа, битног елемента друштвене и политичке стабилности. Тај сталеж је у међуратном Лесковцу био тек у повоју, а изражена друштвена поларизација тог времена ће имати далекосежне и дугорочне негативне политичке последице, као што ће то каснији догађаји и показати.

Ликвидација Задруге

Као и све друге кредитне установе, и Задруга је 1946. ликвидирана. Ликвидација је документована у архиву Србије (Омладинска задруга за кредит и штедњу у Лесковцу Архив Србије. Г-233, Министарство финансија Н.Р.С.-Ликвидација банака).

Из упитника нових власти упућеног свим кредитним заводима и одговор Задруге на та питања сазнајемо да од 06. 04. 1941. до ослобођења није било новопримљених задругара нити су уписивани нови удели. До избијања рата је било укњижено 857 удела по 600 динара. У току окупације је исплаћено 14.400 динара, тако да је вредност удела у старим југословенским динарима износила 499.800 динара. Задруга се за време окупације бавила само наплатом потраживања, предратних меничних обавеза. Задруга на својим некретнинама није имала ни пре рата ни за време окупације никакве терете. Задруга је поднела ратну штету у износу од ДФЈ 613 830 динара. Комисија је признала ратну штету у износу од 424.000 динара. Задруга није била под ударом конфискације или секвестра. Њом је руководио њен управни и надзорни одбор а не неко лице постављено као управитељ од нових власти. Дата је листа управног и надзорног одбора од 1938. до 1941, са напоменом да су управни органи Задруге од 1941. до краја остали непромењени. У 1941. чланови управног и надзорног одбора су били следећи задругари.

Управни одбор: Љуб. Н. Маринковић, Михајло С. Николић, Ђорђе Банковић, Костадин Недељковић, Влада Т. Тасић, Чедомир Валчић, Светислав П. Здравковић, Чедомир Јанковић, Благоје Кржалић. Надзорни одбор: Видак С. Петровић, Александар Д. Тасић, Драг. Стоиљковић, Андра Вучковић, Урош Г. Младеновић.

Закључак:

Својом финансијском снагом, пословним обимом, многобројним чланством, динамичним развојем, ширењем идеја модерног задругарства, просветним радом, угледом и ангажовањем у Главном савезу, политичком акцијом и упливом, снагом примера, на оснивање сличних задруга, Задруга је испунила и далеко превазишла првобитно зацртане циљеве оснивача.

Она нам својим радом и ангажовањем непосредно предочава идејне вредности, сврсисходност и снагу модерног задругарства у практичној примени у нашој средини.

Посебно треба истаћи равноправност жене у Задрузи и отвореност према свима, без обзира на националне и верске разлике. Ни најмање само по себи јасно у оно време.

То говори у прилог тезе да је задругарство, бар у Лесковцу и околини, имало својевремено повољне објективне услове за развој и да су слабости задружног покрета биле, као што су критичари истицали, субјективне природе.

Епилог

Задругарство је у нашој земљи имало фазе полета, лутања и криза, а данас стоји пред крупним проблемима обнове и тражења свог места у друштву и држави.

Политика *on line* доноси чланак Иштвана Декања од 19.03.2008 под насловом „Модерно задругарство“, где аутор констатује: „Задруга по правилу носи негативну конотацију и може да звучи као нешто што је унапред осуђено на неуспех, што не одговара нимало истини, новој концепцији и идеји оваквих установа. Национална служба за запошљавање жели да се промоцијом задруга кроз информациону и мотивациону кампању вишковима запослених прикажу могућности, са државног аспекта, решавања проблема незапослености.“

Успех Омладинске задруге, под нимало лаким околностима, указује на потенцијале нашег задругарства и буди наду у његов успешан повратак на економском, социјалном и моралном плану.

Прилози:

Сл. 1 Управа Омладинске задруге. Народни музеј у Лесковцу

Сл. 2 Један удео Омладинске задруге. Дигитална библиотека. Старе хартије од вред.

Сл. 3 Управа Лесковачке трговачке омладине

Пред: Милан С. Гребенаровић, чл. Упр. одбора, Јосиф Поп-Ценић, чл. Надз. одбора, Васа Т. Тодоровић, управник Школе, Мил. Ђ. Миленковић, предс. Упр. одбора, Никола Стојиљковић, предс. Надз. одбора, Љуба Маринковић, I п. председник Упр. одбора, Миле Стојановић-Голотриче, чл. Надз. одбора.

II ред стоје: Алекса Б. Прокоповић, II п. предс. Упр. одбора, Алекса Здравковић, II секретар Упр. одбора, Тодор Митић, члан Упр. одбора, Будимир Гребенаровић, књижевничар Упр. одбора, Воја Стаменковић, чл. Надз. одбора, Благоје Цекић, секретар Упр. одбора, Михајло Ст. Николић, члан Упр. одбора, Обрад Пешић, благајник Упр. одбора, Сретен Т. Костић и Трајко Стојановић, чланови Упр. одбора, Реља Катанић и Жика Митровић, чланови Надз. одбора, Душан Димитријевић, чл. Упр. одбора и Јордан Димитријевић, члан Надз. одбора. Слика из ЛГ из 1930. број 40

Сл. 4 Редакциони одбор Лесковачког гласника

Пред: слева на десно седе: з. з. Тодор Младеновић, председ. Трг. удружења и чл. Редакц. одбора, Сретен Динић, уредник, Миле Миленковић, председ. Уређивач. одбора, Жарко Спасић, чл- Редакц. одбора, др Жак Конфино, чл. Редакц. одбора.

II ред: слева на десно стоје: Миодраг Живковић, чл. Редакц. одбора, Сретен Костић, чл. Редакц. одбора, Михајло Ст. Николић, пословођа Редакц. одбора, Воја Паунић, помоћник уредника, Љуба Н. Маринковић и Милутин Стаменковић, чл. Редакц. одбора. Слика из ЛГ из 1930. број 40

Summary

Miomir Marinković
CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF CREDIT COOPERATIVES
IN SERBIA: YOUTH COOPERATIVE FOR CREDITS AND SAVINGS
IN LESKOVAC

In the second half of the 19th century cooperatives in agriculture and other industries in Western Europe and North America found its legal and organisational forms, as well as support from the State and started to thrive

They also had a political dimension, and positioned between capitalism and socialism by accepting private property, market economy and political democracy, and, at the same time, by promoting global social progress, resistance to unbridled capitalism, economic democracy and unity.

Ideas of Modern cooperatives in Serbia fell on fertile ground and found a large number of supporters. High interests of Leskovac's banks (over 16% in the mid-twenties of last century) painfully had been felt those entrepreneurs who was lacking capital for work or start bussiness. It is especially referred to the young merchants and craftsmen, to whom the loans of National Bank and the Belgrade money Institutes weren't available. In the economic-financial environment in Leskovac, on the initiative and ideas of Ljubomir N. Marinkovic Strojkovcanin, exporter from Leskovac, founded Youth credit and savings cooperative in this city. This cooperative was supposed to help young craftsmen and merchants to , through unity and self-help, to come to funds for work and general development.

By its financial strength, business scope, numerous membership, dynamic development, spreading the ideas of modern cooperatives, educational work, reputation and engagement in Glavni savez (Central Alliance of cooperatives in Serbia), political action and influence, the strength of its own case in establishing similar cooperatives, the Youth cooperative in Leskovac has met and far exceeded initial objectives of its founders.

By its work and engagement, Youth cooperative directly represented the conceptual values, appropriateness and strength of the modern cooperative movement in practice in our midst.

As well as all other credit institutions in Serbia, this cooperative was liquidated in 1946.

Предавање по позиву одржано у оквиру Научног скупа „Културно-историјска баштина југа Србије“ 19. новембра 2016. године

др Иван М. Бецић

СТРАДАЊЕ ЛЕСКОВАЧКОГ СВЕШТЕНСТВА И ИНТЕЛИГЕНЦИЈЕ НОВЕМБРА 1915.

Српско-бугарски територијални конфликт настао је још у средњем веку и првенствено се односио на борбу двеју држава за контролу над вардарском долином, услед њеног стратешког значаја. Падом ових држава под османску власт ово питање у неколико наредних векова изгубило је на свом значају, да би, са рестаурацијом српске независности, успостављањем бугарског Егзархата 1870. године и остваривањем бугарске аутономије на Берлинском конгресу, поново добило на актуелности. За Србе је моравско-вардарска долина представљала „кичму српског народа“, а подручје Македоније део Старе Србије, док је Самуилова држава „недвосмислено говорила о постојању „Западне Бугарске““ још у 10. веку, на чему је Бугарска темељила историјско и природно право над вардарском Македонијом.

Акције Егзархата биле су управљене не само у верско-политичком погледу, већ и у економском. Деловање је нарочито појачано после ратова 1876–1878. године када су и османске власти у неком погледу биле у служби егзархата. Удружени, имали су за циљ исељавање или чак истребљење српског народа, што се најзгодније могло спровести његовим интензивним материјалним слабљењем и довођењем у материјалну зависност. Крајем века акција егзархата проширена је и на крајеве западно од Шаре, тако да се привредна делатност људи блиских егзархату осећала и на Косову и Метохији, као припрема за политичку делатност.

Краткотрајни савез Србије и Бугарске, као основе Балканског савеза 1912. године, склопљен је да би се искористила слабост Османског царства и ослободиле, али и освојиле области тадашње европске Турске. Ова етапа Источног питања имала је неславан заршетак по савезнике, будући да су се међусобно сукобили у Другом балканском рату. Основа сукоба била је та да је целокупна бугарска спољна политика, како је то навео бугарски дипломата Андреј Тошев, базирала на македонском питању.

Тежња да се добије цели македонски простор који је завршетком Другог балканског рата Бугарска поделила са Грчком и Србијом, а за који су се бориле и Аустро-Угарска и Османско царство и делом албански националисти, дефинисао је бугарску спољну политику као антисрпску из корена. Она се није односила само на територију коју је Србија извојевала за себе 1913. године, већ и на чињеницу да се у њеном делу Македоније,

мање значајном за њу од дела који је припао Грчкој, налазио пут који је омогућавао престиж у будућности.

Међутим, са избијањем Првог светског рата и могућношћу да се Бугарска прошири на југ централне Србије, као и њеном окупацијом, осим теорије о Македонији као „Западној Бугарској“ појавила се још једна теорија, којом је становништво југа Србије приказано „ослобођеним Бугарима Поморавља“. Управо из тих разлога, осим војно-инспекцијске области (гувернмана) Македонија, са центром у Скопљу, створена је 1915. године и област Морава, са центром у Нишу.

Осим жеље да се изврши драстично проширење на рачун Краљевине Србије, бугарски краљ Фердинанд Кобуршки током преговора са Централним силама 1915. године захтевао је потпуну поделу Србије. На постојање остатака указивао је као на опасност, јер би то био простор на коме би се наставиле „руске смутње и интриге“ које би угрозиле мир на Балкану и подбадале Србе у Аустро-Угарској. Закључак немачког амбасадора у Цариграду Метерниха био је да бугарски краљ „жели да Србија као држава нестане са географске карте“.

Бугарска је ступила у рат 14. октобра 1915. године краљевим манифестом, без објаве рата, а непријатељства је отпочела дан раније. Бугарска Прва армија задржана је на граничним положајима јаким отпором, али је јужно Друга армија имала лакши задатак због слабих српских снага на граници. Заузела је Врање 16. октобра и пресекла железничку везу Скопље–Ниш. Немачко-аустроугарско-бугарске трупе планирале су да потпуно заокруже српску војску и униште је, али се српска војска употнo бранила, местимично и активно. Нове жестоке борбе на фронту Друге српске армије отпочеле су 6. новембра 1915. године. Надирући у правцу Лесковца и Гњилана, бугарске трупе угрозиле су позадину српских трупа на источном делу балканског фронта и продрле преко планине Влаине ка Лесковцу. Да би зауставио бугарско надирање, командант Друге армије, војвода Степа Степановић, убрзао је повлачење од Ниша и Власотинца. Бугари су овладали овим местима, а после жестоких борби 8. новембра заузели и Лесковац.

Како је продор бугарске 1. дивизије из Лесковца за Лебане угрозио повлачење знатног дела српске војске, Моравска дивизија II позива, Тимочка I и Шумадијска II одбациле су је 12. новембра на Лесковац са врло тешким губицима. Овај успех омогућио је Врховној команди да регулише даље уређено повлачење ка Приштини, при чему је Тимочка дивизија издвојена из састава Друге армије. Српска војска и део народа напустили су државу и преко Албаније дошли до Грчке, а територија Краљевине Србије је окупирана.

Територија северне Србије подељена је на две окупационе зоне: аустроугарску са 1.370.000 становника и бугарску са 952.000 становника. Граница између зона била је на Великој Морави од Смедерева до Сталаћа, потом се протезала линијом Крушевац – Вукања – Злата – Лебане –

Липовица – Огоште – Гњилане – Бетина – Шар-планина – албанска граница. Источни део Србије припао је Бугарској, којој су припале и Јужна Србија, приштински и призренски округ. Од окупираног дела Бугарска је створила две зоне: Моравску војно-инспекцијску област са седиштем у Нишу, на челу са генералом Кутинчевим и војно-инспекцијску област са центром у Скопљу, под управом генерала Петрова.

Окупација Србије значила је почетак великог страдања за становништво и све видове имовине. Окупаторе су интересовали сви видови економије и производње у Србији, почев од производње хране до инвестиционих објеката у државном и приватном сектору. Сва јавна добра и велики део приватног власништва проглашени су за ратни плен, а конфискације, реквизиције и контрибуције биле су прве мере у остваривању плана економске пљачке Србије. Оне су убрзо допуњене разним акминистративним таксама и посебно монополом на готово све прехранбене артикле. Предмети од племенитих метала, посебно од бакра и златни новац били су законски предмет узапћења, узимања, принудне предаје и то уз предвиђене санкције од стране управних власти Гувернмана. Окупационе власти присвојиле су, пре свега, инвестициона добра, новчане заводе и њихове грађанске депозите, средства из непосредне производње, сва добра јавног саобраћаја. Паралелно су започели са конфискацијама прехранбених извора и затечених залиха хране по млиновима, магацинима, магазиама и јавним продавницама, сеоским кошевима.

Један од очитих примера пљачке становништва огледало се у „привременој девалвацији“ динара. Окупационе власти су ову меру 22. јуна 1916. године претвориле у сталну, утврдивши тако вредност српске валуте на 50% вредности аустроугарске круне и бугарског лева, односно 40% вредности немачке марке. Овом мером повећане су цене намирница и погоршани услови живота, али је изазван и неред у новчаним приликама. Наређено је печатирање свих оптицајних динарских новчаница, док су из трезора Народне банке опљачкане заостале поништене српске новчанице и пуштене у промет. Да би оставили утисак о реалности наметнутог курса Бугари су сазвали угледне Врањанце да „са њима“ утврде курс српским новчаницама. Председник општине Харитон Миљковић изјавио је том приликом да рат још увек није завршен и да се још не зна како ће се завршити иако је у Врању престала српска власт. Народна банка, као приватна установа, није престала са радом и српске новчанице имале су јаку подлогу, те да је, према Миљковићевој процени, курс динара износио, ако не *al pari*, онда највише 20% мање вредности од лева.

Осим диригованих наредби из Софије, пљачка у организацији бугарских окупационих власти била је стална пракса, као војних, тако и цивилних власти. Војници су се задовољавали узимањем готовог новца, одеће и рубља, док су официри паковали намештај и слали га у Бугарску. Ради пљачке Бугари су изрицали казне које никада нису биле мање од 1.000 до 2.000

лева, а ишле су и преко 50.000. Имовинска несигурност и традиционално чување новца уза се били су познати Бугарима, па су убијали људе за које су сматрали да имају новац. Породице жртава жалиле су да су им опљачкали по 10, 20 или чак 50 француских златника (наполеона). Влада је практиковала пљачку, наредбом да се напуштена добра прогласе за *res nullius* (ничија ствар) чиме су сва добра, покретна имовина српске државе и сва својина српских грађана који су се повукли са армијом проглашена за добра без власника и изложена јавној продаји у корист државне благајне.

Други вид страдања била је интернација становништва, која је вршена и из аустроугарске и из бугарске зоне. Према аустријском извору од 30. августа до 10. новембра 1916. године интернирано је 16.577 људи способних за војску, а размере аустроугарског удара на српски етнички корпус могу се сагледати са податком да је 1. фебруара 1917. године у заробљеничким логорима непријатељских држава било 154.630 заробљеника српске националности. У заробљеничким логорима у Бугарској почетком 1917. године било је 187 српских официра и 31.492 војника, што је било 20,5% свих заробљених Срба од стране непријатељских држава.

Међутим, највећи вид страдања огледао се у физичком уништавању становништва у окупираној Србији. Док је у бугарској окупационој зони српски народ присиљаван да присуствује разним скуповима на којима су окупатори држали предавања и доказивали постојање Моравске Бугарске, српска интелигенција суочила се са питањем биолошког опстанка. У Врањском округу је само у 1915. години убијено 42 свештеника, 500 лица разне друге интелигенције и преко 3.000 осталих грађана. У Сурдулици је убијено око 3.000 људи, док је приликом Топличког устанка 1917. године страдало је још око 13.000.

Злочини у бугарској окупационој зони били су саставни део политике денационализације, тј. бугаризације Срба, Албанаца, Турака, Грка и Јевреја. У ту сврху требало је елиминисати или покорити српску интелигенцију: учитеље, професоре, правнике, адвокате, свештенике, богатије људе, све угледније политичаре, чиновнике и нарочито националне раднике. Одмах за војском из Бугарске су почели да стижу полицајци, чиновници, професори, учитељи, свештена лица, пољаци, „житари” и други кадрови да би спроводили присилну денационализациону политику своје владе. Начин на који је то извођено окарактерисао је крајем јула 1916. године аустроугарски конзул у Нишу Колрус, који је известио надређене да Бугари у својој политици денационализације примењују „малобројна културна средства” и да „изузев увођења бугарских школа, није до данас могуће навести неке друге творевине ове врсте”.

У смислу постојања тзв. Моравске Бугарске може се тумачити и изјава генерала Тодорова, по уласку бугарских трупа у Врање 1915. да су „српске власти у Моравско 40 последњих година бесиле, убијале и расељавале по унутрашњости Србије Бугаре из врањске, нишке и пиротске области и

да су их Срби нечувеним мукама мучили само да их посрбе“. Ова изјава, у суштини, носи оправдање за будуће потезе бугарских окупационих власти, које су на терену спроводиле добијене инструкције из Софије. Међутим, док се ликвидација водећих српских националних структура може посматрати као средство за наметање бугарског националног идентитета, свакодневна пљачка и масовно ликвидирање становништва, а поготово оних структура коју би после завршетка рата требало да подстакну развој „Моравске Бугарске“, потпуно је у супротности са тврдњом да се ради о истом, бугарском народу, западно и источно од Пирота и Цариброда, те јасно показује да се бугарска војска понашала као на туђој територији коју нису настањивали њихови сународници.

Интензивна насиља бугарских окупационих власти почела су после другог бугарског упада који се догодио од 3. до 5. новембра 1915. Тада је била дозвољена пљачка у року од три дана, за које време су куће морале бити отворене. Неки од страдалника убијени су одмах по уласку бугарских трупа, док су се спискови за интернирање почели прикупљати током новембра. Прва велика група одведена је из Лесковца 17. децембра 1915. године, а друга крајем децембра 1915. и почетком јануара 1916. године из Врања и околине. Убиства су вршена на тај начин што је становништво одвођено у „интернацију“ у Бугарску, а трајала су са прекидима све до маја 1917. године. Из прве велике партије интернираца кући се нико није вратио, док се из друге партије вратило свега 5-10% људи. Укупно је, са осталим „интернирањима“ преживело 20-30% људи.

Очито је да се повлачењем српске војске и окупацијом Краљевине Србије, цивилно становништво сусрело са страдањем, одузимањем националног идентитета, пљачком, мучењем и геноцидом. Циљ бугарске војно-инспекцијске области „Морава“ са центром у Нишу био је да се за кратко време и што темељитије изврши денационализација становништва. Одмах за бугарском окупационом војском стизали су чиновници, наставници и свештеници и наметали бугаризацију.

Да би успели у својим намерама морали су уништити веру у обнову српске државе, као и оне друштвене слојеве који су били заточници српске националне свести, у првом реду свештенство и просвету. Убрзо по окупацији, у Лесковцу су 17. новембра 1915. године у командантуру града позвана шест свештеника на челу са протом Стеваном Комненовићем и учитељем Марком Јоковићем. Одмах су били ухапшени и у наредна два дана пешице спроведени у Сурдулицу. Тамо су убијени на зверски начин, а њихова убиства означила су почетак масовних страдања српских цивила. Друга група лесковачких интелектуалаца поведена је на сурдуличко стратиште на Никољдан, а у периоду до 15. априла 1916. године у Врањском округу, у коме се налазио и Лесковац, убијено је око 3.500 људи, од којих је било око 500 интелектуалаца. Масовна страдања Лесковчана била су и на стратиштима у Араповој долини и Гајтану, а велики део побijeн је

током Топличког устанка и почетком 1918. године. Укупан број побијених цивила процењује се на 5.000–6.000, али је тај број било немогуће утврдити, будући да комисија за испитивање ратних злочина није успела да допре до свих стратишта.

С обзиром на то да је становништво нишког гувернмана, барем званично идентификовано као бугарско, поставља се питање ко је био одговорана за масовна убиства и да ли је ствар на терену „измакла контроли“? Изрека бугарских зулумћара: „Шта чу не чу, шта виде, не виде!“ упућује на то да су многи злочини извршени и мимо знања окупационих власти. Међутим, највећи број наређења за убиства истакнутих људи, у овом случају привредника, долазио је од високих официра, пуковника Петра Калканџијева и њему потчињених капетана Димкова и поручника Аранова, обојице из 42. пука, који нису деловали самостално, већ свакако са отвореним или прећутним одобрењем из Софије.

Наредба за команданте градова у Војно-инспекцијској области Морава које су издали начелник инспекције генерал-лајтнант Нересов, његов помоћник генерал-мајор Тасов и шеф Главног Штаба пуковник Дрвингов обрађала је пажњу и на лица према њиховој професији. У њој је наведено да се хотелијери, угоститељи, фотографи, апотекари, бакали, сајџије, кобасичари, кројачи итд. „проучавају и класифицирају“. Банкари, мењачи, трговци, „с обзиром на њихов материјални положај, они су склони и кадри да одиграју значајну политичку улогу подржавајући српску свест код овдашњег становништва. Треба их држати под контролом а најопасније међу њима интернирати“.

Иако се у наредби нигде не помиње ликвидација, на списку ликвидираних привредника Врањског округа налазило се: 5 индустријалаца, 5 чланова управних одбора и службеника банака, 18 трговаца, 25 занатлија, 4 упосленика државног монопола, 5 угоститеља и 1 комисионар. Број од 63 имена пострадалих привредника не треба узети као коначан, будући да нису сви убијени евидентирани, нити је уз сваког страдалог забележено његово занимање. У сваком случају, овај број био би увећан барем за три, да Лесковчани: Светозар Недељковић, опанчар, Тоша Крцалић, трговац и Василије Антић, ужар, одведени у Светоникољској групи, стицајем околности нису преживели, од којих је Крцалић преживео 19 убода бајонетима.

На челу са судијом Ристом Јанковићем 28. августа 1919. године донета је *Резолуција лесковачких грађана* чији је циљ био да се сачува помен на страдања, без обзира на актуелна збивања. На жалост, промена власти у Југославији после Другог светског рата наметнула је политику заборављања за учињене злочине и све до прошле године дан почетка страдања Лесковчана у Првом светском рату није обележаван. Напором *Савеза потомака ратника 1912–1920*, ова неправда према палим је исправљена, а помен и пропратне манифестације уврштени су у програм активности ове организације.

Хранислав А. Ракић

УДК 821.163.41.09-94(049.32)

ИНТЕЛЕКТУАЛЦИ ПЕЧЕЊЕВЦА

(Живадин Перић, *Интелектуалци Печењевца XX века*, Културно-просветна заједница Србије, Посебна издања, Бр.89, Београд, за 2015)

Аутор у делу „Уместо предговара“ истиче: „Дуго сам се носио идејом да напишем књигу о Печењевчанима који су својим интелектуалним способностима исписали трагове времену тек минулог XX века, суочен са многим проблемима и тешкоћама које су ме чекале на путу њеног остварења“.

Треба истаћи да се приликом писања овакве књиге појављују многе тешкоће, јер је аутор морао лично, или преписком, да се обрати свим лицима чије су биографије заступљене у овој књизи. Саме личности су давале податке о себи, па је долазило и до некритичких прихватање појединих чињеница које су аутору презентовае. Без обзира на упитник који је аутор послао онима који је требало да буду заступљени у књизи, многи се нису држали њега, па су грађу давали онако како су је они сами интерпретирали, па аутор није имао могућности да све усагласи. Због тога се неки детаљи у представљању појединаца разликују. Без обзира на мањкавости, књига је веома интересантна јер даје много детаља из живота појединаца: како су се школовали и које су школе завршили, чиме су се бавили и колики су допринос дали на местима где су радили. Оваква врста књиге би требало да посебно потенцира садржину биографија изабраних личности: какав су они допринос дали у развоју свог родног места. Ми из ове књиге видимо шта су они радили ван места рођења, што је и прихватљиво јер и то је допринос заједници у којој су се школовали.

Књига има 204 стране и у њој је заступљено деведесет и једно лице, са фотографијом, што је велика предност и аутору треба одати посебно признање за труд који је уложио на обезбеђењу тих фотографија.

Ако погледамо структуру школа које су завршили заступљени у биографијама, видећемо да је спектар веома широк: три свештеника, један писар, тринаест учитеља, један књиговођа, седам официра, два електроинжењера, осам наставника, тринаест лекара, један ученик, један емигрант, осам агронома, седам професора, четири дипломираних правника, два угоститеља, четири економиста, један са вишом управном школом, три машинска инжењера, један стоматолог, један са вишом медицинском, један доктор наука, двојица судија, један адвокат, један фармацеут, четири технолога, једна медицинска сестра и један новинар–публициста.

Из овог прегледа се може видети колико је људи завршило школовање до Првог светског рата, колико се школовало између два светска рата, а колико се школовало после Другог светског рата у новој, демократској и социјалистичкој Југославији. У новој Федеративној Народној Републици Југославији школовање је било бесплатно, па се и број рапидно увећао, јер сви грађани су били равноправни у образовању.

Посебно поглавље „Печењевце у слици и речи“ обилује интересантним фотографијама, као што су: с тари и нови конак цркве Св. Илије, Црквени одбор, Наставничко веће Основне школе „Вук Караџић“ из 1937/1938. године, слике просветних радника са ученицима, чланови Земљорадничке набављачке задруге, зграда Земљорадничке набављачке задруге, сеоске воденице, Железничка станица и мост на Јабланици, као и неколико послератних зграда. Даје фотографије са регулисања Јабланице, спомен-обележја, погинуле борце фебруара 1942. године, спортске личности и, на крају – Тому Здравковића.

У поглављу „Печењевце у слици и речи“ има неких нетачности које ћемо овом приликом поменути. Аутор на страни 187 говори да је први лекар у Печењевцу био Георгије Гичевски, међутим, он се тада звао Ђорђе Гичевић. Приликом паљења партизанских кућа 1942. године, заштитио је неке грађане, а потом одлази у багарску фашистичку војску и тада добија име Георгије Гичевски. Он 1944. године напушта бугарску фашистичку војску и прикључује се Народноослободилачкој војсци, где се пензионисао као потпуковник. Живи у Скопљу, а задржао је своје има и презиме које је преузео 1942. године.

Мађутим, он није био први лекар у Печењевцу. Пре њега је била докторка Олга, чији је супруг био лекар у Ласковцу. На страни 184 аутор је записао: „У време Другог светског рата, по речима др Милана Поповића (1922), породица Кемпела држала се по страни, није се приклонила фашистичкој окупаторској власти. Штавише, било је примера да је пружала ромоћ печењевачким породицама.” Ова изјава др Милана Поповића је проблематична. Он није

живео у Печењевцу, па није ни знао како су се Кемпели понашали. Јохан Кемпел је имао три сина, од њих је био најригорознији Виљем који је фашистичким мотоциклима јурио по селима и обављао дужност коју су му постављали окупационе власти. Санда и Тоша су се пазили, јер су имали породице, а жене су им Српкиње, међутим, нису били неинформисани. Када су борци из Печењевца стрељани, жена, Санде Кампела Јула се чудила како Брагољуб Ракић игра у коло, иако му је брат погинуо. Наша породица о томе нија била информисана, али они нису хтели ни да обавесте родитеље стрељаних. Постоји сумња да је Јохан Кемпел оптужио Александра Ракића, кога је Гестапо ухапсио 1945. године. Па према томе, изјава Милана Поповића није прихватљива.

На страни 197 аутор је дао неколико података о Новици Димитријевићу и у првом пасусу каже: „Новица је заробљен у битки на Биљаници, заслушаван у лесковачком затвору од стране бугарског официра и после интерниран за Немачку“. Међутим, о Новици Димитријевићу треба рећи да је заробљен када и остали партизани из Печењевца, да су остали стрељани а он је пуштен из затвора. У тим саслушањима ко зна како је све оптужио своје сународнике. У затвору је заврбован од стране бугарске обавештајне службе, вратио се у Бабички НОП одред и после тога са групом партизана одлази за Плавце. Као борац, био је веома добар па се због тога нашао заједно са комесаром Одред, који није знао да је заврбован.

Искрао се из Плавца и 2. априла 1942. године предао жандармеријској станици у Печењевцу. Задржан је у овој станици у циљу истраге и том приликом је изјавио да се у Плавцу налази Велимир М. Манић, комесар Бабичког НОП одреда. У жендармеријској униформи, са групом жандарма отишао је у Плавце и тамо су заробили Манића са још једним другом.

После ове издаје, Новица је од стране жандарма „спроведен“ у Лесковац, како не би навукао мржњу и револт родитеља стрељаних бораца. Отишао је добровољно у Немачку, одакле се, као туберкулозни болесник, враћа априла 1944. године и повезује са НО покретом. Постао је и члан Комунистичке партије Југославије, али доласком бораца које је издао бива ухапшен од ОЗНЕ. Признао је издају, али је због лошег здравственог стања пуштен из затвора и после неколико дана је умро.

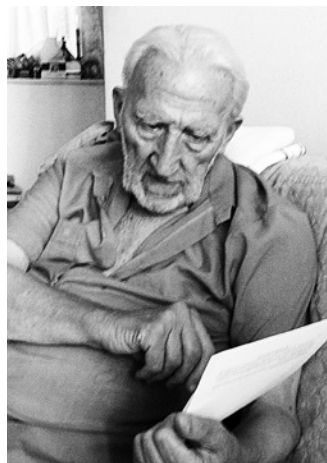
Све у свему, без обзира на ове до краја неистражене околности, Живадин Перић је направио значајно штиво које се радо чита и на томе му треба честитати. Као аутор неколико књига, сигурно ће и даље истраживати и употпуњавати и ову књигу, јер у њој нису заступљени сви интелектуалци из села Печењевца, као што су: Тихомир Здравковић, адвокат, један од првих интелектуалаца, Србољуб Станојевић, дипломирани економиста, који је

био директор „ТИГ-а“ у Грделици, Мирко Ракић, који је био руководиоца у текстилној индустрији у Гњилану и други.

IN MEMORIAM

**Владимир Стојанчевић
(1923-2017)**

Када је далеке 1957. године, Српска академија наука објавила докторску дисертацију Кнез Милош и Источна Србија 1833-1838, Владимира Стојанчевића, одмах је било јасно да је Стојанчевићева монографија крупно научно дело и да је њен аутор млади научник који много обећава у свом будућем раду на пољу српске историографије. Већ сама имена комисије за одбрану дисертације и реномирана академијина едиција, сами собом, били су гарант како за вредност објављеног дела, тако и за будућу сарадњу њеног аутора у научним подухватима Српске академије. Покојни Владимир Стојанчевић бавио се научним радом више од шест и по деценија.

Његов рад на пољу српске историје, велик је по обиму и значајан по резултатима. Академик Владимир Стојанчевић је српску и југословенску историографију задужио великим бројем монографија, чланака, студија, и других историографских прилога. Импозантна цифра од преко 800 библиографских јединица на чему би му, чини се, могле позавидети и поједине научне институције, свакако је једно од значајнијих обележја његовог рада. Тешко је на простору Србије и бивше Југославије пронаћи неког другог историчара чији је рад могао да се упореди са овим врским зналцем струке и истинским ерудитом у пуном значењу те речи. За овог истинског посленика музе Клио нису постојале велике и мале теме, већ само мање или више озбиљан приступ њиховом изучавању. Неуморна стваралачка енергија академика Стојанчевића, изнедрила је на хиљаде страница текста заснованих на историјској грађи и релевантној домаћој и страниј литератури, који су од непроцењивог значаја за проучавање историје српског народа у 19. и 20. веку.

Као човек Владимир Стојанчевић је истовремено био једноставан и особен. Они који су га познавали, знали су га по његовој пословичној скромности и карактерној постојаности. Пореклом Старосрбијанац рођен у Скопљу, он је у својој појави, карактеру и менталитету носио особине и

обележја свог завичаја, као и вредности патријархалног морала и темељног националног васпитања. В. Стојанчевић је у себи однеговао личност јаког националног осећања, али и слободоумља, што му је помогло да се формира као интелектуалац са чврстим моралним начелима о исправности, како на пољу научног рада, тако и у личном животу. Карактер Владимира Стојанчевића огледао се пре свега у темељитости, преданости и истрајности у пословима којима се бавио и који су му били поверени. У професији и јавној друштвеној делатности, Владимир Стојанчевић је био личност од иницијативе и човек широких филантропских и хуманих особина. Скроман и тихе нарави, спонтано предусретљив, достојанственог држања и ненаметљивог приступа у опхођењу са људима, он је при првом сусрету са саговорницима одавао утисак доброг човека и поузданог пријатеља. Његов говор био је тих а његове речи, топло и меко изговорене сведочиле су о човеку благородне нарави и добрих намера, спремног да помогне мишљу, саветима и делом. Био је до крајности пажљив и предусретљив према саговорнику, више слушалац но беседник. Сви они који су га познавали могу казати да је био човек истинских вредности, личност која је тежила вишим идеалима хуманости и истине, и да ће његов одлазак значити велики губитак за историјску науку у Србији.

Драги Владимире, нека ти је лака земља и нека Бог да мир души твојој.

Проф. др Славиша Недељковић

Лесковачки зборник
књ. LVII

Издаје
Народни музеј Лесковац

Одговорни уредник
Верољуб Трајковић

Лектор
Живојин Тасић

Прелом
Владимир Тасић

Тираж: 500 примерака

Штампа: Багдала професионал, Лесковац

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

08

ЛЕСКОВАЧКИ зборник = Leskovački zbornik /
одговорни уредник Верољуб Трајковић. - 1961, 1-
. - Лесковац : Народни музеј, 1961- (Лесковац :
Багдала професионал). - 24 cm

Годишње.

ISSN 0459-1070 = Лесковачки зборник
COBISS.SR-ID 4022274

